

ISSN1680-0761

М.УТЕМИСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. М. УТЕМИСОВА

M. UTEMISOV
WEST KAZAKHSTAN
UNIVERSITY

Ғылыми журнал

БҚУ ХАБАРШЫСЫ

Научный журнал

ВЕСТНИК ЗКУ

Scientific journal

BULLETIN WKU

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Западно-Казакстанский университет им. М. Утемисова
M.Utemisov West Kazakhstan university

БҚУ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК **BULLETIN**
ЗКУ **WKU**

**ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ сериясы**

**Серия ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ**

**PEDAGOGY, PHILOLOGY, HISTORY,
ECOLOGY, GEOGRAPHY series**

№ 3 (83)/2021

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

2000 жылдан бастап шығады
Издается с 2000 года
Founded in 2000

Орал-Уральск-Uralsk, 2021

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамы

Бас редактор:

Серғалиев Н.Х. – биология ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Бас редактордың орынбасары:

Ахмеденов Қ.М. – география ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Редакциялық алқасының мүшелері

«Педагогика» бағыты бойынша:

1. **Подгорска-Яхник Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Лодзь университеті (Лодзь қ., Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті (Мәскеу қ., Ресей);
3. **Кекеева З.О.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
4. **Байтлесова Н.Қ.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Қажимова К.Р.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Филология» бағыты бойынша:

1. **Мушаев В.Н.** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
2. **Гилязов Т.Ш.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазан (Приволж) федералды университеті (Қазан қ., Ресей);
3. **Хасанов Ғ.Қ.** – филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Мутиев З.Ж.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Сұлтанғалиева Р.Б.** – филология ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Тарих» бағыты бойынша:

1. **Дабровски Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – философия докторы (PhD), профессор, Шығыс және жерортатеңізі зерттеудің халықаралық қауымдастық (Рим қ., Италия);
3. **Сдықов М.Н.** – тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Нұрғалиева А.М.** – тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«География» бағыты бойынша:

1. **Длужевска А.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Петрищев В.П.** – география ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., Ресей);
3. **Мазбаев О.Б.** – география ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – техника ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Экология» бағыты бойынша:

1. **Качмарек С.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Морачевска Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
3. **Сапанов М.К.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ., Ресей);
4. **Андронов Е.Е.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ғылыми-зерттеу институты (Санкт-Петербург қ., Ресей);
5. **Бакиев А.Г.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экологиясы институты (Тольятти қ., Ресей);
6. **Иманбаева А.А.** – биология ғылымдарының кандидаты, Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы (Ақтау қ., Қазақстан).

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналы (бұдан әрі – журнал) 2000 жылы құрылған және құрылтайшысы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті болып табылады. Журнал 1999 жылғы 7 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігімен тіркелді.

Журналды Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат Комитетімен қайта тіркелді. Мерзімді баспасөз басылымын, ақпараттық агенттікті және желілік басылымды қайта есепке қою туралы 2021 жылғы 04 наурыздағы № KZ54VPY00033104 куәлік.

Сериялық басылымдардың стандартты нөмірлерінің халықаралық орталығымен журналға төмендегідей индекс берілді: ISSN 1680-0761 баспа нұсқасы.

2012 жылдан бастап Журнал қазақстандық сілтемелер базасына, 2019 жылдан бастап ресейлік ғылыми сілтемелер индексі базасына кіреді.

Журнал халықаралық баспагерлер қауымдастығына (Crossref) енгізілген және Digital Object Identifier (DOI): 10.37238 халықаралық сандық сәйкестендіргішіне ие.

Журнал жылына 4 нөмір мерзімділікпен баспа және электрондық нысанда шығарылады.

Журналдың электрондық мекенжайы – wku.bulletin@gmail.com.

Журналдың жеке ресми сайты бар (Интернеттегі мекенжайы – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал қазақстандық және шетелдік ғылыми жұртшылықты, докторанттарды, магистранттарды және студенттерді іргелі және қолданбалы ғылым саласында маңызы бар жаңа ғылыми нәтижелермен таныстыру үшін арналған.

Журналда Қазақстан мен шет елдердегі педагогика, филология, тарих, география және биология ғылымдары саласындағы мәселелер мен жетістіктерді баяндайтын бірегей ғылыми мақалалар жарияланады. Сондай-ақ, журнал ғылыми шолулар, педагогикалық, филологиялық, тарихи географиялық және биологиялық ғылымдар бойынша қысқаша ғылыми хабарламалар, жоғары оқу орнының білім беру мәселелері бойынша материалдар, ғылыми кеңестер, конференциялар материалдарын, ғалымдардың мерейтойлық күндеріне құттықтаулар, ақпараттық материалдар жариялайды.

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы БҚУ, 2021.
ТІРКЕУ НӨМІРІ №KZ54VPY00033104
ЖАЗЫЛУ ИНДЕКСІ № 76156

Состав редакционной коллегии научного журнала «Вестник ЗКУ»

Главный редактор:

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Заместитель главного редактора:

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Члены редакционной коллегии

По направлению «Педагогика»:

1. Подгорска-Яхник Д. – доктор философии (PhD), профессор, Лодзинский университет (г. Лодзь, Польша);
2. Мардахаев Л.В. – доктор педагогических наук, профессор, Российский государственный социальный университет (г. Москва, Россия);
3. Кекеева З.О. – доктор педагогических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
4. Байтлесова Н.К. – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова;
5. Кажимова К.Р. – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Филология»:

1. Мушаев В.Н. – доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
2. Гилязов Т.Ш. – кандидат филологических наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет (г. Казань, Россия);
3. Хасанов Г.К. – доктор филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. Мутиев З.Ж. – кандидат филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
5. Султангалиева Р.Б. – кандидат филологических наук, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «История»:

1. Дабровски Д. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Бонора Ж.Л. – доктор философии (PhD), профессор, Международная ассоциация по изучению востока и средиземноморья (г. Рим, Италия);
3. Сдыков М.Н. – доктор исторических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. Нургалиева А.М. – доктор исторических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «География»:

1. Длужевска А. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Петрищев В.П. – доктор географических наук, доцент, Оренбургский государственный университет (г. Оренбург, Россия);
3. Мазбаев О.Б. – доктор географических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан);
4. Маусымбаева А.Д. – кандидат технических наук, Карагандинский государственный технический университет (г. Караганда, Казахстан);
5. Имашев Э.Ж. – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Экология»:

1. Качмарек С. – доктор биологических наук, профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Морачевска Д. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
3. Сапанов М.К. – доктор биологических наук, профессор, Институт лесоведения Российской академии наук (г. Москва, Россия);
4. Андронов Е.Е. – кандидат биологических наук, доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, Россия);
5. Бакиев А.Г. – кандидат биологических наук, доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г. Тольятти, Россия);
6. Иманбаева А.А. – кандидат биологических наук, Мангышлакский экспериментальный сад (г. Актау, Казахстан).

Научный журнал «Вестник ЗКУ» (далее – журнал) основан в 2000 году и учредителем является Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова. Журнал зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 7 декабря 1999 года.

Журнал перерегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания №KZ54VPY00033104 от 04 марта 2021 года.

Международным центром стандартных номеров сериальных изданий журналу присвоен индекс печатной версии ISSN 1680-0761.

Журнал с 2012 года входит в Казахстанскую базу цитирования; с 2019 года – в базу Российского индекса научного цитирования.

Журнал включен в Международную ассоциацию издателей (Crossref) и имеет международный цифровой идентификатор – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

Журнал издается в печатной и электронной форме с периодичностью 4 номера в год.

Электронный адрес журнала – wku.bulletin@gmail.com.

Журнал имеет отдельный официальный сайт (адрес в Интернете – <https://vestnik.wku.edu.kz>).

Журнал предназначен для ознакомления казахстанской и зарубежной научной общественности, докторантов, магистрантов и студентов с новыми научными результатами, имеющими значение в области фундаментальной и прикладной науки.

В журнале публикуются оригинальные научные статьи, освещающие проблемы и достижения в области педагогических, филологических, исторических, географических и биологических наук в Казахстане и за рубежом. Также в журнале публикуются научные обзоры, краткие научные сообщения по педагогическим, филологическим, историческим, географическим и биологическим наукам, материалы по проблемам вузовского образования.

ISSN 1680-0761

ЗКУ им. М. Утемисова, 2021.
РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР №KZ54VPY00033104
ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС № 76156

The editorial Board of the scientific journal «Bulletin WKU»

Chief Editor:

Sergaliyev N.H. – candidate of biological sciences, professor, M. Utemisov WKU.

Deputy Editor:

Akhmedenov K.M. – candidate of geographical sciences, professor, M. Utemisov WKU.

Members of the Editorial Board

Direction "Pedagogics":

1. **Podgorska-Jahnik D.** – doctor of philosophy (PhD), professor, University of Lodz (Lodz, Poland);
2. **Mardakhaev L. V.** – doctor of pedagogical sciences, professor, Russian State Social University (Moscow, Russia);
3. **Kekeeva Z. O.** – doctor of pedagogical sciences, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
4. **Baytlesova N. K.** – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU;
5. **Kazhimova K. R.** – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Philology":

1. **Mushaev V.N.** – doctor of philology, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
2. **Gilazov T. Sh.** – candidate of philological sciences, docent, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russia);
3. **Hasanov G.K.** – doctor of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
4. **Mutiev Z.Zh.** – candidate of philological sciences, docent, M. Utemisov WKU;
5. **Sultangaliyeva R.B.** – candidate of philological sciences, M. Utemisov WKU.

Direction "History":

1. **Dabrowski D.** – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. **Bonora Zh.L.** – doctor of philosophy (PhD), professor, International Association of Mediterranean and Oriental Studies (ISMEO), (Rome, Italy);
3. **Sdykov M. N.** – doctor of historical sciences, professor, M. Utemisov WKU;
4. **Nurgaliyeva A.M.** – doctor of historical sciences, docent, M. Utemisov WKU.

Direction "Geography":

1. **Dluzewska A.** – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. **Petrishev V.P.** – doctor of geographical sciences, docent, Orenburg State University (Orenburg, Russia);
3. **Mazbayev O.B.** – doctor of geographical sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
4. **Mausymbayeva A.D.** – candidate of technical sciences, Karaganda State Technical University (Karaganda, Kazakhstan);
5. **Imashev E.Zh.** – doctor of philosophy (PhD), M. Utemisov WKU.

Direction "Ecology":

1. **Kaczmarek S.** – doctor of biological sciences, professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. **Moraczewska J.** – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
3. **Sapanov M.K.** – doctor of biological sciences, professor, Institute of Forest Science of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia);
4. **Andronov E.E.** – candidate of biological sciences, docent, All-Russian Research Institute of Agricultural Microbiology (Saint Petersburg, Russia);
5. **Bakiev A.G.** – candidate of biological Sciences, docent, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences (Tolyatti, Russia);
6. **Imanbayeva A.A.** – candidate of biological sciences, Mangyshlak Experimental Garden (Aktau, Kazakhstan).

The scientific journal "Bulletin WKU" (hereinafter – the journal) was founded in 2000 and the founder is the West Kazakhstan University named after M. Utemisov. The journal was registered by the Ministry of Culture, Information and Public Consent of the Republic of Kazakhstan on December 7, 1999.

The journal was re-registered by the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan. Certificate of re-registration of a periodical, news agency, and online publication No. KZ54VPY00033104 dated March 04, 2021.

The International Center for Standard Serial Numbers assigned the journal the index of the printed version ISSN 1680-0761.

Since 2012, the journal has been included in the Kazakhstan citation Database; since 2019, it has been included in the Russian Science Citation Index.

The journal is included in the International Association of Publishers (Crossref) and has an international digital identifier – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

The journal is published in print and electronic form with a frequency of 4 issues per year.

Email address of the journal – wku.bulletin@gmail.com.

The magazine has a separate official website (the Internet address is <https://vestnik.wku.edu.kz>)

The journal is intended to familiarize the Kazakh and foreign scientific community, doctoral students, undergraduates and students with new scientific results that are important in the field of fundamental and applied science.

The journal publishes original scientific articles covering problems and achievements in the field of pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences in Kazakhstan and abroad. The journal also publishes scientific reviews, short scientific reports on pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences, materials on problems of higher education.

ISSN 1680-0761

M.Utemisov WKU, 2021.
REGISTRATION NUMBER №KZ54VPY00033104
SUBSCRIPTION INDEX № 76156

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

УДК 378.1

МРНТИ 14.35.05

DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).1

¹Болотова М.И.*, ²Воробьев Д.О.^{1,2}Оренбургский государственный медицинский государственный университет,
г. Оренбург, Россия

*Автор-корреспондент: orlova-str@mail.ru

E-mail: orlova-str@mail.ru

ВОСПИТАНИЕ НРАВСТВЕННОЙ УСТОЙЧИВОСТИ У СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ В ВУЗЕ

Аннотация: Высшее образование в России находится на стадии глобальной трансформации. Благодаря своему качеству оно вызывает интерес молодежи из стран ближнего и дальнего зарубежья. Количество иностранных студентов с каждым годом растет. Возрастает необходимость воспитательной работы с иностранными студентами, усиление духовно-нравственного компонента в условиях обострения межнациональных и межгосударственных конфликтов. Воспитание нравственной устойчивости предполагает формирование, с одной стороны, устойчивости личности, с другой — ее гибкости. Такая постановка вопроса связана с тем, что в новых социо-культурных условиях студент-иностранец может жить и успешно обучаться лишь обладая высокой психологической гибкостью, способностью адаптироваться как к новым экономическим, социальным и культурным реалиям, так и к ближайшему студенческому окружению и профессиональной иноязычной среде. Иначе в новой социокультурной среде человек ответит дезадаптацией.

Ключевые слова: высшее медицинское образование, иностранные студенты, нравственная устойчивость, учебно-воспитательная деятельность вуза, нравственные основания.

Введение

Современное высшее образование в России является активно меняющейся и развивающейся средой, примером этого являются постоянные изменения в федеральном государственном образовательном стандарте. Эти изменения жизненно необходимы, так как постиндустриальный тип развития общества, построенный на приоритете знаний и информации, требуют постоянного поиска качественного и мобильного обучения. Образование становится важнейшей сферой конкуренции среди государств, поэтому конкуренция за развитый рынок образовательных услуг усиливается. Страны, которые не могут по тем или иным причинам обучать свою молодежь, ищут государства, способные обеспечить достойный уровень квалификации специалиста. Интернациональное образование постоянно расширяется, становится обыденным наличие в университетах не только иностранцев-одиночек, но и наличие целых факультетов, на которых обучаются студенты из разных стран.

В нормативных документах модернизации российского образования утверждалась необходимость последовательного и качественного развития отечественного образования, опору на духовно-нравственный компонент без которого невозможно ни обучающий компонент, ни воспитывающий [1]. В «Стратегии развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 года» отмечается, что современное образование направлено не только на подготовку всесторонне развитого специалиста, квалифицированного работника, но и на формирование специалиста с высоким чувством ответственности, развитыми нравственными качествами [2]. Особенно важно, чтобы личность сочетала в себе высоконравственные принципы, основанные на традиционных

ценностях с адекватным восприятием современных технологий, процессов, была способна реализовать свой человеческий и личностный потенциал.

Утверждение приоритета культуры призвано обеспечить более высокое качество общества, его способность к гражданскому единству, к определению и достижению общих целей развития. Главным условием их реализации является формирование нравственной, ответственной, самостоятельно мыслящей, творческой личности [3]. Кроме того в соответствии с Федеральным законом «Об образовании в Российской Федерации» «содержание образования должно содействовать взаимопониманию и сотрудничеству между людьми, народами независимо от расовой, национальной, этнической, религиозной и социальной принадлежности, учитывать разнообразие мировоззренческих подходов» [4].

Материалы и методы исследования

Результат образовательной деятельности российской школы фиксируется в портрете выпускника – «осознающего себя личностью, способной принимать самостоятельные решения и нести за них ответственность перед самим собой и другими людьми» [5]. Цель современного отечественного высшего образования и одна из приоритетных задач общества и государства определяется федеральным стандартом как «воспитание, социально-педагогическая поддержка становления и развития, высоконравственного, ответственного, творческого, инициативного, компетентного гражданина» [6]. Так, современный выпускник в результате освоения учебной программы по специальности «31.05.01 Лечебное дело» должен обладать следующими универсальными компетенциями: способен осуществлять критический анализ проблемных ситуаций на основе системного подхода, вырабатывать стратегию действий; способен анализировать и учитывать разнообразие культур в процессе межкультурного взаимодействия; а также такой общепрофессиональной компетенцией способен реализовывать моральные и правовые нормы, этические и деонтологические принципы в профессиональной деятельности [7].

Для иностранных студентов процесс непрерывного образования начинается с подготовительного факультета, который призван дать студентам-иностранцам необходимый уровень владения русским языком. Являясь обязательной составной частью обучения иностранных граждан в системе российского высшего образования, именно русский язык должен подготовить иностранцев по ряду предметов и адаптировать их к требованиям вуза.

На этом этапе в числе прочего важно, чтобы воспитательные задачи были направлены на знакомство с новой для иностранцев культурой и приобщение к ней. В течение первого года пребывания в России иностранные учащиеся впервые осознают её роль и место в мировой истории и культуре. Они впервые утверждают в мысли о важности общечеловеческих ценностей вне зависимости от национальных, культурных и религиозных традиций. Немаловажное значение имеют национально-психологические особенности личности, без учёта которых нельзя ожидать успешных результатов работы с иностранными обучающимися. И это только начало приобщения иностранных студентов к общечеловеческой культуре, без чего невозможно формирование творческой личности, образованного человека, то есть человека, который, приобретя определённый социальный опыт, приобретает также и «способности пользоваться им (усвоенным опытом) в своей жизнедеятельности» [8, 9].

Анализ актуальности процесса формирования нравственной устойчивости у иностранных студентов, как педагогической проблемы, необходимо рассматривать изначально через педагогический анализ понятия «нравственная устойчивость».

Нравственная устойчивость состоит из двух понятий «нравственность» и «устойчивость». Толковый словарь понятий В.И. Левина определяет нравственность как один из самых важных и существенных факторов общественной жизни, общественного развития и исторического прогресса. Она заключается в добровольном самодеятельном согласовании чувств, стремлений и действий членов общества с чувствами, стремлениями и действиями сограждан, их интересом и достоинством, с интересом и достоинством всего общества в целом [10]. В свою очередь, толковый словарь С. И. Ожегова трактует нравственность, как «внутренние, духовные качества, которыми руководствуется человек, этические нормы; правила поведения, определяемые этими качествами», а нравственным человеком является тот, кто обладает этими духовными качествами, и свободно руководствуется в своей жизни сформированными на их основе этическими нормами [11].

Известный отечественный педагог-исследователь Я. С. Марьенко, трактует понятие нравственность, как «неотъемлемую часть личности, обеспечивающую добровольное соблюдение существующих норм, правил и принципов поведения» [12].

В работах таких известных российских педагогов, как С. К. Бондырева, Н. В. Борытко, Л.А. Григоровича, Т.А. Дронова и др., нравственность рассматривается как личностная черта, сочетающая в себе такие качества и атрибуты, как доброта, порядочность, дисциплинированность и коллективизм [13]. Поэтому мораль непосредственно связана с устойчивостью, которые в свою очередь изучаются двояко: внешне, что служит механизмом социального контроля над личностью, и саморегуляцией внутреннего сознания на основе саморефлексии.

Таким образом, в общественном сознании складывается такая позиция, что каждая личность обладает соответствующими нравственными механизмами, которые осуществляют контроль ее действий и поступков. В основе этих нравственных механизмов как раз и должна лежать нравственная устойчивость. Ядром нравственной устойчивости должны выступать личные нравственные качества, которые являются продуктом рефлексии и самопознания. Каждый поступок или действие несет за собой нравственный выбор, и поэтому так важно развивать нравственные качества личности.

В свою очередь устойчивость уже давно является одним из ведущих понятий в гуманитарных науках. Психолого-педагогический аспект понятия впервые в отечественной науке был открыт Л.И. Божович, которая полагала, что под устойчивостью следует понимать особую иерархическую систему мотивов, которые возникают в течении жизни человека и в результате целенаправленной воспитательной деятельности. Постепенно образуются доминирующие мотивы, которые подчиняют себе остальные [14]. В Большом психологическом словаре под редакцией Б. Мещерякова и В. Зинченко, устойчивость понимается, как способность человека регулировать свое поведение исходя из принятых и усвоенных им нравственных норм и принципов. В ее основе лежат такие качества, как сознательность, гуманность, достоинство, чувство долга и личной ответственности, верность нравственным нормам (законам), инициативность в их соблюдении [15]. В. Э. Чудновский в своих исследованиях приходит к выводу о том, что устойчивость – качество личности, определяющее ее внутреннюю и внешнюю стабильность, в том числе и нравственную. Она заключается в сопротивлении негативным эффектам и явлениям извне [16]. Его точку зрения поддерживает Е.В. Головкин, который отмечает, что устойчивость личности заключается в умении использовать морально-нравственные нормы так, чтобы они давали минимальное количество негативных действий в социальном взаимодействии [17]. И.Ф. Харламов отмечает, что именно опыт и знания становятся почвой, которая обеспечивает устойчивость личности [18]. Такой же позиции придерживается и О.В. Михайлова, считая опыт непосредственного соприкосновения личности и общества одним из важнейших факторов формирования нравственной позиции, которая очень сильно зависит от культуры [19]. В.А. Данилова в диссертационной работе «Формирование нравственной устойчивости у студентов технического вуза» (2007 г.) также подтверждает фундаментальное значение нравственной устойчивости для специалиста [20].

В своих диссертационных исследованиях (Т.В. Кононенко «Воспитание нравственной устойчивости у студентов педагогических вузов» (2004 г.); В.Ф. Маленчук «Формирование нравственной устойчивости осужденных в процессе образовательной деятельности» (2010 г.); С.Н. Тихомиров «Формирование основ профессионально-нравственной устойчивости у курсантов и слушателей образовательных учреждений МВД России» (1999 г.)) приходят к выводу о том, нравственная устойчивость является сложным комплексным феноменом, сочетающим в себе сущностные качества нравственной воспитанности, нравственных принципов жизни, противостоящие деструктивным воздействиям среды [21, 22, 23].

В результате проведенного нами анализа понятийного поля педагогической проблемы «воспитание нравственной устойчивости», мы пришли к выводу о том, что нравственная устойчивость это особое качество личности, формирующееся в практическом опыте реализации морально-нравственных норм в обществе, и основанное на закреплении и сохранении позитивных образцов деятельности, а также противодействию деструктивным аспектам жизни.

Результаты исследования

В ходе эксперимента мы провели в 2018-2019 гг. диагностическое исследование с целью оценки сформированности нравственных основ у иностранных студентов (индийские студенты,

обучающиеся в Оренбургском Государственном Медицинском Университете, возраст 17 - 18 лет). В 2020-2021 гг. был проведен констатирующий эксперимент, мы обратились к стандартизированному опроснику моральных оснований «Moral foundations» (MFQ-30; Дж. Грехем, Дж. Хайдт, Б. Носек) на английском языке. Исследование проводилось в качестве педагогического онлайн анкетирования. Нами было опрошено 143 респондента (индийские студенты, обучающиеся в Оренбургском Государственном Медицинском Университете, возраст 17 -18 лет).

Данная диагностическая методика была направлена на уточнение значимости базовых жизненных ценностей респондентов, которые обуславливают моральный/нравственный профиль личности, с целью дальнейшего повышения воспитательного потенциала учебной дисциплины «История». Кроме того, опросник базируется на принципе культурной вариативности, что позволяет добиться валидности результатов исследования среди иностранных студентов.

При обработке получаемых ответов вычислялся средний балл по 5 шкалам: забота/нанесение вреда, честность/жульничество, преданность/склонность к предательству, власть/противодействие власти, чистота (святость)/деградация. Количественный анализ входной диагностики показал следующий результат: 29% студентов - низкий результат, 38% - средний результат.

На основе полученных данных были сделаны выводы о необходимости усиления педагогического воздействия на личность студента, усиление воспитательного компонента учебной деятельности (рабочая программа дисциплины «История», «Курс лекций по предмету История», «Хрестоматия по истории»). В течение учебного года проводились открытые лекции и семинары, диспуты, иностранные студенты активно привлекались к внеаудиторной учебной деятельности (учебные экскурсии в музеи и выставки г. Оренбурга). Кроме того, студенты привлекались к научной работе, рассматривая сложные исторические проблемы и вопросы индийской и российской истории.

Количественная характеристика результатов в 2019-2020 гг. показала, что процент высоких баллов по выше перечисленным шкалам значительно увеличился.

Так, высокие баллы по шкале «Забота/Нанесение вреда» говорили о том, что среди студентов преобладали ценности любви к ближнему, заботы об окружающих людях и окружающей среде, развитую способность к эмпатии и межличностному взаимодействию. Для человека с высоким уровнем «заботы» не существует чужих проблем. Его сопровождает желание делать мир лучше.

Высокие баллы по шкале «Честность/жульничество» указывали на преобладание ценностей честности и справедливости в отношениях с окружающими. Это утверждение подтверждается практически, на занятиях иностранного факультета студенты крайне щепетильно относятся к оценке своих действий, требуя прямого и честного ответа, не испытывая страха перед рефлексией и позитивными, конструктивными изменениями в своей личности.

Высокие баллы по шкале «Преданность/склонность к предательству» показывали склонность человека к преданности той социальной группе, с которой он себя идентифицирует. Все окружающие для такого человека разделяются на «своих» и «чужих». «Своих» человека с высокой ценностью преданности готов защищать ценой собственного комфорта. Жизнь же «чужих» мало его волнует. Это, прежде всего, связано с тем, что по историческим меркам в середине XX века Индия, как государство обрело независимость и прошло труднейший путь своего развития, связанный с различными внутренними конфликтами на политической, религиозной и культурной почве. Также повлияла варно-кастовая система, которая была доминантой тысячи лет и лишь недавно перестала быть таковой. Кроме того, высокие баллы данной шкалы фиксировали склонность личности к патриотизму. Поэтому крайне важно учитывать данные показатели при работе с иностранными студентами, формируя позитивный образ своей страны и индийской нации как целого.

Средние показатели по шкале «Власть/противодействие власти» характеризуют противоречия, которые характерны для современного индийского общества: кастовые барьеры, социальные проблемы, демография, экология, все это очень сильно беспокоит молодое индийское студенчество. Поэтому авторитет, регалии воспринимаются молодыми людьми не так однозначно. Они более холодно относятся к традициям, правилам национального поведения, подчинения. Это также связано с тем, что молодые люди, находясь в цифровом пространстве, видят успехи своих сверстников за рубежом, их возможности и понимают, что в своей стране по социальной лестнице они высоко подняться не смогут без хорошего образования. Тем не менее, у молодежи негативного отношения к власти, обычаям и традициям не сложилось. И поэтому такой результат говорит нам о

крайней необходимости проведения воспитательной работы со студентами, чтобы закреплять нравственные парадигмы поведения.

Средние значения по шкале «Святость/деградация» показывает нам нарастающий кризис духовных ценностей индийского общества. Постепенно вместо религиозных ценностей, идеалов моральной и физической чистоты начинают появляться идеалы общества потребления, организованных на основе принципа индивидуального потребления. У современной молодежи формируется соответствующая система ценностей и установок, часто не базирующаяся на принципах нравственности и гуманизма, что актуализирует необходимость воспитания нравственной устойчивости личности.

Заключение

Таким образом, актуальность исследования проблемы воспитания нравственной устойчивости у иностранных студентов крайне высока. В результате глобализации и обострения международной обстановки нашей стране как никогда нужны люди, которые будут позитивно относиться к своей стране и поддерживать ее. Поэтому так важно акцентировать и реализовывать воспитательный потенциал высшего образования, который сформирует основу в виде крепкого и устойчивого нравственного субстрата в личности обучающегося.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://docs.cntd.ru/document/901816019>
- [2] Стратегия развития воспитания в Российской Федерации на период до 2025 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://static.government.ru/media/files/f5Z8H9tgUK5Y9qtJ0tEFnyHlBitwN4gB.pdf>
- [3] Указ Президента Российской Федерации от 24.12.2014 г. № 808. Об утверждении Основ государственной культурной политики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/39208>
- [4] Федеральный закон от 29.12.2012 N 273-ФЗ (ред. от 24.04.2020) "Об образовании в Российской Федерации". [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/b819c620a8c698de35861ad4c9d9696ee0c3ee7a/
- [5] Данилюк, А.Я. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России [Электронный ресурс] / А.Я. Данилюк, А.М. Кондаков, В.А. Тишков // . – М.: Просвещение, 2009. – 24 с. Режим доступа: https://schsv760.mskobr.ru/attach_files/upload_users_files/5dc90b2cd145a.pdf
- [6] Федеральные государственные образовательные стандарты общего образования. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://fgos.ru/>
- [7] Приказ № 988 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта высшего образования — специалитет по специальности 31.05.01 Лечебное дело». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202008270013>
- [8] Социально-экономические и технические системы: исследование, проектирование, оптимизация. Изд-во: Набережночелнинский институт (филиал) Казанского (Приволжского) федерального университета. № 5 (72), 2016 (спец.выпуск). Режим доступа: https://kpfu.ru/portal/docs/F860630145/_5_72_2016.pdf
- [9] Филимонова Н.Ю. Проблемы воспитания иностранных студентов как проблемы саморазвития личности / Н. Ю.Филимонова, Е. А. Годенко // Научный Вестник МГТУ ГА, сер. Международная деятельность вузов. МГТУ ГА.– № 94(12). – 2005, с.51 – 60.
- [10] Левин В.И. Философия, логика и методология науки [Электронный ресурс] / В. И. Левин // М-во образования и науки Российской Федерации, Гос. образовательное учреждение высш. проф. образования "Пензенская гос. технологическая акад.". - Пенза: ПГТА, 2010. - 66 с. Режим доступа: <http://philosophy.niv.ru/doc/dictionary/philosophy/index-205.htm#205>
- [11] Толковый словарь Ожегова. Режим доступа: <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=17288>

- [12] Марьенко И.С. Нравственное становление личности школьника / И. С. Марьенко. - М.: Педагогика, 1985. - 103 с
- [13] Приказ № 988 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта высшего образования — специалитет по специальности 31.05.01 Лечебное дело». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202008270013>
- [14] Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. (Психологическое исследование.) [Электронный ресурс] / Л.И. Божович - М., «Просвещение», 1968. 464 с. (Акад. пед. наук СССР). Режим доступа: <https://sdo.mgaps.ru/books/K4/M5/file/4.pdf>
- [15] Мецзяков Б., Зинченко В. Большой психологический словарь. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/19.php
- [16] Чудновский В.Э. Нравственная устойчивость личности: Психологические исследования / В. Э. Чудновский. - М.: Педагогика, 1981. - 208 с.
- [17] Головкин Е.В. Формирование нравственной устойчивости младшего школьника к отрицательным влияниям микросреды: автореферат дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / Е. В. Головкин – Белгород. гос. ун-т. - Белгород, 2004. - 22 с.
- [18] Харламов И.Ф. Педагогика: Учеб. пособие. — 4-е изд., перераб. и доп. / И.Ф. Харламов — М.: Гардарики, 2003. - 519 с.
- [19] Михайлова О. В. Формирование нравственной устойчивости у подростков в системе деятельности классного руководителя сельской школы: автореферат дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / О. В. Михайлова. - Чебоксары, 2004. - 22 с. Режим доступа: <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-01/dissertaciya-formirovanie-nravstvennoy-ustoychivosti-u-podrostkov-v-sisteme-deyatelnosti-klassnogo-rukovoditelya-selskoy-shkoly>
- [20] Данилова В.А. Формирование нравственной устойчивости у студентов технического вуза: автореферат дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 / В. А. Данилова - Чебоксары, 2007. - 19 с.
- [21] Кононенко Т.В. Воспитание нравственной устойчивости у студентов педагогических вузов: автореферат дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 [Электронный ресурс] / Т. В. Кононенко – Адыг. гос. ун-т. - Майкоп, 2004. - 17 с. Режим доступа: <https://docplayer.com/218327291-Kononenko-tatyana-viktorovna-vozpitanie-nravstvennoy-ustoychivosti-u-studentov-pedagogicheskikh-vuzov.html>
- [22] Маленчук В.Ф. Формирование нравственной устойчивости осужденных в процессе образовательной деятельности: автореферат дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / В. Ф. Маленчук - Тверь, 2010. - 26 с.
- [23] Тихомиров С.Н. Формирование основ профессионально-нравственной устойчивости у курсантов и слушателей образовательных учреждений МВД России: диссертация на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01/ С. Н. Тихомиров - Москва, 1999. - 257 с.

REFERENCES

- [1] *Koncepciya modernizacii rossijskogo obrazovaniya na period do 2010 goda* [The concept of modernization of Russian education for the period up to 2010.]. – Retrieved from: <https://docs.cntd.ru/document/901816019> [in Russian].
- [2] *Strategiya razvitiya vospitaniya v Rossijskoj Federacii na period do 2025 goda*. [Strategy for the development of education in the Russian Federation for the period up to 2025] – Retrieved from: <http://static.government.ru/media/files/f5Z8H9tgUK5Y9qtJ0tEFnyHlBitwN4gB.pdf> [in Russian].
- [3] *Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii ot 24.12.2014 g. № 808. Ob utverzhdenii Osnov gosudarstvennoj kul'turnoj politiki*. [Decree of the President of the Russian Federation No. 808 of 24.12.2014. On the approval of the Fundamentals of the state Cultural policy] – Retrieved from: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/39208> [in Russian].
- [4] *Federal'nyj zakon ot 29.12.2012 N 273-FZ (red. ot 24.04.2020) "Ob obrazovanii v Rossijskoj Federacii"*. [Federal Law №. 273 - FZ of 29.12.2012 (as amended on 24.04.2020) "On Education in the Russian Federation"] (2020) – Retrieved from: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/b819c620a8c698de35861ad4c9d9696ee0c3ee7a/ [in Russian].

[5] Danilyuk A.Ya., Kondakov A.M. & V. A. Tishkov (2009) *Koncepciya duhovno-nravstvennogo razvitiya i vospitaniya lichnosti grazhdanina Rossii [The concept of spiritual and moral development and education of the personality of a citizen of Russia]*. M.: Prosveshchenie, 24. Retrieved from: https://schsv760.mskobr.ru/attach_files/upload_users_files/5dc90b2cd145a.pdf [in Russian].

[6] *Federal'nye gosudarstvennye obrazovatel'nye standarty obshchego obrazovaniya. [Federal State educational standards of general education]* – Retrieved from: <https://fgos.ru/> [in Russian].

[7] *Prikaz № 988 «Ob utverzhdenii federal'nogo gosudarstvennogo obrazovatel'nogo standarta vysshego obrazovaniya — specialitet po special'nosti 31.05.01 Lechebnoe delo». [Decree №. 988 "On approval of the federal state educational standard of higher education-specialty in the specialty 31.05.01 Medical care".]* – Retrieved from: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202008270013> [in Russian].

[8] *Social'no - ekonomicheskie i tekhnicheskie sistemy: issledovanie, proektirovanie, optimizaciya. [Socio - economic and technical systems: research, design, optimization.]* Izd - vo: Naberezhnochelninskij institut (filial) Kazanskogo (Privolzhskogo) federal'nogo universiteta. Vol. 5 (72), 2016 (spec.vypusk). Retrieved from: https://kpfu.ru/portal/docs/F860630145/_5_72_2016.pdf [in Russian].

[9] *Filimonova N. Yu., Godenko E. A. (2005) Problemy vospitaniya inostrannyh studentov kak problemy samorazvitiya lichnosti [Problems of education of foreign students as problems of personal self-development]* Nauchnyj Vestnik MGTU GA, ser. Mezhdunarodnaya deyatelnost' vuzov. MGTU GA.– Vol. 94(12), .51 – 60 [in Russian].

[10] *Levin V. I. (2010) Filosofiya, logika i metodologiya nauki [Philosophy, logic and methodology of science]. M-vo obrazovaniya i nauki Rossijskoj Federacii, Gos. obrazovatel'noe uchrezhdenie vyssh. prof. obrazovaniya "Penzenskaya gos. tekhnologicheskaya akad." - Penza: PGTA.* Retrieved from: <http://philosophy.niv.ru/doc/dictionary/philosophy/index-205.htm#205> [in Russian].

[11] *Tolkovyj slovar' Ozhegova. [Ozhegov's Explanatory Dictionary.]* Retrieved from: <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=17288> [in Russian].

[12] *Mar'enko I. S. (1985) Nравственное становление личности школьника[he moral formation of a schoolboy's personality].* M.: Pedagogika. [in Russian].

[13] *Borytko N. M. (2012) Elicheskaya koncepciya duhovno-nravstvennogo vospitaniya [The ethical concept of spiritual and moral education]* Elektronnyj nauchno-obrazovatel'nyj zhurnal VGSPU «Grani poznaniya». Volgograd. Vol. 3 (17). Retrieved from: <http://grani.vspu.ru/files/publics/1348482689.pdf> [in Russian].

[14] *Bozhovich L. I. (1968) Lichnost' i ee formirovanie v detskom vozraste. (Psihologicheskoe issledovanie.) [Personality and its formation in childhood. (Psychological research.)].* M., «Prosveshchenie» (Akad. ped. nauk SSSR). Retrieved from: <https://sdo.mgaps.ru/books/K4/M5/file/4.pdf> [in Russian].

[15] *Meshcheryakov B., Zinchenko V. Bol'shoj psihologicheskij slovar'[Big psychological dictionary.]* Retrieved from: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/19.php [in Russian].

[16] *Chudnovskij V. E. (1981) Nравственная устойчивость личности: Psihologicheskie issledovaniya [Moral stability of personality: Psychological research].* M.: Pedagogika [in Russian].

[17] *Golovko E. V. (2004) Formirovanie нравственной устойчивости младшего школьника к отрицательным влияниям среды [Formation of moral stability of a junior schoolboy to the negative influences of the microenvironment].* Extended abstract of candidate's thesis. Belgorod [in Russian].

[18] *Harlamov I.F. (2003) Pedagogika: Ucheb. posobie. [Pedagogy: Textbook.].* 4-e izd., pererab. i dop. M.: Gardariki [in Russian].

[19] *Mihajlova O. V. (2004) Formirovanie нравственной устойчивости у подростков в системе деятельности классного руководителя сельской школы [Formation of moral stability in adolescents in the system of activity of the class teacher of a rural school].* Extended abstract of candidate's thesis. Cheboksary. Retrieved from: <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-01/dissertaciya-formirovanie-nravstvennoy-ustoychivosti-u-podrostkov-v-sisteme-deyatelnosti-klassnogo-rukovoditelya-selskoy-shkoly> [in Russian].

[20] *Danilova V. A. (2007) Formirovanie нравственной устойчивости у студентов технического вуза [Formation of moral stability among students of a technical university].* Extended abstract of candidate's thesis. Cheboksary [in Russian].

[21] *Kononenko T. V.(2004) Vospitanie нравственной устойчивости у студентов педагогических вузов [Education of moral stability among students of pedagogical universities].* Extended abstract of

candidate's thesis. *Majkop*. Retrieved from: <https://docplayer.com/218327291-Kononenko-tatyana-viktorovna-vospitanie-nravstvennoy-ustoychivosti-u-studentov-pedagogicheskikh-vuzov.html> [in Russian].

[22] Malenchuk V. F. (2010) *Formirovanie npravstvennoj ustojchivosti osuzhdennyh v processe obrazovatel'noj deyatel'nosti [Formation of moral stability of convicts in the process of educational activity]. Extended abstract of candidate's thesis. Tver' [in Russian].*

[23] Tihomirov S. N. (1997) *Formirovanie osnov professional'no-npravstvennoj ustojchivosti u kursantov i slushatelej obrazovatel'nyh uchrezhdenij MVD Rossii [Formation of the foundations of professional and moral stability among cadets and students of educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Russia]. Candidate's thesis. Moskva. [in Russian].*

Bolotova Marina, Vorobiev Dmitry

EDUCATION OF MORAL STABILITY IN FOREIGN STUDENTS AT THE UNIVERSITY

Abstract: Higher education in Russia is at the stage of global transformation. Due to its quality, it arouses the interest of young people from near and far abroad. The number of international students is growing every year. There is an increasing need for educational work with foreign students, the strengthening of the spiritual and moral component in the conditions of aggravation of interethnic and interstate conflicts. The upbringing of moral stability presupposes the formation, on the one hand, of the stability of the personality, on the other, its flexibility. This formulation of the question is due to the fact that in the new socio-cultural conditions, a foreign student can live and study successfully only with high psychological flexibility, the ability to adapt both to new economic, social and cultural realities, and to the nearest student environment and professional foreign language environment. Otherwise, in a new socio-cultural environment, a person will respond with maladjustment.

Keywords: higher medical education, foreign students, moral stability, educational activities of the university, moral foundations.

Болотова М.И., Воробьев Д.О.

ЖОО-ДАҒЫ ШЕТЕЛ СТУДЕНТТЕРІНІҢ АДАМГЕРШІЛІК ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН ТӘРБИЕЛЕУ

Аңдатпа. Ресейдегі жоғары білім жаһандық трансформация кезеңінде. Оның сапасының арқасында ол жақын және алыс шет елдерден келген жастардың қызығушылығын тудырады. Жыл сайын шетелдік студенттер саны артып келеді. Шетелдік студенттермен тәрбие жұмысының қажеттілігі, ұлтаралық және мемлекетаралық қақтығыстардың шиеленісуі жағдайында рухани-адамгершілік компонентті күшейту артып келеді. Адамгершілік тұрақтылықты тәрбиелеу бір жағынан тұлғаның тұрақтылығын, екінші жағынан оның икемділігін қалыптастыруды қамтиды. Сұрақтың бұл тұжырымы жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайларда шетелдік студент жоғары психологиялық икемділікпен, жаңа экономикалық, әлеуметтік және мәдени шындыққа, сонымен қатар жақын студенттік ортаға және кәсіби шет тілдік ортаға бейімделу қабілетімен өмір сүріп, сәтті оқи алатындығымен байланысты. Әйтпесе, жаңа әлеуметтік-мәдени ортада адам дұрыс емес бейімделумен жауап береді.

Кілт сөздер: жоғары медициналық білім, шетелдік студенттер, адамгершілік тұрақтылық, университеттің оқу-тәрбие қызметі, адамгершілік негіздері.

UDC 378.147:004.77
IRSTI 16.01.45
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).2

¹Keldibay A.T.*, ²Zhusupova R.F.

¹Kyzylorda University named after Korkyt ata, Kyzylorda city, Kazakhstan

²L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan city, Kazakhstan

*Correspondence: ainura_1996.kz@mail.ru

E-mail: ainura_1996.kz@mail.ru, rozazhusupova@mail.ru

NEW FORMS OF USING WEBSITES IN ONLINE ENGLISH TEACHING

Annotation. *The article is dedicated to using educational Internet resources for teaching English online. This article examined the concepts and essence of educational Internet resources, what criteria teachers should follow when choosing Internet resources, what features of using a foreign language with the help of Internet resources should be considered. This article deals with the phenomenon of globalization of education, which entailed the significant influence of the Internet and computer technology on the methodology of teaching English during the pandemic. It also describes modern ideas and trends of foreign colleagues in teaching a foreign language. Furthermore, this work outlines the types of Internet resources that can be used in teaching a foreign language at the present stage of education. The Internet is a huge source of information about the language being studied, the culture and traditions of a foreign language, its realities and characteristics. The information technology has played an important role in English language teaching and it has offered a better tool to explore the new teaching method. The purpose of the article is the use of information technology in increasing the effectiveness of teaching English, developing students' creative abilities at English lessons. There given various available online tools in the Internet for the students and recommend the modern tools for English teachers.*

Keywords: *internet, internet resources, education, English language, online teaching, internet services, technology, websites.*

Introduction

In modern society, the role of foreign languages is becoming truly irreplaceable. Knowledge of a foreign language makes it possible to join the world culture, to use fully the potential of Internet resources.

Currently, new communicative technologies and websites are being intensively introduced into all areas of our life, including the educational process. In this regard, there is a need to develop a methodology for using Internet resources in teaching a foreign language. Even today we can already say that the pandemic has had a significant impact on the development of new methods of teaching foreign languages through the Internet and computer technology.

Markee indicates that the spread of information technology worldwide is strongly linked with the diffusion of the English language. To put it differently, it can be stated that while English has contributed to the proliferation of this technology, the information technology has also boosted the diffusion of English through Internet communication. Furthermore, because several studies in scientific and technological areas have been conducted in English, people are to have a basic knowledge of English to conduct research. According to Zhu, that people need knowledge of

English to obtain information has promoted the status of English to lingua franca which in turn has influenced the language teaching in the world [1].

The possibilities of using Internet resources are enormous. The global Internet creates conditions for obtaining any information necessary for students and teachers: regional geographic material, news from the life of young people, articles from newspapers and magazines, necessary literature, etc. Students can take part in testing, in quizzes, competitions, Olympiads held on the Internet.

The global Internet offers many useful resources for foreign language teachers. These are special programs for teaching foreign languages, as well as authentic material that the teacher can select.

As an information system, the Internet offers its users: New information technologies in teaching English to create their own home page and place it on a Web server search engines (Alta Vista, Hot Bob, Open Text, WebCrawler, Excite) reference directories (Yahoo!, InfoSeek / Ultra Smart, Look Smart, Galaxy). These resources can be actively used in the lesson! e-mail (e-mail) teleconferences (usenet) video conferencing conversation on the network (Chat)

Students can take part in tests, quizzes, contests, olympiads held on the Internet, correspond with peers from other countries, participate in chats, video conferences, etc.

A potential positive of online education was the idea that parents would become more familiar with their children's study habits and consequently more able to play a positive role in their learning. For example, children hoping to succeed in online education benefit from being focused and resilient, and evidence shows that parents can substantially support their children's efforts to develop such habits [2].

This assumes a home where parents are willing and able to promote their children's education. Unfortunately, for many children their home is not a nurturing or safe environment. Around the world, the imposition of social isolation has led to a rise in domestic abuse and family violence [3]. In these circumstances, parental involvement may not have a positive effect.

In recent years, online learning has been widely used around the globe [4]. To an extent, the spread of online learning is limited by access to the Internet, communal infrastructure, and communal/individual technological resources; where these factors are lacking, families have difficulty in participating in online educational opportunities [5].

Some scientists say that the Internet is one of the factors that has a significant contribution to promoting the use of computers for language learning. For the first time, foreign language learners can now communicate inexpensively and quickly with other students or speakers of the studied language throughout the world. In addition, Dundee also mentioned one of the advantages of using computers and the Internet in the practice of teaching and learning languages especially for teachers. He mentioned that, in essence, the computer and live language communication have now become a common resource, always available to the target audience on the board. Teachers and students can use the board to show the contents of the CD-ROM and the Internet, and this content can be annotated, illustrated, saved, and printed. In most situations, this content can be used as a special resource [6].

The online learning system has long been in demand in the world, is very effective and has excellent indicators and ratings. We know it well for the example of language courses or programs for obtaining a second higher education in European or American universities.

Such a system provides many more possibilities than we imagine. Firstly, you can learn from both home and anywhere in the world. For example, if a child has a disability, falls ill or is in another country during a quarantine period of periodic border closings. He receives a full-fledged education on an equal basis with his peers without any restrictions. Online education offers a wide range of educational services that are not limited by time or space.

Secondly, the online learning system is a fairly flexible and adaptive product, it offers students and teachers such opportunities that cannot be achieved using only traditional teaching methods. The use of digital technologies allows students to choose a suitable pace of learning, a comfortable principle of material presentation, lesson duration, and additional information.

And thirdly, online learning and work with electronic textbooks help to improve the efficiency of the educational process, increase academic performance and develop skills in working in a digital environment.

Digital teaching materials offer optimal, personalized learning opportunities. International experts note that, unlike paper textbooks, the use of digital technologies in the educational process allows students to study the selected topic in depth or refer to the previous material for repetition. This is made possible by a modern search engine and an integrated learning environment function. In other words, e-textbook teaching is most effective when it meets the individual needs and learning goals of learners [7].

Materials and methods of research

There are several types of Internet services that can be used for independent work of students:

1. Hotlist (list by topic) - is a kind of list of sites with texts on the topic under study. If the user wants to create it, then he needs to enter a keyword in the search engine.

2. Multimedia scrapbook (multimedia draft) - appears in the form of a multimedia resource system, where in addition to links to text sites there are also many multimedia materials, including tables, photographs, audio files and video clips, graphic information, animated virtual tours. These files can be easily downloaded by both teachers and students and used as visual demonstration material when studying a specific topic.

3. Treasure hunt is a web resource where, in addition to links to various sites, a teacher can find questions on the content of each site. Using these questions, the teacher can control the cognitive activity of students. At the end of the search, one more general question can be asked on a comprehensive understanding of the topic. A detailed answer will be received for this request, which will include answers to more detailed questions for each of the sites.

4. Subject sample is a site that occupies the next level of complexity compared to the previous resource. It also contains links to text and multimedia materials from the global Internet. As part of working with this resource, the user must not only familiarize himself with the material, but also express and argue his opinion on the issue under study.

5. Webquest (Internet project) is the most complex form of educational Internet resources. This resource includes a scenario for organizing project activities on a topic chosen by a teacher using Internet resources [8].

Here are some examples of internet lessons:

Dave's ESL Cafe enables teachers to search through a wide variety of jobs. Exploring the world is also a great opportunity to give back to the world community by teaching English, while discovering a new culture and country. Dave's ESL Caf has a wide variety of information and resources available and is one of the best resources for ESL teachers worldwide. A popular area is the "Ideas Cookbook" segment for teachers. This page provides teachers with ideas to keep lesson plans new and interesting. As many teachers know, this is one of the great challenges of teaching in any language. Also this website provides a number of excellent tools for students. Many especially enjoy the section that provides students with insight into the most popular slang terms used in the English language. In addition, taking quizzes helps students identify their strengths and weaknesses. Teachers can also use these quizzes to test their student's overall comprehension [9].

Kahoot – is a game, learning platform is used as an educational platform at schools and other educational institutions. The Kahoots educational games are a multi-choice quiz that generates users and are accessible through a web browser.

Kahoot can be an introduction to familiarize students, for formative assessment, or as a break from classroom activities. It also includes trivia quiz [10].

News web sites - from an idea by Donna Arbuthnot.

Students can compare a major news story across different sites - all at the click of a mouse. One idea is to compare an American news site with an English news site. The teacher needs to

access those sites himself before he goes into the class, and he needs to check that the same news items are being reported on both sites. Just to compare the content and style. It leads on quite well to follow up activities like the students creating their own web site, or the teacher can get them to compare newspapers in their own country in their own language with the American and the English sites [11].

Research / role play - from an idea by David Eastment. The students need to choose a new car or house, with a maximum price of perhaps £20 000. The students go to different sites, select a car, and then put the picture of the car inside a word document with an explanation of why they chose that model and what features it had. This approach could be endlessly adapted. Students can research for any variety of projects or situations [12].

Piktochart is an all-in-one visual communication maker.

It allows you to turn text- or data-heavy content into a visual story that is understandable to any type of audience. Easily create reports, presentations, infographics, social media graphics, or posters using just one web application.

Some other features:

- Interactive charts and maps
- Linking of Excel or Google Sheet files for data visualization
- HTML output (hyperlinking) and image download
- Easy customization to brand colors based on uploaded logo
- Friendly user interface [13].

Quizizz – is another amazing online testing program.

Quizizz is a solid web-based student assessment tool, very similar to Kahoot! However, unlike Kahoot, in the Quizizz service, the teacher can manage the class, for the individual work of each student. The teacher can create his own tests, edit them. All students receive the same tasks, but each student on their device receives a random sequence of questions and will work with the test at their own pace.

The display shows the difference from Kahoot not only the answer symbols, but also the whole question with an image, which can be enlarged if desired [14].

More advanced teachers use Microsoft's product - the Teams corporate platform. It includes chat, online meetings, various applications. Also, the product is the ability to exchange and collaborate with sources. The Teams platform, as conceived by the developers, can replace services such as Zoom, Google Docs, Trello, and other tools. The basic version of Microsoft Teams is completely free to use.

The main advantages of the Team: division of work and tasks into teams; the possibility of an unlimited number of users; storage for files; more than 250 integrated applications for almost any educational task [15].

Conclusion

To sum up, online education is one of the main trends in the educational process today. Work with electronic textbooks motivates students to work creative. This is the environment that a child is accustomed to: gadgets and computer technology make school activities interesting and encourage the generation of new ideas.

Internet resources provide great assistance in learning foreign languages. This is mainly due to the fact that when using the Internet as a means of teaching a foreign language, many of the goals and objectives of training and education are best possible. Thus, Internet resources contribute to the development of self-educational activity aimed at the development of new experiences.

Gratitude

I am grateful for my Korkyt Ata University for giving me the chance to explore what I wanted to know. Thanks to their help, I can show today's problem.

REFERENCES

- [1] Pollard Lucy. (2008) *Lucy Pollard's Guide to Teaching English*. [In English].
- [2] Liu, F., Black, E, Algina, J., Cavanaugh, C., Dawson, R. (2010). *The validation of one parental involvement measurement in virtual schooling*. *Journal of Interactive Online Learning*, 9(2), 105–132 [In English].
- [3] Usher, K., Bhullar, N., Durkin, J., Gyamfi, N., Jackson, D. (2020). *Family violence and COVID-19: Increased vulnerability and reduced options for support*. *International Journal of Mental Health Nursing*, 29(4), 549 [In English].
- [4] Beck, D, Maranto, R., & Lo, W.-J. (2013). *Determinants of student and parent satisfaction at a cyber charter school*. *The Journal of Educational Research*, 107(3), 209–216 [In English].
- [5] Rideout, V. J., & Katz, V. S. (2016). *Opportunity for all? Technology and learning in lower-income families. A report of the families and media project*. *The Joan Ganz Cooney Center at Sesame Workshop*. [In English].
- [6] Diaz-Rico Lynne T. *Strategies for Teaching English Learners*. (3rd edition), (2017), 528. Pearson [In English].
- [7] *The site of main event and IT news of Kazakhstan*. Retrieved from: <https://bluescreen.kz/articles/derzhi-distanciju-onlajn-obrazovanie-v-kazahstane/> [In Russian].
- [8] Alsagoff L., McKay S.L., Hu G., Renandya W.A. (2012). *Principles and Practices for Teaching English as an International Language*. Routledge, New York [In English].
- [9] *The site of American TESOL Institute*. Retrieved from: http://www.americantesol.com/daves-esl-cafe.html?no_redirect=true [In English].
- [10] *The site is the free encyclopedia - Wikipedia*. Retrieved from: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Kahoot!> [In Russian].
- [11] Swan M. (2017). *What is happening in English?* // *English Teaching Professional*, 40, 69-74 [In English].
- [12] *The website of British Council*. Retrieved from: <https://www.teachingenglish.org.uk/article/using-internet-2> [In English].
- [13] *The teaching website of Piktochart*. Retrieved from: <https://chrome.google.com/webstore/detail/piktochart/ojgpilphbpmjlicfhkgnfbedaeegil?hl=ru> [In English].
- [14] *The site of pedagogical practice - Didactor*. Retrieved from: <http://didaktor.ru/quizizzeshhe-odna-lyubopytnaya-programma-onlajn-testirovaniya/> [In Russian].
- [15] *The website of Microsoft Teams*. Retrieved from: <https://www.microsoft.com/en-us/microsoft-teams/group-chat-software> [In English].

Келдібай А.Т., Жусупова Р.Ф.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОНЛАЙН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ВЕБ-САЙТТАРДЫҢ ЖАҢА ФОРМАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақала орта мектепте ағылшын тілін оқытуда білім беру интернет-ресурстарын пайдалануына арналады. Білім беру интернет-ресурстардың ұғымы мен мәні зерттеліп, оларды таңдау кезінде мұғалімдер қандай критерийлерді ұстану, интернет-ресурстар арқылы шет тілін қолданудың қандай ерекшеліктерін ескеру қажеттілігі қаралады. Мақалада пандемия кезіндегі ағылшын тілін оқыту әдістемесіне Интернет пен компьютерлік технологияның зор әсерін тигізетін білімнің жаһандану құбылысы қарастырылады. Сонымен қатар, шетелдік әріптестердің шет тілін оқытудағы жаңа идеялары мен бағыттарына тоқталды. Сонымен қатар, оқытудың қазіргі кезеңінде шет тілін оқыту үшін қолдануға болатын интернет-ресурстардың түрлері сипатталған. Интернет - шет тілінің зерттелген тілі, мәдениеті мен дәстүрлері, оның шындығы мен ерекшеліктері туралы үлкен ақпарат көзі. Ақпараттық технология ағылшын тілін оқыту саласында маңызды рөл атқарады, сондықтан

бұл мақалада оқытудың жаңа әдісін үйренуге арналған ең жақсы онлайн -технологиялар ұсынылған. Мақаланың мақсаты - ағылшын тілін оқытудың тиімділігін арттыру, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін ақпараттық технологияларды қолдану. Мақалада Интернетте студенттерге және тілге арналған әр түрлі онлайн оқыту технологиялары ұсынылған.

Кілт сөздер: онлайн интернет, интернет-ресурстар, білім, ағылшын тілі, онлайн оқыту, интернет қызметтері, технологиялар, веб –сайттар.

Келдибай А.Т., Жусупова Р.Ф.

НОВЫЕ ФОРМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВЕБ-САЙТОВ В ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ

Аннотация. Статья посвящена использованию образовательных интернет-ресурсов для преподавания английского языка в средней школе. В этой статье изучались понятия и суть образовательных интернет-ресурсов, каким критериям должны следовать учителя при выборе интернет-ресурсов, какие особенности использования иностранного языка с помощью интернет-ресурсов следует учитывать. В данной статье рассматривается явление глобализации образования, повлекшее за собой колоссальное влияние интернета и компьютерных технологий на методику преподавания английского языка в период пандемии. Также здесь показаны последние идеи и тренды зарубежных коллег по преподаванию иностранного языка. Кроме того, в этой работе описываются виды интернет-ресурсов, которые могут использоваться для обучения иностранному языку на нынешнем этапе обучения. Интернет - огромный источник информации об изучаемом языке, культуре и традициях иностранного языка, его реалиях и особенностях. Информационные технологии играют важную роль в области преподавания английского языка, таким образом, в статье предлагаются лучшие онлайнтехнологии для изучения нового метода обучения. Целью статьи является использование информационных технологий в повышении эффективности преподавания английского языка, развития творческих способностей учащихся. В статье даны различные онлайн обучающие технологии доступные в Интернете для студентов и языка.

Ключевые слова: интернет, интернет-ресурсы, образование, английский язык, обучение онлайн, интернет-услуги, технологии, веб-сайты.

ӘОЖ 159.955
ГТАХР 14.07.09
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).3

¹ Калдыбекова Р.Е. *, ² Абдиманапов Б.Ш., ³ Карменова Н.Н.

^{1,2} Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³ Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
*Корреспондент авторы: Razia-75@mail.ru

E-mail: Razia-75@mail.ru, bahadur_66@mail.ru, nuri2909@mail.ru

ГЕОГРАФИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОҒАРЫ ДЕҢГЕЙДЕГІ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ (БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫ БОЙЫНША)

Аңдатпа. Мақалада жаңартылған мазмұндағы білім беру бағдарламасына сәйкес географияны оқытудың бүгінгі күн талаптары жайлы айтылады. Оқытуды ұйымдастырудың бүгінгі талабы - білім берудің қолданбалы бағытын күшейтіп, білім алушылардың ойлау жүйесін дамытып және шығармашылық, ізденушілік, зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру.

Ұсынылған осы зерттеу жұмысында Блум таксономиясының ойлау дағдыларының деңгейлеріне тоқталып, таксономиядағы кейіннен енгізілген өзгерістерге шолу жасалынады. Сонымен қатар, орта мектептерге арналған география оқулықтарындағы тақырып соңында берілген сұрақтар мен тапсырмаларды таксономия бойынша жіктеуді оқушыларға түсінікті болу жағдайы қарастырылады.

Жоғары сынып оқушыларының мүмкіндігінше, жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын қалыптастырудың жолдары зерттеледі. Орта мектеп оқушыларының 9-сынып оқушылары қатысқан зерттеу жұмысының оң нәтижелері айқындалып, нәтижесі кесте, диаграммалар арқылы көрсетілген. Сондай-ақ, арнайы ұйымдастырылған 6 аптадағы зерттеудің қорытындысы бойынша, оқушылардың жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын арттыруға болатын жолдары баяндалады.

Кілт сөздер: география; жаңартылған мазмұндағы білім беру; Блум таксономиясы; иерархия; бақылау тобы; эксперименттік топ; мәтін; жоғары деңгейдегі ойлау дағдылары.

Kіpіcне

Еліміз егемендік алғалы өзгерістерге толы игі бастамалардың бірі- білім беру саласы. Бүгінгі мектеп оқушыларға білім берумен қатар, білімді өз бетінше меңгеру және өмірде пайдалану әрекеттерін де меңгертуі тиіс [1]. Мұғалім ең алдымен оқушының өзін-өзі дамыту қабілетін қалыптастыруға атсалысу керек. Өйткені, бұл тұлғаны ұлттық және әлемдік мәдениетке апаратын сара жол [2].

Қазіргі таңда білім берудегі инновациялық тәжірибені зерттеу, жинақтау ісі күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Инновациялық тәжірибе- оқушының жеке тұлғалық сапаларынан көрінетін, белгілі бір мақсатпен ұйымдастырылатын оқыту процесі [3].

География пәнінен жаңартылған бағдарламаның мазмұны мен құрылымы пәннің өзіндік ерекшеліктерімен анықталады. Егер бұрын география жаңа жерлерді, елдерді, олардың зерттеулерін сипаттайтын ғылым болса, енді ғылымның функциясы адамның

қоршаған ортаға әсерін анықтауға, экожүйенің тұтастығына, адамның табиғатқа зиянды әсерін болдырмауға бағытталған. Сондай –ақ, пайдалы қазбаларды сақтау жолдарын іздеу, табиғатта болатын себеп-салдарлық қатынастарды анықтау, әлемде болып жатқан саяси, демографиялық, экономикалық процестерді зерттеу болып табылады.

Жаңартылған бағдарламаның тағы бір ерекшелігі бағдарлама мазмұныныңдағы оқудың бағалау мақсаттарының болуында. Ал бағалау мақсаттары белгілі бір дағдыларды дамытуға бағытталған. Дағдылар Блум таксономиясы бойынша жіктеледі [4].

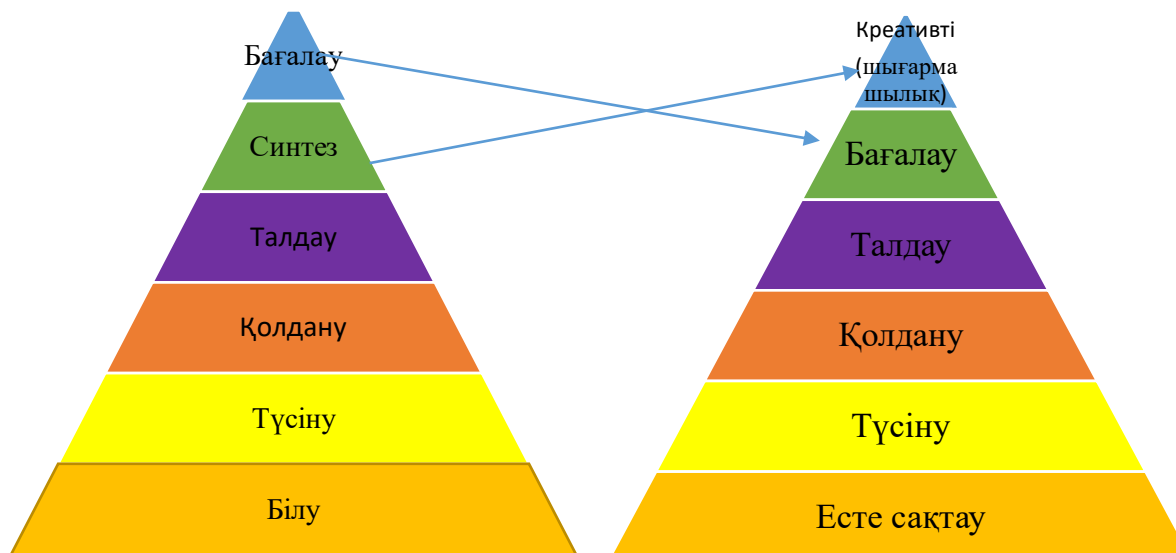
1956 жылы америкалық ғалым Бенджамин Блумның төрағалық етуімен білім беру комитеті әзірлеген Блум таксономиясы сын тұрғысынан ойлауды қарастыруға болатын ойлау дағдыларының кеңінен қолданылатын иерархиялық моделі болып табылады. Аталған таксономия адамның ақыл ой қабілеттерінің құрылымы танымдық үдерісінің ең қарапайымынан бастап, жоғары ойлау деңгейлеріне біртіндеп өту жолында қарқынды іс-әрекетке бастайтын 6 деңгейге сәйкес тапсырмаларды құруды қажет етеді [5].

Көптеген жылдар бойы ойлаудың алты деңгейлік бұл сипаттамасы бірнеше рет бейімделуден өтіп және әртүрлі жағдайларда қолданылды. Оның когнитивті процестер тізімі иерархиялық болып табылады. қарапайым білім ескертулерінен қиынға дейін ұйымдастырылған, идеяның құндылығы мен маңыздылығы туралы пікірлерді әзірлеу кезінде бар. Аталған таксономияның ұсынылған уақыттан бері білім саласында сан түрлі өзгерістер болып жатыр. Ойлау дағдыларының таксономиясының концепциясын одан әрі жетілдірумен бірнеше психология саласының ғалымдары айналысқан болатын.

2001 жылы Лорин Андерсон мен оның әріптестері Блум таксономиясының жаңартылған нұсқасын жариялады [6]. Оқыту мен сабақ беруге әсер етуші көптеген факторларды ескере отырып, құрылған бұл нұсқаның айырмашылықтары елеулі деуге болады (1-сурет).

Блум таксономиясы (1956ж).

Таксономияның модификациясы (2001 ж).

1-Сурет – Ойлау дағдыларының деңгейлері

Соңғы нұсқаны ұсынған Андерсон және оның әріптестерінің зерттеулерінің қорытындысы бойынша, мағыналы оқыту оқушыларға туындаған мәселелерді шешуде қажетті білім және когнитивті процесстерге қолжетімділікті қамтамасыз етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу Алматы облысы, Іле ауданы №29 орта мектепте жүргізілді. Зерттеуге 9 сынып оқушылары қатысып (15жас шамасындағы жасөспірімдер) қатысты. Зерттеуге қатысқан оқушылардың жалпы саны- 61. Олардың 29-ы эксперименттік, ал 32 оқушы бақылау тобында болды. Екі топтағы оқушылардың білім деңгейлері шамалас. Білім деңгейін анықтау зерттеуге дейінгі және зерттеуден кейінгі нәтижелер арқылы айқындалатын болды.

Зерттеудің дұрыс ұйымдастырылуын қадағалау үшін бес адамнан тұратын комиссия тағайындалды. Комиссия құрамындағы 2 адам ЖОО орындарында географияны оқыту әдістемесі пәнінің оқытушылары болса, Алматы облысының орта мектептерінде география сабағын жүргізетін жоғары санаттағы тәжірибелі 2 мұғалім, ал бір маман психология саласының қызметкері.

Зерттеудің мақсаты- жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында оқушылардың жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын қалыптастыру мүмкіндіктерін қарастыру болып табылады. Дәлірек айтқанда, Блум таксономиясы бойынша ойлау дағдыларының жоғары деңгейін қалыптастыруда мәтін бойынша сұрақтар құрастырып, құрастырылған сұрақтарды таксономиядағы ойлау деңгейлері бойынша жіктей алуға үйрету. Жоғарыда аталған комиссия мүшелеріне зерттеуді жүргізуге дайындалған мына тақырыптағы мәтіндер ұсынылды:

1. Алтай таулары Қазақстан географиясы
2. Табиғат заңын бұзу-ессіздік!
3. Арпаөзен таңбалы тастары
4. Жер шарын айналған саяхат
5. Марқакөл қорығы
6. Мұғалжар таулары
7. Ертіс өзені
8. Шри-Ланка аралы

Аталған мәтіндер әртүрлі дереккөздерден алынды. Атап айтқанда, жасөспірімдерге арналған энциклопедия, мерзімдік басылымда жарық көрген мақаланың ықшамдалған нұсқасы, оқулық қосымшасындағы материалдар, сондай-ақ мектеп оқушыларына арналған географиялық ғылыми еңбектерден оқушының меңгеруіне лайықталып алынған мәтіндер қамтылды. Комиссия мүшелеріне осы мәтіндерді 10 ұпайлық шкалада бағалап, іріктеу міндеті қойылды. Іріктеу нәтижесінде «Мұғалжар таулары» тақырыбындағы мәтін 10 ұпай, «Арпаөзен таңбалы тастары» 9 балл, «Марқакөл қорығы» 8 балл, «Алтай таулары» және «Шри-Ланка аралы» тақырыбындағы мәтіндер 7 балл жинап, ал қалған мәтіндер 5 және одан да төмен ұпай алды. Комиссия ұйғарымы бойынша экспериментке дейін және эксперименттен кейінгі нәтижелерді анықтауға жоғары ұпай жинаған «Мұғалжар таулары» тақырыбындағы мәтін алынды. [7]. Ал, жоғары ұпай жинаған өзге мәтіндерді эксперимент барысында пайдалану ұсынылды. Олардың қатарында жоғарыда аталған «Арпаөзен таңбалы тастары» [8], «Марқакөл қорығы» [9], сонымен қатар әрқайсысы жеті ұпайдан жинаған екі мәтін: «Алтай таулары» [10], «Шри-Ланка аралы» [11]. Зерттеушілер тарапынан ұсынылған өзге мәтіндер зерттеу жұмыстарына пайдаланылған жоқ.

Бақылау тобындағы оқушылардың сабағы оқу жоспары бойынша жүргізілуі жалғасты. Ал эксперименттік топтағы жұмыс алты аптаға жоспарланды. Бірінші аптада экспериментке дейінгі бақылау жүргізілді. Яғни комиссия ұйғарымы бойынша бекітілген «Мұғалжар таулары» тақырыбындағы мәтін оқушыларға ұсынылып, мәтіндегі деректерді пайдаланып Блум таксономиясының әртүрлі ойлау деңгейінде сұрақтар құрастыру тапсырылды. Оқушылардың мәтін бойынша жұмысы аяқталған соң, зерттеушілер тарапынан оқушыларға келесі апталарда жоспарланған жұмыс туралы хабарланып, үйде оқулықтағы әрбір тақырып соңындағы қойылған сұрақтарды оқып, сол сияқты сұрақтардың құрастырылуы туралы ой шолулар жасау тапсырылды. Зерттеу жоспарланған екі топта да екінші және төртінші апта

аралығында сабақтар сабақ кестесі бойынша жалғасты. Бір айта кетерлік жағдай, эксперименттік топта әр аптада бір сағат сабақтан соң зерттеу жүргізуге ұсынылған мәтіндер бойынша қосымша сабақ өткізілді. Түсінікті болу үшін зерттеу жүргізудің апталар бойынша жоспары төменде берілген:

1-ші апта: «Мұғалжар таулары» тақырыбындағы мәтін (экспериментке дейінгі бақылау);

2-ші апта: «Арпаэзен таңбалы тастары» тақырыбындағы мәтін;

3-ші апта: «Марқакөл қорығы» тақырыбындағы мәтін;

4-ші апта: «Алтай таулары» тақырыбындағы мәтін;

5-ші апта: «Шри-Ланка аралы тақырыбындағы мәтін»;

6-шы апта: «Мұғалжар таулары» тақырыбындағы мәтін (эксперименттен кейінгі бақылау);

Зерттеудің екінші және бесінші апталарына берілген мәтіндермен жұмыс жасау алдында зерттеушілер тарапынан, ойлаудың әртүрлі деңгейіндегі алты сұрақ беріліп, берілген сұрақтарды Блум таксономиясының жіктелуі бойынша сәйкестендіру тапсырылды. Оқушылар осы тапсырманы орындап бітіргеннен кейін ғана мәтіндерді пайдаланып сұрақтар құрастыруға көшті.

Төрт аптаға созылған оқытудың нәтижесін анықтау үшін, алтыншы аптада зерттеу басталарда пайдаланылған «Мұғалжар таулары» тақырыбындағы мәтін оқушыларға ұсынылып, экспериментке дейінгі және эксперименттен кейінгі нәтижелердің айырмашылықтарын байқау мүмкіндігі туды.

Зерттеу нәтижелері

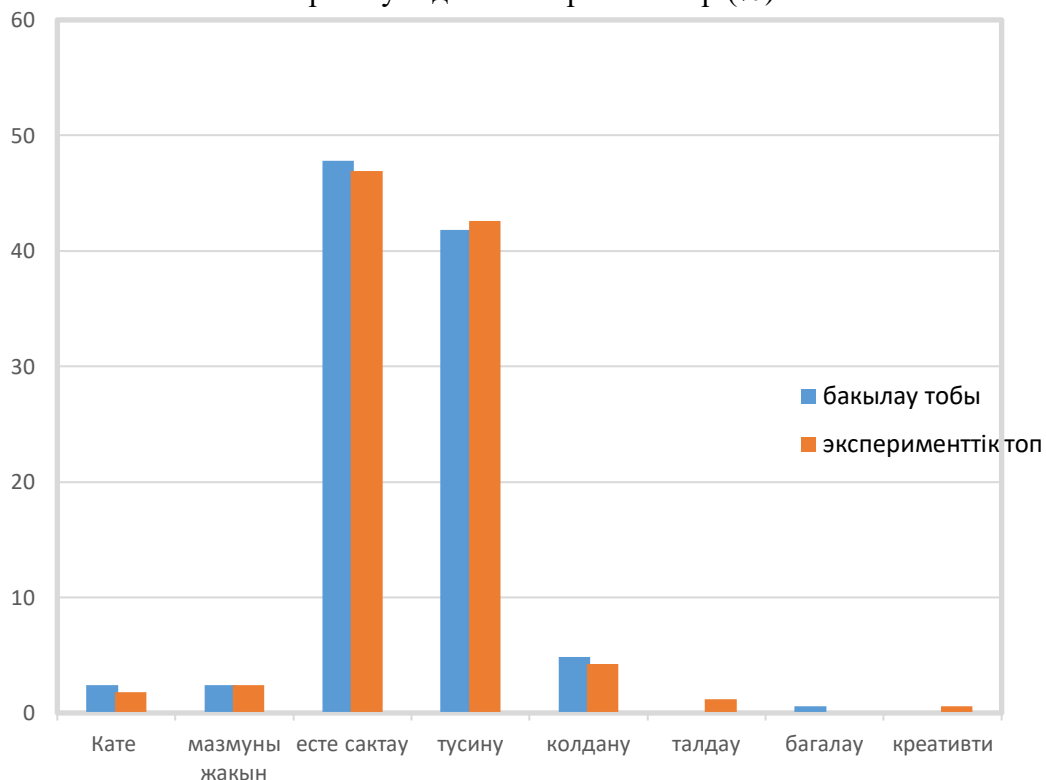
Жүргізілген зерттеудің нәтижелеріне талдау жасасақ, зерттеуге дейінгі мәтін бойынша құрастырылған сұрақтар саны бақылау тобында- 165, ал эксперименттік топта -164-ті құрады. Ал, зерттеуден кейінгі жүргізілген сынама нәтижесінде сұрақтар саны бақылау тобында 166 болса, ал эксперименттік топта 172-ге жетті. Таксономия қандай ойлау деңгейінде екендігін төмендегі кестеде берілген мәліметтерге қарап көз жеткізсек болады.

1-кесте - Зерттеу нәтижесі бойынша сандық және пайыздық көрсеткіштер

Сұрақтар жіктелмесі	Бақылау тобы				Эксперименттік топ			
	Зерттеуге дейінгі		Зерттеуден кейінгі		Зерттеуге дейінгі		Зерттеуден кейінгі	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
Қате құрастырылған	4	2.42	3	1.80	3	1.82	0	0
Мазмұны жағынан жақын сұрақтар	4	2.42	5	3.01	4	2.43	2	1.16
Есте сақтау	79	47.8	78	46.9	77	46.9	59	34.5
Түсіну	69	41.8	70	42.1	70	42.6	49	28.6
Қолдану	8	4.84	6	3.61	7	4.26	17	9.94
Талдау	0	0	2	1.20	2	1.21	13	7.60
Бағалау	1	0.60	1	0.60	0	0	15	8.77
Креативті(шығармашылық ойлау)	0	0	1	0.60	1	0.60	16	9.35
Барлығы	165	100	166	100	164	100	171	100

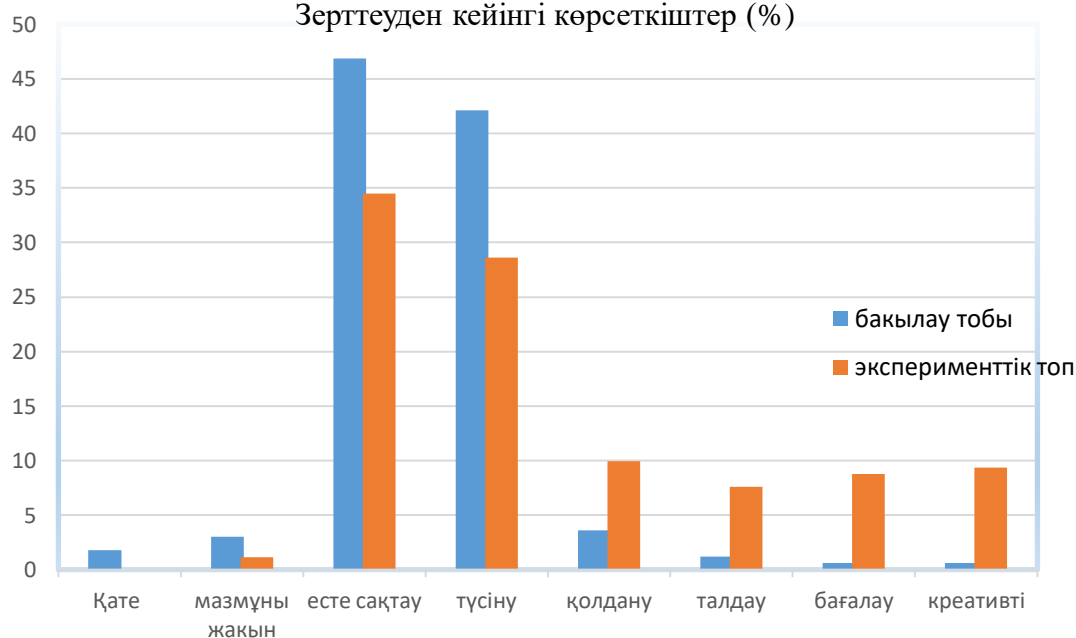

Зерттеуге дейінгі көрсеткіштер (%)

2-Сурет - Ойлау дағдыларының зерттеуге дейінгі көрсеткіштер нәтижесі

Зерттеуден кейінгі көрсеткіштер (%)

3 - Сурет - Ойлау дағдыларының зерттеуден кейінгі көрсеткіштер нәтижесі

Зерттеу нәтижелерінен байқағанымыздай, зерттеуге дейінгі және зерттеуден кейінгі мәліметтерде бақылау тобындағы сандық, пайыздық көрсеткіштерде аса айырмашылық жоқ. Мәселен, *есте сақтау деңгейі* бойынша зерттеуден кейінгі көрсеткіштер 0,9 % ға кемісе, *түсіну деңгейі* 0,3 % пайызға артқан. Ал қате құрастырылған сұрақтар саны 1-ге азайған, мазмұны жақын сұрақтар небәрі 1 сұраққа көбейген. *Қолдану деңгейіндегі* сұрақтар саны 2 сұраққа кемісе, ал *талдау деңгейі* бойынша бар болғаны екі сұрақ құрастырылыпты. Ойлау деңгейінің аса жоғары саналатын сұрақтары бойынша *бағалау деңгейі* өзгеріссіз қалып тұр. Ал *креативті (шығармашылық) деңгейді* көрсететін тек бір сұрақ құрастырылған.

Эксперименттік топтағы нәтижелер басқаша деуге толық негіз бар. Мұндағы қорытынды нәтижелер бойынша талдау жасап байқағанымыздай, қате құрастырылған сұрақтар саны зерттеуге дейін 3 болса, зерттеуден кейінгі нәтиже бойынша мүлдем жоқ. Яғни, оқушылар сұрақты барынша дұрыс құрастырды деуге болады. Ал, мазмұны жақын сұрақтар 2, *есте сақтау* 18, *түсіну* 21 сұраққа кеміп, оның есесіне ойлаудың жоғары деңгейлері саналатын *талдау* 11, *бағалау* 15, ал *креативті (шығармашылық)* 15 сұраққа артып, атқарылған зерттеу жұмысының оң нәтижесін бергенін дәлелдеді. Пайыздық көрсеткішпен айтқанда, қолдану 4,6 %, *талдау* 6,3 %, *бағалау* 8,77 %, *креативті (шығармашылық)* 8,75 % ға артқанын талдау нәтижесі көрсетті.

Қорытынды

Заман талабы оқу үдерісіндегі жұмыстың дұрыс ұйымдастырылуын, сондай-ақ қазіргі білім беруде инновациялы технологияларды үздіксіз қолдануды қажет етеді. Оқушылар жақсы білім алу үшін біз оларды белсенділікке бағыттайтын жұмыстарды барынша жүргізе түскеніміз абзал. Мұндай ауқымды жұмыстарды атқару мұғалім тарапынан үлкен ізденісті қажет етері анық. Өйткені, білім алушылардың жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын дамыту оқушының жеке қабілетін, ойлау дағдыларының қалыптасуының ерекшеліктерін ескере отырып жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдістің нәтижесінің табысты болуына оқытылатын тақырыпты таңдау, берілетін тапсырманы дайындауда мұқияттылық, сабаққа қажетті оқу материалдарын дұрыс жинақтаудың аса маңыздылығын жадымыздан шығармауымыз керек. Нәтижесі оң болғандықтан, бұл бағыттағы сабақтарды көбірек өткізу керектігіне көзіміз жетті. Ойлау дағдыларын жоғары деңгейге жеткізудің мүмкіндігі осы оқыту процесінде кеңінен талқыланды. Мәліметтерді өңдеп, салыстыру қабілетін игеретіні де сөзсіз. Сондай-ақ осы зерттеудің маңызды материалы мәтінмен жұмыс істеу дағдыларын, ондағы мәліметтерді өз бетінше түсініп, өзінің күнделікті өмірінде пайдалана білуге мүмкіндік беретінін ескеру аса маңызды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Бексеитова Э.О. Оқушылардың функционалдық сауаттылығы сапалы білім көрсеткіші ретінде /Э.О.Бексеитова //Білім хабаршысы. – 2016. – №4. –6–9 бб.

[2] Мұхтарова Ш.М. География сабақтарында оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру үшін инновациялық технологияларды қолдану / Ш.М. Мұхтарова //Географиядан атаулы мектеп хабаршысы. –2015. –№3. –16–20 бб.

[3] Зейнелхан Г. Жаңартылған білім беру аясында инновациялық тәжірибенің білім берудегі тиімділігі /Г. Зейнелхан// Білім хабаршысы. – 2020. – №2. –19–24 бб.

[4] Канатова, Ж. К. Особенности обновленного содержания учебной программы по географии в казахстанских школах [Электронный ресурс] / Ж. К. Канатова // Молодой ученый. — 2018. — № 20 (206). — Режим доступа: <https://moluch.ru/archive/206/50546>

[5] Калдыбекова Р.Е. Географиялық карталардың жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын қалыптастырудағы ролі /Р.Е.Калдыбекова, Б.Ш. Абдиманапов // Қазақстан педагогикалық ғылымдар академиясының хабаршысы. – 2020. – №2. – 93– 100 бб.

- [6] Anderson, L. U. and Krathuorthl, D. R. *A taxonomy for learning, teaching and assisting: A revision of Bloom's taxonomy of education objectives.*- Neu York: Longman, 2001
- [7] Бейсенова Ә.С. Қазақстан табиғатының қалыптасуы мен даму тарихы/ Ә.С.Бейсенова. –Алматы:Мектеп, 2014.-472 б.
- [8] Сәрсенбаев А. Ежелгі Қазақстан / А.Сәрсенбаев, Ә. Нысанбаев, Б.Көмеков. – Алматы:Аруна, 2002.-224 б.
- [9] Бейсенова Ә.С. Қазақстан географиясы/ Ә.С.Бейсенова. –Алматы: Ұлағат, 2014.-416 б.
- [10] Толыбекова Ш.Т. Қазақстан географиясы. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық / Ш.Т. Толыбекова, Г.Е. Головина, С.С. Козина, Е.А. Ахметов. – Алматы: Мектеп, 2019. –168б.
- [11] Родин И.О. Все страны мира. Энциклопедический справочник/ И.О.Родин, Т.М. Пименова.–Москва: Вече, 2002.- 560 с.

REFERENCES

- [1] Bekseyitova, É. O. (2016). *Oqushılardıñ funkcionaldıq sauattılıǵı sapalı bilim korsetkishi retinde [Functional literacy of students as an indicator of quality education] Bilim xabarshısı – Education bulletin, 4, 6–9 [in Kazakh].*
- [2] Mukhtarova, Sh.M. (2015). *Geografiya sabaqtarında oqushılardıñ funkcionaldıq sauattılıǵın arttırıu üshin innovaciyalıq texnologiyalardı qoldanu [Use of innovative technologies to increase the functional literacy of students in geography lessons] Geografiyadan ataulı mektep xabarshısı – Bulletin of the named geographical school, 36, 16-20 [in Kazakh].*
- [3] Zeynelkhan, G. (2020). *Jañartılǵan bilim beru ayasında innovaciyalıq tájiribeniñ bilim berudegi tüimdiligi [The effectiveness of innovative practices in education in the context of modern education] Bilim xabarshısı – Education bulletin, 2, 19–24 [in Kazakh].*
- [4] Kanatova, Zh. K. (2016). *Osobennosti obnovlennogo soderzhaniya uchebnoy programmy po geografii v kazakhstanskikh shkolakh [Features of the updated content of the geography curriculum in Kazakhstani schools] // Molodoy uchenyy –Young scientist 20 (206). Retrieved from <https://moluch.ru/archive/206/50546> [in Russian].*
- [5] Kaldybekova, R.E. & Abdimanapov, B.Sh. (2020). *Geografiyalıq kartalardıñ joǵarı deñgeydegi oylau daǵdıların qalıptastırudaǵı roli [The role of geographical maps in the formation of high-level thinking skills] Qazaqstan pedagogikalıq ǵılimdar akademiyasınıñ xabarshısı – Bulletin of the Kazakhstan Academy of Pedagogical Sciences, 2, 93-100 [in Kazakh].*
- [6] Anderson, L.U. & Krathuohl, D.R. (2001). *Taxonomy for learning, teaching, and assessing. – Neu York: Longman [in English].*
- [7] Beysenova, A. S.(2014). *Qazaqstan tabiǵatınıñ qalıptasuu men damu tarixı.[History of formation and development of nature of Kazakhstan].- Almatı: Mektep, [in Kazakh].*
- [8] Sarsenbaev, A. (2002). *Ejelgi Qazaqstan. [Ancient Kazakhstan]. – Almaty: Aruna, [in Kazakh].*
- [9] Beysenova, A. S.(2014). *Qazaqstan geografiyası.[Geography of Kazakhstan].- Almatı: Ulaǵat, [in Kazakh].*
- [10] Tolybekova, Sh. T., Golovina G. Ye., Kozina S.S., Akhmetov Ye. A. (2019). *Qazaqstan geografiyası 9-sınıpqa arnalǵan oqılıq.[Geography of Kazakhstan.Textbook for 9th grade of secondary school].- Almaty: Mektep, [in Kazakh].*
- [11] Rodin, I.O. & Pimenova, T.M. (2002). *Vse strany mira. Entsiklopedicheskiy spravochnik [All countries of the uorld. Encyclopedic reference]. - Moscow: VECHE, [in Russian].*

Калдыбекова Р.Е., Абдиманатов Б.Ш., Карменова Н.Н.
ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ МЫШЛЕНИЯ ВЫСОКОГО УРОВНЯ
УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ (ПО ТАКСОНОМИИ БЛУМА)

Аннотация. В статье рассматриваются современные требования к обучению географии в соответствии с обновленной образовательной программой. Сегодняшнее требование к организации обучения - усиление прикладной направленности обучения, развитие мышления учащихся и формирование творческих, исследовательских навыков.

В этом исследовании основное внимание уделяется навыкам мышления таксономии Блума и дается обзор последующих изменений в таксономии. Кроме того, учащиеся смогут понять классификацию вопросов и заданий по таксономии в конце темы в учебниках географии для средних школ.

Рассмотрены пути развития высокого уровня мышления старшеклассников. Выявлены положительные результаты исследования с участием учащихся 9-х классов общеобразовательных школ, результаты которого представлены в таблицах и диаграммах. Также даны результаты проведенного 6-недельного исследования, представлены пути формирования навыков мышления высокого уровня.

Ключевые слова: география; образование с обновленным содержанием; Таксономия Блума; иерархия; контрольная группа; экспериментальная группа; текст; навыки мышления высокого уровня.

Kaldybekova Raziya, Abdimanatov Bahadurkhan,
Karmenova Nursipa
FORMATION OF HIGH-LEVEL THINKING SKILLS OF STUDENTS AT THE
LESSONS OF GEOGRAPHY (BY TAXONOMY BLOOM)

Annotation. The article discusses the modern requirements for teaching geography in accordance with the updated educational program. Today's requirement for the organization of training is the strengthening of the applied orientation of education, the development of students' thinking and the formation of creative, research skills.

This study focuses on the thinking skills of Bloom's taxonomy and provides an overview of subsequent changes in taxonomy. In addition, students will be able to understand the classification of taxonomy questions and tasks at the end of the topic in high school geography textbooks.

The ways of developing a high level of thinking in senior pupils are considered. The positive results of a study with the participation of 9th grade students of secondary schools were revealed, the results of which are presented in tables and diagrams. The results of a 6-week study are also given, ways of forming high-level thinking skills are presented.

Keywords: geography; education with updated content; Bloom's Taxonomy; hierarchy; control group; experimental group; text; high-level thinking skills.

УДК 372.461.1
МРНТИ 14.23.09
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).4

¹Ибрагимова А.И.*, ²Бекмагамбетова Р.К.

**^{1,2} Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан**

***Автор-корреспондент: aishahan21@mail.ru**

E-mail: aishahan21@mail.ru, r.bekmagambetova@mail.ru

ЗНАЧЕНИЕ РЕЧИ В РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

***Аннотация.** В статье раскрывается значение речи в развитии детей старшего дошкольного возраста. На основе анализа исследований дано определение понятия речи, отмечена важность овладения ею. Отмечено ее влияние на психическое и умственное развитие, связь развития речи с дальнейшей подготовкой к школе у детей старшего дошкольного возраста. Связь развития речи с формированием личности ребенка. В статье раскрывается понятие связной речи и ее значение в развитии детей. Отмечаются основные функции и формы связной речи. Следует помнить, что чем богаче и правильнее будет речь у детей, тем легче им будет выразить свои мысли, тем шире возможности познания окружающего мира, лучшие взаимоотношения со сверстниками и взрослыми. Дано определение монологической и диалогической речи. Отмечена важность овладения ими и какое влияние они имеют на развитие детей.*

***Ключевые слова:** речь; умственное развитие; диалогическая речь; монологическая речь; связная речь; психические процессы; старший дошкольный возраст.*

Введение

Развитие речи одна из актуальнейших проблем в данное время. Речь является неотъемлемой частью жизни не только дошкольников, но и всех людей. В настоящее время родители уделяют мало времени для общения с детьми, чтения художественной литературы и поэтому дети проводят больше времени за телефонами, телевизорами и компьютерами и редко слышат речь из уст родителей. Они забывают, что дети подражают речи окружающих и что важно говорить с детьми. Недостатки в развитии речи отражаются на общем развитии, деятельности и поведении детей. Ребенок у которого есть проблемы с речью становятся застенчивыми, молчаливыми, замкнутыми и неуверенными в себе так как боятся взаимодействовать, общаться с другими детьми, из-за осознания своего недостатка. Редко можно встретить детей говорящих грамматически правильно, связно, имеющих богатый словарный запас, умеющих составлять сложные предложения, давать краткие и развернутые ответы, а также грамотно формулирующих вопросы. Поэтому проблема развития речи является одной из актуальных на сегодняшний день.

В Государственном общеобязательном стандарте дошкольного воспитания и обучения отмечено, что формирование устной речи, также овладение навыками общения в различных жизненных ситуациях является целью образовательной области «Коммуникация» [1].

Речь является средством, что связывает людей между собой, позволяет нам обмениваться информацией, чувствами и мыслями. Благодаря речи мы познаем мир,

получаем новые знания, устанавливаем взаимоотношения с людьми, поэтому его развитие очень важно уже в дошкольном возрасте. Дошкольный возраст является сензитивным периодом для усвоения всех сторон речи.

Материалы и методы исследования

Главным условием полноценного развития детей это развитие у них речи и также она является основным показателем умственного и психического развития.

Вопросы развития детской речи изучались отечественными педагогами Б. Баймуратовой, А. Бакреденовой, А. Менжановой, К. Метербаевой, Н.Ханина и др.

Закономерности речевого развития дошкольников изучались А.Н. Гвоздевым, Л.С. Выготским, Д.Б. Элькониным, А.А. Леонтьевым, С.Л. Рубинштейном и др. Методика развития речи детей дошкольного возраста описаны в работах М.М. Алексеевой, А.М. Бородич, Ф.А. Сохина, Б.И. Яшиной.

Определение речи данное С.Л. Рубинштейном «речь – это деятельность общения – выражения, воздействия, сообщения – посредством языка, речь – это язык в действии. Речь, и единая с языком, и отличная от него, является единством определенной деятельности – общения – и определенного содержания, которое обозначает и, обозначая, отражает бытие». То есть, речь – это форма существования сознания (мыслей, чувств, переживаний) для другого, служащая средством общения с ним, и форма обобщенного отражения действительности, или форма существования мышления [2].

Речь как «...одна из форм коммуникации людей, которая обеспечивает формирование, передачу и восприятие информации...» (Л.А. Орбели) [3].

Е. И. Тихеева отмечает, что владея по возможности в совершенстве всеми видами и проявлениями речи – значит владеть могущественным орудием умственного развития человека, а стало быть и культуры человечества [4].

Важнейшим средством полноценного развития личности детей является речь. Развитие сознания, познание окружающего мира так же связана с ней. Все виды деятельности детей сопровождаются речью. С помощью нее они выражают цели своих действий, управляют своим поведением, фантазируют, строят различные воображаемые ситуации, позволяет детям построить свой внутренний мир.

А.Н. Леонтьевым была определена психологическая природа речи. Он считал, что речь занимает особое место в процессе психического развития и что его развитие связано как с развитием мышления, так и с развитием сознания в целом [5]. Она перестраивает все психические процессы, такие как: восприятие, воображение, память, чувства, мышление и т.д.

Основываясь на длительном изучении процессов мышления и речи, Л.С. Выготский сделал следующий вывод: «Есть все фактические и теоретические основания утверждать, что не только интеллектуальное развитие ребенка, но и формирование его характера, эмоций и личности в целом находится в непосредственной зависимости от речи» [5].

Овладение детьми речью происходит в процессе общения с родителями, воспитателями и сверстниками. Слушая речь окружающих у ребенка формируется представление об окружающем его мире. Общение включает в себя обмен информацией, мыслями, чувствами, духовными ценностями. Речь формируется и развивается с помощью нее, она способствует социализации личности, поэтому имеет большое значение в развитии ребенка. Следует помнить, что чем богаче и правильнее будет речь у детей, тем легче им будет выразить свои мысли, тем шире возможности познания окружающего мира, лучше взаимоотношения со сверстниками и взрослыми. Если ребенок слышит правильную речь все время, то он и сам заговорит правильно. Так как уже давно доказано, что социальная среда оказывает огромное влияние на развитие ребенка. Одно незначительное нарушение в речи может отрицательно повлиять на формирование личности ребенка, также может отразиться на его поведении и деятельности. Поэтому взрослым, которые окружают их, необходимо постоянно следить за тем, как они говорят. Нужно говорить спокойно, произнося слова

выразительно, понятно и соблюдая нормы литературного произношения, чтобы речь детей была правильной, выразительной и эмоциональной.

По мнению таких исследователей как О.С. Ушакова, М.В. Ильяшенко, Е.А. Смирнова, В.П. Глухова, главным условием речевого развития и подготовки к предстоящему школьному обучению у детей старшего дошкольного возраста является формирование грамматически правильной, логичной, осознанной, последовательной речи.

В старшем дошкольном возрасте у детей развивается диалогическая и монологическая формы речи. Диалог и монолог являются основными формами связной речи.

Связная речь – это логически сочетающиеся между собой высказывания имеющие смысл, которое обеспечивает общение и взаимопонимание людей. Основной функцией связной речи является коммуникативная функция, что способствует установлению связи детей с окружающими людьми. Связная речь имеет огромное значение в развитии детей. Для эффективного взаимодействия нужно уметь наиболее полно и точно выражать свои идеи, мысли, аргументы. Невозможно выразить свои эмоции, переживания, мнение без правильного оформления предложений.

Диалогическая речь – это первичная естественная форма языкового общения, классическая форма речевого общения. Она является основной формой общения детей дошкольного возраста. В ходе диалога дети узнают друг у друга что-то новое, знакомятся друг с другом, обмениваются впечатлениями и мыслями, что создает связь между ними. Ее особенностью является поочередное говорение одного собеседника с прослушиванием и последующим говорением другого. Умение слушать собеседника, способность задать вопрос и также ответить на поставленный вопрос развивается именно в диалоге. В диалоге оба собеседника знают о чем идет речь, и поэтому не требуется дополнительных развернутых ответов. Для диалога характерны: разговорная лексика и фразеология; краткость, недоговоренность, обрывистость; простые и сложные бессоюзные предложения; кратковременное предварительное обдумывание [5].

Монологическая речь – связное, логически последовательное высказывание, протекающее относительно долго во времени, не рассчитанное на немедленную реакцию слушателей [5]. Она является более сложной формой речи, так как требуется внутренняя подготовка для предварительного обдумывания высказывания и концентрация мысли на главном. Посредством монологической речи мы можем узнать, о чем думает ребенок, какого его восприятие мира, как развито у него воображение, так же можно выявить его словарный запас. Ее развитие происходит постепенно вместе с развитием мышления у детей. Обучение монологической речи протекает в ходе пересказа литературных произведений, при составлении описательных рассказов о предметах, объектах, явлениях природы, при сочинении различных видов творческих рассказов, при заучивании стихотворений, а также при составлении рассказов по картинке.

Диалог и монолог взаимосвязаны, так как в диалоге формируются умения необходимые для организации более сложной формы общения – монолога, которая и зарождается из диалога.

Психологи подчеркивают, что в связной речи выступает непосредственная связь между речевым и умственным воспитанием детей. Вместе с тем отмечают, что дети учатся мыслить, учась говорить, но в то же время они также улучшают, совершенствуют речь, учась мыслить.

Обучение детей связной речи воздействует также на эстетическое воспитание: пересказ литературных произведений, детские сочинения способствуют развитию выразительности, образности речи, развивают художественно-речевые способности детей.

Заключение

Таким образом, развитие речи имеет огромное значение в психическом, умственном развитии, воспитании детей и социализации. Первоначально речь выступает как средство для

общения со взрослыми, но в дальнейшем оно становится средством мышления и овладения своим поведением.

Речь влияет на перестройку всех психических процессов. Развитие мышления происходит одновременно с развитием речи у детей. Среда в которой находится ребенок также оказывает огромное влияние не только на развитие его речи, но также и на развитие ребенка в целом. Поэтому очень важно создание условий для развития речевой деятельности детей.

В старшем дошкольном возрасте у детей совершенствуется диалогическая и монологическая речь, что способствует дальнейшему обучению в школе и комфортному общению детей со сверстниками и окружающими его людей. Связная речь помогает ребенку установить связь с окружающими, определяет нормы поведения в социуме, которая является главным условием для развития его личности

ЛИТЕРАТУРА

[1] Государственный общеобязательный стандарт дошкольного воспитания и обучения утвержденный приказом Министерства образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года №604 // Информационно-правовая система нормативных правовых актов «Әділет» <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669>

[2] Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. / С. Л. Рубинштейн – СПб: Издательство «Питер». Серия «Мастера психологии», 2000 – 712 с.

[3] Мишина Г.А. Доречевой или дословесный? [Электронный ресурс] / Г.А. Мишина // Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование». – 2018. – № 1(11). – С.55–64.– Режим доступа:[https://www.rsu.ru/upload/main/vestnik/ppo/Vestnik_ppo1\(11\)_2018.pdf](https://www.rsu.ru/upload/main/vestnik/ppo/Vestnik_ppo1(11)_2018.pdf)

[4] Тихеева Е.И. Развитие речи детей (раннего и дошкольного возраста) / Е.И. Тихеева – Москва: Просвещение, 1981 – 159 с.

[5] Алексеева М.М., Яшина В.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: учеб.пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений- 3-е изд., стереотип. / М.М. Алексеева, В.И. Яшина — М.: Издательский центр «Академия», 2000.– 400 с.

REFERENCES

[1] Gosudarstvennyj obshheobjazatel'nyj standart doshkol'nogo vospitaniya i obuchenija utverzhdennyj prikazom Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan ot 31 oktjabrja 2018 goda № 604. [The State Compulsory Standard of Preschool Education and Training approved by the Order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2018 No. 604] Informacionno-pravovaya sistema normativnyh pravovyh aktov «Әdilet» - Information and legal system of regulatory legal act “Adilet” Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669> [in Russian].

[2] Rubinshtejn S. L. (2000). Osnovy obshhej psihologii.[Fundamentals of general psychology] - Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo «Piter»,il.Seriya «Mastera psihologii» [in Russian].

[3] Mishina G.A. (2018) Dorechevoj ili doslovesnyj? [Preverbal or pre – speech?]. Vestnik RGGU. Seriya «Psihologija. Pedagogika. Obrazovanie». – Bulletin of the RSUH. Series "Psychology. Pedagogy. Education", Vol.1, 11. 55–64. Retrieved from [https://www.rsu.ru/upload/main/vestnik/ppo/Vestnik_ppo1\(11\)2018.pdf](https://www.rsu.ru/upload/main/vestnik/ppo/Vestnik_ppo1(11)2018.pdf) [in Russian].

[4] Tiheeva E.I. (1981) Razvitie rechi detej (rannego i doshkol'nogo vozrasta). [Children's speech development (low age and pre – school age)]. Moskva: Prosveshhenie [in Russian].

[5] Alekseeva, M.M., & Jashina, V.I. (2000). Metodika razvitija rechi i obuchenija rodnomu jazyku doshkol'nikov [Methodology of speech development and teaching pre – school children in their mother tongue]. Moskva.: Akademija [in Russian].

Ибрагимова А.И., Бекмагамбетова Р.К.
МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ ЕРЕСЕК ТОП БАЛАЛАРДЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ
СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация: Мақалада мектеп жасына дейінгі ересек топ балаларының дамуындағы сөйлеу тілінің маңызы көрсетілген. Зерттеу жұмыстарын талдау негізінде сөйлеу ұғымының анықтамасы берілді, оны игерудің маңыздылығы атап өтілді. Оның психикалық және ақыл-ойының дамуына, мектеп жасына дейінгі ересек топ балаларындағы сөйлеудің одан әрі мектепке дайындықпен байланысына әсері атап көрсетілді. Бала дамуындағы байланыстырып сөйлеудің маңызы. Сөйлеуді дамыту мен баланың жеке басын қалыптастыру арасындағы байланыс. Байланыстырып сөйлеу ұғымы және оның балалардың дамуындағы маңызы ашылады. Байланыстырып сөйлеудің негізгі функциялары мен формалары атап өтіледі. Балалардың сөйлеу тілі неғұрлым бай және дұрыс болса, оларға өз ойларын білдіру оңайырақ болады, қоршаған әлемді тану мүмкіндіктері кеңейеді, құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынас жақсы болатынын есте сақтауымыз. Монологиялық және диалогтік сөйлеудің анықтамасы берілген. Оларды игерудің маңыздылығы және олардың балалардың дамуына қандай әсері бар екендігі атап өтілді.

Кілт сөздер: сөйлеу; ақыл-ой дамуы; диалогтық сөйлеу; монологтық сөйлеу; байланыстырып сөйлеу; психикалық процестер; мектеп жасына дейінгі ересек топ.

Ibragimova Aishakhan , Bekmagambetova Roza
THE IMPORTANCE OF SPEECH IN THE DEVELOPMENT OF SENIOR
PRESCHOOL CHILDREN

Annotation. The article reveals the importance of speech in the development of senior preschool children. Given definition of the concept of speech and considered important of mastering it are based on the analysis of research. The speech influence on mental and intellectual development, the connection of speech development with further preparation for school in senior preschool children. The connection between the development of speech and the formation of the child's personality. The concept of coherent speech and its importance in the development of children are revealed. The main functions and forms of coherent speech are noted. It should be remembered that the richer and more correct the speech of children, the easier it will be for them to express their thoughts, the wider the possibilities of cognition of the world around them, the better the relationship with peers and adults. The definition of monologue and dialogical speech is given. The importance of mastering them and what influence they have on the development of children is noted.

Keywords: speech; intellectual development; dialogic speech; monologic speech; connected speech; mental processes; senior preschool age.

ӘОЖ 377.5:303.446.26
FTAXP 65.24.07; 25.14.99
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).5

¹ Байтерекова Н.И.*, ² Искендірова Г.С.,
³ Кошанова Г.Д., ⁴ Лесбекова А.Л.

^{1,2,3} Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

⁴ Нұртас Ондасынов атындағы Түркістан мамандандырылған мектеп-
интернаты, Түркістан, Қазақстан

*Корреспондент авторы: Nurbanu_78@mail.ru

E-mail: Nurbanu_78@mail.ru, gulasil@mail.ru, gulnazira.koshanova@ayu.edu.kz,
aktolkin_25.83@mail.ru

БІЛІМ БЕРУДЕ САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ОНЛАЙН ҚЫЗМЕТТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Бұл мақалада білім берудегі сандық технологиялар мен онлайн қызметтердің ерекшеліктері, әдістері, білім беру үдерісіне қосатын үлесі қарастырылған. Бұл қашықтан оқыту кезінде білім берудің түрлі мақсаттары үшін оқу материалын қалыптастыруға мүмкіндік беруі тиіс. Білім берудегі инновация екенін негіздей келе, оларды қолдану әдістеріне шолу жасай отырып, қашықтан оқытуда қолдану тиімділіктері негізделді. Сапалы білімді меңгеруге талпынған өскелең ұрпақтың жеткілікті дәрежеде сандық сауаттылығы бар, себебі олар күнделікті өмірде жаңа технологиялардың барлық мүмкіндіктерін пайдалануда.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (№АР09259047 - “Мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру - адами капиталды дамыту кілті”). Оқу үдерісін ұйымдастыру үшін барлық оқытушылар мен студенттерге электронды платформаларға қол жетімділік беріледі. Құрал ретінде бейне сабақтар, дербес және онлайн жұмыс, онлайн курстар және т.б. қолданылады (А.Қ.Аймағанбетов. Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым Министрі).

Кілт сөздер: қашықтан оқыту; сандық білім беру ресурстары; электронды оқыту ресурстары; Мобильді электрондық оқыту; Moodle; GoogleClassroom; Zoom; платформалар; Smart білім беру; скринкаст.

Кіріспе

Еліміздің алғашқы Президенті Н.Назарбаев “Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік” атты Қазақстан халқына арнаған Жолдауында «Елде .. цифрлық қызмет керсету секілді денсаулық сақтау, білім беру ісіне қолданылатын және басқа перспективалы салаларды дамыту керек. Осыған орай Үкіметке ... 2025 жылға дейін базалық салаларды технологиялық тұрғыдан қайта жарақтандырудың кешенді шараларын әзірлеуді» тапсырды. Елімізде қабылданған «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында 2022 жылы халықтың цифрлық сауаттылық деңгейін – 83% пайызға жоғарылату мен жетілдіру, жаңа білімді игеру үшін жаңа цифрлық технологиялар бойынша тұрақты негізде мұғалімдердің біліктіліктерін арттыруды қамтамасыз ету көзделген. Мұның себебі, цифрлық технологиялардың педагогикалық әлеуеті мен цифрлық техникалық

құралдардың жалпы көпшілікке қолжетімділігінің артуы. Бұл мұғалімге сапалы білім беру, кәсіби өсуде креативті кәсіби шешімдер қабылдау үшін цифрлық құзыреттілігінің жеткілікті қалыптасуы қажеттілігін көрсетеді.

Цифрлық технологияны пайдаланып, оқыту әдістерін жаңарту өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Цифрлық технологиялар оқыту мазмұнын, алуан түрлі білім контенттерін (аудио, видео, графика) білім алушыға оңай әрі жылдам, ыңғайлы түрде тасымалдауға мүмкіндіктер ұсынады. Сонымен қатар оңай басқарылатын және әрдайым сыртқы білім ресурстарымен толығыуы маңызды.

Білім беруді цифрландыру – қазіргі қоғамдағы тенденциялардың бірі. Қашықтан білім беру (ҚББ) және электронды оқыту (ЭО) тұжырымдамалары заңнамалық деңгейде заңда бекітілген [1].

Бүгінгі таңда білім беру үдерісіне ақпараттық технологияларды енгізу білім берудің жаңа инновациялық тәсілдерін анықтайтын әлемдік құбылысқа айналууда. Әр түрлі салалардың мамандарын даярлау кезінде сандық білім беру технологияларын қолдану ерекшеліктерін ескеру маңызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Сандық білім беру ресурстары (СБР) білім беру мазмұнын анықтайтын электрондық оқыту жүйесі компоненттерінің бірі болып табылады. СБР – оқытуды интербелсенді түрде қамтамасыз ететін оқылатын пәндер бойынша сандық дидактикалық материалдар: фотосуреттер, бейнекөріністер, статикалық және динамикалық модельдер, виртуалдық шындық пен интербелсенді модельдеудің объектілері, дыбысты жазулар және басқа оқу материалдары жатады [2].

Білім беруде СБР-ды қолданудың негізгі әдістері:

1. Жаңа материалды түсіндіргенде немесе жаңа тақырыпты бекіткенде қолдану (анимациялық, бейне үзінділер, дыбыстық файлдар, графикалық кескіндер т.б.);
2. Оқушының өзіндік оқу әрекеттерін ұйымдастыруда;
3. СБР-ды әр түрлі бақылауларды ұйымдастыруда (компьютерлік тестілеуде);
4. Мультимедиялық құралдарды пайдалану арқылы СБР-ды нақты бір пән немесе бағыт бойынша топтастыруда;
5. СБР-ды зертханалық жұмыстарды орындауда (өте үлкен және қымбат тұратын құрылғылар мен зертханаларды алмастыруға мүмкіндік береді).
6. Білімгерлерді ыңғайлы уақытта, өз қалауынша теориялық материалдармен танысуға, зертханалық жұмыстар мен тесттік тапсырмаларды орындауға мүмкіндік беретін қашықтықтан оқытуды ұйымдастыруда қолдану [3].

СБР контенті сабақтарда интербелсенді панельдерді қолдану және оқу процесінде сабақты қызықты етуге мүмкіндік береді: мұғалім мәтіндік, аудио және видео материалдарды, DVD, CD-ROM және интернет ресурстарын бір уақытта пайдалана алады. Интерактивті тақтада көрсетілген кез-келген ақпаратты ары қарай талдау үшін бейнені экранға шығаруға, сақтауға, басып шығаруға болады [4].

СБР мақсаты – ақпараттық қоғамдағы білім алушылардың зияткерлік қабілеттерін нығайту, сонымен қатар білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде білім сапасын арттыру.

Қашықтан оқыту – білім беру ұйымдарындағы ұзақ мерзімді карантин сияқты күтпеген жағдайлардан шығудың жалғыз жолы. Сонымен қатар, интербелсенді оқытуға дайын болу тьюторлар үшін тиімді, өйткені қашықтан оқытуға сұраныс үнемі өсіп отырады.

Қазіргі таңда қашықтан оқыту жүйесінде СБР-ды қолдану білім беру үдерісіне қатысушылардың барлығына сапалы білім беруге бағытталған білім беру ресурстары мен технологияларына қол жеткізуді қамтамасыз ету.

Электронды оқыту ресурстарын (ЭОР) қызметіне қарай келесідей жіктеуге болады:

- Репозиторийлер (repositories) - электрондық білім беру ресурстарының қоймалары

- Платформалар (platforms) - электрондық ресурстарды құруға, өзгертуге және сақтауға, контентті басқару мен оқытуды жүзеге асыруға, сондай-ақ білім беру үдерісін қолдау үшін әр түрлі қызметтерді ұсынуға мүмкіндік беретін жүйелер (тестілеу, талдау, басқару және т.б.).

- Каталогтар (directories) - таратылған электрондық білім беру ресурстарының жүйеге келтірілген тізімі.

Сандық білім беру ресурстарының бірыңғай топтамасы – бастауыш жалпы, негізгі жалпы және орта (толық) жалпы білім берудің мемлекеттік білім беру стандарттарына сәйкес әртүрлі оқу пәндерін оқыту мен зерделеуге арналған оқыту құралдары болып табылады.

«Мобильді оқыту» «қашықтан оқыту» ұғымымен тығыз байланысты. Себебі, оқытушы мен білім алушының арасындағы қарым-қатынас формасы қашықтан (білім алушы – объект, оқытушы - субъект) орындалады, оқу үдерісінің компоненттері (мақсаты, мазмұны, әдіс-тәсілі, ұйымдастыру формасы, оқыту құралдары) толық қамтылады.

Мобильді электрондық оқыту (МЭО) – екі негізгі компонентті қамтиды: онлайн-оқыту курстары түрінде ұсынылған білім беру мазмұны және оның қатысушылары арасындағы білім беру үдерісі мен қарым-қатынасты ұйымдастыруға арналған құралдар. Онлайн-курстар жалпы білім беру жүйесіне және педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыру жүйесіне арналған.

Smart білім беру тұжырымдамасы – үлкен көлемдегі әр түрлі білім ресурстарының (аудио, видео, графика) тыңдаушыға қажетінше оңай әрі жылдам, ыңғайлы түрде жеткізілуі. Сонымен қатар Smart білім беру оңай басқарылатын және әрдайым сыртқы білім ресурстарымен толығып отыратын болуы тиіс. Әрине, бұл әлемдік деңгейдегі қолжетімді контент арқылы білім беру болып табылады, бұл тақырыпта бөлек қарастыру керек.

GoogleClassroom - жүйе мұғалімдерге сұрақтар мен сабақ материалдарын орналастыруға мүмкіндік береді, ал оқушылар мұғалімдерден немесе сыныптастарынан сұрақтар қойып, жауап ала алады. Жүйе аралас оқытуды ұйымдастыру үшін де қолданылады.

Интернеттегі қызметтер оқытушыға дәріс оқуға, презентация көрсетуге немесе есеп шығаруға, мастер-класс өткізуге мүмкіндік береді. Қызметтің көп бөлігі чатта сөйлесуге, сондай-ақ сабақты жазуға кейін басқа ресурстарға орналастыруға мүмкіндік береді. Бір уақытта байланыстыру барлық қатысушыларға нақты уақытта бірлесіп жұмыс істеуге жағдай жасайды.

Қашықтан оқыту жүйесінде оқытушыға қажетті сандық ресурстарға тоқталсақ:

Moodle - бұл керемет мүмкіндіктері бар тегін және өте танымал платформа. Moodle қолданушыға әр түрлі құралдар тақтасын, оқушылардың үлгерімі мен белсенділігін бақылау мүмкіндігін және керемет мультимедияны ұсынады. Жүйе ұялы телефондарға бейімделген курстар құруға мүмкіндік береді. Функционалдылықты кеңейтуге арналған көптеген плагиндер бар. Серверіңізге немесе ақылы хостингке орнатылған. Орнату және басқару үшін веб-әзірлеу дағдыларын қажет етеді.

Лекция, семинар сабақтарын өту үшін:

Zoom бизнесте танымал бейне конференция қызметі. Тіркелу қажет. Қызметтің ақысыз жоспары бар, оған сәйкес сіз шексіз жеке-жеке қосылым жасай аласыз. Егер конференцияға екіден көп адам (және 100 адамға дейін) қосылса, онда тегін байланыс 40 минутқа созылады, содан кейін конференция ажыратылады. Қызмет тиімді интерфейске ие және күрделі емес. Сіз сөйлесуге, экранды көрсетуге, сондай-ақ «ақ тақта» функциясын қолдана аласыз, бұл шын мәнінде тақтаны ауыстырады.

Jitsi Meet – Jitsi бейне конференциясының бағдарламасы. Тегін, қауіпсіз және пайдалану оңай, Jitsi Meet отбасымен немесе достарымен жылдам кездесулер үшін өте қолайлы. Монитор экранынан кескін беру мүмкіндігі бар.

Discord - бұл мәтіндік және дауыстық хабарламалармен алмасуға арналған ақысыз бағдарлама (шын мәнінде сіз оны интернет-телефон, Skype аналогының бір түрі ретінде қолдана аласыз).

Қашықтағы ортада экранды жазу (Скринкаст) мүмкіндігін қамтамасыз ететін қосымшалар бұрынғыдан да көп сұранысқа ие болды. Шын мәнінде, бұл техника мұғалімнің өзіндік сабақ құрудың басты құралы болып табылады.

Жалпы, скринкастинг (ағылшын тілінде Screen - экран және broadcasting - тарату, хабар тарату) – бұл қолданушының компьютерінде не болып жатқанын жазумен және бейнені үлкен аудиторияға жіберуге мүмкіндік беретін подкастинг түрі. Скринкастинг көбінесе білім беруде бір нәрсені үйрету үшін қолданылады. Жиі дауыстық пікірлермен бірге жүреді.

Movavi видео редакторы көмегімен сіз өз жобаңызға бейнені жылдам әрі оңай жасай аласыз. Сервисте орнатылған кеңестер сізге эффекттер, анимация, тақырыптар қосуға көмектеседі. Бағдарлама сізге тіпті бейнеклип те жасай алады: сізге тек видео, фотосурет қосып, таңдау керек.

Loom - бұл Chrome веб-браузерінде жұмыс істейтін ақысыз экранды қарау құралы. Ол Yandex браузерінде мінсіз жұмыс істейді.

Power Point – (толық атауы - Microsoft Office PowerPoint, ағылшынша power point - сенімді есеп) - бұл Microsoft Office құрамына кіретін және Microsoft Windows және MacOS операциялық жүйелеріне арналған қол жетімді презентация дайындау және қарау бағдарламасы. Power Point көмегімен дайындалған материалдар үлкен экранда - проектор немесе үлкен теледидар экранында көрсетуге арналған.

Сабақ материалын тиімді түсіндіруге арналған презентация құратын ыңғайлы интерфейсі бар, көптеген дайын шаблондарды пайдалану мүмкіндігін беретін Canva, Prezi платформаларда бар.

Jing - бұл TechSmith корпорациясы 2007 жылы «Jing Project» деген атпен жасаған скринкастинг (бейнені экраннан тарату) бағдарламалық жасақтамасы.

Бірлесіп жұмыс жасауға арналған тақтаға:

Padlet - бұл әр білімгерге өз жұмысын тақтаға орналастыруға мүмкіндік беретін қызмет, ал оқытушы - оған көп уақыт жұмсамай әрқайсысына түсініктеме беріп, бағалауға мүмкіндік береді. Сіз белгілі бір тақырып бойынша материалдарды бірлесіп жинау үшін тақтаны пайдалана аласыз. Барлық ресурстар бір жерде жиналады және ешқашан жоғалмайды.

WhiteboardFox - бұл кез-келген адам кәдімгі компьютерлік тышқанның көмегімен сызбалар жасай алатын ақысыз онлайн тақта. Қызмет тіркеуді қажет етпейтінін бөлек айта кету керек, ал бір тақтада он адамға дейін жұмыс істеуге болады.

Lino - әмбебап онлайн қызметі, бір виртуалды кестеге ұйымдастырылған ноталармен, стикерлермен, фотосуреттермен, бейнелермен топтық жұмыс үшін арналған. Бастау үшін сізге тіркелу керек. Сілтемені бөлісуге немесе жұмыстарды сайттардың, блогтардың беттерінде орналастыруға болады [5].

Онлайн тест алаңы тест, кроссворд, логикалық ойындар немесе күрделі сауалнамалар жасауға мүмкіндік береді.

Ойындар мен тесттер құруға арналған онлайн қызметтер:

Mentimeter - сауалнама құруға және нақты уақыт режимінде дауыс беруге арналған ақысыз, қарапайым, стильді онлайн қызметі. Сіз дайын мысалды пайдалана аласыз немесе өзіңіздің презентацияңызды - интерактивті сұрақтар тақтасын жасай аласыз. Оқушылармен нақты уақыт режимінде сыныпта сұхбаттасу үшін пайдалы, өйткені ол мобильді құрылғыларда да, электронды ортада да қол жетімді. Жобаның веб-сайты - <https://www.mentimeter.com/>

Kahoot - викториналар, тесттер мен дидактикалық ойындар құруға арналған қызмет. Бұл қызметті пайдалану студенттермен кері байланыс алудың жақсы тәсілі болуы мүмкін.

Socrative - бұл өте икемді тест құралы. Таңдаудың үш режимі бар. Кіру бірнеше секундты алады. Қызметте студенттерді тіркеу талап етілмейді. Бағдарлама компьютерлерде, планшеттерде, смартфондарда және ноутбуктарда жұмыс істейді. Әрине, Интернет байланысы болуы керек.

Google Form - бұл анкета, сауалнама құруға, байланыс ақпаратын жинауға мүмкіндік беретін өте күшті құрал.

Quizlet ресурста презентациялар, карталар немесе ойындар жасауға арналған көптеген функциялар бар. Quizlet-те есте сақтауды жеңілдететін және материалды кезең-кезеңімен меңгеруге мүмкіндік беретін түрлі құралдар мен формалар бар. Қызмет сілтемесі: <https://quizlet.com/>

Quizizz интерактивті тестілерді құруға арналған платформа. Quizizz - бұл кез-келген пәнге және кез-келген жасқа сай келетін еркін, ойындық оқыту платформасы. Толығымен ақысыз, Google Classroom-мен біріктірілген. Мұнда Google Classroom-қа осы ресурстан тест қосу туралы нұсқаулық бар. Жылдам тіркеуден кейін сіз әлемнің түкпір-түкпірінен пайдаланушылар жасаған дайын тестілердің мәліметтер қорына қол жеткізесіз немесе конструкторда өз тестіңізді жасай аласыз. Дайын тестілерді үй тапсырмасы ретінде Google Classroom арқылы немесе сілтеме және бірегей код арқылы жіберуге болады. Қызмет сілтемесі: <https://quizizz.com/>

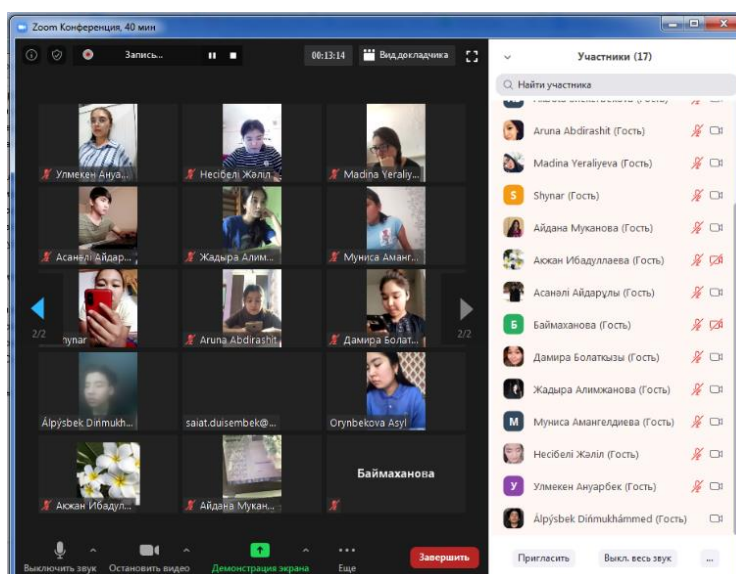
Оқу материалдары онлайн-платформада цифрлық мазмұн түрінде орналастырылды. Платформада ноутбуктерден басқа, өздігінен оқуға арналған қосымша ресурстар, түрлі бағдарламалар мен қызметтерді пайдалану бойынша ұсыныстар, сандық білім беру ресурстарының жиынтығы, соның ішінде бейнелер жиынтығы бар.

Цифрландыру - қазіргі кездегі білім беру үдерісінің басты тенденцияларының бірі. Биылғы жылы отандық білім беру жүйесінің жаңартылған мазмұнға толығымен көшуі аяқталды, бұл басталған реформалардың сөзсіз жалғасын білдіреді.

Зерттеу нәтижелері

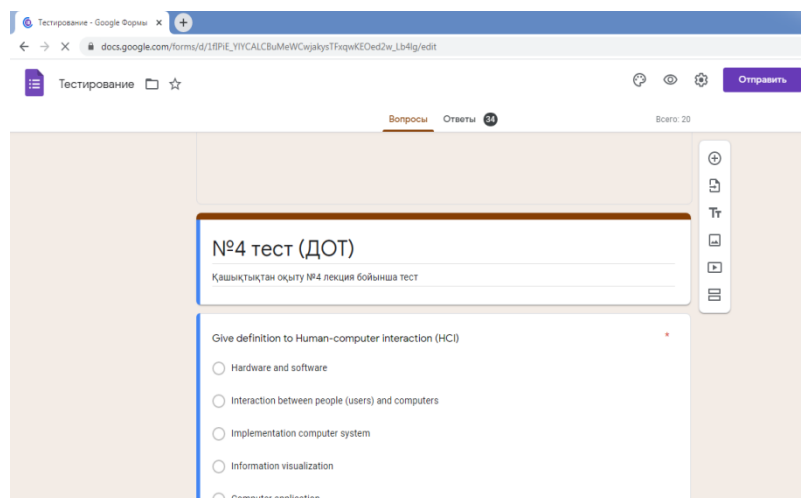
Бүгінгі күннің өзінде мұғалімдер электронды оқулықпен жұмыс жасау оқушыны шығармашылық жұмысқа итермелейді. Бұл бала үйреніп қалған орта: гаджеттер мен компьютерлік технологиялар мектеп іс-әрекетін қызықты етеді және жаңа идеяларды қалыптастырады [6].

Жоғарыда аталған бірнеше сандық технологиялар мен онлайн-қызметтердің қолдану түрлерін көрсеткіміз келеді (сур. 1).

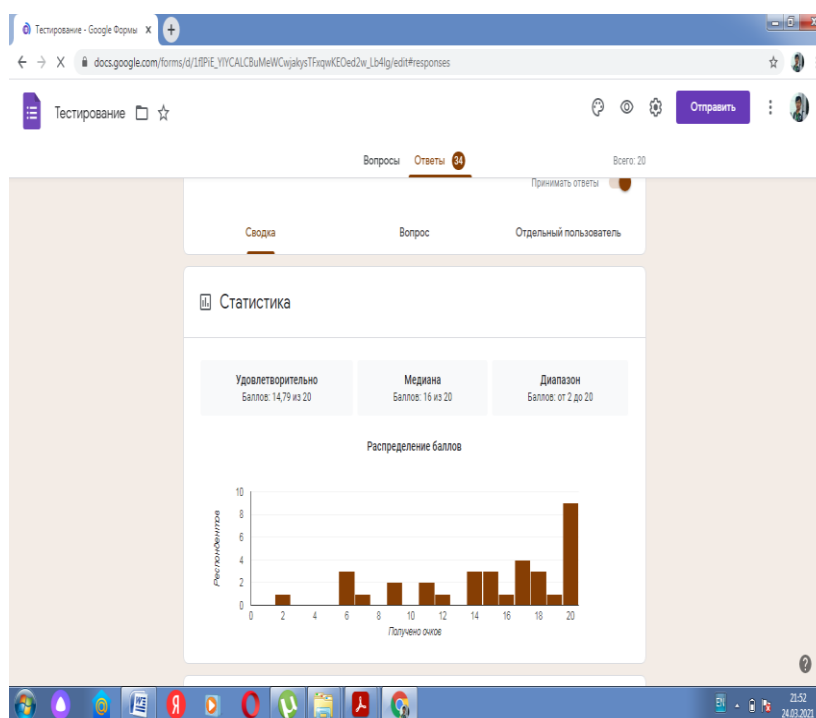

1-Сурет - ZOOM жүйесінде сабақтың көрінісі, автормен құрастырылды.

GoogleForm –да тест сұрақтарын жасау және тесттің тапсыру көрсеткішін анықтау (сур. 2, 3).

2-Сурет- GoogleForm -да тест енгізу, автормен құрастырылды.

3-Сурет- Тақырыпқа байланысты тест тапсыру көрсеткішін көру, автормен құрастырылды.

Қорытынды

Егер отандық білім қашықтан оқытудың осы ұзақ кезеңінен дұрыс қорытынды шығарып, пайдалы сабақ алса, онда біздің еліміз ұмтылған жаһандық ақпараттық кеңістікке интеграциялану әлдеқайда тез және тиімді жүреді. Жаңа ұрпақ қазірдің өзінде әлемдік тарихтың осы кезеңіне - әмбебап жаһандану мен біртұтас цифрлық кеңістікте өмір сүруге дайындалып жатыр.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қашықтықтан білім беру технологиялар бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы ҚРБҒМ 20.03.2015 жылғы №137 бұйрығы [Электронды ресурс]. - Қол жеткізу режимі: adilet.zan.kz.
- [2] Сандық білім беру ресурстарын оқу үдерісінде қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар// Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. 32 б.
- [3] Абиляхасимова А.Е. Цифрлық білім беру ресурстарын білім беру үдерісінде қолдану /Абиляхасимова А.Е. //Молодой ученый. 2020, №14(304). – С. 292-295.
- [4] Шапиев Д. С. Цифровые образовательные ресурсы в деятельности учителя // Молодой ученый. 2019. №16 (254). С. 296-298. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://moluch.ru/archive/254/58204/>
- [5] Арын Ә. Онлайн ресурсы и работы с цифровыми технологиями. /Арын Ә. - Алматы, 2020.
- [6] Сайт Онлайн-образование в Казахстане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bluescreen.kz/articles/derzhi-distanciju-onlajn-obrazovanie-v-kazahstane>
- [7] Сандық білім беру ресурстарын оқу үдерісінде қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. 32 б.
- [8] Үй жағдайында білім алатын балалар үшін электрондық оқыту жүйесін қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 26 б.
- [9] Электрондық оқыту жүйесін қолдану жөнінде ата-аналарға арналған практикалық ұсынымдар. – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. 12 б.
- [10] Нұрғалиева Г.Қ. Білім беру порталдарын порталдарын жасау әдістемесі /Нұрғалиева Г.Қ., Тажигұлова А.І., Туенбаева Қ.Т. – Алматы, 2010ж. 45 б.
- [11] Чиркина, А.А. Использование статистических методов в педагогическом исследовании: методические рекомендации / Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2015. 48 с
- [12] Пономарев А.Б. Методология научных исследований: учеб. пособие. /Пономарев А.Б., Пикулева Э.А. Пермь: Изд-во Перм. нац. исслед. политехн. ун-та, 2014.186 с.

REFERENCES

- [1] Kashykyktan bilim беру technologyalar boyynsha oku procesin uyymdastyru kagidalaryn bekitu turaly KRBGM 20.03.2015 zhylgy No. 137 buyrygy [Order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated March 20, 2015 №137 on approval of the rules of organization of the educational process on distance learning technologies]. Retrieved from adilet.zan.kz. [in Kazakh].
- [2] Sandyk bilim беру resursstaryn oku uderisinde koldanu boyynsha adistemelik usynymdar [Methodical recommendations on the use of digital educational resources in the educational process]. - Astana: Y. National Academy of Education named after Altynsarin, 2015. 32 p. [in Kazakh].
- [3] Abilkhasimova A.E. Tsifrlyk bilim беру resursstaryn bilim беру uderisinde koldanu [Use of digital educational resources in the educational process]. Molodoy ucheniy. 2020, No. 14(304) pp. 292-295. - Young student. 2020, no. 14 (304) pp. 292-295. [in Kazakh].
- [4] Shapiev D. S. Tsifrovie obrazovatelnie resource v deyatelnosti uchitelya [Shapiev D.S. Digital educational resources in the teacher's activities]. molodoy ucheniy. 2019. №16 (254). S. 296-298. Retrieved from URL: <https://moluch.ru/archive/254/58204/>
- [5] Arin Ә. Online resource i raboti s tsifrovimi technology [Online resources and work with digital technologies]. - Almaty, 2020. [in Russian].

[6] *Site Online-obrazovanie v Kazakhstane [Online education website in Kazakhstan]. - Retrieved from: <https://bluescreen.kz/articles/derzhi-distanciju-onlajn-obrazovanie-v-kazakhstane> [in Russian].*

[7] *Sandyk bilim beru resursstaryn oku uderisinde koldanu boyynsha adistemelik usynymdar [Guidelines for the use of digital educational resources in the educational process], Astana: Y. Altynsarin atyndagy Ultyk bilim akademiya, 2015. 32 b. - Astana: National Academy of Education named after I. Altynsarin, 2015. p. 32 [in Kazakh].*

[8] *Uy zhagdayynda bilim alatyn balalar usin electrondyk okytu zhuyesin koldanu boyynsha adistemelik usynymdar. [Guidelines for the use of e-learning systems for children studying at home.] Astana: Y. Altynsarin atyndagy Ultyk bilim akademiya, 2015 – 26 b. - Astana: National Academy of Education named after I. Altynsarin, 2015 – p.26 [in Kazakh].*

[9] *Electrondyk okytu zhuyesin koldanu zhoninde ata-analarga arналган praktikalыk usynymdar [Practical recommendations for parents on the use of e-learning]. Astana: Y. Altynsarin atyndagy Ultyk bilim akademiya, 2015. 12 b. - National Academy of Education named after I. Altynsarin [in Kazakh].*

[10] *Nurgaliyeva G. K., Tazhigulova A. I., Tuenbayeva K. T. Bilim beru portaldaryn zhasau adistemesi [Methods of creating educational portals]. Almaty, 2010zh. 45 b. [in Kazakh].*

[11] *Chirkina, A. A. Ispolzovanie statisticheskix metodov v pedagogicheskom issledovanii: metodicheskie rekomendatsii [The use of statistical methods in pedagogical research: guidelines]. Vitebsk: VGU imeni Masherova, 2015. 48 s. - Vitebsk: Voronezh State University named after P.M. Masherova, 2015.48 p. [in Russian].*

[12] *Ponomarev, A. B., Pikuleva E. A. Methodology nauchnix issledovani: ucheb. pasabie [Research methodology: textbook. allowance.]/ Perm. 2014.186 p.[in Russian].*

**Байтерекова Н.И., Искенди́рова Г.С., Кошанова Г.Д., Лесбекова А.Л.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ОНЛАЙН-СЕРВИСОВ В
ОБРАЗОВАНИИ**

Аннотация. В данной статье рассмотрены особенности, методы, вклад в образовательный процесс цифровых технологий и онлайн-сервисов в образовании. Это должно позволять формировать учебный материал для различных целей образования при дистанционном обучении. Основываясь на том, что такое инновации в образовании, проведя обзор методов их применения, была обоснована эффективность их применения в дистанционном обучении. Подрастающее поколение, стремящееся к качественному усвоению знаний, обладает достаточной цифровой грамотностью, так как использует все возможности новых технологий в повседневной жизни.

Данное исследование профинансировано Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (№АР09259047 - “формирование цифровой компетентности учителей - ключ к развитию человеческого капитала”).

Ключевые слова: дистанционное образование; ресурсы цифрового обучения; ресурсы электронного обучения; мобильное электронное обучение; moodle; Google Classroom; Zoom; платформы; скринкаст.

**Bayterekova Nurbanu, Iskendirowa Gulzipa, Koshanova Gulnazira, Lesbekova
Aktolkyn
THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES AND ONLINE SERVICES IN
EDUCATION**

Annotation. Currently, the development of information and communication technologies in accordance with modern requirements requires timely changes in the system of assessment and use of knowledge. In this regard, the methods, techniques, technologies used in the learning process are updated depending on the requirements of education. The younger generation, striving for high-

quality assimilation of knowledge, has sufficient digital literacy, as it uses all the possibilities of new technologies in life situations.

This article describes the features, methods, and contribution of of digital technologies and online services to distance learning in the learning process. This should allow the formation of educational materials for various educational purposes in distance learning. Substantiating the fact that they are innovations in education, considering the methods of their application, the effectiveness of their use in distance learning was substantiated.

Keywords: distance learning; digital learning resources; e-learning resources; mobile e-learning; moodle; Google Classroom; Zoom; platform; screencast.

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

УДК 811.112.2
МРНТИ 16.21.25
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).6

¹Поляничко М.В.*, ²Яковлюк А. Н.

^{1,2}Национальный государственный университет физической культуры, спорта и здоровья им. П.Ф. Лесгафта, Санкт-Петербург, Россия

* Автор-корреспондент: marias777@rambler.ru

E-mail: marias777@rambler.ru, arniluk@yandex.ru

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В ПЕРИОД XII - XVIII СТОЛЕТИЙ И ЕГО ЛЕКСИЧЕСКИЕ И ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. Сравнительно-исторический метод исследования дает возможность показать процесс становления современных грамматических систем, формирования словарного состава языков.

Анализ материала позволил выявить следующие основные особенности формирования литературного немецкого национального языка в период XII - XVIII столетий:

- Происходят изменения в системах склонения и спряжения.
- Растущее использование настоящего времени (презенса) в описании прошлых событий.
- В словообразовании ранненововерхнемецкого большую роль играло словосложение.
- Многие старые лексические единицы использовались в новых значениях.
- Вследствие экономических и общественных изменений стали активно формироваться специальные языки различных социальных групп, из которых многие слова и выражения проникли в национальный язык.
- Большое влияние оказывал латинский язык, значение других языков снизилось по сравнению с латинским.
- Наиболее значимым для развития национального немецкого языка оказался восточно-среднегерманский район Германии, в котором происходило своего рода смешение нижнегерманских, среднегерманских и верхнегерманских элементов.

Ключевые слова: национальный немецкий язык, грамматическая форма, словарный состав, композиты, словообразование.

Введение

В XII и XIII веках немецкий языковой ареал расширяется преимущественно на восток, из многих славянских деревень крестьяне были изгнаны, и немецкие крестьяне поселились на этих территориях [1].

На новообретенных территориях на севере и северо-востоке укореняется нижнегерманский вариант языка, восточные территории вовлекаются в среднегерманскую языковую область, на юго-востоке господствует баварский вариант.

В этот период полного развития феодализма, периода расцвета рыцарства, на среднем и нижнем Рейне, а затем в Южной и Центральной Германии развивалась богатая культурная жизнь. Грандиозные строения и великолепные стихотворные произведения свидетельствуют

о расцвете немецкой культуры. Следует отметить, что помимо духовенства в еще большей степени носителями этой культуры являлись представители рыцарства. Поэты рыцарской эпохи создали для себя литературный язык, который избегал диалектных форм и «невежливых» выражений. Однако несмотря на все старания созданный литературный язык не смог полностью избежать характерных особенностей разговорного языка [2].

Для словаря немецкого языка большое значение сыграла высокоразвитая французская рыцарская культура. Крестовые походы способствовали закреплению в словарном составе немецкого языка итальянских и восточных лексических единиц, а освоение славянских территорий приносило в немецкий язык славянские слова [3].

Из-за ослабления гласных звуков в безударных окончаниях в средневерхненемецком происходит сильное упрощение склонения. Разные классы склонения древневерхненемецкого уже в большинстве случаев не отличаются друг от друга:

		<i>ahd.</i>			<i>mhd.</i>
Sg.	NA.	tag	Sg.	N.	tac
	G.	tages (-as)		G.	tages
	D.	tage (-a)		D.	tage
	I.	tagu (-o)		A.	tac
Pl.	NA.	taga (-a)	Pl.	N.	tage
	G.	tago		G.	tage
	D.	tagum (-om, -un)		D.	tagen
				A.	tage

(*ahd.* – древневерхненемецкий, *mhd.* – средневерхненемецкий)

Определенным упрощениям была подвергнута и система спряжения.

Затрагивая синтаксические особенности средневерхненемецкого, следует остановиться на отрицании.

Отрицание первоначально выражалось только при помощи частиц *ni* (*ne*) или *en*.

ahd. ih ni (ne) wei□ == *ich weiß nicht*

Это простое отрицание усиливается путем добавления объекта *ahd.* *niwiht*, *mhd.* *niht* (*nichts*). Так что фраза теперь выглядит следующим образом:

mhd. ich en wei□ (enwei□) niht.

Начиная с XII века наблюдается постепенное исчезновение древней формы отрицания с *ni* (*ne*) или *en*; а в XV веке она уже больше не употребляется. Отрицание при глаголе выражается исключительно при помощи „*nicht*“: *ich weiß nicht*.

Характеризуя состояние словарного запаса в средневерхненемецком по сравнению с древневерхненемецким, нужно подчеркнуть исчезновение из употребления (или сохранение только в составе сложных слов) многих ранее широко употреблявшихся слов [4]:

<i>ahd.</i>		<i>mhd.</i>
gomo	(еще сохранилось в слове «Bräutigam»)	
	man	
diot	(сохранилось в «Dietrich»)	volc
barn	(тот же корень как и в «gebären»)	kint

Рассматриваемый в статье период отмечен и многочисленными заимствованиями из других языков [5]:

1. Заимствованные слова из французского языка.

Влияние французского усилилось посредством разнообразных культурных и литературных взаимоотношений между Францией и Германией, особенно между французскими и немецкими рыцарями, которые тесно контактировали друг с другом во время второго крестового похода (с 1147 г. по 1149 г.). Заимствования из французского языка - это в основном слова из рыцарской жизни:

mhd. aventure (Abenteuer), kastel (befestigter Ort, Schloß), turnei (Turnier), lanze (Lanze), pris (Preis), panzier (Panzer), harnasch (Harnisch), fin (fein), palas (Saalbau)

Впрочем, можно привести в качестве примеров и лексические единицы из других областей деятельности:

Visier, Kumpan, Sold, Quartier, Fabel, Melodie, Flöte, Tanz, Firlefanz, Diamant, Samt, Manier, tanzen, ade (приветствие при прощании)

Влияние французского языка было столь значительным, что оно коснулось даже словообразования. Так, было принято французское инфинитивное окончание *-ier*, которое стало использоваться в немецком языке в качестве *-ieren* для образования новых глаголов от существительных и прилагательных:

buchstabieren, hausieren, stolzieren.

Также суффикс *-lei* в *mancherlei* и *allerlei* происходит из французского. Окончание *-ei* (*mhd. -ie*), например, в *Jägerei, Zauberei*, тоже было принято из французского и соединилось с немецкими корневыми основами.

2. Заимствования из итальянского и восточных языков.

Влияние Италии в это время было незначительным, но, тем не менее, определенные единицы были взяты и из этого языка:

<i>mhd.</i>	<i>ital.</i>	
spacziren	spaziare	(spazieren)
karratsch	carroccio	(Wagen)

Однако итальянский язык заимствовал слова из восточных языков, некоторые из которых крестоносцы привнесли в немецкий словарный состав. Слово *Joppe* пришло в немецкий через итальянское слово *giuppa* из арабского. Слово *Schach* происходит из персидского, слово *matt* – из арабского:

schah mat = der König ist tot.

Во время крестовых походов в немецкий язык вошли также слова *Kampfer, Zucker, Sirup* и *Giraffe*. Слова *Kampfer* и *Zucker* – индийского происхождения, *Sirup* происходит из арабского. *Giraffe* восходит к арабскому *zurafa*.

- Заимствования из славянских языков.

Благодаря освоению восточных территорий в немецкий язык проникали славянские слова:

<i>польск.</i>	<i>mhd.</i>	
granica	grenize	(Grenze)
tvarog	tware, quarc	(Quark)

Также славянские топонимы были приняты немецким языком:

Leipzig (ср. рус. *луна*)
Rostock (ср. рус. *растекаться, ток*)
Kamenz (ср. рус. *камень*)
Lübeck (ср. рус. *любить*)

3. Влияние латинского языка на немецкий язык в средневерхненемецкий период проявляется в заимствованиях из терминологии различных наук, особенно медицины, и из церковной латыни [6]. В XIII веке иностранные имена, даваемые при крещении, стали активно вытеснять древневерхненемецкие имена:

Markus, Paulus, Augustus, Antonia и др.

Рассматриваемый период характеризуется также изменениями значений внутри словарного состава.

В древневерхненемецкий период слово *hel* (*nhd. hell*) обозначало *tönend (hallen)*, в средневерхненемецкий период слово получило значение *glänzend*.

Слово *edel* обозначало в древневерхненемецком языке вначале только благородное происхождение. Под влиянием мистики в дальнейшем слово стало служить для обозначения характера.

Слово *getregede* (= *Getreide*) обозначало все, что можно было носить (одежду, багаж и т.п.). В течение XII и XIII веков слово стало обозначать все, что дает земля (фрукты, траву, цветы и т.п.). В XIV столетии слово получило значение, которым обладает и по сей день.

Лексическая единица *hochzeit* обозначала любой церковный или светский праздник. В XIII веке для обозначения подобного события получило распространение заимствованное слово *Fest*, а слово *Hochzeit* постепенно получило то значение, которое известно нам сейчас.

Под влиянием рыцарства также происходило изменение в обращении. Вплоть до XII века повсеместно служило обращение с использованием „*du*“. В XII веке в придворных кругах получило распространение обращение „*Ihr*“. „*Du*“ осталось как форма обращения среди родственников, друзей и среди низших слоев населения, например, крепостных крестьян, служанок, слуг и путешественников. Начиная с XVII века обращение „*Ihr*“ вытесняется обращением „*Sie*“.

Постепенно в связи с экономическим, политическим и общественным развитием в период раннего капитализма все сильнее становится потребность в едином обиходном языке общения. В ганзейской области сложился нижненемецкий, на юго-востоке – от Вены до Нюрнберга – верхненемецкий обиходный язык. Большое влияние на развитие национального немецкого языка оказал восточно-средненемецкий район Германии, в котором происходило своего рода смешение нижненемецких, средненемецких и верхненемецких элементов языка [7,8].

Большое значение для образования национального языка имели изобретение книгопечатания с подвижными буквами и деятельность Лютера, благодаря которой восточно-средненемецкий вариант во многом стал основой национального языка.

Характеризуя важнейшие изменения в системе грамматических форм и синтаксисе ранненововерхненемецкого периода, необходимо в первую очередь указать на изменения в системах склонения и спряжения.

За счет редукции безударного *e* после суффиксов и корневых слогов в значительной степени исчезли различия, которые еще продолжали существовать в средневерхненемецком между классами склонения [9]. С этим явлением часто было связано изменение рода:

<i>mhd.</i>	diu witze	diu aventiure	diu klafter
<i>nhd.</i>	der Witz	das Abenteuer	der Klafter

Форма множественного числа на *-er* была в средневерхненемецком только у немногих существительных среднего рода. В ранненововерхненемецком она встречается во многих существительных среднего и мужского рода:

Häuser, Kinder, Länder, Wörter, Geister, Würmer.

Умляут, который встречался изначально только во множественном числе существительных, у которых в древневерхненемецком в окончании стоял *i*, стал теперь показателем множественного числа во многих существительных:

Höfe, Vögel, Stäbe, Nägel, Häfen, Öfen.

В XV веке множественное число в немецком стало характеризоваться использованием *-s*. В разговорной речи и часто даже в литературном языке соседствуют:

Jungen—Jungs, Kerle—Kerls, Mädels—Mädels, Fräulein—Fräuleins.

На обширных пространствах Южной и Центральной Германии начиная с XV столетия старый претерит почти полностью вышел из употребления. Он был заменен описательной формой: *ich aß* — *ich habe gegessen*. Если претерит оставался, то ликвидировалось вызываемое аблаутом различие в единственном и множественном числе:

<i>mhd.</i>	vant - vunden	greif - griffen	warf - wurfen
	zoch - zugen		

nhd. fand - fanden zog - zogen griff - griffen warf - warfen

Унификация после гласной множественного и единственного числа шла с юга немецкого языкового пространства. Лютер использовал в единственном числе еще старые формы [10].

Разница между 1 и 3 лицом множественного числа в настоящем времени (презенте) исчезла. Форма 3 лица совпало с формой 1 лица:

<i>mhd.:</i>	1. P. Pl.	nēmen	neren
	3. P. Pl.	nēment	nerent
<i>nhd.:</i>	1. P. Pl.	nehmen	nähren
	3. P. Pl.	nehmen	nähren

В качестве нововведений в синтаксисе могут рассматриваться следующие моменты:

а) Растущее использование настоящего времени (презенса) в описании прошлых событий.

б) В ранненововерхненемецком союз *ob* заменяется постепенно при помощи *wenn*; *wenn* вводит теперь временные и условные предложения, *ob* используется преимущественно в косвенных вопросительных предложениях.

в) Использование несклоняемых форм прилагательных вместе со склоняемыми формами исчезает. Они сохранились лишь в отдельных речевых оборотах (*sich lieb Kind machen*), в народных песнях и в сказках („*Da kam ein grau Männlein ...*“).

mhd.: ein guot man oder ein guoter man

nhd.: ein guter Mann

Описание изменений в словарном составе представляется целесообразным начать с новшеств в области словообразования.

В ранненововерхненемецком особенно часто появляются сложные слова, в которых первая непосредственно составляющая синтаксически зависима от второй непосредственно составляющей [11]. Такие сложные слова встречаются в следующих формах:

а) зависимый от существительного атрибутивный генетив с существительным образует новое сложное существительное:

des Fleisches Lust — Fleischeslust (Luther), des Landes Fürst — Landesfürst, der Sonne Schein — Sonnenschein, der Frauen Zimmer — Frauenzimmer.

б) объединение прилагательного и существительного в сложном слове:

das sauer Kraut — Sauerkraut, das wild Schwein — Wildschwein, der rot Wein — Rotwein, der junge Gesell — Junggeselle.

в) *s* в родительном падеже существительных мужского рода наблюдается также в некоторых композитах с существительными женского рода:

Hochzeitslied, Hilfsmittel, Arbeitsfreude, Freundschaftsbund.

г) В ранненововерхненемецком периоде начинают встречаться производные от группы слов, которые связаны друг с другом синтаксически:

Anteil nehmen — Anteilnahme, bekannt machen — Bekanntmachung, früh aufstehen — Frühaufsteher, die neuen Sprachen — neusprachlich, dieses Jahr — diesjährig.

Старый словарный состав теряется с течением времени и сохраняется лишь в сложных словах:

jehen = sagen; dagen = schweigen; turren = wagen; schenzeln = beschimpfen; mein = falsch (сохранилось в *Meineid*); *dēgen = Held; gedinge = Gedanke, Hoffnung; wine = Freund; lint = Schlange* (сохранилось в *Lindwurm*); *vridel = Geliebter; sēdel = Sessel, Sitz; dicke = oft.*

Многие слова из ранненововерхненемецкого, которыми мы пользуемся и сегодня, имели в средневерхненемецком языке совсем иное значение [12]:

as (Aas)	Speise, Nahrung
arebeit (Arbeit)	Mühsal, Kampf
ellende (elend)	außer Landes, verbannt

gemein (gemein)	gemeinsam, allgemein
gast (Gast)	Fremder
geheim (geheim)	zum Hause gehörig
grop, grob (grob)	an Masse groß, dick, stark
knēht (Knecht)	Knabe, Jüngling, Krieger
kranc (krank)	kraftlos, schwach, schlank
mat (matt)	nur Ausdruck im Schachspiel
milte (mild)	freigebig
ser (sehr)	wund, verwundet, leidend
slēht (schlecht)	schlicht
tugent (Tugend)	Tüchtigkeit, Kraft
witze (Witz)	Wissen, Verstand, Klugheit

Сильная социальная передислокация и стремительное развитие новых профессий в период позднего средневековья и раннего капитализма привели к формированию выраженной специальной лексики для различных профессиональных отраслей.

Уже в древневерхненемецкое время духовенство и крестьяне выступали на языковой арене с собственным словарным запасом; в средневерхненемецкий период к этим обособленным группам прибавились рыцари. В ранненововерхненемецком периоде в результате развития городов, ремесла, горного дела и строительства возникли предпосылки для дальнейшей дифференциации лексики по отдельным профессиям и социальным группам.

В соответствии с двумя обширными торговыми зонами на немецкой территории возникает и развивается «язык торговли» в ганзейском районе на основе нижненемецкого, а в районе городов Нюрнберг, Аугсбург, Ульм и Базель - на верхненемецкой основе. Специальный словарь на нижненемецкой основе был практически утерян из-за упадка ганзейской торговли, и только некоторые выражения вошли в национальный язык:

Stapel, Fracht, Unkosten, Stockfisch, Laken, Linnen, Inlett, Römer, Packen, Stoff, Trense, Börse, Gardine.

Южно-немецкие города имели оживленные торговые связи с Северной Италией. Благодаря этому большое число итальянских слов проникало в торговый язык верхненемецкого языкового пространства:

netto, brutto, Bank, Konto, Risiko и т. д.

Расцвет ремесел приводит к тому, что многие слова, «привязанные» к той или иной гильдии, получали особые значения:

Schneider (значение сузилось до сегодняшнего), *wirken* (означало в *mhd.* любой вид деятельности; сузилось до значения «производить ткани, ковры»), *gerben* (в *mhd.* *gar* обозначает вначале «заканчивать, доводить что-либо до конца»; с дополнением *Fell* получает специальное значение), *Dach* (в *mhd.* еще повсеместно со значением «покрывало любого вида», сузилось и получило в языке строителей значение «крыша дома»), *Zeile* (означало первоначально «ряд»; *тисец* же понимает слово уже в значении «буквенный ряд»).

Специальная лексика охотников содержала как старый словарный состав (***Wildfang, naseweis, unbändig, bärbeißig, vorlaut***), так и слова из французского (***pirschen, Koppel***).

В лексике моряков отражается развитие мореплавания, и в их профессиональный язык входит много нижненемецких, голландских и английских слов:

Matrose, Maat, Kombüse, Boot, Flagge, Lotse, Ballast.

С возникновением наемных войск сильное развитие получил специальный язык солдат, в который активно проникали слова из французского, испанского, итальянского и славянских языков.

В ранненововерхненемецком периоде самое сильное влияние на немецкий словарный состав оказывает латинский язык. В результате экономического подъема южно-немецких,

рейнских и северных городов с середины четырнадцатого столетия создаются многочисленные университеты как учебные заведения для богатой буржуазии, а также должностных лиц князей. Из Италии идеи гуманизма проникли в Германию, что приводило к значительному подъему искусства и наук, особенно естественных. Нужно при этом отметить, что, несмотря на большой подъем немецкой прозы в шестнадцатом веке, многочисленные научные труды этого времени были написаны тем не менее на латинском языке.

Научная деятельность, церковь и юриспруденция рассматриваемого периода времени дали нам следующие лексические единицы:

Reliquie, Prozession, Requiem, Monstranz, Text, Traktat, Glosse, Philosophie, Logik, Metaphysik, Materie, diskutieren, addieren, subtrahieren, Extrakt, Essenz, Medizin, Patient, kurieren, operieren, protestieren, Advokat, Amnestie, Prozeß, Klient, konfiszieren, adoptieren, Instanz, Kontrakt, Inserat.

Многие слова из области школьного образования особенно часто восходят к латинскому языку:

Abitur, Akademie, Auditorium, Aula, Dozent, Examen, Fakultät, Ferien, Gymnasium, Kolleg, Rektor, Professor, Semester, Student, absolvieren, diktieren, experimentieren, immatrikulieren, interpretieren, korrigieren.

Многие старые термины в музыке имеют также латинское происхождение:

Terz, Quarte, Quinte, Oktave, Dissonanz, Melodie, Note, Takt, Fuge, komponieren.

В кругах гуманистов стало даже привычкой добавлять к фамилии латинский суффикс или совсем перевести ее на латынь или греческий:

Krause — Crusius, Kurz — Curtius, Grote — Grotius, Schmied — Faber, Hirt — Pastor, Weber — Textor, Ölschläger — Olearius, Fuchs — Vulpius, Neumann — Neander, Schwarzert — Melanchthon.

Влияние латинского языка становится ощутимым и в построении предложения. Частое употребление *welcher* в качестве относительного местоимения, отсутствие артикля в казенном языке, конечное положение спрягаемого глагола в главном предложении и другие особенности латинского синтаксиса проникли в научные трактаты, переводы и документы.

Влияние Французского языка на словарный запас немецкого языка было в ранненововерхненемецком периоде значительно меньше, чем во время расцвета рыцарства. В XV, XVI и начале XVII века были заимствованы среди прочих слов:

Papagei, Appetit, Audienz, Konversation, Adresse, Truppe, Garde, Degen, Offizier, Leutnant, Garnison, Armee, Bombe.

Значительнее было влияние итальянского и испанского языков; оно является результатом торговых связей Верхней Германии с Италией и политических отношений Габсбургов в Испании. Также наемники привозили с собой из своих военных походов итальянские и испанские слова и выражения. Воздействие итальянского и испанского видно лучше всего в специальной лексике купцов, моряков и наемников:

Kasse, Kredit, Kapital, Bilanz, Kontor, Muster, Zitrone, Rosine, Orange, Jasmin, Tasse, Golf, Kompass, Galeere, Kapitän, Fregatte, Granate, Grenadier, Kavallerie, Infanterie, Kommando, Arsenal.

Поскольку все эти слова переключаются в различных романских языках и имеют почти одинаковую форму, не всегда можно точно сказать, из какого языка - итальянского, испанского или французского – они пришли в немецкий. Иногда нидерландский язык играл роль посредника, как в случае со словами *Rosine, Kontor, Orange*.

В начале XIV века вследствие укрепления Чехии и Польши и благодаря развивающимся торговым отношениям с этими странами чаще стали появляться и слова славянского происхождения:

Halunke чешск. *cholomek*
Jauche польск.. *jucha*

Gurke чешск. *okurka*
Säbel польск. *szabla*

Из арабского языка при посредничестве романских языков в немецкий словарь попадают *Matratze, Karussell, Alkohol, Kaffee*; а с американского континента в результате развития торговли - *Mais, Kakao, Ananas, Orkan, Hängematte*.

Суммируя основные моменты изложенного материала, можно в схематичном виде представить основные особенности формирования литературного немецкого национального языка в период от XII до XVIII столетий:

- Происходят изменения в системах склонения и спряжения.
- Растущее использование настоящего времени (презенса) в описании прошлых событий.
- В словообразовании ранненововерхненемецкого большую роль играло словосложение.
 - Многие старые лексические единицы использовались в новых значениях.
 - Вследствие экономических и общественных изменений стали активно формироваться специальные языки различных социальных групп, из которых многие слова и выражения проникли в национальный язык.
 - Большое влияние оказывал латинский язык, значение других языков снизилось по сравнению с латинским.
 - Наиболее значимым для развития национального немецкого языка оказался восточно-средненемецкий район Германии, в котором происходило своего рода смешение нижненемецких, средненемецких и верхненемецких элементов.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Tichy E. *Indogermanisches Grundwissen für Studierende sprachwissenschaftliches Diszipline*. – Bremen: Hempen Verlag, 2000.
- [2] Гухман М.М. *Сравнительная грамматика германских языков* / Гухман М.М. – М., 1962.
- [3] Schweikle, G. *Germanisch-deutsche Sprachgeschichte im Überblick*. – Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, 2002.
- [4] Meier-Brügger, M. *Indogermanische Sprachwissenschaft*. – Berlin: Walter de Gruyter, 2002.
- [5] Masařík, Z. *Historische Entwicklung des Deutschen*. – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1989.
- [6] Kohnen, T. *The influence of “Latinate” constructions in Early Modern English: Orality and literacy as complementary forces*. In *Language Contact in the History of English*, D. Kastovsky and A. Mettinger (eds), 171–194. Frankfurt: Lang, 2001.
- [7] Schmidt, W. *Geschichte der deutschen Sprache. Ein Lehrbuch für das germanistische Studium*. – Stuttgart: S. Hirzel Verlag, 2007.
- [8] Crivat, B. *Geschichte der deutschen Sprache. Eine Einführung*. Craiova: Ed. Universitaria, 2012
- [9] Březinová, J. *Die Entwicklung der Flexion des Substantivs und des Verbs vom Indoeuropäischen bis zum Neuhochdeutschen*. – Třebíč, 2006.
- [10] Linn, A. R. and McLelland, N. *Standardization. Studies from the Germanic languages*. Amsterdam. – John Benjamins, 2002.
- [11] Kienle, R. *Historische Laut- und Formenlehre des Deutschen*; Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1960.
- [12] Scaglione, A. *The Emergence of National Languages*. Ravenna. – Longo Editore, 1984.

REFERENCES

- [1] Tichy, E. (2000) *Indogermanisches Grundwissen für Studierende sprachwissenschaftliches Disziplin* [Indogermanisches Grundwissen für Studierende sprachwissenschaftliches Disziplin] Bremen: Hempen Verlag [in Deutsch].
- [2] Guhman M.M. (1962). *Sravnitel'naja grammatika germanskikh jazykov* [Comparative grammar of the Germanic languages] Moscow [in Russian].
- [3] Schweikle, G. (2002) *Germanisch-deutsche Sprachgeschichte in a review* [Germanic-German language history at a glance] Stuttgart: J. B. Metzler [in Deutsch].
- [4] Meier-Brügger, M. (2002). *Indogermanische Sprachwissenschaft* [Indo-European Linguistics]; Berlin: Walter de Gruyter [in Deutsch].
- [5] Masařík, Z. (1989). *Historische Entwicklung des Deutschen* [Historical development of German] Praha: Státní pedagogické nakladatelství [in Deutsch].
- [6] Kohnen, T. (2001). *The influence of "Latinized" constructions in Early Modern English: Orality and literacy as complementary forces. In Language Contact in the History of English* [D. Kastovsky and A. Mettinger (eds), 171–194, Frankfurt: Lang. [in Deutsch].
- [7] Schmidt, W. (2007). *Geschichte der deutschen Sprache. Ein Lehrbuch für das germanistische Studium* [History of the German language. A textbook for studying German] Stuttgart: S. Hirzel Verlag [in Deutsch].
- [8] Crivat, B. (2012). *Geschichte der deutschen Sprache. Eine Einführung* [History of the German language. An introduction] Craiova: Ed. Universitaria [in Deutsch].
- [9] Březinová, J. (2006). *Die Entwicklung der Flexion des Substantivs und des Verbs vom Indoeuropäischen bis zum Neuhochdeutschen* [The development of the inflection of the noun and the verb from Indo-European to New High German]. Třebíč [in Deutsch].
- [10] Linn, A. R. & McLelland, N. (2002) *Standardization. Studies from the Germanic languages*. Amsterdam: John Benjamins [in Deutsch].
- [11] Kienle, R. (1960). *Historische Laut- und Formenlehre des Deutschen* [Historical theory of sounds and forms in German]. Tübingen: Max Niemeyer Verlag [in Deutsch].
- [12] Scaglione, A. (1984). *The Emergence of National Languages*. Ravenna: Longo Editore [in Deutsch].

Поляничко М.В., Яковлюк А.Н.

ХІІ - ХVІІІ ҒАСЫРЛАР МЕН ОНЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ КЕЗІНДЕ ҰЛТТЫҚ НЕМІС ТІЛІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа. Салыстырмалы тарихи зерттеу әдісі қазіргі грамматикалық жүйелердің қалыптасу процесін, тілдердің сөздік қорының қалыптасуын көрсетуге мүмкіндік береді.

Материалды талдау ХІІ-ХVІІІ ғасырлар кезеңінде әдеби неміс ұлттық тілінің қалыптасуының келесі негізгі ерекшеліктерін анықтады:

- Жіктеу және септеу жүйелерінде өзгерістер болып жатады
- Өткен оқиғаларды сипаттауда осы шақтың (презенстің) өсіп келе жатқан қолданылуы.
- Ерте жаңа жоғары неміс тілінің сөзжасамында сөз құрамы маңызды рөл атқарды.
- Көптеген ескі лексикалық бірліктер жаңа мағынада қолданылды.
- Экономикалық және әлеуметтік өзгерістердің нәтижесінде әр түрлі әлеуметтік топтардың арнайы тілдері белсенді түрде қалыптаса бастады, олардың көпшілігі ұлттық тілге еніп кетті.

- Латын тілі үлкен әсер етті, латын тілімен салыстырғанда басқа тілдердің маңызы төмендеді.

- Ұлттық неміс тілінің дамуы үшін ең маңыздысы-Германияның Шығыс-Орта Герман аймағы болды, онда төменгі неміс, орта неміс және жоғары неміс элементтері араласып кетті.

Кілт сөздер: ұлттық неміс тілі, грамматикалық форма, сөздік құрам, композиттер, сөзжасам.

Polyanichko Maria, Yakovluk Alexander

LEXICAL AND GRAMMATICAL PECULIARITIES OF THE FORMATION OF A NATIONAL GERMAN LANGUAGE IN THE PERIOD OF XII - XVIII CENTURIES

Annotation: Comparative historical research method gives the opportunity to show the process of formation of modern grammatical systems, the formation of the vocabulary of languages. The analysis of the material revealed the following main features of the formation of the German national literary language in the period of XII - XVIII centuries:

- Changes in the systems of declension and conjugation.

- The growing use of real time (presence) in the description of past events.

World-building played a significant role in the word formation of early high German language in compounding.

- Many older lexical items in new meanings.

- Due to the economic and social changes the special languages of different social groups began to shape actively, from which many words and expressions entered in the national language.

- Latin language had a great influence, the meaning of other languages decreased in comparison with Latin.

- Most significant for the development of a national German language was East-Central region of Germany, which was a kind of mixture of low German, Central and high German elements.

Keywords: German national language, grammatical form, vocabulary, composites, word formation.

UDC 372.881.111.1
IRSTI 14.07.07
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).7

Nurkasheva Fariza*

Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

***Correspondence:** fariza.nurkasheva@mail.ru

E-mail: fariza.nurkasheva@mail.ru

THE IMPORTANCE OF COMPUTER TECHNOLOGY IN LEARNING ENGLISH IN DISTANCE LEARNING FORMAT

***Annotation.** The distance learning process is the main direction around the world. Currently, the question of the effective organization of distance education and achieving certain results in this directions is very relevant. The article studied the importance of the formation of skills and competence in teaching English in the process of distance learning. The advantages of information-communication tools in language learning are shown. The main components of distance learning are summarized and the properties of computer technologies are considered for efficient teaching. The concept of monitoring and its importance is specified during distance learning and its great importance for high school students in self-esteem. Differentiated lessons and their results on training platforms in the distance learning process. Reviews and features of effective computer programs in language teaching have proved.*

***Keywords:** distance learning, e-learning technologies, electronic resources, monitoring, training platforms.*

Introduction

World pandemic has led to radical changes in the field of education. One of them is a unique format - distance learning. Teaching foreign language according to students' features, one of the current today's problems. The distance learning system allows you to use several ways and tools at the same time. It ensures the student's self-assessment and independent work. In distance learning - space among teachers and listeners, a significant part of the educational process is performed through information and telecommunications equipment. Distance learning of English via the Internet is a significant part of the study material using technical software, administrative network. In this regard, distance learning is a great help to improve the work of the teacher in controlling the level of knowledge of the student.

In distance learning format students learn to justify structural and logical schedules to analyze the textbook on the topic for the theme using virtual lessons, independent work, seminars, e-mails.

Research materials and methods

In the analysis of scientific literature, we found out that the use of distance learning technologies in the field of education have been provided in several areas of research of foreign and domestic scientists. For example, aspects of the use of information technology in the distance learning process are philosophically analyzed in detail in the works of E.K. Balafanov E.E Esbosynov, Zh.A. Karayev [1, p. 148]. The general pedagogical bases of the distance learning process and all contents are systematized in the works of V.F. Dmitreva, VI Gladskoy V.A. Ryabov [2, p. 36-39].

According to A.A. Andreev and V.I. Soldatkin distance learning is a targeted and organized form of teaching using interactive teaching aids [3, p. 48]. In addition, A.A. Andreev emphasized in

his works that distance learning is a form of education by using traditional and specific types of teaching through telecommunication and computer technologies [4, p. 196].

Due to the content and purpose of training, the importance of the computer is offered by various computer programs due to various systematization of the training program, the mains are:

Exercise-teacher, problematic simulated modeling, games, observer (tester), text editors [5, p. 143].

Game and simulated modeling programs are used to replenish modeling, computer service as part of a communication partner, as well as used as an organizer and implementer of dialogue between students in the process of learning. In order to increase the influence of the computer in the language communication, the use of it with a tape recorder gives a positive effect. Computer programs are self-employed and very useful in self-work of students and widely used in classroom work, when teacher is a continuing person between students and e-learning [6, p. 369-375].

With the help of computer technology, you can make rapid exchange of messages on the content of the service (Internet, e-mail, video conferencing). Modern sources with a powerful processor allows you to create qualitative programs aimed at improving textual information, photo, video modeling, audio tracking of CDs. The Internet is interacted with the global computer system and provide information to any topic. Its peculiarity from the encyclopedia is supplemented and updated here with new information. On the Internet, the student collects a lot of information in a short time. The student has a chance to study the topic until they are mastered, no time is limited [7, p. 140].

With the help of new information technologies (testing, training, diagnostic programs, simulators, electronic textbooks, etc.) can also be able to encourage their cognitive activities of learners. We considered opportunities to simplify the ability to learn different tasks for the determination of operative (emergency) testing, corrective methods, correctional methods, and tasks for determining the nature of errors in the development of material [8, p. 48].

Research results

In the distance learning, it is wrong to consider that it's eliminated interaction of students in the educational process. In some cases, it is very effective, because it is done taking into account everyone's capabilities. In explaining the new material, the teacher can organize debates and create discuss groups to communicate with the class. For these purposes, it is necessary to select the correct educational portal or create a high quality feedback using Messenger or Chat. You can create multiple tasks to perform in a group - a comprehensive problem task assignment with a shared project or role-play game, etc. All this can be done with the help of modern technologies.

During distance learning, the student has the right to self-assessment of language proficiency. The student finds his mistake and try not to repeat it. It is possible to do self-monitor in self-learning foreign language through information technology

Writing monitoring can seriously adjust the students to perform language tasks. Sometimes it is difficult to analyze the level of knowledge of every student. According to the results of monitoring, the student can see the results of two different activities. The first is his best aspects, the other will notice his shortcomings. Services for further development and shortcomings are used in managing the results of monitoring [9, p. 140].

The concept of «monitoring» means«observation». Undoubtedly, it is necessary to monitor for general education and experiment. With the help of monitoring, we can see the first level and the last level of students. Monitoring information serves us to promote students' ability and knowledge. We can repeat this approach several times to achieve the goal. In the process of teaching English, teachers should take into account each student's personal possibility. Implementation of this goal should take into account the student's interest, order, use, aspiration, understanding of the pursuit [10, p. 110-120].

With the help of the Online Mektep platform held a lesson to the 2nd grade of secondary school. The platform is aimed at presenting a new lesson, the introduction of new lexical materials, to improve the phonetical skills of students, to approve the lexicon in the early stages of education. The

introduction and phonetic process of vocabulary is associated with different colorful attractive animations and gives opportunity to improve the phonetic training and to prepare them several times. Phonetic exercises can also be held with this platform. It is used individually and chorus training during the lesson. The feedback was sent through Classtime platform. This is an effective service (quiz, true / false, classification, text classification, sorting, choice) in controlling the learning process. As a result, the student's knowledge was determined and phonetically the new vocabulary was learned.

In the distance learning process, the teacher should use all the opportunities. Online lesson was organized to the level of "Beginner" through the ZOOM platform. According to the thematic plan the theme was "Food" (dishes). The advantages of this multimedia manual have been granted to the form of interactive space travel to control and approve the contents, audio, exercise, lexical knowledge to learn its content. All tasks are provided with colorful attractive animations and sound accompaniment. It is taken a certain text as an object and returned to it in several activities. This is a very interesting way to learn students in individual intellectual activity. Pupils provide an interactive dialogue with a computer character and provide a certain level of psychological situation.

It is necessary to take into account the purpose of education:

- Development of students' personal abilities, increasing its intentional activity, prosperity of internal intellectual potential.

- educational orientation of students [11, p. 76].

Different tasks are obtained for each monitoring. The tasks should be created according to course plan. In addition, each monitoring includes grammatical and lexical tests. The test task is created to the minimum level. The text of the task must be given with the instructions and explanations, terms of time, the assessment percentage, the number of questions.

Information technology can be used in teaching English language in the following main areas: automated, teaching systems; teacher, fastening and evaluator programs: for the purpose of presenting the program (electronic textbooks); demonstration programs, computer laboratory works (electronic laboratories); computer business games, simulators, simulation and modeling programs, supervisory computer programs, etc. [12, p.120].

The teacher is an instrument that organizes independent work of students and especially in the process of training with language and speech. It determines the nature of the exercises and methodological approaches to use. The following is often used:

1. Question-answer dialogue. The essence of the learner's work is to give direct answers to computer questions, using the language material written in the question as a basis and scheme.

2. Dialogue with a partial answer. To respond to the computer, the learner chooses one of the suggested options.

3. Dialogue with a freely constructed answer. The program provides such a dialogue with all possible options for answering each question asked by the computer so that the computer can "recognize" and evaluate the correctness of the answer.

4. Exercises to fill in the blanks. The computer provides the learner with a text or set of suggestions with spaces. Fill in the blanks using a whisper in the form of Russian words that need to be translated into a foreign language and used as needed. You can also choose from computer suggestions and fill in the blanks with words or phrases.

5. Exercises for self-monitoring of vocabulary. Variants of such exercises are possible:

a) The computer provides a list of words for translation;

b) The computer determines the relationship between two lists of words (Russian and foreign) and suggests to find alternative pairs of these words in two languages;

c) The computer suggests to determine the relationship between two lists of foreign words and to identify pairs of synonyms and antonyms;

d) The computer provides a list of foreign words and a definition of these words [13, p. 130].

One of the most widely used computer programs for learning English is "EUROTALK" or "Learn English" [14].

The content of these programs includes sections: introduction words, food, colors, concepts, body, numbers, time, consumer goods and products, countries. Each section consists of five sections: listening to the word; phonetic exercises, training games; difficult game; image of the word. All sections are interesting and informative for the learner. This program is especially important in teaching students. As they play, they learn the names of individual objects and concepts. In addition, the animation of the words helps to make the memory process more efficient and faster. Its main stages are: 1) memorization of the word, 2) check of vocabulary knowledge, 3) check of correct spelling of the word, 4) processing of sounds, 5) recording of sounds, 6) checking it. As a result of the use of this program, we noticed an increase in students' cognitive and action interests, the development of students' skills of independent work, an increase in vocabulary.

Conclusion

The use of information technology in the process of distance learning has had a significant impact on the development of students' cognitive interests, which is especially evident in the practice of teaching English. In the process of performing the task, the student's thinking activity, the student's knowledge, research and spiritual skills, independent search, social understanding, interest in subject are developed.

In short, new information technologies - computer programs, e-textbooks, the internet - provide abundant opportunities for students to learn English on their own, and it's one of the most effective ways to achieve this goal. Nowadays, the scope of education is expanding, the content and methods of teaching are changing, and the use of e-learning tools in the system of distance education shows that it is the only way to develop students' creative activity.

REFERENCES

[1] Karaev Zh.A., Esbosynov E.E., Balafanov E.K (1998). *Analiz tendencija razvitija distancionnogo obrazovanija [Analysis of the development trend of distance education].// Vysshaja shkola Kazahstana. - 6 [in Russian].*

[2] Dmitreva V.F., Gladskoj V.I., Rjabov V.A. (1996) *Distancionnoe obuchenie: sushhnost', problema vnedrenija [Distance learning: essence, implementation problem] // Specialist'. - 7 [in Russian].*

[3] Andreev A.A. (1999) *Didakticheskie osnovy distancionnogo obuchenija v vysshih uchebnyh zavedenijah [Didactic Basics of Distance Learning in Higher Educational Institutions]. Extended abstract of candidate's thesis. - Moskva [in Russian].*

[4] Andreev A.A., Soldatkin V.I. (1997) *Distancionnoe obuchenie: sushhnost', tehnologija, organizacija. [Distance learning: essence, technology, organization] - M.: Izdatel'stvo MJeSI [in Russian].*

[5] Abykanova B.T. (2005) *Komp'juterlik tehnologijany pajdalanu arkuly okushylardyn tanyndyk belsendiligin arttyrudyn didaktikalyk sharttary [Modully technologies in the system of Creditization of students]. Almaty [in Kazakh].*

[6] Gershunskij B.S. (2002) *Kachestvo obrazovanija // Filosofija obrazovanija dlja XXI veka. - [Philosophy of education for the XXI century.] Moskva [in Russian].*

[7] Temirbekova Zh.A. (2008) *Studentterdin kredittik oku zhujesindegi modul'dik tehnologija arkyly okytu didaktikasy («inzhenerlik syzba» pəninəgizinde). [Didactics of teaching students through modular technology in the credit system of education (based on the discipline "Engineering Drawing")] Extended abstract of candidate's thesis. Pavlodar [in Kazakh].*

[8] Karaev Zh.A. (1994) *Aktivizacija poznavatel'noj dejatel'nosti uchashtsiya v uslovijah primeneniya komp'juternoj tehnologii obuchenija: [Activation of cognitive activity of students in the conditions of application of computer technology of training] Extended abstract of candidate's thesis – Almaty [in Russian].*

[9] Koshimbetova S.A. (2004) *Oku-tarbie urdisinde okytudyn innovacijalyk adis tāsilderin pajdalanudyn pedagogikalyk sharttary [Pedagogical conditions for the use of innovative methods of teaching in the educational process]. Extended abstract of candidate's thesis. Almaty [in Kazakh].*

[10] Lerner I.J. (1981) *Didakticheskie osnovy metodov obucheniya*, - [Didactic base methods]: Pedagogika, Moskva [in Russian].

[11] Sadykov T.S. (2006) *Informacionno-obrazovatel'noe pole v sisteme nepreryvnogo obrazovaniya RK* [Information and educational field in the system of continuous formation of RK]. - Almaty [in Russian].

[12] Fircov V.V. (1994) *Differenciaciya obucheniya na osnove objazatel'nyh rezul'tatov obucheniya*. [Differentiation of learning based on mandatory learning outcomes] Moskva: Nauka [in Russian]

[13] Hmel' N.A. (2003) *Birtutas pedagogikalyk procesiti zhuzege asyrudyn teorijasy men tehnologijasy: oқи kuraly* [Theory and technology of hitting a single Peargogical puke] – Almaty [in Kazakh].

[14] Euro talk *Nachnite govorit' prjamo sejchas* (1999) – *interaktivnoe posobie dlja izucheniya anglijskogo jazyka*.

Нұрқашева Ф.Р.

ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУ КЕЗІНДЕГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕ КОМПЬУТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Әлемдік білім кеңістігіне етене таныс қашықтықтан білім беру үрдісі еліміздегі басты бағыт болып отыр. Қашықтықтан білім беруді тиімді ұйымдастырып белгілі бір нәтижеге жету мәселесі өзекті. Мақалада заманауи білім беру процесінде қашықтықтан оқыту үрдісінде ағылшын тілін оқытуда машықтармен құзыреттіліктерді қалыптастырудың маңыздылығы зерделенген. Ақпараттық-коммуникативтік құралдардың тіл үйренудегі артықшылықтары көрсетілген. Қашықтықтан оқытудың негізгі компоненттері қысқаша баяндалып, компьютерлік технологияның қасиеттерінің білім берудегі тиімді тұстары қарастырылған. Қашықтықтан білім беру барысындағы мониторинг ұғымы және оның орта мектеп оқушылары үшін өз - өзін бағалаудағы маңызы көрсетілген. Қашықтықтан оқыту үрдісіндегі оқыту платформаларының көмегімен жасалған сабақтардың тапсырмалары, мүмкін болатын жаттығулар мен олардың нәтижелері сараланған. Тілді оқытуда тиімді болып табылтын компьютерлік бағдарламаларға шолу жасалып, ерекшеліктері дәлелденген.

Кілт сөздер: қашықтықтан оқыту, электрондық оқыту технологиясы, электрондық ресурстар, компьютерлік бағдарлама, мониторинг, оқыту платформалары.

Нурқашева Ф.Р.

ВАЖНОСТЬ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ

Аннотация. Процесс дистанционного обучения является основным направлением во всем мире. В настоящее время вопрос об эффективной организации дистанционного образования и достижения определенных результатов в этом направлении очень актуален. В статье изучалась важность формирования навыков и компетенции в преподавании английского языка в процессе дистанционного обучения в современном образовании. Показаны преимущества информационно - коммуникативных средств в изучении языка. Представлена важность концепции мониторинга во время дистанционного обучения и его большое значение для учеников средней школы при самооценке. Обобщены основные компоненты дистанционного обучения и рассмотрены свойства компьютерных технологий для эффективного преподавания. Дифференцированы уроки и их результаты на учебных платформах в процессе дистанционного обучения. Был произведен обзор компьютерных программ в обучении языка и доказаны их эффективность.

Ключевые слова: дистанционное обучение, технологии электронного обучения, электронные ресурсы, мониторинг, учебные платформы.

ӨОЖ 82:316.3
FTAXP 16.21.55
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).8

¹Қыдыршаев А.С*, ²Әжіғалиев М.Қ., ¹Қажымова Қ.Р.,
³Қыдыршаев О.А., ¹Мәлікова М.М.

¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

²Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан

³Орал қаласы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі,
Орал, Қазақстан

*Корреспондент авторы: kdirshaev_abat@mail.ru

E-mail: kdirshaev_abat@mail.ru; Marat_ajigaliev@mail.ru; kkr_1980@mail.ru;
Uralsk_abatovich@mail.ru

ШЕШЕНДІК ДӘСТҮР – ҰЛТТЫҚ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ ТҮНБАСЫ

Аңдатпа. Мақалада ұлттық шешендік дәстүр рухани құндылық тұрғысында таразыланады. Халық даналығының ұлттық сана межесі, ой-өріс тұнбасы ретінде шешендік сөздері даналық пен парасаттылықтан туындаған терең ой, логикалық тұжырым, философиялық толғаныс, дүниетаным, өмір тәжірибесі, тағылым-тәлім көріністері, көркем сөзбен көмкерілген қалыптасқан тіркес, шағын мәтін, қысқа да нұсқа ой үзіктері форматында қарастыра келе, шешендік сөздер ділмәр адамдардың әр кезде түрлі жағдаяттарға байланысты тауып айтқан, нысанына да дәп тиіп жататын ұтымды, өткір, ақылды да гибратты өсиет сөздері үлгісінде пайымдалады. Қазақтың көне тарихындағы, көркем әдебиетіндегі шешен-билерді (Майқы, Кетбұға, Асан қайғы, Жиренше, Төле, Қазыбек, Әйтеке, Сырым) түгел түптеп білу, мұраларына үңілу, керегінше пайдалану да жас көшбасшыға қажетті қағида екені баса шертіле дәлелді сипатталады. Бүгінгі Ұлы Дала елінде, туған жерімізде қазақ тілі мемлекеттік мәртебе алып, ана тіліміздің қоғамдық қызметі жоғарылаған кезеңде шешендік сөздің әлеуметтік мәнін ұғындыру ісі және мемлекеттік тілде шешен сөйлеу мәдениеті мәселесінің аса өзектілігі таратыла баяндалады. Сондай-ақ, жоғары оқу орындарында шешен сөйлеу мәдениетіне баулудағы алғы меженің бірі теориялық және қолданбалы пән ретінде шешендіктану турасында жүйелі ұғым қалыптастыру, түсінік беру сипаты талданады. Риторикалық мәдениет шешен сөйлеудің басты дағдысы делініп, сөйлеу әрекетінің табиғатын философиялық-дидактикалық тұрғыдан тану риториканы білім мен білік, дағды жинақтайтын ерекше ілім ғана емес, осының негізінде мәдениеттің тұғырлы құндылықтарына қол жеткізу арқылы риторикалық мәдениет биігіне көтерілу тұрғысында бағалауға жетелері түйінделеді. Нәтижеде әрбір жас атаулыға қажетті риторикалық мәдениетті бойға жұғысты етуге септесер кешенді тұжырымдар ұсынылады.

Кілт сөздер: сөз құдіреті; логикалық тұжырым; философиялық толғаныс; нақыл сөз; шешендік сөз; қанатты сөз; шешендіктану; көшбасшылық; риторикалық мәдениет; философия; монографиялық зерттеу; феномен; интеграцияланған пән; шешен сөйлеу мәдениеті.

Кіріспе

Түркі әлемінде де, Ұлы Дала елінде де, еуропа төрінде де бірегей даналардың дуалы аузынан шығып, ұрпағына мирас болып қалған құнды ойлардың күллісі сөз құдіреті арқылы берілетіні мәлім. Ал даналар дүниеге келтірген құндылықтардың бірден-бір заңды мұрагері – сол халықтың өзі. Демек, халық даналығы – ұлттық сана межесі, ой-өріс тұнбасы. Олай болса, халық даналығы – тілінде. Тексіздік – тілсіздіктен. Егер де тіл мүмкіндігі шектеліп, сөз байлығы мен көркемдігі, оралымдығы жетіспей жатса, даналық ой-пікір де шарықтап дамымақ емес. Ендеше даналықты білдіретін түйін-тұжырымдар, ұғым-түсініктер сапына аталы сөз, мақал-мәтел, қанатты сөз, нақыл сөз, шешен сөз, өсиет сөздерді қосар едік. Бұлар – даналық пен парасаттылықтан туындаған терең ой, логикалық тұжырым, философиялық толғаныс, дүниетаным, өмір тәжірибесі, тағылым-тәлім көріністері, көркем сөзбен көмкерілген қалыптасқан тіркес, шағын мәтін, қысқа да нұсқа ой үзіктері.

Жақсы сөз – жарым ырыс. Жақсы сөз айту – жоқтан барды құрастыру, тыңдаушының құлағына әйтеуір бір жағымды сөз тауып айту емес, тыңдаушының тағатсыздана тосқан асыл арманына сәйкес, діндеген ойына сай, мақсат-мүддесін дәл тауып, тап басатын, көңілін көтеріп, сезімін сергітетін, құпия сырдың кілтін тауып айта білу. Халқымызда жақсы сөз естісек, «*аузыңа – май, астыңа – тай!*» деп жатуы тегін емес. Бұл ретте *мақал-мәтел* – көркем сөз өнерінің көрнекті өрнегі, ұлт рухының құдіретті күші, *асыл сөз* – көненің көзіндей сирек айтылатын, ащы да болса шынайы шындықты баяндайтын, мағына-мәні терең, ақыл-парасатпен өрілген өнегелі сөз, *билер сөзі* – қуатты да қанатты, ақыл да нақыл сөздер, *нақыл сөз* – өнеге, өсиет ретінде айтылатын аталы сөз, *шешендік сөз* – ділмәр адамдардың әр кезде түрлі жағдаяттарға байланысты тауып айтқан, нысанасына да дөп тиіп жататын ұтымды, өткір, ақылды да ғибратты өсиет сөздері, *аталы сөз* – түркі әлемінде «мақал-мәтел» мағынасында ең алғаш қолданылған және халық даналығының қорлана қалыптасуына ұйытқы болған байырғы атаулар. «Аталы сөзге арсыз ғана қарсы тұрады» деуіміз тегін болмаса керек-ті. Ал *қанатты сөз* – қоғамдағы әлеуметтік, саяси, мәдени, тарихи жағдайларға байланысты айтылған және сол сәтте жұртшылық құлақтанып, қарапайым халық арасына тез тарап, елдің рухын көтеріп, патриоттық сезімін оятатын ұтымды да әсерлі қалыптағы жалынды сөздер, *өсиет сөз* – өмірде көп жасап, көпті көрген, алған тәлімі мен тәжірибесі, тағылымы мол қазыналы қарттардың кейінгі жас ұрпаққа арнап айтқан мәнді де мағыналы ақыл-кеңестері, *көсем сөз* – ойшыл да дана, білгір де білікті, парасатты да ақылман адамдардың, сөз бастаған шешендер мен топ бастаған көсемдердің дуалы аузынан туындап, қалың жұртшылық арасына кең тарап, санасына сіңіп жиі айтылып жүретін ақыл-нақыл, бағдарлы да мақсатты ой түйіндері, *тәмсіл* – мақалға да, мәтелге де жақын әрі ұқсас, бірақ екеуінен де өзіндік айырмашылығы бар кіші жанрға тән тұрақты тіркестердің бірі. Қысқасы, бұлар – халық даналығының алтын қоры, рухани байлығымыздың қайнар көзі. Ал осыншама халықтық құндылықтың асып-төгіліп жатқан мол мұрасын сол қалпында жер-жаһанға паш етіп тұрған ана тіліміздің құдіретті күші мен сөз байлығы, көркем де бейнелі өрнегі. Демек, халық даналығының ұйытқысы – оның тілінде, сөздің құдіретті күшінде [1, б. 15-23].

Ал шешендік, шешендік сөз, шешендіктану дегеніміз не? Біздіңше, *шешендік* – сөйлеген сөзге тыңдаушылардың ешбір қиналыссыз құлақ қоюы ғана емес, сондай-ақ айтылған мәселеге ерекше ынта-ықылас танытып, тақырып байыбына терең бойлауға ұмтылысының оянуына түрткі боларлықтай сөз екшей білу өнері. Бұл ретте ол барлығының тізгінін өз қолына алған, күллі өнердің қасиет-күшін өз бойына жинақтаған ілім саласы деуге әбден сыйымды. *Шешендік сөз* – қоғам мен оны басқару туралы ілім. *Шешендік* – көшбасшылық негізі. *Шешендік сөз дегеніміз* – белгілі бір мәселені ауызша талқылау, белгілі бір ойдың ақиқаттылығын түсіндіру де. *Шешендік өнер* – ауызша түрдегі әдеби шығармашылық та. *Шешендіктің мәні* тек шешендерде ғана емес, қалыптасқан жағдайға да байланысты. *Шешендік сөздің* әкесі – шешен, анасы – аудитория, тек аудитория ғана

калыпқа келтіріп, жан бігірмек. Сондай-ақ, *шешендік өнер* – көрген-білгенді көкейге тоқып кеп үйренуді тілейтін, үнемі айтыс-тартысқа түсіп, жалықпай жаттығу арқылы қол жететін өнер. *Шешендік өнер* – қай заманда, қандай қоғамда болса да, қауымға, көпшілікке үлкен әсер ететін, оның санасын, сезімін баурап, күш-жігерін тасытатын қуатты құрал, күні бүгінге дейін құдіретін, қасиетін жоймаған өнер. *Шешендік сөз* – халық даналығы, ақыл-ойдың құймасы, әдеби тілдің бастауы. *Дәстүрлі шешендік сөздер* – белгілі бір мәселеге байланысты тапқыр ой, көркем тілмен айтылған және халық қабылдап, жиі қолданып, сөйлемдік құрамы қалыптасқан жүйелі, үлгілі сөздер. *Шешендік сөз* – оқыс айтылған ойларға қисынды әрі жедел жауап қайтару. Көп ойлану, найқалу шешендікке жараспайды. *Шешендік сөз* суырып салма ақындықпен де туыстас. Десек те, жалпы *шешендік өнер* тек шартты түрде ғана өнер делінеді, ал шын мәнісінде, бұл – бойында бұған қатысты аса қажетті белгілері жоқ болса да, әрбір адам игере алатын басым дәрежедегі шығармашылық іс-әрекет те. Әрбір сауатты адам үздіксіз де қажырлы, мақсатты да ұмтылысты еңбектің нәтижесінде шешендік өнер негіздерін, яғни, аудитория алдында түсінікті де қызғылықты және иланымды сөз сөйлеу білігін әбден меңгере аларын да жоққа шығармалық [2; 3; 5; 6].

Ғұламаларға сүйене ой түйер болсақ, Платон пікірінше, *шешендік* – сендірудің шебері, оның бар мәні де, міндеті де осында. Ал Аристотель риторика міндетіне сендіру емес, әрбір нақты жағдайларға сәйкесті сендіру амалдарын таба білу енетіндігін айтады. Ғұлама Әбу Насыр әл-Фарабидің пайымдауынша, егер де диалектика тек шынайы білімге негізделген қисынды дәлелдер арқылы тұжырымдалатын ой қорыту тәсілі болса, риторика шешендік қисынға, ой-пікір жүйелігіне, ұғымдар үйлесіміне негізделеді. Ахмет Байтұрсынұлының түйіндеуінше, *шешен сөз мақсаты* – негізгі пікірді баяндап, түрлі дәлелдермен сипаттап түсіндірумен қоймай, пікірге нандыру, сендіру, ұйыту, балқыту, иман келтіру. М.Сперанскийше, шешендіктің негізі құштарлықта, сезімділік мәнісінде. *Шешендіктің басты қағидалары* – жүрекке әсер етіп, ақылды бағындыру. Ф.Честерфильдше, шешендіктің түп мақсаты – адамдарды иландыру [4, б. 7-15].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Көшбасшылыққа тән қазақ шешендік өнерінің тарихи тармақтары сан қатпарлы. Ұлттық шешендік өнерінің тарамдарын білу – бүгінде ұтқыр ойлы, шешен тілді көшбасшы ұрпақ тәрбиелеудің кепілі де. Халқымыздың сөйлеу өнеріне қай кезеңде де ерекше мән бергені аян. Ал қазіргі таңда тілдік қатынастың барлық түрлерін игерген жоғары мәдениетті көшбасшы тұлғаларға қоғам қажетсінуі айқын аңғарылуда. Қайта оралған «тиімді коммуникация жағдайы мен формасының құралы» шешендіктану (риторика) ғылымы қоғамдағы сөйлеу мәдениеті деңгейін көтеру мен көшбасшы шешен тұлғаларды баулу, қалыптастыру мәселесін шешу жолдарын ұсынуы тиіс. Ал әлемдік шешендіктану ілімінің бір тармағы қазақтың шешендік дәстүрін, әлеуметтік феномен тұрғысынан таразылағанда, белгілі бір әлеуметтік ортада, қоғамда, қалай да бір адами оқиғаға байланысты қалыптасып, айрықша тапқырлықпен, суырыпсалмалықпен, көркем тілмен айтылатын озат ойлар мен тәлімді тұжырымдар үрдісі болмақ. Ал қазақтың от ауызды орақ тілді көшбасшы шешен-билер мұрасының тағылымын рухани байлығымыз ретінде кейінгі ұрпаққа қалай дәріштеп, оның тереңдігіне, тұңғыығына қалай бойлап жүрміз? Мәселен, қазақ халқы шешендік мұрасының көшбасшы жас атаулыға жұғысты болар өнегелік-тағылымдық бір қыры – сөздің құдіретті күшке ие екендігін аңғартуы, сөздің өзіндік бояуы, дәмі, адам сезіміне әсер етерлік қоңыр ісі бар екендігін, ал оның күші дауыс ырғағы арқылы берілетіндігін танытуы. Демек, дауыс үнділігі – сөйлеушінің сан қырлы қалтарысты иірімдерін танытатын басты құрал да. Шаршы топ алды қарсыласынан сескенгендер ол құралды орынды қолдана да алмайды, дірілдеп, жарқыншақталып шыққан дауысыңнан сенің кім екенің де танылмақ. Мысалы, халық шежіресінде Қазыбек бидің қалмақ ханы Қонтажыға айтқан сөзінің аса байсалдылықпен айтылатынын, әр сөздің үні сазды шығатынын, онда асып-сасудың, мүдірудің жоқтығын білеміз. Бұл байсалдылықпен, қоңыр үнділікпен, ешбір кідіріссіз

екпіндете шыққан дауысынан жауы оның психологиясын біліп отыратындығын байқаймыз. Онда Қазыбектің ерлігі, қайсарлығы сезілумен қатар, достық құшағы да ұғынылады. Шешен сөзі қарсыласының жан жүйесін босатып тастайды, абдыратып жібереді, бірақ өзі ықшам, белі бекем буылған, өлісерге баруға бел байланған, серттен ауытқу сезілмейді, қарсыласын ойынан жаңылыстырып, құмықтырып тастайтыны аңғарылады. Мәселен, Абылайдың заманында қалмақ пен қазақтың арасындағы жауынгершілік кезінде қалмақтың Қонтажы ханы қалың қолмен келіп, бейбіт жатқан қазақ елінің бір шетін шауып әкетіпті. Қоралы қой, үйірлі жылқыға қосып, «күл етемін» деп ұл әкетіпті, «күң етемін» деп қыз әкетіпті. «Сөз бермейтін шешенмін, жол бермейтін көсеммін, қол бастаған батырмын, мың кісіге татырмын» деп, кеудесін қағатын Қонтажы емес пе. Қонтажы алдына жауласқан елдің адамы барса, теп-тегіс бауыздап, аттарын жылқысына қостыра салады екен. Сол Қонтажыға «мен барайын» дегендерден 100 кісі елші болып барғалы жатады. Ол кезде Қазыбек тайға мініп жүретін 15 жасар бала екен. Көзкөрім жерге дейін елшілерді шығарып салып, бір дөңнің басына келгенде Абылай жұрттың бәріне қарата былай депті:

- Батыр болып қол бастау, көсем болып ел бастау оңай емес. Осының бәрінен де ел тағдырын шешерлік сөз бастау оңай емес. «Жауластырмақ жаушыдан, елдестіркем елшіден». Ел тағдыры қылыштың жүзімен де, шешеннің сөзімен де шешілетін кез болады. Айтылған сөз атылған оқпен тең, оны қайтып ала алмайсың, байқап сөйлеңдер. Дәлдеп атып жауды өлтіруге де болады, дәлдеп айтып көндіруге де болады. Қонтажыға құлақкесті құл емес екендігімізді естеріңнен шығармаңдар. Жау алдында жасық елдің адамына ұқсамаңдар. Тауындағы түлкіні бабындағы тазы алар. Тозғындаған аққуды шалғындаған қаз алар. Бірліктерің берік болсын. Үлкендеріңді кішің сыйлаңдар. Орынды жерінде кішіні де тыңдаңдар. Басшыларың Тайкелтір би болсын, атышыларың мына тайлы бала болсын. Атышдан бастап басшыға дейін ел намысы үшін бара жатқан елші екендеріңді естеріңнен шығармаңдар. Қонтажы икемге келетін болса, асықпассыңдар, егер икемге келмесе, қар суы кеппей келетін болыңдар. Ал, жолдарың болсын, барыңдар, - деп Абылай дөң басында тұрып қалыпты. Елшілер Қонтажының елі қайдасың деп жүріп кетіпті.

Өз кезеңінде елшілер ханның ордасына келеді. Айдаболдың Тайкелтірі майдалап сөйлейтін бақпа адам екен. Салған жерден ақтарылмай, ханның көмейін байқайын деген оймен:

- Өгізді өлеңге, өрлікті төменге байлап, алдыңызға келіп отырмыз, алдияр! – деп, сөзді ханға тастапты.

Тайкелтірдің бірден кішірейе сөйлеуі, ханның мерейін өсіре, қаһарлана түсуіне жол ашады. Өзінен әлсізді оп-оңай ауызына қағып салып, жаман үйренген тәкаппар шіркін, жантайып жатқан қалпында:

- Кешке дейін бір жауап берермін, жауап бермесем, ат-көліктерің аманында елдеріңе қайта берерсіңдер, - деп, қолын есікке қарай бір сілтейді де, сөзді келтесінен кесіп жібереді. Кесіліп қалған сөзді іле жалғай алмай, Тайкелтір кідіріп қалғандай болады. Сол кезде, босағада отырған бала орнынан атып тұрып:

- Ел ебелек емес, ер көбелек емес, тақсыр! Дат! - депті. Хан көзінің астымен сүзе қарап:

- Сен кім едің? - дегенде, бала кідірместен:

- Менің халқым - қазақ, руым - Қаракесек, әкем - Келдібек, атым - Қазыбек. Елде жүргенде балалардың басшысы едім, қазір ағаларымның атшысымын. Ат бәйгесіне бірінші рет қосылып тұрмын, - депті.

- Даттыңды айт! - деп, хан сұқ қолымен өзінің алдын нұсқапты. Бала адымдап басып, ханның алдына барыпты да, оның көзінен көзін айырмастан тұрып, мынаны айтқан екен:

Қазақ деген мал баққан елміз,

Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз.

Елімізден құт қаппасын деп,

*Жерімізді жау баспасын деп,
 Найзамызға үкі таққан елміз.
 Жау аяғына басылмаған елміз,
 Ешбір дұшпан басынбаған елміз.
 Адал көңілімізді жасырмаған елміз,
 Басымыздан намыс асырмаған елміз.
 Атаның өсиеті балаға,
 Баланың айтатын анты анаға:
 -Арымнан жаным садаға!
 Ерлеріміздің анты осындай,
 Еліміздің салты осындай,
 Досымызды сақтай білген елміз,
 Дәм-тұзын ақтай білген елміз.
 Еңкейді деп шалқая берме,
 Асқақтаған хандардың
 Ордасын таптай білген елміз.
 Анадан ұл туса, құл боламын деп тумайды,
 Енеден қыз туса, күң боламын деп тумайды.
 Ұл мен қыз сенің тұтқыныңда отырса,
 Оларды азат етпей еліміз тынбайды.
 Қатты болсаң темір шығарсың,
 Сен темір де, мен көмір
 Еріткелі келгенмін.
 Сен көкте ұшқан құс болсаң,
 Мен іліп түсер сұңқармын.
 Сен жерде жортқан аң болсаң,
 Мен қуып жетер тұлпармын.
 (Бала сөйлеген сайын ханның көзі бажырая түседі).
 Сен қабылан болсаң, мен арыстан –
 Алысқалы келгенмін.
 Жау тілегенге жасын түседі,
 Табысқалы келгенмін.
 Елімнің шетіне ойран салған өзің,
 Беретін болсаң, айыбыңды мойындап бітім бер!
 Болмаса тұрысатын жеріңді айт,
 Шабысқалы келгенмін! – депті.*

Хан бажырайған қалпында отырып қалып, сәлден кейін есін жиғандай тамсанады да:

- Япырмай, дауысың қаздың дауысындай екен, қазақ деген қаз дауысты болады екен.

Сенің атың қаз дауысты Қазыбек болсын. Мына қасыма отыршы, - деп, хан қағыла түсіпті. Сөйтіп, ісі әділ елдің елшілерінің сөзі қаһарлы әрі қылышынан қан тамған ханды қалбаң қақтырыпты. Қонтажы қанша бойлауық, кер аяр болғанымен лажсыз көніпті. Тұтқындарды босатып, тартып әкелген мал-мүліктерді айып-анжысымен қайтармақ болыпты. Жегенін қайта құсу ханға оңай болып па, шауып алып келген мал-мүліктерді түгелдеп жиып болғанша, көктем де келіп қалады. Елшілер де аттарына қонуға айналады. Елшілерді құрметпен аттандырып салуға көп халық жиналады. Екі елдің адамы қош айтысып, енді айырылайын деп тұрғанда, қазақтың бір жас жігіті келіп көпке арыз етеді.

- Мен жылқышы едім, жылқы бағып жүргенде Қонтажының қолы бас салды. Тұтқын етіп осында әкелді. Келген соң бір уәзір үстімдегі тонымды тартып алды. Еркіммен бермеп едім, ұрып тісімді сындырды. Жаныма балаған жалғыз атым бар еді, мына қайтып бара жатқан жылқының ішінде көрінбейді. Күрек тісім сынып, күлкім бұзылды, киімімнен

айырылып, көркім бұзылды, атымнан айырылып, ұйқым бұзылды, халайық, осыған не айтасындар? - депті әлгі жігіт.

Хан мен елшілер бетпе-бет тұр екен. "Қайтер екен, не айтысар екен" деген халық, оларды қоршай қалады. Ойда-жоқта айтылған арыз хан мен елшілерді халық алдында таразыға тағы бір тартады.

Алтын сапты болат семсерін беліне байланып, жанат ішігін үстіне киініп, қарақасқа тұлпарына мінгелі тұрған хан:

- Ат дегені сырты түк, іші боқ бір тай шығар. Тон дегені тоқтының терісі шығар, оның несін сөз етіп тұр, біткеннен кейін «қол сынса, жең ішінде, тіс сынса, ауыз ішінде» кете бермес пе? Қайта сөз қозғаудың не орны бар, - деп, теріс айналыпты.

Ханның сөзі жөн сияқты. Елшілер тағы бір тұйыққа тірелгендей болып аңыра қалыпты. Сонда тайына мініп тұрған Қазыбек тебініп, ілгері шығып:

- *Қалайша тіс сынса, ауыз ішінде, қол сынса, жең ішінде кете бермек. Біз – жаманымызды жасырмайтын, жақсымызды асырмайтын елміз. Астыңдағы мінген ат, қанат емей немене, Тоқтышағым терісі, жанат емей немене, Ауыздағы отыз тіс, болат емей немене, Қанатынан айырылу, болатынан майырылу оңай емес, хан! Табысқаның рас болса, еліміздің адамын қанатынан қайырмай табыс, болатынан майырмай табыс, жанатынан айырмай табыс. Жаяу, жалаңаш жүре беретін ол - сенің құлың емес, еліміздің ерікті ұлы. Ерікті ұл көрікті болуға тиісті,* - деген екен.

Олақ ой, шолақ тілді хан көп алдында Қазыбектен оңбастай жеңіледі.

- Жанатыңа жанатым, - деп, ол үстіндегі жанатын шешеді. Қанатыңа қанатым, - деп, тұлпарын жігіттің алдына көлденең тартады. Болатыңа болатым, - деп, беліндегі семсерін береді. Жәбір көрген жігіт жанатты киіп, болатты асынып, қарақасқа тұлпарға қарғып мінеді. Елшілер шүү деп жүріп кеткенде, хан тұрған орнында тұрып қалыпты. Іргелі ел атынан айтылған сөздің атасына түсінген Қонтажы Қазыбектің билігіне қол қоймасқа шарасы қалмайды. Тілектерін орындайды. Сөйтіп, қажыры қатты қарлы сөз берілместей қамалды алып, ел-жұртының ар-намысын аяққа бастырмай, жоғары ұстатады. Біздіңше, көшбасшыға тән шешендіктің биік үлгісі осындай болса керек-ті [2].

Шешендік – Ұлы Дала елі тектілігінің айқын белгісі. Ұлт шешендігінің көшбасшылық өнегелік тағылымы тұңғық терең. Шешендік негізі – ой еркіндігі, сөз еркіндігі, ауызекі тілдегі сөздерді әдемі тізбектеп оралымды орналастыру, тиімділігін күшейтіп, қисынды ойға сыйғызуды аңғартуы; сөзбен тоқтату, сөзден жаңылыстыру, қарсыласын сөз тыңдарлық жағдайға түсірудің орасан күшті өнер екендігіне көз жеткізу, яғни, қарсыласыңды ұтымды сөзіңмен, тапқырлығыңмен, шешендігіңмен иілте білу оңай шаруа еместігін, сөзсіз, бұл ойлау қабілетіңе де байланыстылығын, шаршы топ сенің төкпектетіп, ешбір мүдірмей сөйлеуіңе тәнті боларын, ұшқыр ойлы қалыпта сөйлей алатын адамның қолынан кесімді істің де келері дау туғызбайтындығы; тұспалдап сөйлеуге, мегзеуге, бернелеуге, символдауға, басқаны айта отырып, нені нысаналып отырғанын жасыра айтуға, жұмбақтап айтуға, яғни, терең зейінділік пен ойлылыққа төселтуі; астарлап сөйлеу халқымыздың сөйлеу мәнері екендігін, бұл тек сөйлеу шеберлігімізді ғана емес, сөйлеу мәдениетімізді де танытатын, ойлау қабілетімізді аса тереңдетер құбылыс екендігін аңғартуы; тапқырлыққа, шапшаңдыққа, тез жауап берушілікке баулуы; өзгені тындауға, өзгенің өнегелі ісінен тағылым алуға жөн сілтеуі.

Зерттеу нәтижелері

Шешен сөйлеуге баулу – парыз іс. Шешен сөйлеуге баулу мәселесі машықтық бағыттың басымдылығымен ерекшеленеді. Бұл күрделі шеберлік білім мөлшерінің молдығын қажетсінуімен бірге өзіндік жеке тәжірибелер негізіндегі икем-дағдылармен де тығыз бірлікте сомдалады. Мәселен, жағада отырып суға түсушілерді бақылау арқылы суға жүзуді, малтуды үйрене алмайтынымыз сияқты, үнемі жүргізілетін тәжірибелер мен жаттығуларсыз шешендік дағдыларды бойға бойлату, денеге дарыту мүмкін емес. Дұшпандары «адуын аңға» балаған Демосфеннің өзі алғашында аузына қиыршық тас салып

сөйлеп, дауысын жүгіріп жетілдіріп, биік құз жартастарға өрмелеу үстінде өлең оқып шыңдаған. Орыс халқының риторика ілімінің іргетасын қалаушылардың бірі М.В.Ломоносовтың өзі құз басында тұрып, теңіздің асау толқындарымен жарыса өз одаларын оқып, жарыссөзде жеңіске жету жолдарына шыныққан. Қазақтың дүлдүл шешені Жиренше болса өзімен айтысатын жан жоқта басындағы бөркін қурай басына іліп қойып, сонымен таласқа түсетіндігі аңыз желісінен мәлім. Қысқасы, әркім мақсатты түрде тер төге еңбектенсе, нағыз көсілген шешен болатындығын дәлелдей білген.

Сөзді көпшілікке таратудың, жұртшылықты сендірудің немесе тәрбиелеу құралы ретінде қолданушы әрбір маман адам шешендік өнердің ғылыми негіздерімен, яғни, аудитория алдында түсінікті де ұғынықты, сенімді де иланымды қалыпта сөз сөйлей білу дағдыларын меңгере білуі тиіс. Ал шәкірт атаулыны шешен сөйлеу мәдениетіне баулу жолындағы міндеттер қатарына көпшілікпен жанды қалыпта сөйлесу шеберлігін меңгертуді; тілдік қарым-қатынас жасау адам өмірінде кім-кімге де ауадай қажеттілігіне саналы қалыпта көз жүгіртуді; шешеннің аудиториямен қарым-қатынасының күрделі үрдісін болашақ маманның көз алдына келтіру, яғни, ойша моделін жасау, осы үрдіске орай ілгеріде іс басында ұшырасар мәселелер шоғырын айқындауды; ауызша шешен сөйлеу шеберлігін өз бетімен немесе топтық сабақтар арқылы меңгерушілерге сала бойынша қажетті кешенді білім, білік және дағды жинақтауға көмектесуді қосамыз.

Риторикалық мәдениет – шешен сөйлеудің дағдысы. Сөйлеу әрекетінің табиғатын философиялық -дидактикалық тұрғыдан тану риториканы білім мен білік, дағды жинақтайтын ерекше ілім ғана емес, осының негізінде мәдениеттің тұғырлы құндылықтарына қол жеткізу арқылы риторикалық мәдениет биігіне көтерілу тұрғысында бағалауға жетелейді. Біздіңше, риториканы мәдениет саласында қарастыру риторикалық іс-әрекет мәнінің бұрын-соңды акцент берілмей, елеусіздеу қалып келген жаңа бағыттарын айқындауға мүмкіндік туғызады.

Риторикалық мәдениет турасында сөз қозғарда, ең алдымен, көпшілікке ежелден мәлім, бір-бірінен алуан интерпретациялық тұрғыда айырмашылығы бар «мәдениет» ұғымы туралы тоқтала кеткен жөн. Мәселен, қазіргі таңда адамзаттың мәдениетке қатынасының кең көлемде жүйесі алға тартылуда. Онда мәдениетке қатысты теологиялық көзқарастан марксистік көзқарасқа дейінгі, рационалистіктен эмотивистікке дейінгі, технологиялықтан символдыққа дейінгі, жекеліктен субстанциялыққа дейінгі, креативистіктен деструктивистікке дейінгі көзқарастар талқыға салынуда. Десек те, нәтижеде мәдениеттанушылар арасында мәдениет туралы ортақ тұжырымның жоқтығы байқалады. Бұған мәдениет турасында шамамен бір жүз елу анықтаманың тіркелуі дәлел. Сондай-ақ, мәдениет ұғымының көп мәнділігі соңғы жылдары жарық көрген мәдениеттің жалпы теориялық мәселелеріне арналған (М.Каган, Л.Коган, Б.Яросов, П.Гуревич) монографиялық зерттеулерде де атап көрсетіледі. Бұған Э.Тейлор, Э.Кассирер, М.Хайдеггер, Г.Францев, З.Файнбург, Э.Маркарян, В.Сагатовский, Н.Чавчавадзе, Л.Кертман, В.Библер, Н.Злобин, Б.Ерасов, В.Келле, М.Мамардашвили, Р.Тшуми, А.Швейцер, И.Херман, А.Лосев, В.Краус, Л.Митрохин, В.Канке сынды зерттеушілердің тұжырымдарын қосыңыз. Мәдениет турасындағы пікірлер шоғыры алуан түйіндер жасауға жетелейді.

Мәдениет турасындағы жалпы көзқарастар бізді шешендік өнерге қатысты риторикалық мәдениет жөніндегі пайымдауға жетелейді. Риторикалық мәдениет бағалау-бағдарлау бағытындағы сөйлеу әрекетін айқындайды. Риторикалық мәдениетті өз бойына ұялата білген адам рухани тұлға және айқын да жарқын индивидтік қалыпта көрінбек. Біздіңше, риторикалық мәдениеттің жүзеге асуы қазіргі таңда бірден-бір ерекше мәнге ие. Бұл іспеттес рухани өзін-өзі жетілдірудің материалдық жағын қанағаттандыру мен өндірістің өсу қарқынының адамзат санасында жаңаша көрініс табуы, қоғам мен жеке тұлға турасында берілер әлеуметтік бағаның өзгеруі күн тәртібіндегі риторикалық мәдениеттің қалыптасу ерекшелігін де айқындамақ. Бұл бағыттағы мәселенің оң шешім табуы адамдардың

тұрмыстық құндылықтардан рухани құндылықтарға қайта бағдар ұстануы негізіндегі адамзаттың ішкі жан-дүниесінің қайта жаңғыруы жолымен жүзеге аспақ. Демек, қазіргі заманның ғаламдық проблемасы – бұл таза экономикалық, саяси не ғылыми проблемалар емес, ең алдымен, адамгершілік-рухани проблемалар. Ал мұндай жағдайда риторикалық мәдениеттің қалыптасуы – біздің пайымдауымызша, адамды өзгертудің, оның рухани тұрғыда қайта жаңғыруы мен ілгері дамып жетілуінің тиімді жолдарының бірегейі.

Ал жас тұлғаның бойына риторикалық мәдениетке қатысты білік, дағдыларды қалай жұғысты етпекпіз. Басты жолы – жоғары оқу орындарында, білім беру ордаларында шешендіктану (риторика) ғылымын игеру арқылы. Біздіңше, шешендіктану пәнін оқытуды қазақ халқының салт-дәстүрлері мен мәдениеті және ұлттық ділімізбен байланысты шынайылыққа, ізгілік пен әдемілікке ұмтылуға бағытталған жас тұлғалардың сөйлей білу білік-дағдыларын, қабілет-қарымын дамытуды көздейтін риториканың кешенді қалыптағы интеграцияланған пән екендігі туралы түсініктен туындата білген дұрыс. Сондай-ақ, риторикалық мәдениетті, риторикалық біліктілікті қалыптастыру – бұл тек оқудағы бір ғана бағыт емес, сонымен бірге, өзге де оқыту пәндеріне әсер ету құралы да, интеллектуалдық және эмоциональдық тұрғыда жетіле дамудың тиімділігін қамтамасыз ететін, әлі де тереңірек айтсақ, жас тұлғаның әлеуметтік тұрғыда бейімделуінің тиімді жүруіне бірден-бір қажетті алғышарт та. Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында, ұлттық мектептерде шешендіктану пәнін оқытуда риторикалық білімнің негізі ретінде логос, пафос және этос үштік тұғырының өзара үйлесе сәйкес келу идеясы да ескерілуі тиіс. Ендеше, шешендіктану тұңғығына терең бойлау, шешендік өнерге баулу жай ғана риторикалық технологияны меңгеріп қана қою емес, сондай-ақ бұл – бізге ата-бабамыздан мұра ретінде қалдырылған жоғары адамгершілік тұрғысындағы құндылық ретіндегі ұлттық риторикалық идеалды танып-білу. Демек, шешендіктануды ұлттық риторикалық идеалдың бөлінбес бөлігі ретінде қабылдай білуіміз керек.

Қорытынды

Тақырыпқа сай шаршы топ алдында сөйлеу жастан да, жасамыстан да психологиялық әзірлік пен алдын-ала жаттығуды талап етері даусыз. Егер де көшбасшы сөйлеуге тиісті тақырыбына қатыссыз барлық қам-қарекеттер мен қажетсіз ойлардан арыла білсе, алға қойған мақсатты межеге тез жетері анық. Тек осындай қалыпта ғана ол аудиторияға әсер етіп, көпшілікті өзіндік көзқарасының дұрыстығына иландыра алады. Өкінішке орай, көпшілік жағдайда жас тұлғалар не айтарын жақсы біле тұрса да, өз ой-түйіндерін тыңдаушыларына дәл де дөп жеткізе білмейді. Басты себеп, сөйлеушінің іскери әдістемелік жағынан әзірлігінің кемшіндігі, тыңдаушыларды қабылдау ерекшеліктерімен таныс еместігі, аудиториямен қарым-қатынас дағдыларын игермегендігі. Біздіңше, бұл орайдағы әрбір жас атаулыға қажетті риторикалық мәдениетті бойға жұғысты етуге септесер түйіндерді білу аса маңызды. Ол қандай түйін-тұжырымдар болмақ? *Біріншіден*, шешендік туралы әр кездегі тұжырымдардан өзіне қажеттісін ала білуі. Шешендік кісі көркі, ақылмен билеу өнері; тіл өнері мен сөйлеу мәдениетінің ең жоғарғы сатысы; дидактасушымыздың жүрегі мен ақыл-ойын баурап алуға, оны не нәрсеге болса да сендіруге, иландыруға септесетін бізге берілген сый; кез келген нақтылы зат туралы шебер сөйлеу өнері және сонысымен өзгелерді өз ойына ойыстыра білу екендігін; біліктілік пен білімнен, қуатты түйсік пен терең сезімнен, санадағы саңлақтық пен ұшқыр қиялдан, тер төгу мен ой тербелісінен туындай келе, білгірліктен кейін тұратындығын; сөз бен ойға негізделетіндігін; биік дүниетаныммен, ғылым-білімді терең меңгерумен, халықтың тұрмыс-тіршілігін, жөн-жосықтарын жүйрік танумен, жалпы айтқанда адамзаттың рухани мәдениетінен мол хабардар болуымен, ой өрісінің кеңдігімен тамырлас екендігін білгені жөн. Демек, кәсіби маманға қажетті шешендік дегеніміз – тыңдаушылардың жан-сезім әлемін сөзінің әдемілігімен, образдарының жарқындылығымен, нақыл, ғибрат сөздердің ұшқырлығымен толқытатын, баурайтын өнер, өзгеше қабілет-қарым, тума қасиет, сондай-ақ өскен ортаның, үлгі жандардың, ұлағатты еңбектердің

тағылым-тәрбиесі, өзіндік дүниетанымының нәтижесі [4, б. 7-13]. *Екіншіден*, шешен табиғаты туралы айқын түсінігінің болуы. Шешен қашан да қарулы жауынгердей сақадай сай қалыпта мәнді де ұлы істерді үздік орындауға және әрдайым жеңіске ұмтылуы; онда диалектиктің тапқырлығы, философтың ойы, ақын тілі, заңгердің жады, трагиктің дауысы болуы; дәл де нақты дәлелдермен иландыра білу, тыңдаушылардың жан дүниесіне өтімді де батымды сөзбен ой сала әсер ету, сондай-ақ судьяның көзін жеткізуден гөрі, оның көңілін көтере рухтандыру маңыздырақ екенін аңғару білігінің болуы; шешеннің парызы – шындықты айту, ал ең ұлы қасиеті – қажет нәрсені ғана айту емес, сонымен бірге қажеті жоқ нәрсені айтпау екендігін білуі тиіс. Демек, дарынды ділмәр шешен, біздің жағдайымызда, көшбасшы жас тұлға әр нәрсенің мән-мәйегі мен әсемдігін өзіне қайтара алады. "Шешен сол – сөйлер сөзден қамалмаса", - дейді Шал ақын. Шынтуайтына келгенде, шешендер айтқан сөзі арқылы адамның ақылына қону жағын ғана көздемейді, сөздің қанға, жанға әсер етіп, арбау сияқты адамның ойын да, бойын да балқытып, билеп алып кетуге ыждаһат етерін ескеру абзал. Шешенге орасан сезімталдық, құбылыс атаулыны жанды қалыпта елестете білу ауадай қажетті. Ол өз тыңдаушыларының бойында шалқыған шабыт, дария сезім, атқарылар іске сәйкесті құштарлық ұялатқысы келсе, ең алдымен осыны өз бойынан өткізуі тиіс. Орайлы тұста М.Т.Цицерон шынайы шешеннің, тума таланттың халық өмірі мен әдет-ғұрпын, салт-сана дәстүрлеріне мейлінше жетік болуын баса атайды. Шешен шаршы топты өрнекті ойларымен иландырады, оның ұлылығы асқан шабытпен, құлшыныспен, пафоспен өлшенбек. Демек, ол көпшілікті сөзінің оттылығымен, жарқылымен, күшімен, көріктілігімен баурап алмақ. Сондай-ақ, шешен елге түсінікті болуы үшін, бүкпесіз ашық болғаны жөн. Ұзын сөздің қысқасы, шешен – тыңдаушылардың рухани дүниесін байытушы, өмірдегі, қоғамдағы алуан түрлі құбылыстарды байыбына жетіп, талдап түсіндіруші, белгілі бір ой-пікірлерді, халықтық мәселелерді жеткізуші, жан сала насихаттайтын үгітші. Бұл орайда ол – элеуметтік-саяси тұлға [4; 5; 6; 9; 10]. *Үшіншіден*, шаршы топта сөз бастаудың қиындығын аңғаруы. Терлеп көрмеген тер қадірін қайдан білсін! Көшбасшы жас тұлға әр кез «Көш бастау қиын емес, қонатын жерде су бар; Қол бастау қиын емес, шабатын жерде жау бар; Шаршы топта сөз бастау қиын, шешімін таппас дау барлығын»; сөйленер сөздің «бастамасы», «ұсынбасы», «мазмұндамасы», «қыздырмасы», «қорытпасы» боларын білуі тиіс. Данышпан Абай айтпай ма, «сөз танымайтынға сөз айтқанша, өзінді танитын шошқаны баққан жақсы» деп. Демек, өзгеге қарата сөз сөйлеу, шаршы топта сөз бастау қайдан оңай болсын. Сөз екшей білу өнері тыңдаушы қауымның жүрек лүпілі мен сана-сезімінің, өз жеке ойымыз бен сөзіміз арасында байланыс орната білу білігінен құралмақ. Бұл арада біз адамзат жүрегінің түкпірін жете түсінуіміз, тіпті оның әрбір қалтарысты иірімдерін сезіне де аңғара білуіміз керек, тек сол жағдайда ғана айтылмақ сөзіміз өзгені иландырмақ. Мәселен, тыңдаушыларымыздың орнына өзімізді қоя отырып, таңдаған формамыздың тақырыппен үйлесімділігін, көпшілікті елексітіп, еліте толғандыра аларлықтай сезім тудыратындығына көзімізді жеткізіп көрелікші. Бұл ретте мүмкіндігінше қарапайымдылық пен табиғилық қалып сақтай отырып, «түймедейді түйедей» етпеуге, мәндінің құнын түсірмеуге ұмтылған дұрыс. Таңдаған сөйлеу формамыз мейлінше айқын да жарқын болғаны, мазмұнға сәйкес келуі және құрамына тек аса қажеттілерді ғана кіріктіргені жөн. Жалпы адам нені жан-тәнімен сезінсе, ұғынса, соны ғана ол жетер жеріне жеткізіп айта алмақ. Өзі жақсы білмейтін жайды уағыздағанда ғана кісі сөз таппай қалады. Адамды ой жетектей алса, ол анық сөйлемек, ал адам ойын жетектей алса, одан да анық сөйлері анық. Белгілі ойшыл Р.Эмирсонша түйіндесек, адам модадан шығып қалмайтындай етіп сөйлеп, жазуы үшін, қашан да ақ сөйлеп, адал жазу қажет-ақ. Бұл арада атақты Аристотельдің «Платон – менің досым, алайда ақиқат орны қымбат-ақ» дейтін сөзін естен шығармау жөн. Десек те, шешендердің жүйрік ой толғауы тыңдаушылардың талғамына тәуелді. Демек, әрбір көшбасшы тұлға не айтарын, қашан айтарын және қалай айтарын жете түсінуі тиіс. Бұл ретте тыңдаушылардың назарын аудару үшін, қысқалық, ширақ сөйлеу, көңілді сергітетін қысқа да

нұсқа қайырым-шегіністердің болуы алғы межелі мақсатқа жетуге еселеп жәрдемдеспек. Алғыр шешен күні бұрын тыңдаушылардың ойлары мен көңіл-күйін өткір сезінеді. Ол аса сақтықпен сөйлейді, әбден өзіне бағындырып алған соң, олардың сезім-күйлерін билеп әкетпек. Көшбасшы тұлғаның сөйлеу стилі тартымды да отты болуы тиіс. Ол тыңдаушылардың ынтасын біржола өзіне қаратуы тиіс. Сөйлеушінің әңгімесі оқтын-оқтын шамырқанған шабытпен айтылып, қадау-қадау ой-пікірлерді жаудырып, төгіп, төпелеп жіберуі де кейде артық емес. Ендеше, шешен қырағы, байқампаз болса, аудиторияның шын-шырғасын шығармай уысында ұстары даусыз. Егер де шешен сөзі аудиторияға ғаламат әсер ететін болса, онда тыңдаушылардың көздері от шашып, жүздері гүл-гүл жайнап, ықыластанып, жұмсақ жымыып, бастарын изеп, қоштағандай, қолдағандай ым-ишараттар жасайды. Ыстық ықыласын, ізет-ниетін дауыстап та білдіреді. Сөйтіп, шешен мен аудиторияның құлшынысы бірдей оянып, оттай маздап, бір-бірін жетелеп, қоян-қолтық араласып, туысып кетпек. Қысқасы, жас көшбасшы шешен ретінде оны тыңдамау, түсінбеу, онымен келіспеу мүмкін емес болатындай тұрғыда сөйлеуі дұрыс [4; 7; 11; 12; 13; 14].

Төртіншіден, сөз сөйлеуге даярланудың қажеттігі туралы. Жастар небір өнер, не даналық шыңына оларды оқып-үйренбей жету әсте мүмкін еместігін; кімде-кім өз сөзін алдын-ала дайындаса, сол – халыққа нағыз берілген, шын мәнінде халық үшін қызмет ететін жан, ал көпшілік сөзімді қалай қабылдайды дегенге немқұрайлы қараушылық – сендіруді емес, күшпен көндіруді мақсат еткендік екендігін есте ұстағаны жөн-ақ.

Бесіншіден, сөйлеу мәдениеті туралы ойлануы. Сократ айтады: «Сөйлеп көріңіз, мен Сіздің кім екеніңізді айтайын» деп. Демек, жас көшбасылар адамның хайуанаттан артықшылығы – тілі, ал оны орынды қолдана алмаған адамның хайуаннан бетерлігін есте ұстап, кез келген сөйленген сөз жанды құбылыс іспеттес, ол бас-аяғы бар дене секілді және де тұтас кеуде тұсы мен аяқ жағы бір-бірімен үйлесімді де сәйкесімді әрі біртұтастықта өрілген болып келуі заңды екендігін сезінуі, жақсы сөйлеу жай ғана естіртіп жақсы ойлау екенін ескеруі ауадай қажет.

Алтыншыдан, сөйлеушінің жылы жүзді, жылы сөзді бола білуі. Жас тұлға әр сөздің айтылуына қарай мың сан мағынасы барлығына үңілуі қажет. Себебі, ұстамды да орынды сөйлей білуі ділмарлықтан көп артық. Шынында да, ақылды ақырын сөйлер де, жауабын күтер. Бұл ретте А.П.Чеховтың «Мен өзімді тежеуге үйрендім, өйткені парасатты кісі өзін бетімен жібермеуі тиіс» дегені бар. Сондай-ақ сөйлеушінің сөйлеу сәтіндегі жан-дүниесінің қозғалыстары дене қимылымен ұштасуы тиіс. Бұл ретте: «От сықылды жылы болсын жүзіңіз бен сөзіңіз» деген Шәкәрім сөзі ой салса керек. Ал А.С.Пушкин мағынасыздықтың екі түрін атайды: бірі – сезім мен ойдың жетімсіздігінен пайда болар сөздің көптігі, екіншісі – сезім мен ой асып-төгіліп жатса да, оны жеткізер сөздің кемдігі. Сондай-ақ шешен нәзік құбылыстарды қатқыл үнмен айтса, не болмаса ыңғайсыз әңгімелерді нәзік дауыспен жеткізсе, тыңдаушысын иландыра алар ма еді.

Жетіншіден, қысқа да нұсқа сөйлеуге төселуі, тіпті, үндемей қалудың да үлкен күш екендігін сезінуі. Ж.Баласағұни: «Көп сөйлеме, азбен келтір иінін, Бір сөзбен шеш түмен сөздің түйінін» демей ме. Шын сөз қашан да – нұсқа, жақсы сөз қашан да қысқа болмақ. Көп сөйлеген мылжың шын сөзді аз айтады. Ақылы келте адамның әдетте тілі тым ұзын болады. Ойшыл адам, мүмкіндігіне қарай, көп ойды аз сөзге сыйғызуға тырысып, қысқа сөйлейді. Бүге-шүгесіне дейін түгін қалдырмай айтуға тырысу нәзік сезінуге қабілетті адамды жалықтырып, намысына тиеді. Тілінде тиегі жоқтардың бәрі бөспелер ауылынан. Ең бергісі жалған жымыып, босқа даңғырлайды. Қысқасы, «Аз сөйлер де, көп тындар, Хас асылдың баласы», - деп, Махамбет бабамыз айтқандай, кім-кімге де аз сөйлеп, көп тындаған жөн. Қашан да аз сөйлеген қателеспес, аз жеген ендікпес. Жас атаулы ең қысқа сөздің мағыналы көзқарас екендігіне назар аударуы артық болмас еді. Демек, қазақтың Қабдоловына сүйене ой түйсек, «көп біліп, деп сөйлеген – шешен, аз біліп, көп сөйлеген – мылжың». Ал Исократқа сүйенсек, екі жағдайда ғана сөйлеуді қолдайды: бірі – өзіңнің сөйлер нәрсеңді айқын ойланып алғанда, екіншісі – бір нәрсе жайында айтудың аса қажеттілігі туындағанда. Тек осы жағдайларда ғана үндемегеннен сөйлеуді мақұл көрсе, қалған тұстарда сөйлегеннен сөйлемегенді анағұрлым артық санайды. Шал ақын айтпай ма: «Байлауы жоқ

шешеннен, үндемеген есті артық, Бәйге алмаған жүйріктен, белі жуан бесті артық» деп. Иә, көп сөйлеген көп сәтсіздікке де ұшырамақ, ендеше сөзге сақ болу шешендіктен де асқақ. Өз саласының майталманы А.Ф.Кони мәнді ештеңе айтпағаннан, үндемеуді артық көрсе, білгір Боуви: «Ақылды сөйлеу – қиынның қиыны, ақыл безбеніне салып үндемей қалу одан да қиын», - деп тұжырады. Демек, өзінің тіліне күші жетпеген адамның сөзінде шынайы шындық болмасы анық. Ұлы ойшылдарымыздың бірі Анақарыс кейінгіге тілінді, тәбетінді, нәпсінді тыйып ұстау турасында ұлағат қалдырған [4; 8; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22].

Қысқасы, *шешендік* – ел келешегі жастардың рухын аспандатар, асқақтатар өнер. Ал Ұлы Дала елінің халықтық рухы орасан. Тек рух сақталса ғана, жастар рухын оята білгенде ғана халық мерейі, абыройы қаз қалпында болмақ. Рух тұнған тұста ғана қалыптасу үстіндегі тұлғаны тұтандырар, ілгерілетер идея да күшті. Демек, бүгінде жастардың рухын еселеп жандандыра, жаңғырта түсер кешенді ойлы істер ауадай қажет. Ал ел болашағы – қазақ жастарының рухының биіктігі, жоғарылығы – Ұлт Тәуелсіздігі сақталуының бірден-бір айғағы. Токсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келсек, шешендік шежіре - рухани байлық көзі. Халқымызға тән шешендік өнер тәліміне кейінгі ұрпақты тәнті етер болсақ, орасан рухани шапағат, парасат сыйлаймыз. Ал рухы зор, рухани бай ұрпақ – еліміздің сенімді келешегі.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу) / Ә.Т. Қайдар. – Алматы: «Тоганай Т» баспасы, 2004. – 560 б.
- [2] Қыдыршаев А.С. Шешендіктануды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Монография / А.С. Қыдыршаев. – Алматы: 2000. – 270 б.
- [3] Қыдыршаев А.С. Шешен-лектор профессиограммасы / А.С. Қыдыршаев. – Орал: БҚМУ баспасы, 2004. – 56 б.
- [4] Қыдыршаев А.С. Шешендік тағылымы / А.С. Қыдыршаев. – Орал: 2006. – 146 б.
- [5] Қыдыршаев А.С. Шешен сөйлей білеміз бе? (Шешен сөйлеу мәдениетінің алтын қағидалары). Оқу құралы / А.С. Қыдыршаев. – Орал: 2017. – 364 б.
- [6] Борохов Э. Энциклопедия афоризмов / Э. Борохов. 2003. – М.: Мысль – 686 б.
- [7] Душенко К.В. Большая книга афоризмов / К.В. Душенко. – М.: Мысль 2006. – 1056 б.
- [8] Шаймерденұлы Е. Қазақ афоризмдері / Е. Шаймерденұлы. – Алматы: 2008. – 304 б.
- [9] Энциклопедия мудрости. Литературно-художественное издание. Издательство «РОССА», 2007. – 814 б.
- [10] Шедевры восточной мудрости. – М.: ООО «Дом Славянской книги», 2018. – 320 с.
- [11] Душенко К.В. Мысли, афоризмы и шутки знаменитых мужчин / К.В. Душенко. – Москва: Издательство «Э», 2016. – 688 с.
- [12] Мысли, афоризмы и шутки выдающихся женщин / Авт. – сост. К.В. Душенко, Г.П. Манчха. – 8-е изд., перераб. – Москва: Изд. «Э», 2016. – 592 с.
- [13] Афоризмы: По иностранным источникам. – М., 1985. Бальзак О. Физиология брака / О. Бальзак. – М., 1995.
- [14] Гейне Г. Мысли / Г. Гейне. – СПб., 1904.
- [15] Еврейские афоризмы. – М., 1991.
- [16] Книга для медленного чтения. 1000 высказываний 200 мыслителей / Сост. Л.Д. Соболев. – М., 1994.
- [17] Уайльд О. Афоризмы / О. Уайльд. – М., 2000.
- [18] Шоу Дж. Б. Афоризмы / Дж. Б. Шоу. – М., 2000.
- [19] Gross J. The Oxford Book of Aphorisms / J. Gross. – Oxford; New York, 1983.
- [20] Макаров Н.П. Энциклопедия ума, или Словарь избранных мыслей авторов всех времен и народов / Н.П. Макаров – М., 1998.
- [21] Хоромин Н.Я. Энциклопедия мысли / Н.Я. Хоромин. – М., 1994.
- [22] Douglas A., & Strumpf M. Best Book of Aphorisms. – New York, 1989.

REFERENCES

- [1] Khaidar, A.T. (2004). *Halykh danalygy. Khazakh makhal-matelderinin tusindirme sozdigi zhane zertteu [Folk wisdom. Explanatory dictionary and research of Kazakh proverbs]*. Almaty: «Toganai T» baspasy [in Kazakh].
- [2] Kydyrshaev, A.S. (2000). *Sheshendiktanudy okytudyn gylymi-adistemelik negizderi. Monografiya [Scientific and methodological bases of teaching oratory. Monograph]* – Almaty [in Kazakh].
- [3] Kydyrshaev, A.S. (2004). *Sheshen-lektor professiogrammasy [Orator-lecturer professional profile]*. – Uralsk: BKMU baspasy [in Kazakh].
- [4] Kydyrshaev, A.S. (2006). *Sheshendik tagylymy [Oratory lessons]*. – Uralsk [in Kazakh].
- [5] Kydyrshaev, A.S. (2017). *Sheshen soileu bilemiz be? Sheshen soileu madenietinin altyn kagidalary. [Can we speak fluently? Golden principles of oratory culture]* – Uralsk [in Kazakh].
- [6] Borohov, E. (2003). *Enciklopediya aforizmov [Encyclopedia of aphorisms]* M.: Mysli [in Russian].
- [7] Dushenko, K.V. (2006). *Bolshaya kniga aforizmov [Big Book of Aphorisms]* M.: Mysli [in Russian].
- [8] Shaimerdenuly, E. (2008). *Khazakh aforizmderi [Kazakh aphorisms]* Almaty [in Kazakh].
- [9] *Enciklopediya mudrosti [Encyclopedia of wisdom]* (2007). *Literaturno-hudozhestvennoe izdanie. Izdatelstvo «ROOSSA»* [in Russian].
- [10] *Shedevry vostochny mudrosti [Masterpieces of oriental wisdom]* (2007). –M.: OOO «Dom Slavyanskoy knigi» [in Russian].
- [11] Dushenko, K.V. (2007). *Mysli, aforizmy i shutki znamenityh muzhchin [Thoughts, aphorisms and jokes of famous men]* – Moskva: Izdatelstvo «E» [in Russian].
- [12] *Mysli, aforizmy i shutki vydayushchihsya zhenshchin [Thoughts, aphorisms and jokes of outstanding women]* /Avt. – sost. K.V. Dushenko & G.P. Manchkha (2016). – 8-e izd., pererab. – Moskva: Izd. «E» [in Russian].
- [13] *Aforizmy: Po inostrannym istochnikam [Aphorisms: According to foreign sources]* – M., (1985). Balzak O. – M., (1995). [in Russian].
- [14] Geine, G. (1904). *Mysli [Thoughts]*. – SPb [in Russian].
- [15] *Evreiskie aforizmy [Jewish aphorisms]* – M., (1991). [in Russian].
- [16] *Kniga dlya medlennogo chteniya. 1000 vyskazyvaniya 200 myslitelei [Slow reading book. 1000 sayings 200 thinkers]* / Sost. L.D. Sobolev. (1994). – M. [in Russian].
- [17] Wilde, O. (2000) *Aforizmy [Aphorisms]* – M. [in Russian].
- [18] Shaw, B. (2000) *Aforizmy [Aphorisms]* – M. [in Russian].
- [19] Gross, J. (1983) *The Oxford Book of Aphorisms*. – Oxford; New York [in English].
- [20] Makarov, N.P. (1998). *Enciklopediya uma, ili Slovar izbrannyh myslei avtorov vsekh vremen i narodov [Encyclopedia of the Mind, or Dictionary of Selected Thoughts of Authors of All Times and Nations]* – M. [in Russian].
- [21] Horomin, N.Y. (1994). *Enciklopediya mysli [Encyclopedia of thought]* – M. [in Russian].
- [22] Douglas, A. (1989). *Strumpf M. Best Book of Aphorisms*. – New York [in English].

Кыдыршаев А.С., Ажигалиев М.К., Кажымова К.Р.,

Кыдыршаев О.А., Маликова М.М.

ТРАДИЦИЯ РЕЧИ - ОБОЛОЧКА НАЦИОНАЛЬНЫХ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация. В статье национальная ораторская традиция рассматривается через призму духовных ценностей, ораторское искусство изучается как отражение мудрости и нравственности в формате афоризмов, логических заключений и философских раздумий ораторов. Утверждается, что знание и изучение наследия ораторов, оставивших след в

казахской литературе и истории страны Великой Степи (Майқы, Кетбұға, Асан қайғы, Жиренше, Төле, Қазыбек, Әйтеке, Сырым), использование данного наследия в жизнедеятельности является необходимым условием роста для молодого лидера. Повествуется об актуальности культуры речи и понимания социальной роли ораторского искусства особенно в сегодняшних реалиях, когда родной язык имеет статус государственного. Обсуждается формирование системного понимания о прикладном предмете риторики в вузах, как средства обучения риторической культуре в качестве основного речевого навыка. Философско-дидактическое понимание природы речи подразумевает риторику как особую систему знаний, умений и навыков.

Ключевые слова: сила слова; логическое заключение; философские раздумья; афоризм; ораторское слово; крылатые слова; риторика; лидерство; риторическая культура; философия; монография; феномен; интегрированный предмет; культура речи оратора.

**Kydyrshayev Abat, Azhigaliev Marat, Kazhymova Karlygash,
Kydyrshaev Oral, Malikova Muslima**

TRADITION OF SPEECH - SHELL OF NATIONAL SPIRITUAL VALUES

Annotation. The article examines the national oratory tradition through the prism of spiritual values, oratory is studied as a reflection of wisdom and morality in the format of aphorisms, logical conclusions and philosophical reflections of orators. It is argued that knowledge and study of the heritage of speakers who left their mark in Kazakh literature and the history of the country of the Great Steppe (Maygy, Ketba, Asan Kaygy, Zhirenshe, Tule, Kazybek, AYTEKE, Syrym), the use of this heritage in life is a prerequisite for growth for a young leader ... It tells about the relevance of the culture of speech and understanding of the social role of oratory, especially in today's realities, when the native language has the status of the state language. The formation of a systemic understanding of the applied subject of rhetoric in universities as a means of teaching rhetorical culture as a basic speech skill is discussed. Philosophical and didactic understanding of the nature of speech implies rhetoric as a special system of knowledge, skills and abilities.

Keywords: the power of a word; logical conclusion; philosophical reflections; aphorism; oratorical word; winged words; rhetoric; leadership; rhetorical culture; philosophy; monograph; phenomenon; integrated subject; the culture of the speaker's speech.

ӨОЖ 82.7
РТАХР 17.07.41
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).9

¹Қабылов Ә.Д.*, ²Қорғанбеков Б.С.

¹Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан

²Л.Гумилев атындағы Евразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
*Корреспондент авторы: adilet.kabylov@yu.edu.kz

E-mail: adilet.kabylov@yu.edu.kz, bolat64@mail.ru

САТИРАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ИРОНИЯНЫҢ ОРНЫ

Аңдатпа. Мақала сатиралық шығармалардағы иронияның орнын пайымдауға арналған. Қазақ әдебиетіндегі көрнекті сатириктердің прозалық шығармаларындағы иронияның қолданылуы А.Тоқмағамбетов, Ш.Смаханұлы, Ү.Уайдин, М.Рәш аңгімелері мен фельетондарының мысалында қарастырылады. Сатиралық шығармалардағы иронияның авторлық баға беру, сыни көзқарасты таныту, қайшылықтарды ашу құралы ретіндегі қызметі нақты мысалдар арқылы талданады. Иронияның авторлық баяндаудағы және кейіпкер сөздеріндегі қолданысы арқылы бағалаушылық, талдаушылық, сыни көзқарасты танытудағы көркемдік қызметін бағалауға талпыныс жасалады. Сонымен қатар, ішкі мәтіндегі ирониялық мағынаның ерекшеліктері аллюзия, перифраза, эмфаза секілді риторикалық тәсілдердің қолданыстары арқылы да сараланады. Мақалада иронияның авторлық көзқарасты білдірудегі қызметі оның сатиралық және юморлық мәтіндердегі қолданыс ерекшеліктерімен сипатталады. Ирониялық мағынаның лингвистикалық түрінен өзге объективті, концептуалдық, ассоциативтік түрлерінің мәтіндік деңгейде көрінетіндігі де пайымдалған.

Кілт сөздер: сатиралық шығармалар; сатира; юмор; ирония; авторлық көзқарас; объективті ирония; концептуальды ирония; ішкі мәтін; аңгіме; фельетон; ассоциативтік ирония; аллюзия; перифраза.

Кіріспе

Әдеби-теориялық еңбектерде ирония сатира мен юмордың қатарында әдеби шығармалардағы күлкі элементі ретінде аталады. Сатира – бейнеленуші кейіпкерге немесе өмір құбылыстарына қарсы бағытталған, олардың жөнсіздігін, зияндылығын, масқаралығын ашуға арналған ызалы, кекті, әшкерелеуші, ымырасыз күлкі. Ол жөнсіздікті көзге шұқып тұрып көрсету арқылы кемшіліктерді түзетуге арналады. Ал юмор – әркез кездесіп қалатын, адам бойындағы немесе қоғам өміріндегі кейбір зиянсыз жайларды, кешіріммен қарауға болатын көріністерді, мінездегі қайсыбір күлкілі болмыс қырларын әзілмен түйрейтін зілсіз, достық рәуішті, көңілді күлкі. Ал ирония осы екеуі секілді күлкі элементі дегенімізбен, олардан айырмашылығы бар әрі өмір құбылысына сыни, бағалаушылық көзқарасты білдіретін, көркем өрнегі мен көркем мәтіндегі құрылымы күрделі, көркем әдебиеттегі қолданысы барған сайын өрістеп отырған мәдени феномен.

Әдеби шығармада ирония ауқымды әрі маңызды мағына қамтып, авторлық терең ойды жеткізе алады: ол шығармаға ерекше бояулар үстеп, автордың айналасындағы қоршаған дүниеге деген қанағаттанбаушылық сезімін ерекше түрде ашады. Дүниеге ирониялық көзқарас әлеуметтік болмысты межелеуге, қайшылықтарды ашуға талпынуға, өзін тұлға ретінде нақты жағдайларда таныту арқылы олардан биік тұруға тырысуға байланысты.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ирония туралы зерттеулерде оның сипат-белгілері мен қызмет-қарымы әр түрлі ракурста пайымдалғанымен, ол туралы талас пікірлер толастар емес. Л.И.Тимофеев секілді кейбір ғалымдар иронияны сарказммен қатар юмордан сатираға өтудегі аралық форма десе, көпшілік зерттеушілер иронияны өмір құбылыстарын бейнелеудегі ерекше стильдік құрал, мәдени феномен ретінде

карастыруда. Иронияның шыншылдық табиғаты туралы Т.Манн: «Объективтілік дегеніміздің өзі – ирония, еркіндіктің; тыныштықтың шырқау биігінен қарайтын, қандай да бір ақылгөйсуден аулақ көзқарас», – дейді. [1, б. 277].

Ұлттық сөз өнерінде ертеден келе жатқан ирония құбылысы жаңа жазба әдебиетімізде де сатира мен юмордың қатарында бой көрсетіп, көркемдік даму жолынан өтті. XX ғасырдағы қазақ прозаиктерінің шығармаларындағы қолданысын сөз еткенде таза сатиралық шығармалардағы иронияның орнын пайымдаудың да маңызы бар. Сатиралық шығармалардағы иронияның сатира мен юмор секілді күлкіні өткірлеудегі қызметімен қоса, авторлық баға берушілік, сыни көзқарасты таныту, қайшылықтарды ашу құралы екендігін, объективтілік пен талдаушылық қасиеттерін аңғаруға болады. Мақалада қазақ сатириктерінің прозалық шығармаларындағы иронияның орнын пайымдамақпыз.

Зерттеу нәтижелері

Өткен ғасырдың ортасынан бастап қайта өрлеу бағытына түскен қазақ сатирасы көптеген жаңа есімдерді тудырды. Ұлттық сатирамыздың ең бір өркендеген дәуірінің басында тұрған сықақшы қаламгерлер социализм жеңісіне қарамастан қоғамда кең етек алып отырған көптеген кемшіліктерге назар салып, сын садағының нысанына алды. Кеңестік қоғам мен жаңа заман құрылысшыларына жат деп есептелген көптеген қоғамдағы кесірлі құбылыстар мен адам бойындағы жаман әдет-қылықтарды әшкерелейтін шығармалар көптеп жазылып, сатираның ролі арта түсті.

1956 жылдан шыға бастаған сатиралық “Ара-Шмель» журналы қазақ сатирасының дамуына үлкен үлес қосса, алпысыншы-сексенінші жылдары А.Тоқмағамбетов, С.Адамбеков, Ж.Алтайбаев, О.Әубәкіров, Б.Қыдырбекұлы, Ү.Уайдин, Ғ.Қабышев, Е.Домбаев, О.Иманалиев, И.Шұғаев, Ш.Смаханұлы, М.Рәшев, Қ.Ілиясов, С.Кенжеахметов секілді «кесір қылықтарға қарсы қаламын қару еткен» сықақшылар әдебиет майданында сатирамызды өз шығармаларымен байытты.

Солардың алдыңғы шебінде көрінген Асқар Тоқмағамбетов шығармашылығының қомақты саласы – сатиралық шығармалары болды. Оқырмандарына алғашқы сатиралық жинағы – «Күлкі-сықақ өлеңдерін» (1929) ұсынған қаламгер әдебиетіміздің кенжелеу дамыған осы бір саласын жаңа белеске көтеріп, өнімді де жемісті қызметімен көрінді.

Ол сықақ өлеңдер мен фельетон жазуға ыңғайын көрсете отырып, өз заманының ұнамсыз типтерін жасады. А.Тоқмағамбетов сатирасы – үгіттің, насихаттың сатирасы, жұртты ескілік қалдықтарына қарсы ымырасыз күреске, жарқын еңбекке жұмылдырудың сатирасы болды. Ақын сатирасында әсіресе фелетон жанрының орны бөлек. Ескіліктің сарқыншақтарын, жаңа өмірге өтуге кедергі келтірушілерді, шаруашылықтағы кемшілікті әшкерелеуде Асқар сатирасы тиімді ықпал етті. «Көзбен көріп, қолмен ұстаған фактілердің негізінде жазылған соң Асқар сатирасының сендіру логикасы да, әсер ету ықпалы да күшті», – дейді сатира зерттеуші ғалым Т.Қожакеев [2, б. 444].

А.Тоқмағамбетовтің 20-30 жылдардан бастап жазылған фельетондарында ирония өнімді қолданылмағанымен, сын нысанына алынушы объектіге оқырманның ынтасын арттыру үшін ара-тұра иронияның көмегіне жүгінетінін көреміз. Мысалы, «Бұлаң құйрық «болады» деген фельетонында әңгімеге кіріспес бұрын әуелі еңбекшілердің арызын жүре тыңдап, «болады» деп шығарып салатын төрелердің қылығын суреттеуде осы «болады» деген тірек сөзге екпін түсіріп, әңгіменің әлқиссасын: «Қ. қаласындағы кейбір кеңсе бастықтарының аузынан бұлаң құйрық бір «түлкі» шығып қашатын болып жүр. Шынында бұл ғажап нәрсе, түлкі деуге ол түлкі емес. Өйткені түлкі сияқты құйрығы мен құлағы, сойсаң қаны, соқсаң жаны жоқ, көзіңе де көрінбейді, көрінбей де қалмайды, үмітінді де үздірмейді, сағымдай елестеп «енді ұстатам, енді жеткізем» дейді де, бұлаң құйрыққа салып қаша береді. Бұл мақұлықтың аты да тамаша, «түлкі» деген атты біз қойып отырмыз. Шын аты – «болады» [3, б. 3], – деп бастайды.

Автор тарапынан айтылған осы толғамда ирония бар. Ары қарай осындай уәде берушіліктің көріністерін әңгімелеп, оның моральға жат екенін әшкерелейді. Ал «Қошқары қоздап, айғыры құлындағандар» шығармасында «бастықтардың қойдың қошқары мен ісегін, жылқының айғыры мен семіз аттарын, түйенің бурасы мен атанын, сиырдың бұқасы мен өгізін бір түнде апарып сатып, орнына бір тұяқ алып қоса салатын» пысықай бастықтардың тірлігін әшкерелеу үшін тақырыпты осылай қойып, соңғы жылдары мал шаруашылығындағы ғылымның ендірген жаңалықтарын (қойды жылына екі рет және егіздетіп төлдету, қолмен ұрықтандыру, бір себілген дәннен бірнеше рет астық алу сияқты) айта келіп: «Бірақ қошқарды қоздату, айғырды құлындату, бураны боталату, бұқаны бұзаулату әдісін ешбір ғалым тапқан жоқ-ты. Осы секілді бұрын-соңды болып көрмеген

«жаңалықты» біздің кейбір колхоз, ферма бастықтары іске асыра бастапты» [3, б. 42], – деп баяндайды да оның ерекшелігін: «Бұл әдістің бір аянышты жері – қоздаған қошқар, құлындаған айғыр, боталаған буралар қайтып келеге қосылмайды. Төлдеп болып, егіздетіп, сегіздетіп барып тіршілігімен қош айтысады. Кейде бұл жануарлар төл орнына дүриә көйлек, мақпал шапан, жібек шәлі, батсайы көрпе де туа салады Бірақ тұяғына тұяқ, қаз орнына қарға қалдырмай кетпейді. Бұлай ету төлдетуші мен төлдеушінің басты бір шарты»[3, б. 42], – деп мысқылмен өткірлей түседі. Мұндай ирониялық назар тақырыпқа ерекше көңіл аудартып, автордың сыни-бағалаушылық позициясын аңғартады. Шаруашылықтағы осындай кесірлікті адамның ақылына сыймас, көңілге қонбас әрекеттермен сабақтастырып, сын нысанасының мәнін аша түсуді мақсат етеді.

Асқар сатирик кейбір фельетондарында кейіпкер сөздерінде де иронияны қолдану арқылы олардың оқиғаға көзқарасын мысқыл-кекесінмен білдіріп отырады. Мысалы, «Күйеу бас жемейді» шығармасында қартайғанда жас қызды қатын қылып алған Смағұл қарттың қылығын бәйбішесінің сөзімен де мысқылдайды. «Неке қияр» үстінде өлең айтқан жігіт-желеңді қостағандай болып бәйбішесінің: «Айта бер, балам, айта бер! Кеше ғана қызымызды ұзатып, қызығымыз кеткендей болып отыр едік, «қызымыз» келіп, қызығымыз қайта орнағандай болып отыр. Отыз жыл отасып, қазанын асып, отын жаққаным жетер!» – деген сөзіндегі мысқылдың күші Смағұлға қалай әсер еткенін автор: «Смағұлдың көкірегіне «қызымыз» деген бір ауыз сөз тікелектей қадалды да, зіл тастады» деп суреттейді [3, б. 65].

Осы әңгімедегі тағы бір «қатын алғыш» Қуандықтың: «Күйеу бас жемейді» дейтін атамыздың салты бар еді, сондықтан мен қариялығымды қойып, күйеулігіммен-ақ отырып, төсімді мүжісем қайтеді?» – деген сөзінде кейіпкер сөзіндегі антииронияны көреміз. Антиирония – тура иронияға қарама-қарсы және ирония объектісіне бағыттылығы анық байқалмайтын құбылыс. Бұл да – сайқымазақ күлкінің бір түрі, самоирония секілді антииронияда да керісінше (жағымды) ішкі мағына болады. Бұл жерде кейіпкер бұл сөзді шын ниетімен, дұрыс көріп айтып отырғанмен, сырттай қараған адамға ондағы мысқылдық мән сезіледі. Қуандықтың сөзін мақұлдасқан көпшіліктің: «Жарықтық, қария қариялығын істеді!» – деген қолпаш сөзінде де ирония бар.

Сатиратанушы ғалым А.Мұсаев: «Иронияны қолдана отырып суреткер өз пікірінің шындығын бекіткісі келмейді, өз пікірінің салыстырмалы түрде ғана шындық екенін түсінетінін көрсеткісі келеді. Көбінесе иронияда комикалық трагикалықпен түйісіп қалады. Ирониядағы күлкі сөз болған заттағы қарама-қайшылықтарды түсіну үшін түрткі ғана» [4, б. 54], – дейді. Шынында да, автордың ирония арқылы берген мінездемелік, сипаттамалық ақпараттары оқырман үшін оқи отырып ой салу, өз пікірін қалыптастыру, автордың айтып отырғанына сын көзімен қарап бағалау нысаны болып табылады.

А.Тоқмағамбетовтің «Шырынхан ән шырқайды», «Алты күн мұнда, алпыс күн онда», «Лектор-автомат», «Губернатор келе жатыр» фельетондарында да авторлық баяндауда, кейде кейіпкер сөздерінде ирония кездесіп отырады. Мысалы, «Лектор-автоматта»: «Бұл лектордың өзі де автомат, сөзі де автомат. Жасаған документі, қойылған қолы да, жүрген жолы да автомат. Ақшаны да, басқаны да көп табады. Қызықта бір мақал бар: «Жоқты жоқ табады»[3, б. 78], – деп иронияласа, енді бір жерінде: «Лектор автоматтың қаламы да автомат. Өзі алты километр жер жүрсе, қаламы алты жүз километрге кетеді. Кейде керекті жерде біреудің қолын өз қолы етіп те қойып жібереді. Кейде тіпті ап-анық тұрған цифрды өз пайдасына бейімдеп жойып та жібереді» [3, б. 79], – деп иронияның мәнін айқындай түседі. Ілкіде оқырман автор мақтап отырғандай көрінетін лектордың ерекшелігін білгісі келіп ынтықса, енді сөз мәнісін түсіне бастағандай болады.

А.Тоқмағамбетовтің сатиралық прозасындағы ирониялық қолданыстар авторлық мақсатқа сәйкес тақырыптың маңызын көрсету үшін оған екпін түсіру арқылы кейіпкерлер мен оқиғаға авторлық терістеушілік көзқарасты білдіру, сыни баға беру, автор мен оқырман арасындағы ортақ көзқарас қалыптастыру көзі сияқты болып көрінеді. Әлбетте, бұл шығармадағы сатиралық сарынмен үндесіп, суреттелетін оғаш мінез-қасиеттерді ашып көрсетуге көмектеседі.

Көрнекті сатирик Шона Смаханұлының сатиралық прозасында да ирониялық айтылымдарды ара-тұра қолданып отырады. Оқиғаны баяндау орайында кейіпкерлерге қатысты ирониямен іліп-шалу сатиралық шығармаға мысқылдық өң үстеп отырады: «Жиі ішетіндіктен мұрнының үсті қызарып тұратын. Оның маған пайдасы тиеді-ау деп үш ұйықтасам түсіме кірген бе?»; «Жұтымпаз болса да, бұл кездегі оқыған шіркіндерді қойсайшы. Шетінен психолог келеді ғой. Қарашы, менің көңіл күйімді айтпай таныған» [5, б. 13].

Объективті ирония – шығармадағы адамдар мен оқиғаларға тікелей қатысты ирония. Жазушы объективті ирония арқылы сол тарихи кезеңдегі әлеуметтік ортаның әужайын, қоғамдық жағдайдың сипаттарын бейнелейді. «Ирония өмірдің авторлық философиясын білдіру мен шындығын қабылдауға араласады. Объективті иронияның негізінде тарихи процесс туралы авторлық түсінік пен болмыстың нағыз жағдайының қайшылығы жатады», – дейді Э.М. Хабибьярова [6, б. 12].

Кеңестік заманның шындығы суреттелетіндіктен, Асқар сатирасы сияқты Шонаның сатирасы мен ирониясының да өзегі социалистік қоғамның кемшіліктері, кеңес заманындағы материалдық және рухани зәруліктер болып келеді. Авторлық баяндауда объективті ирония сол заманның көріністерін суреттейді: «Серіжігіт Бозтаевтың өз философиясы болатын. Оның ойынша шаруашылыққұлағын ұстап отырған адам балық секілді жылпылдақ, түлкінің құйрығы секілді алдамшы болу керек» [5, б. 122]; «Шынында да екінші тайм қызық бола түсті. Онда да ойыншылар жағынан емес, «жанкүйерлер» жағынан» [5, б. 24]; «Сақал жарықтық қариялардың көркі ғана емес, иманы деуші еді. Небәрі үш метр крепдешинге құрбан болған есіл сақал үшін шалды аяйды екенсің» [5, б. 52]; «Бақсақ, атан түйе сойғандай, прозаны жіліктеп-жіліктеп, бірі қоржынына, бірі кендір қапқа, қайсыбірі портфельдеріне тыққыштап болып, енді поэзияға көшкен екен» [5, б. 148]; «Бұған дейін жұрт құлақ пен көздің арасын өлшеп, өтірік пен шындықтың арасы «төрт-ақ елі» деуші еді. Бұл да бекер болып шықты. Бұл өңірде өтірік пен шындықтың арасы қосылып кеткен екен» [5, б. 156].

Ш.Смаханұлының сатиралық әңгімелерінде ассоциативтік ирония үлгілерін де кездестіруге болады. Мысалы, «Той төресі» әңгімесінде қалалық «Тағамторгтің» бастығы Меселбайдың баласы келін әкеліп, соның үйлену тойын әңгімелейді. Жазушы сол кездің өзінде қазақ қоғамында белең алған бәсекенің бір түрі – тойдың сән-салтанаты мен сый-сияпатын суреттейді. Тойдағы «тілі ғана емес, тілшігі де қоса сөйлейтін» тамада – той төресі Аудашбектің той иесінің «жылы сөзінді аямай, сыпыра мақта» дегеніне керісінше, той иесі мен сыбайластарының жебірлігін айтып, мәселеге шындықтың биігінен қарағанын көрсетеді. «Бұрын ел аузында «Есебіін тапқан екі асайды» деген мақал болған екен. Қазір «Жүйесін тапқан жеті асайды» деген сөз шығыпты. Бұл кімнің қолынан келеді?! Анау-мынау ынжық, момынның емес, айлакерлігі асқан жандардың ғана қолынан келеді. Олар, міне, осы отырған сіздер...» [5, б. 11], – деген тамада сөзінің мәні сол кездегі социалистік қоғамның рухани талаптарымен де ұштасып жатыр. Әңгімедегі концептуалдық иронияның мәні – оқиға дамуы барысының күтілген нәтижеге қарама-қарсы финалға әкелуі.

Көрнекті сатирик Үмбетбай Уайдин – көптеген кітаптардың авторы, сықақ әңгімелерімен, фельетондарымен қатар, сатираға «шымшымалар» деген тың түр қосқан қаламгер. Ү.Уайдиннің сатиралық әңгімелерінде ирония сатираға жанама көркемдік өрнек қосып, мәтіндегі интеллектуалдық сапаны көтеруге қызмет етеді. Оның «Әжең жақын ба, әйелің жақын ба», «Амандық хабар», «Жер сілкініп тұрады», «Күлгім келсе, көршіме қараймын», «Құдалар құрама командасы», «Мылжынды жеңген мылжын» секілді әңгімелерінен ирониялық сарын сатиралық бейнелеу арнасында тонның ішкі бауындай жымдасып жатады. Мысалы, «Жұмбақ адам» әңгімесінде ассоциативтік ирония кейіпкердің сөзі мен ісінің қайшылығынан туындайды. Мәтін бойынша аумалы-төкпелі мінез бен екіжүзділікті осы кейіпкердің образымен шебер жеткізеді. Ал «Тіл өткен адамда» кейіпкерге сырттай баға беру арқылы туған күн иесін «жер-көкке сыйғызбай мақтайтын» әдетті мазақ қылады.

Автор шығармаларындағы ирониялық колорит көркем мәтінде авторлық баяндаудан гөрі шығарма сюжетіндегі оқиға дамуындағы кейіпкер сөздерінің астарынан молырақ байқалады. Мысалы, «Әжең жақын ба, әйелің жақын ба» әңгімесінде Мүрдімнің әйелі Әдемінің әжесіне (енесіне) қатынасын мысқылмен баяндайды. Әуелі Әдемі үнемі ауылдағы әжеге қамқор, мейірімді, жомарт болып көрініп, сыйлық жібергісі келгенмен, әрдайым сылтау тауып, ол ақшаны өздерінің басқа бір қажеттілігіне жұмсап отырса, кейін әже қалаға келгенде де «қамқорлығын» тек сөзбен білдіріп, күйеуіне жақсы атты көрінгісі келетінін бейнелейді. Оны Әдемінің өз сөзімен де («Сендер тұра тұрындар, – деді Әдемі, – әуелі шешеміздің жағдайын жасап алмай, ешқайсыңа қайырылмаймын. Үлкен кісіге қызмет көрсету – борышымыз. Ертең тірі болсақ, өзіміз де кемпір боламыз. Әже, қаланың тамағын тамақсынбай жүрген шығар деп, әрі тісіне жұмсақтау болсын деп ботқа пісірдім...») [7, б. 37]; оның күйеуі Мүрдімнің сөзінен де («...Ұзын сөздің қысқасы, Әдемінің әжем десе жаны жоқ, аузынан тастамайды, ниеті түзу. Бермеймін демейді, көріп отырсыздар, бір ретін келтіре алмай-ақ қойды. Обалы жоқ дейтінім, аузының салымы жоқ...») көре аламыз [7, б. 35]. Міне, осындай сөзі мен ісі қабыспай жатса да, болмағанды болғандай қылып жарнамалап жүрегін аферистік мінезді автор ирониялық тәсілмен бейнелеген.

«Жер сілкініп тұрады» әңгімесінде қызықты оқиға баяндалады. Күйеуімен жиі жанжалдасып, көршісінен көмек сұрай беретін келіншектің әдеті мысқылданады: «Құдайы көршім болғасын бармауға ұят, жетіп барамын. Мен барған бойдан келін бала күш алып, күресе кетеді. Күресіп жатқасын қарап тұру тағы ұят, әйдә кеп араша тұрамын. Міне, ағанды осы арасы құртты» [7, б. 65]. Мұндай жағдай бірнеше рет қайталанады. Сосын бұған милиция шақыртады. Ал бұл көршісі милиция алып келсе, олар бірде «ініміз гармон тартып, келініміз ән салып отырады»; енді бірде «екеуі диванда сүйісіп отырады». Ақыры екеуі келіспей, ажырасып тынады: «Үш бөлмелі үйдің екі бөлмесі екі бала мен келінге, бір бөлмесі інімізге тиіпті. Кухня ортақ. Естуімше, тамақты келін бала пісіріп алады екен де, қалған-құтқанын біздің қу түсіріп алады екен» [7, б. 66-67]. Әңгіменің финалы да ирониямен түйінделеді: «...Құдай айырмаса, сот айырғанмен болмайды екен, ағайын. Олай дейтін себебім, келін бала осы жақында тағы бір бөпелі болып, ініміз жүгіріп жүр деп естідік» [7, б. 67].

«Күлгім келсе, көршіме қараймын» әңгімесінде ауруханаға жату үшін үш қараның ақшасын қалтаға салып қалаға келіп, ауруханадан емделіп шығатын қарттың аңқау, қожанасырлау, ашықауыз мінезін мысқылдайды: «Титімге бір қарап, сеткесіндегі титімдей дүниеге бір қарап, менің әрі күлкім, әрі жылағым келді. «Үш қараның пұлын әкеліп, үш килограмм алма апара жатқан қайран менің ақ жүрек көршім-ай, тағы қандай Фабулаға, тағы қандай «ақулаға» жем болар екенсің?» [7, б. 73].

«Құдалар құрама командасы» әңгімесінде автор Шәйпілдің ерекше мінездемесін жасайды. Бас кейіпкер Дәдікбайды біреу бір жерге қонаққа шақырса болды, ол Шәйпілді де ерте барғысы келеді. «Ол әңгіме айтып отырады ғой. Жөн біледі» деген аргументін алға тартады. Бірақ жұрт болса: «Әй, соны қойшы. Суқылдаған сол пәлені ұнатпаймын», – деп оны жолатқысы жоқ. Немере інісі үйленетін болып, бас құдалыққа Дәдікбай ұсынылғанда, ол мақтап-мақтап, Шәйпілді де құдалар командасына қосып алады. Сөйтсек, Дәдікбайға ұнайтыны – Шәйпілдің қалаған адамын асыра мақтайуға «жүйріктігі» екен: «Адам жақсы сөзге де бауыр басып қалады екен, қазір қасымда Шәйпіл отырмаса, нанасындар ма, жесір әйелдің күйін кешемін. Түсінген шығарсындар»; «...Біле-білсеңдер, Шәйпіл маған қаншама жақсылық жасап, қанша жерде шырайымды шығарды. ...Құдалыққа ертіп барсақ, бейтаныс ел, бейтаныс жұртқа ол басын шұлғып қойып, соның бәрін айтып, бізді қалай таныстырады! Солай таныстырса, менің де, сендердің де, тіпті бүкіл қазақ халқының мерейі емес пе!» [7, б. 79].

Жазушының кейде сатирадағы лирикалық сәттерге де бағалаушылық-талдаушылық сипат дарытуынан нәзік ирониялық леп сезіледі. Мысалы; «Қарыз мәселесі» әңгімесінде «Сіз осы туғалы бір адамнан қорқып көрдіңіз бе?» – деген сұраққа кейіпкер: «Неге қорықпайын, қорыққанда қандай! Қай, таныс, қай бейтанысым қай күні қай жағымнан қуланып шыға келіп ақша қарыз сұрап қалады деп, иманым сағат сайын таяқтай. Қорықпасам ол не?» – дейді. Міне, осы «мен үшін қарызға ақша сұрап келушілерден асқан әзірейіл жоқ», – дейтін кейіпкердің ішкі ойын танысақ, ондағы биік адамгершіліктің үлгісін көреміз: «Менің әзірейілдерімнің мені не себепті өлімші ететінін түсіндірсем: қай адам қай жетіскеннен қарыз сұрайды? Қажет болған соң сұрайды да, қиналған соң сұрайды да. Яғни алдына кісі іспен, тілекпен келеді, үміт артып келеді, береді ғой деп, аламын ғой деп сеніммен келеді. Оның ол тілегін орындай алмасаң, үмітін ақтау алмасаң, өлімші болмай, не боласың» [8, б. 206-207].

Ү.Уайдин ирониясы сатира мен иронияның алғауында солармен сабақтасып жататындықтан оны байқай қою, ирония деп бөлек қарастыру күмәнді көрінуі де мүмкін. Бірақ иронияның ассоциативтік, лейтмотивті түрін пайымдайтындай, концептуалдық тұрғыдан қарағанда, бұл құбылыстың жазушы шығармаларының өзегіндегі сатираға мысқыл-кекесіндік реңк дарытып тұрған сипаттарын мәтін мазмұнының айқын көре аламыз.

Иронияға қатысты «ішкі мәтін» («подтекст») термині жиі қолданылады. Ішкі мәтін – «мәтіннің, айтылымның ішкі, ойша қарастырылатын, сөзбен айтылмаған мағынасы» [9, б. 219.]. Ирония көбінесе шығармадағы өзіндік ішкі мәтінді қалыптастырады. Ішкі мәтінді сөздің тура және ауыспалы мағыналарына байланысты қолданылатын ділмарлық тәсілмен шатастыруға болмайды. Ирония көбінесе мынадай риторикалық тәсілдердің көмегіне жүгінеді: апозиопезис (лат. *aposiopesis* – үндемей қалу) – ойдың аяқталмауы, сөйлемнің кенеттен үзіліп қалуы; аллюзия (латын. *allusio* – тұспал, эзіл) – мәтінде баяндалатын жайды қайсыбір әдеби, тарихи, мифтік немесе саяси бір фактілерге ұқсастықты тұспалдайтын стильдік фигура; эмфаза (грек. мәнерлілік) – айтылымның қайсыбір маңызды элементін немесе оның мағыналық реңкін эмоционалды-экспрессивтік жағынан айқындап көрсету; перифраза (грек. – сипаттау) – зат пен құбылыстың атын айтпай-ақ, айрықша белгісіне қарай сипаттап көрсететуді білдіретін термин.

Ішкі мәтіннің шартты түрде үш түрлі қызметін көрсетуге болады: мәтінтүзушілік (мәтіннің бөліктері арасындағы мағыналық байланысты реттеп, семантикалық бірлігін қалыптастыру); ақпараттық (мәтіннің негізгі идеясын жүзеге асыру) және прагматикалық (оқырманға ықпал ету, автордың бейнеленушіге қатынасын білдіру). Ирониялық ішкі мәтінде автор қайсыбір өмір құбылысы мен адамдарға сыни көзқарасын білдіреді. Сондықтан ирониялық ішкі мәтін шығарманың негізгі идеясын беруде маңызды роль атқаратынын айтуымыз керек.

Белгілі қаламгер Мыңбай Рәштің сатиралық әңгімелері мен фельетондарында ирониялық мағына көбінесе ішкі мәтін арқылы танылады. Жазушының «Кіндіктің кесірінен», «Мәселе қайда жатыр», «Шортаевтың «шорт знайттары», «Жұмбақ бажаның хаты» сияқты шығармаларында автор өз заманындағы келеңсіз құбылыстарды сатирамен сынағанда ара-тұра иронияның сыншылдық қызметіне де жүгініп отырады. Мысалы, «Кіндіктің кесірінен» әңгімесінде: «Даудың басы Дайрабайдың көк сиырынан» дегендей, мен бейбақтың басынан кешірген ұрыс-керіс кіндіктен басталады. Иә, кіндік. Кәдімгі нәресте шыр етіп «інгәләп», дүниеге келгенде кесілетін кіндік. Есейген пенделер де кіндікті қанша ардақтайды десенші!» [10, б. 101] – деп Бейімбеттің шығармасына сілтеме жасау арқылы әңгіменің төркіні кіндік туралы екенін ирониялаумен бастайды.

Ал «Дейді екен» деген анекдот ыңғайындағы әңгімеде американдық, түрік, жапон, орыс және қазақтың Марсқа келудегі мақсаттарын салыстырғанда қазақтың: «Ә... Мен бе, мен әншейін қыдыра келгенім ғой, құда түсер жекжат табылар ма екен деп», – деген жауабынан ұлттық менталитетке сілтеме жасайтын аллюзия тәсілін қолданады [10, б. 104].

«Шортаевтың «шорт знайттары» әңгімесінде (аудан орталығында шарламаған мекемесі, істемеген қызметі қалмаған) Шортаевтың аудандағы спорт мекемесінде бастық болған кезде қызметін келістіре алмай, босап қалғандағы: «Бәсе, бәсе, біліп едім ғой осындай бәлеге душар боларымды, спорттан спіртім..., атлет-мәтілеттен кәгілетім артық еді-ау, шорт знайт, мұндай боларын» [10, б. 184], – деген ішкі ойының берілуінде апозиопезистік тәсіл арқылы автор ирониялық мән үстейді.

«Жұмбақ бажаның хатында» он жылдан бері үйленуге қалыңмал жинай алмай жүрген Қ-ға ақылды айтып хат жазатын «бажасының» кім екенін сұрағанда, оған: «Ол жерде таныстар көп қой, қайсысының бажа болғысы келіп, басы ауырып, балтыры сыздап жүр дейсің?» – деген жауабында әңгімедегі ирониялық астарды тұспалдайтын сарын бар.

Қорытынды

Сатиралық шығармалардағы күлкі элементтерінің арасалмағын саралағанда, олардағы сатира мен ирония ауқымында ирониялық айтылымдардың да өзіндік орнын аңғаруға болады. Ирония мұндай мәтіндерде күлкі тудыру қызметінен гөрі көбінесе сатиралық немесе юморлық қолданыстарға өзіндік мән үстеп, күлкіні өткірлеу мақсатында қолданылатынын байқаймыз. Ирония авторлық баяндауда да, сондай-ақ кейіпкер сөздерінде де молынан ұшырасады. Оларда жеке ирониялық қолданыс болумен қатар, сатиралық немесе юморлық бейнелеудегі ирониялық мән үстейтін сипаттарын да айтуға болады. А.Тоқмағамбетов, Ш.Смаханұлы, Ү.Уайдин, М.Рәшсекілді көрнекті сатирик жазушылардың сатиралық әңгімелері мен фельетондарында иронияның бағалаушылық, сыншылдық қасиеті айқын байқалады. Мұндай шығармаларда иронияның авторлық баға берудің, сыни көзқарасты танытудың, қайшылықтарды ашудың құралы ретіндегі объективтілік пен талдаушылық қасиеттерін айқын көруге болады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Манн Т. Сочинения в 10 томах / Т.Манн. - Т. 10 – М., 1961.
- [2] Қожакеев Т. Сатира негіздері / Т.Қожакеев. – Алматы. – Санат, 1996.
- [3] Тоқмағамбетов А. Шәңгек / А.Тоқмағамбетов. – Алматы. Жазушы, 1967.
- [4] Мұсаев А. Мәңгі өлмес күлкі / А.Мұсаев. – Алматы. Жазушы, 2012.
- [5] Смаханұлы Ш. Елпекбайдың телпегі / Ш.Смаханұлы. – Алматы. Жазушы, 1987.
- [6] Хабибьярова Э.М. Ирония в произведениях М.Булгакова / Э.М.Хабибьярова. Дисс. ...канд. фил. наук. – Бирск, 2011.
- [7] Уайдин Ү. Күлкі, күлкі... / Ү.Уайдин. – Алматы. Ана тілі, 2019.
- [8] Уайдин Ү. Пәлен-Пәштуан / Ү.Уайдин. – Алматы. Жазушы, 1992.
- [9] Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С.Ахманова. – 2-е изд., стер. – М.: УРСС: Едиториал УРСС, 2004.
- [10] Рәш М. Кері тартқанды бері тарт / М.Рәш. – Астана, 2008.

REFERENCES

- [1] Mann, T. (1961). *Sochineniya v 10 tomah [Essays in 10 volumes], 10. M. [in Russian]*.
[2] Qojakeev, T. (1996). *Satira negızderi [The Basics of Satire]. – Almaty. – Sanat [in Kazakh]*.
[3] Toqmağambetov, A. (1967). *Şāñgek [Changek]. – Almaty. Zhazushy [in Kazakh]*.
[4] Musaev, A. (2012). *Māñgı ölmes küلك [Ever-living laughter]. – Almaty. Zhazushy [in Kazakh]*.
[5] Smahanuly, Ş. (1987). *Elpekbaıdyñ telpegi [Elpekbai's Cap]. – Almaty. Zhazushy [in Kazakh]*.
[6] Habib'yarova, E.M. (2011). *Ironiya v proizvedeniyah M.Bulgakova [Irony in the works of M. Bulgakov]. Diss. ...kand. fil. nauk. – Bırsk [in Russian]*.
[7] Uajdin, Y. (2019). *Külki, külki... [Laughter, laughter...]. – Almaty. Ana tili [in Kazakh]*.
[8] Uajdin, Y. (1992). *Pälen-Päştuan [One more thing]. – Almaty. Zhazushy [in Kazakh]*.
[9] Ahmanova, O.S. (2004). *Slovar' lingvisticheskikh terminov [Dictionary of linguistic terms]. – 2-e izd., ster. – M.: URSS: Editorial YPCС [in Russian]*.
[10] Rəsh, M. (2008). *Keri tartqandy beri tart [Pull on the reverse side]. – Astana [in Kazakh]*.

Кабылов А.Д., Курганбеков Б.

МЕСТО ИРОНИИ В САТИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. Статья посвящена рассуждению о месте иронии в сатирических произведениях. Использование иронии в прозаических произведениях выдающихся сатириков казахской литературы рассматривается на примере рассказов и фельетонов А. Токмагамбетова, Ш. Смаханулы, У. Уайдина, М. Раш. Функция иронии в сатирических произведениях как средства авторской оценки, проявления критического подхода, раскрытия противоречий анализируется на конкретных примерах. Через использование иронии в авторском повествовании и в высказываниях героя делается попытка оценить художественную функции в проявлении оценочности, аналитичности, критичности. Кроме того, особенности иронического смысла в подтексте также дифференцируются с помощью риторических приемов, таких как аллюзия, перифраза, эмфаза. В статье функции иронии в выражении авторской точки зрения характеризуется особенностями ее применения в сатирических и юмористических текстах. Так же рассматривается, что помимо лингвистической формы иронического смысла, объективные, концептуальные, ассоциативные формы проявляются на текстовом уровне.

Ключевые слова: сатирические произведения; сатира; юмор; ирония; авторское точка зрения; объективная ирония; концептуальная ирония; подтекст; рассказ; фельетон; ассоциативная ирония; аллюзия; перифраза.

Kabylov Adilet, Kurganbekov Bolat

THE PLACE OF IRONY IN SATIRICAL WORKS

Annotation. The article is devoted to the discussion of the place of irony in satirical works. The use of irony in the prose works of outstanding satirists of Kazakh literature is considered on the example of stories and feuilletons by A. Tokmagambetov, Sh. Smakhanuly, U. Uaydin, M. Rush. The function of irony in satirical works as a means of the author's assessment, the manifestation of a critical approach, the disclosure of contradictions is analyzed on specific examples. Through the use of irony in the author's narrative and in the statements of the hero, an attempt is made to evaluate the artistic function in the manifestation of evaluativeness, analyticity, and criticality. In addition, the features of the ironic meaning in the subtext are also differentiated using rhetorical techniques, such as allusion, periphrasis, and emphase. In the article, the function of irony in the expression of the author's point of view is characterized by the peculiarities of its application in satirical and humorous texts. It is also considered that in addition to the linguistic form of ironic meaning, objective, conceptual, associative forms are manifested at the textual level.

Keywords: satirical works; satire; humor; irony; author's point of view; objective irony; conceptual irony; subtext; story; feuilleton; associative irony; allusion; periphrasis.

ӘОЖ 811.512.1
ГТАХР 16.21.33
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).10

¹Рысбаева Г.Қ.*, ²Исаева Ж.Т., ³Тұңғышбаева Ғ.Ж., ⁴Алиева С.А.

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

²С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті,
Алматы, Қазақстан

³Каспий қоғамдық университеті, Алматы, Қазақстан

⁴М. Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы,
Алматы, Қазақстан

*Корреспондент авторы: guldarhan@inbox.ru

E-mail: guldarhan@inbox.ru, zhanar_isaeva@inbox.ru, galiya503@gmail.com,
a_salima@mail.ru

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада автор түркі халықтарының рухани мұрасы жайлы сөз қозғайды. Бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын ескерткіштердің бірі - бүкіл әлемге әйгілі болған VIII ғасырдағы Орхон-енисей ескерткіштегі жазулардан «Алла», «Құдай», «Тәңірі» культтік сөздерінің әлемнің тілдік бейнесі тұрғысынан қарастырады. Араб-парсы тілдерінен енген «Құдай», «Алла», «Тәңірі» культтік лексемалар негізгі тірек компонент қызметін атқарып, «берді», «берген» деген етістіктермен тіркесіп келіп Аллаберген, Тәңірберген, Құдайберген, Жасаған берген, Аллаберді, Құдайберді, Тәңірберді сияқты ер адамдардың есімдері жасалады. Ұлттық дүниетанымдағы «жаратушы күштер» концептісінің когнитивтік моделін - «Құдай», «Алла», «Тәңірі» синонимдес концептілер арқылы анықтап, этностық дүниетаным мен салт-дәстүрге, наным-сенімдерге қатысты байырғы лексикадан қалыптасқан когнитивтік бірліктерге этнолингвистикалық талдау жасалады. «Құдай», «Алла», «Тәңірі» тірек-сөздерімен келген культтік фразеологизмдердің түркі халықтарының дүниетанымдық жүйесінде алатын орны айырықша, мифтік-танымдық бірліктер болып табылады. Адам санасында дүниенің көрінісі когнитивтік құрылым, когнитивтік бірліктер арқылы іске асырылады.

Кілт сөздер: рухани мұра; Орхон-енисей ескерткіші; культтік сөздер; Алла; Құдай; Тәңірі.

Kіріспе

Түбі бір түркі дүниесінің ортақ құндылығы саналатын түркі жазуы - тарихы ортақ, тағдыры ұқсас түркі тілдес мемлекеттердің тарихы. Бүгінгі ғаламдастыру, жаһандандыру саясатының аясында әлем бейнесінің көрінісі саналатын тіл - ең алдымен дүниенің көрінісін, бейнесін сипаттайды, таңбалайды. Рухани дүниенің жаңғыруы - халықтың әлеуметтік-психологиялық, ұлттық болмысы.

Түркі дүниесінің ортақ құндылығына қатысты В.Томсен, В.В.Радлов, Н.Х.Оркун, С.Е.Малов, Т.Текин, С.Г.Кляшторный, В.А.Лившиц, А.Н.Кононов, В.Д.Кормушин, Г.Клосон, В.Атлай, А.Фон Гавен, А.М.Щербак, т.б. және Ш.Уәлиханов, А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Айдаров, С.Аманжолов, Ә.Құрышжанов, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, Ә.Қоңыратбаев, М.Жолдасбеков, С.Қасқабасов, Ғ.Мұсабаев, Қ.Өмірәлиев, Қ.Сартқожаұлы, т.б. ғалымдардың еңбегін атауға болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу әдістері жұмыстың алдына қойған мақсат-міндеттеріне байланысты айқындалды. Мақалада көзделген мақсат-міндеттерді шешу барысында зерттеудің диахрондық-синхрондық, сипаттама, талдау, тарихи салыстырмалы, салғастырмалық, типологиялық зерттеу, этимологиялық түсіндіру, құрылымдық және фреймдік талдау әдістері қолданылды. Салыстырмалы әдіс арқылы қазақ, қырғыз, татар, өзбек тілдеріндегі тілдік деректердің тарихы, мәдени, діни, т.б. туысқандық тамыры айқындалды.

«Тәңірі» сөзінің ежелден түркі тілдеріне меншікті сөз екендігін түркі халықтарының мәдениетінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын, бүкіл әлемге әйгілі болған Орхон ескерткіштеріне (VIIIғ.) арналған тарихи ескерткіштерде қолданылуымен дәлелденеді. Орхон ескерткіштері: Күлтегін, Тоныкөкке арналған ескерткіштегі жазулардан көне түркі халықтарының Тәңірге, Күнге, суға табынып, тағзым еткенін толық аңғаруға болады. Күлтегін ескерткіші Түркі халықтарының баға жетпес мәдени байлығы.

Зерттеу нәтижелері

Түркі халықтарының дүниетанымында, рухани болмысы мен тіршілігінде, оның «ғалам бейнесінде» культ концептісіне енген «Жаратушы күштер» концептосферасы «құдай», «алла», «тәңір» культтік лексемалар аясында топтастырылды. Жаратушы күштер» концептісімен байланысты тілдік құрылымдар бір күннің жемісі емес, ғасырлар бойы жасалып, өшпей, ұмытылмай, өз мәні мен күшін жоймай бүгінге дейін келіп отыр.

Тарихи деректерге бойынша «Күлтегін», «Тоныкөк» ескерткіштеріндегі жазбаларында «Тәңірі» сөзінің ежелден түркі халықтарының мәдениетінің тарихында елеулі орын алғандығын байқауға болады:

Күлтегіннің үлкен жазуында:

Үзе көк теңрі,
Асра йағыз йір қылынтукда,
Екін ара кісі оғлы қылынмыс.

Кісі оғлынта үзе ечүм апам
Бумын қаған, Істемі қаған
олурмыш.
Олурыпан, түрк будуның
илін, төрүсін тута бірміс,
іті бірміс.

Күлтегіннің кіші жазуында:

Теңрі тег, теңріде болмыш
Түрк Білге қаған,
Бұ өдке олуртым.

Тоныкөк жазуында:

Теңрі йарулқазу!
Бікүл түрк будунқа
йаруғлуғ йағуғ келтүрмедім.
Төгүнлік атуғ йүртмедім.

деген жазулар соған дәлел [1,б. 44].

Аудармасы:

Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам
баласы жаралған.
Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Істемі қаған
отырған.
Отырып, түркі халқының
Ел-жұртын қалыптастырған,
иелік еткен.

Аудармасы:

Тәңірдей тәңірі жаратқан
Түрік Білге қаған,
Бұл шақта отырдым.

Аудармасы:

Тәңірі жарылқады!
Бүкіл түркі халқына
қарулы жау келтірмедім,
Атты әскер жолатпадым. –

Біздің ойымызша «Тәңірі» - байырғы түркілердің табынатын, жаратушы жалғыз құдайы. Тәңірге табыну дінінде - бүкіл әлемді, ондағы тіршілік атаулыны, яғни жаратылыстың бәрін жасаушы жалғыз құдіретті күш бар екені мәлімденген. Сондықтан болар көне түркілер бағзы заманнан қуанса да, қайғырса да, қиындыққа душар болса да,

алдағы мақсатына, арманына жетуді көздесе де, бір нәрсені атқарса да, алысқа жол жүретін болса да, аманшылық, денсаулық тілесе де, көкке қарап тағзым ететін болған. Түркі тектес халықтардың дәстүріне сіңісіп кеткен бетке перде ұстау ғұрпы, қазақ халқында келін түсіргенде, келіннің бетіне ақ перде жауып келіп, қайын атасы, қайын енесі, қайын ағалары мен қайын апаларына сәлем бергізу кезеңіндегі оң тізілерін үш рет бүгетіні Тәңірге сыйынып, күнге құрмет көрсетуден бастау алған. Тәңірлік діннің негізі халықтың дүниетанымынан туындаған, табиғатқа табыну, табиғатты ардақтау салты, аспан денелеріне сыйыну, ата-бабаны ардақтау, ата-баба аруағына сыйыну салты құрайды. Ата-ананы сыйлап пір тұту халқымыздың асыл қасиеттерінің бірі. Аруаққа сыйыну - тіршілікте тындырған істеріне байланысты айрықша қасиет иесі саналған ардақты аталардың рухымен қанаттану, тең болуға талаптану ұғымын білдіреді. Қазақтарда аруақты қастерлеу салты қазіргі күнге дейін өз күшінде.

Тәңір сөзі түркі халықтарында, мәселен, қырғызша - «теңир», «тенир», ұйғырша - «тәңри», өзбекше - «тангри», татарша - «теңре», қарақалпақша - «теңир», алтайша - «тенгри», якутша - «тангара», хакашша - «тигир», «тер», қарашай-балқарша - «тейри», құмықша - «тенгри», «тенгири» және монғолша - «тэнгэр» деп аталады.

Қазақ тіліндегі «Тәңір жаратқан», «Тәңір жарылқасын!», т.б., қырғыз тіліндегі «Тенир жарылғасын!» «Тенир жалғасын!», - сөзбе-сөз: «тәңірі (құдай) оңдасын, жолы болсын», қазақ тіліндегі «Тәңір қолдасын!», қырғыз тіліндегі «Тенирим колдосун!» - сөзбе-сөз: «тәңірі оңдады, жарылқады», т.б. және «Тәңір алғыр!», «Тәңір ұрсын!», қырғыз тілінде «Тенир урсун!» - сөзбе-сөз: «кұры, жоғал, өл» деген мағынадағы қарғыс, т.б. сияқты Тәңір теонимінің қатысуымен жасалған фразеологизмдер қазақ-қырғыз халқының дәстүрлі тәңірлік танымын танытатын, ұқсас бейнелі тіркестер болып саналады.

Тәңірі лексемасы тілдік ұжымның когнитивтік санасында тірек сөз концепт ретінде танылып, оның аясына: тәңір алғыр, тәңір атсын, тәңір жазды, тәңір жарылқасын, тәңір тұтты, тәңір пана болсын, тәңір жар болсын, тәңір бұйрығы, тәңір құдіреті, тәңір береке берсін, тәңір жолы, тәңірінің күні, тәңірінің құлы, тәңір сақтасын, тәңірге сыйыну, тәңірге табыну, тәңірден тілеу, тәңірі тізгін оңдаса, тәңірі ісі, т.с.с. мағынасымен байланысты мәнділік ақпараттарды топтастырған. Тәңір алғыр! тәңір алсын! тәңір атқыр! тәңір берсін! тәңірден тап! тәңір жүзінді аулақ қылсын! тәңір кессін! деген сияқты тіркестер қарғыс мағынада қолданылады. Ал, Тәңір бағынды ашсын! Тәңір береке берсін! Тәңір жарылқағыр! Тәңір жарылқасын! Тәңір ием жар болсын! Тәңір қолдасын! Тәңір қуат берсін! Тәңір пана болсын! Тәңір оңдасын! Тәңір тілеуінді берсін! деген сияқты тіркестер алғыс, тілек мәнде қолданылады.

Концептілік өріс аясына кіретін «Тәңірі», «Құдай» культтік лексемасын тілдік санада кейде бірін-бірі ауысырып та қолданылады, синонимдес сөздер, сөйлемде атқаратын қызметтері де бірдей. «Тәңіріге арнап құрбандық шалу» немесе «Құдайға арнап құрбандық шалу» - тәңірді атап мал садақа берді дегенді білдірсе; «Тәңірден мойнына бұршақ салып сұрап [тілеп] алды» немесе «Құдайдан мойнына бұршақ салып сұрап [тілеп] алды» - құдайға мал, жан атап жүріп тапты деген мағынаны білдіреді. «Тәңірден сұрап [тілеп] алған жалғызы» немесе «Құдайдан сұрап [тілеп] алған жалғызы» - әлпештеген сүйіктісі дегенді білдіреді.

Түркі халықтарының мәдениетінде адам есімдеріне де үлкен көңіл бөлінген. Культтік лексемалардың антропонимиялық қордағы үлесін қазақ тіліндегі есімдер ғана емес, араб, парсы тілдерінен енген антропонимдер де құрайды. Түркі халықтарының дүниетанымында, рухани болмысы мен тіршілігінде, оның «ғалам бейнесінде» культ концептісіне енген «Жаратушы күштер» концептосферасы «құдай», «алла», «тәңір» культтік лексемалар аясында топтастырылды. Кез келген халықтың антропонимиясында әйел, еркек есімдері болады, кісі есімдерінің қойылу үрдісінде гендерлік жүйе сақталады.

Татар антропонимия саласын зерттеуші ғалым Г.Р.Галиуллина: «Түркі атауында Тәңір (Тәңір) компонентімен келесі атаулар кездеседі: Тәңірбиргән, Тәңірбирде, Тәңірқұл. Антропонимдерде, тілдік белгілердегідей, алдыңғы дәуірлердің халықтық жады сақталған.

Жоғарыда аталған күрделі атаулардағы культтік сөздерден тәңірдің пұтқа табынушы құдайлар иерархиясындағы ерекше орнын көрсетеді. Аллабирде, Аллабиргән, Аллагол, Ходайбирде, Құдайбақты, Ходайбақты және т.б. ерлердің есімдері түркі-татарлардың ата-бабалары салған дәстүрлерді тұжырымдайды дей келе, баланы «алла биргән», «алла биргәнем», «алла бабасының улы/қызы» (құдайдың бергені, құдайдың бере салған ұлы/қызы)» - деп өз ойын жеткізеді [2,б.34]. Қырғыз антропонимикасын зерттеуші: Қырғыз халқында да жаратушы күштерге байланысты қойылған «Алдаберди, Теңирберди, Қудайберди» деген адам есімдері кездеседі дей келе, «Теңізбай журту жөнүндө» деген әңгімесінде үзінді келтіреді: «Біреу балалары есейе бастағанда, Теңізбай Суумурунга барады. «Маған текті жерден қалыңдық тауып беріңіз?» дейді. Суумурун қарындасын күйеуге беріп, қалың мал алып қойғандықтан, өз қызын беруге тура келеді. Содан кейін Алдаберди, Теңирберди, Қудайберди деген ұлды болады. Сөйтіп алты ұлдан көбейіп, жеке ел болады» [3,б.126]. Өзбек антропонимикасын зерттеуші Э.Бегметов: Өзбек халқындағы Тангриберген, Тангриберди, Тангрикүл, Қуанышбек, Ойзада, Ойкон деген есімдер Аспан, күн, айға табынуымен байланысты, осы Аспан мен жер бетіндегі «құдайларға» табыну мен құрмет көрсетудің жарқын дәлелі болып табылады», - деп жазады [4,б.18]. Жоғарыда келтірілген қазақ, қырғыз, өзбек, татар тілдеріндегі адам есімдерінің қойылу мағыналары жағынан ортақ ұғымдық, дүниетанымдық байланыс бар екенін аңғардық. Бұл үш тілдегі адам есімдерінің айтылуы жағынан фонетикалық өзгеріске түскенімен, семантикалық мағынасы бірдей.

Қазақ халқы ат қоюға ерекше көңіл бөлген. Сәбидің есімін жақсы, беделді кісілерге қойғызып, батасын алатын болған. Жаңа туған сәбидің есімін ұлттық дәстүрімізге қарай бейімдеп, жақсы ат қоюға тырысқан.

«Алла», «Құдай», «Тәңірі», «Жасаған», «Жаппар» сияқты культтік сөздері негізгі тірек компонент қызметін атқарып, «берді», «берген» деген етістіктермен тіркесіп келіп Аллаберген, Тәңірберген, Жасағанберген, Құдайберген, Аллаберді, Құдайберді, Тәңірберді сияқты кісі есімдері жасалады. Қазақ халқының ұғымында бұл атаулардың сыртқы формасы әртүрлі болғанымен, мағынасы мен мәні бір.

Бұл культтік сөздердің астарында «құдай берді», «құдай бере салды», «алла берді», «алла бере салды» деген танымдық түсінік бойынша баланы жаратушы «бір алла берді» деген сеніммен осылайша балаға ат (есім) берген. «Алла+берді», «Құдай+берді», «Тәңір+берді», «Алла+берген», «Құдай+берген», «Тәңір+берген» деген құрылымдық модельдер жасайды. Адамдар балаларын жақсы көргенде «алла берген», «алла бере салған», «алланың берген құлы» деген когнитивтік бірліктер осы мақсатта айтылған.

Алла сөзінің көркем есімдерінің де алдына «Абд» яғни «пенде», «құл» деген сөзді, кейде Алла сөзінен соң «Абд» яғни «пенде», «құл» деген сөзді қосып адамдарға есім етіп қойған. Мысалы, «Абд» сөздің басында келіп, «Абдулла», «Абдуррахман», «Абдуррахим» деген кісі есімдері жасалса, сөздің соңында «абд» яғни «пенде», «құл» сөзі жалғасып келіп, «Құдайқұл», «Жаппарқұл», «Тәңірқұл» деген адам есімдері де жасалады. Пайғамбарымыздан (с.ғ.с.) балаларға ат қою туралы сұралғанда, ол: «Есімдердің ең абзалдары - Аллаһтың көркем есімдеріне «Абд» сөзін қосып құралған есімдер» деген болатын. Бұл есімдердің астарында «алла берген», «алла бере салған», «алланың берген құлы» деген мақсатта айтылған когнитивтік бірліктер байқалады. «Абд» яғни «пенде», «құл» сөздерінің сөзжасамдық мәні бар.

«Аллаберген, Тәңірберген, Жасағанберген, Құдайберген» сөздеріне мәнделес «Тілепберген», Тілеуберген, «Тілеуқабыл» деген кісі есімдерінің де негізгі мәні - баланы алладан тілеп жүріп көргені мен тілегенінің қабыл болғаны деген мағынада жұмсалады. Атаудың екінші сыңарындағы «берген», «қабыл» сөздерінің де туынды сөздің мағынасына қосатын сөзжасамдық мәні бар.

Культтік лексемалардың антропонимиялық қордағы үлесін қазақ тіліндегі есімдер ғана емес, араб, парсы тілдерінен енген антропонимдер де құрайды. «Алла» араб тілінен, «Құдай» парсы тілінен енген, «Тәңірі» көне түркі тілінен, «Жаппар», «Жаратушы» қазақ

тіліндегі баламасы. Аллаберген, Құдайберген, Тәңірберген, Аллаберді, Құдайберді, Тәңірберді, Құдайқұл, Тәңірқұл, Жаппар, Жаппарқұл, Жаппарәлі деген сияқты жаратушы күштерге қатысты туындаған ер адамдардың есімдері қазіргі таңда да өте сирек кездеседі. Дәл осындай ұқсастықтар басқа да түркі тілдес халықтарда да бар. «Алла», «Құдай», «Тәңірі» культтік сөздері түркі-татарлардың да адам есімдерінде: «Аллабирде, Аллабиргән, Аллагол, Ходайбирде, Кудайбакты, Ходайбакты, Тәңребиргән, Тәңребирде, Тәңрекол, Тәңребирдиев, Тәңребирдин, Тәңрегулов» деп кездессе, «алла биргән», «алла биргәнем», «алла бабасының улы/қызы» деген когнитивтік бірліктер балаларын еркелеткенде жиі айтылады [5,б.104-105].

Көптеген ғалымдардың пікірінше, Ай культімен, Күн культімен, Жұлдыз культімен байланысты антропонимдер ең көне болып есептеледі. Ай және күн компоненті бар есімдер түркілерде кеңінен таралған есімдер болып саналады. Көне түркі тілінде Ай культі компонентінің бірінші орында тұруынан Ај қауап (Ай қаған), Ај ölüтgi (Ай өлүтчи, Ай өлді), Ај toldi (Ай толды) секілді есімдер көне түркі сөздігінде кездеседі. Түркі халықтарының антропоним жасам жүйесінде Ай культі кеңінен таралған, тұрақты әрі белсенді қолданылатын антрополексема. Ж.Баласағұнның «Құтты білік» шығармасындағы Айтолды және Күнтуды деген қыз баланың есімдері де екі сөздің бірігуінен жасалып, бір ұғымды білдіретін құрылымдық модельдер жасайды: Ай+толды, Күн+толды. «Құтты біліктегі» басты кейіпкерлердің есімдері Айтолды және Күнтуды, олардың есімдері дәулетпен (бақытпен) және әділдікпен байланысты. Аспан культі мен жұлдыздарға қатысты қазақ есімдері аспанға, суға, жерге табынған көне түркілердің наным-сенімімен байланыстырылады (Т.Жанұзақов). Айға байланысты: Айсұлу, Айжарық, Айжарқын, Айнұр, Айшуақ, Айбарша, Айжан, Айкүміс, Айпара, Айбек, Айдос, Айдар, Айдарбек, Айерке, т.б.; Күнге байланысты: Күнсұлу, Күнжарық, Күнту, Күнтуар, Нұрай, Нұралы, Нұрсұлу, Нұржан, Нұрғаным, Нұртай, Нұрбала, Нұрбол, Нұрбай, Нұрбек, Нұрбибі, Нұралы, Нұрғали, Нұрсұлтан, Нұрсұлу, Нұргүл, Нұржігіт, Нұрқасым, Нұртуған, Сауле, Айсәуле, Нұрсауле, т.б.; Жұлдызға байланысты: Айжұлдыз, Жұлдыз, Жұлдызай, Шолпан, Венера, Есекқырған, Үркер, т.б. кісі есімдері қойылған. Профессор Қ.Жұбанов аспан денелері Күнсұлу, Айсұлу, Таңсұлу, Күнжарық, Айжарық, Таңжарық есімдері туралы былай дейді: «Әйел адамдарының есімдері Күнсұлу (сұлу күн), Айсұлу (сұлу ай), Таңсұлу (сұлу таң), немесе соларға ұқсас ер адамдардың есімдері Күнжарық (ашық күн), Айжарық (ашық ай), Таңжарық (ашық таң) сияқты сөздерден жасалған, бұл сөздерден сұлу (әдемі) және жарық (ашық) сын есімдерімен берілген анықтамалар анықталған Күн (Күн), Ай (ай) және Таң (таңғы таң). Мұндай есімдерде соңғы компоненттерде (сұлу мен жарық), ал бірінші компоненттерде (күн, ай, таң) - деген сөздер арқылы бірігіп, жеке есімдерді құрайтын тіркестер өте сирек кездеседі» [6,б.126]. Ғалым «Күн, Ай, Таң» сөздері «сұлу» және «жарық» сөздерімен тіркесіп, Күнсұлу, Айсұлу, Таңсұлу, Күнжарық, Айжарық, Таңжарық есімдері жасалғандығын және сөйлемдегі қызметін анықтайды.

Түркі-татарларда да қазақ тіліндегідей Ай, Көн, Таң (Ай, Күн, Таң) сөздерінің тірек болуынан: Айбулат, Айваз, Айвар, Айдин, Айнур, Айзат, Айдар, Айдис, Айгөл, Айзидә, Айдан, Айсина, Айсылу, Айзилә, Айназ, Таң, Таңгөл, Таңчулпан, Таңсылу, Таңнур, Таңсу және т.б. кісі есімдері жасалады [2,б.19]. Ал Г.Ф.Саттаровтың мақаласында татар тілінің антропонимиясының ежелгі түркілердің наным-сенімдеріне сәйкес аспанға, табиғатқа табынуды сипаттайтын есімдер Кугәй, (Кук+ай), Айсылу, Чулпан т.б. [7,б.69] туралы көрсетілсе, қырғыз тілінде де Айжамал, Айчурек, Толғанай деген қыз балаға есімдер қойылатыны Айға үлкен құрмет көрсетудің мәні.

Сонымен қатар түркі тілдес халықтарда аспан денелері Айға, Күнге, Жұлдызға және жарық пен сәулеге, Күн Нұрына байланысты қойылатын адам аттары ертеден жалғасып келеді, бұл сөздердің астарында Ай, Күн, Жұлдыз культіне табынумен байланысты «Ай, Күн, Жұлдыздарға» деген шексіз құрмет, наным-сенім жатқанын аңғарамыз [8,б.299-302].

Сол сияқты, қазақ, қырғыз және татарларда қыз бала, ер балаларға Ай, Күн аттарын қоюдың этимологиясы сұлулықты, мейірімділікті, нәзіктік ұғымдарды аңғартады. Бұл үш халықтағы кісі есімдері екі сөздің бірігуінен жасалып, бір ұғымды білдіретін құрылымдық модельдер жасайды. Мысалы, қазақ тілінде Айға байланысты: Ай+сұлу, Ай+жарық, Ай+нұр, Ай+шуақ, Ай+барша, Ай+жан, Ай+күміс, Ай-сәуле, Ай+пара, Ай+бек, Ай+дос, Ай+дар, Ай+дар+бек, т.б.; Күнге және нұрға байланысты: Күн+сұлу, Күн+жарық, Күн+ту, Күн+туар, Нұр+ай, Нұр+сұлу, Нұр+жан, Нұр+ғаным, Нұр+тай, Нұр+бала, Нұр+бол, Нұр+бай, Нұр+бек, Нұр+бибі, Нұр+алы, Нұр+ғали, Нұр+сұлтан, Нұр+сұлу, Нұр+гүл, Нұр+жігіт. Нұр+қасым, Нұр+туған, Нұр+сауле, т.б. Түркі-татарларда Айға байланысты: Ай+булат, Ай+ваз, Ай+вар, Ай+дин, Ай+нур, Ай+зат, Ай+дар, Ай+дис, Ай+гөл, Ай+зидә, Ай+дан, Ай+синә, Ай+сылу, Ай+зилә, Ай+наз, т.б.; Қырғыздарда Айға байланысты: Ай+жамал, Айчурек, Толған-ай деген есімдер қыз балаға қойылады.

Қорытынды

Тоқсан ауыз сөзді тобықтай түйінге сыйғыза отырып, халықтың рухани байлығын бейнелейтін абстрактілі ұғымдағы культке қатысты тұрақты тіркестердің құрылымдық сипатын байқадық. Соған сәйкес мифологиялық түсінік бойынша бүкіл ғаламды жаратушы, оны билеп төстеуші, табиғаттан тыс бір ғана күдіретті күш ретінде бейнеленетін жаратушы күш Тәңірінің тілдік көріністері «Әлем ↔ Тәңірі ↔ Өмір ↔ Өлім ↔ Адам» мифологемалары аясында қарастырылды.

ӘДЕБИЕТ

[1] *Күлтегін: Көне түркі жазба ескерткіші / Көне түркі тілінен аудар. М.Жолдасбеков. - Алматы, 1986. -80 б.*

[2] *Галиуллина Г.Р. Татарская антропонимия в лингвокультурологическом аспекте / Г.Р.Галиуллина. Автореферат дисс. ...доктр. филол. наук. Казань, 2009. - 44 с.*

[3] *Осмонкулов Ж. Теңізбай журту жөнүндө [Электронный ресурс] / Ж. Осмонкулов. - Режим доступа: <http://sanjira.ru/sanjira/126.html>.*

[4] *Бегметов Э. Антропонимика узбекского языка / Э.Бегметов. - Ташкент, -1965 - С. 18.*

[5] *Рысбаева Г.Қ. Орхон ескерткіштеріндегі көне түркілердің дүниетанымы. 104-105 бб. / Проблемы языкознания [Электронный ресурс] / Г.Қ.Рысбаева .- Режим доступа: <https://emirsaba.org/problemi-yazikoznaniya-v3.html?page=13%2018.42%20%>*

[6] *Жұбанов Е. Қазақтың ауызекі көркем тілі / Е.Жұбанов.- Алматы, 1996. -126 б.*

[7] *Саттаров Г.Ф. Некоторые вопросы татарской антропонимии / Г.Ф.Саттаров // Вопросы истории философии и педагогики. - Казань, 1965, -вып. 1. С.69.*

[8] *Rysbayeva G. Animistic beliefs and totemic Personal Names in the world picture. Life Science Journal. 2014. Volume 11(11s). 299-302 бб.Режим доступа: http://www.lifesciencesite.com/ljs/life1111s/067_25862life1111s14_299_302.*

REFERENCES

[1] *Kúltegin: Kóne túrki jazba eskertkishi [Kúltegin: Kóne túrki jazba] (1986). Kóne túrki tilinen áydarma. M.Joldasbekov - Monument of ancient Turkic writing. Almaty [in Kazakh].*

[2] *Galyullina, G.R. (2009). lngvomádeniettegi tatar antroponimiasy [Tatar anthroponymy in the linguoculturological aspect]. The author's abstract diss. ...dr. philol. sciences' Kazan' [in Russian].*

[3] *Osmonqulov, J. Teñizbai jurty [About Tengizbay people] Retrieved from-<http://www.science-education.ru/109-9577> [in Kirgiz].*

[4] *Begmetov, E. (1965). Ózbek tiliniñ Antroponimikasy [Anthroponymy of the Uzbek language]. Tashkent [in Russian].*

[5] Rysbayeva, G.Q. *Orhon eskertkisherindegi kóne túrkilerdiń dúnietanymy [Worldview of the ancient Turks in Orkhon monuments]. Til bilimi máseleleri. Retrieved from <http://emirsaba.org/problemi-yazikoznaniya-v3.html?page=13%2018.42%20%> [in Kazakh].*

[6] Jubanov, E. (1996). *Qazaqtyń aýyzeke kórkem tili [Kazakh spoken artistic language] Almaty [in Kazakh].*

[7] Sattarov, G.F. (1965). *Tatar antroponimiasynyń kebir máseleleri [Some questions of Tatar anthroponymy]. Questions of history philosophy and pedagogy.- Qazan [in Russian].*

[8] Rysbayeva, G. (2014). *Animistic beliefs and totemic Personal Names in the world picture. Life Science Journal. Retrieved from http://www.lifesciencesite.com/ljsj/life1111s/067_25862life1111s14_299_302.pdf [in English].*

Рысбаева Г., Исаева Ж., Тунгушбаева Г., Алиева С. ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аннотация. В этой статье автор рассказывает о духовном наследии тюркских народов. Орхоно-енсейский памятник VIII века, ставший всемирно известным, рассматривает культовые слова «Аллах», «Бог», «Тенгри» с точки зрения языковой картины мира. Культовые лексемы «Бог», «Аллах», «Тенгри», вошедшие в арабо-персидский язык, служат основным опорным компонентом, сочетаясь с глаголами «берди», «берген», образуются имена таких мужчин, как Аллаберген, Тенгриберген, Кудайберген, Жасаганберген, Аллаберди, Кудайберды, Тенгриберды. Выявляется когнитивная модель концепта «Силы Творца» в Национальном мировоззрении - концепты-синонимы «Бог», «Аллах», «Тенгри», проводится этнолингвистический анализ когнитивных единиц, сформированных из лексики коренных народов, относящихся к этническому мировоззрению и традициям, предрассудкам. Культовые фразеологизмы с опорными словами «Бог», «Аллах», «Тенгри» занимают особое место в мировоззренческой системе тюркских народов. В сознании человека отражение мира реализуется через когнитивную структуру, когнитивные единицы.

Ключевые слова: духовное наследие; Орхоно-енсейская письменность; культовые слова; Алла; Кудай; Тенгри.

Rysbayeva Guldarkhan, Issayeva Zhanar, Tungushbayeva Galiya, Aliyeva Salima THE SPIRITUAL HERITAGE OF THE TURKIC PEOPLES

Annotation. In this article, the author talks about the spiritual heritage of the Turkic peoples. The Orkhon-Yensei monument of the VIII century, which has become world-famous, examines the cult words "Allah", "God", "Tengri" from the point of view of the linguistic picture of the world. The cult lexemes "God", "Allah", "Tengri", included in the Arabic-Persian language, serve as the main supporting component, combining with the verbs "berdi", "bergen", the names of such men as Allabergen, Tengribergen, Kudaibergen, Zhasaganbergen, Allaberdi, Kudaiberdy, Tengriberdy are formed. The cognitive model of the concept of "The Power of the Creator" in the National worldview is revealed - the concepts are synonyms "God", "Allah", "Tengri", an ethnolinguistic analysis of cognitive units formed from the vocabulary of indigenous peoples related to ethnic worldview and traditions, prejudices is carried out. Cult phraseological units with the reference words "God", "Allah", "Tengri" occupy a special place in the ideological system of the Turkic peoples. In the human mind, the reflection of the world is realized through a cognitive structure, cognitive units.

Keywords: spiritual heritage; Orkhon-Enysei inscription; cult words; Alla; Kudai; Tangri.

ӨОЖ 811.512.1
ГТАХР 16.41.25
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).11

Салқынбай А.Б.* , Каспихан Б.К.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*Корреспондент авторы: asalkbek@gmail.com

E-mail: asalkbek@gmail.com, b.kaspikhan@gmail.com

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ «ӨМІР» КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа. Мақалада көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Өмір» концептісі талданады. Жазба ескерткіштердегі «Өмір», «Өлім» концептілерінің репрезентациялануы, көне түркі жазба ескерткіштерінің танымдық тұрғыда зерттелуі сөз болады. Адамзат танымындағы «Өмір ағашы» ұғымының түркі халықтарының когнитивтік әлемінде «Өмір» концептісінің, қасиетті күштер мен құдайлар пантеонының, түркі танымындағы үш түрлі әлемнің моделі болатындығы баяндалады. Көне түркі жазба мұраларында Жерасты әлемін Еркілік басқарса, Ортаңғы әлемде Ұмай ана мен қасиетті Жер-Судың болатынын, Жоғары әлемде көк Тәңірінің басқаратынын көруге болады. Ескерткіш мәтіндерінде «Өлім» концептісін *öltig, adıriltim, kãrgãk bol, uça bar* сияқты тілдік бірліктер құрайды. Көне түркі жазба ескерткіштері материалдары негізінде түркілердің өлім туралы философиялық ойлары жүйеленіп, түркі халықтарының дүниетанымы этнолингвистикалық тұрғыда зерделенеді.

Кілт сөздер: көне түркі ескерткіштері; Өмір ағашы; концепт; өмір; өлім.

Kіріспе

Көне түркі жазба ескерткіштері бүкіл әлемге жария болып, дат ғалымы В.Томсен түркі жазуының «кілтін» тапқаннан бастап, жан-жақты зерттелініп келеді. Көне түркі жазба ескерткіштері арқылы түркі тілдерінің фонетикалық жүйесі, грамматикасы туралы, ескерткіш мәтіндерінің аудармалары туралы, көне түркі жазуының шығу тегі туралы көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді. Сонымен қатар тіл білімінде көне түркі жазбаларын лингвофилософиялық, лингвокогнитивтік, дискурстық тұрғыда талдау қолға алынуда. Осы тұрғыда ескерткіш мәтіндеріндегі басты концептілерді талдау түркілердің танымдық табиғатын тануға, түркі тіліндегі «ғаламның тілдік бейнесін» түсінуге жол ашады.

Түркі жазба ескерткіштері құрылымдық бағытта зерттелген кезеңде де ғалымдар түркілердің діни сенімдері мен мифологиялық жүйесі туралы мақалалар жариялаған. Мәселен, И.В. Стеблева көне түркі жазба ескерткіштеріндегі діни-мифологиялық жүйе туралы мақаласында *Tãñri, Umaj, Yduq jãr sub* туралы жазып, түркі танымындағы бинарлық қатынастарды талдайды. Ғалым түркілердегі құдіретті күштерді төрт түрлі деңгейге бөледі: 1) *Tãñri* – Тәңір; 2) *Umaj* – Ұмай ана; 3) *Yduq jãr sub* – Қасиетті Жер-Су; 4) Ата-баба аруақтары [1]. Ал С.Г. Кляшторный болса, түркілер танымында үш түрлі әлем бар екендігін, Төменгі жерасты әлемін Еркіліктің басқаратынын, Тәңірдің тағдырды жазып, өмірді бөліп беретінін, Ұмай ананың «адам баласының» дүниеге келуіне, ал олардың дүниеден өтуіне Еркіліктің жауап беретінін жазады [2, б. 131].

Түркі тілдеріндегі «ғалам бейнесі» туралы Ресей ғалымдары «В настоящее время аксиоматический характер приобретает тезис: картина мира в представлениях не только

тюркских, но и алтайских, а также уральских народов кардинально отличается от привычных европейских схем. Этот тезис требует, однако, развернутого подтверждения на конкретном материале» деп жазады [3, б. 662]. Түркі халықтарының дүниетанымдық көзқарастарын танып-білу үшін түркі жазба ескерткіштеріндегі, түркі фольклоры мен мифологиясындағы деректерді пайдалана отырып, басты концептілерді анықтауға, талдауға болады.

Профессор Н.Г. Шаймердинова көне түркі жазба ескерткіштерін когнитивтік, дискурстық тұрғыдан зерттеп, Тоныкөк феномені, түркі ескерткіштеріндегі уақыт пен кеңістік категориясы туралы жазады. Ғалым көне түркі ескерткіштерін зерттеген ғалымдарды прецедентті тұлға ретінде қарастырып, олардың аудармасындағы ерекшеліктерді талдайды. Ғалым «Вовсе не случайно смерть каганов и Кюль-тегина выражается нетипичными глаголами «улетел», «отлетел», а доминантный для данной ситуации глагол «умер» употребляется в скобках. В указанных глаголах («улетел», «отлетел») содержится глубинный смысл: видимо, для древних тюрков смерть имела другую интерпретацию, смерти как таковой не было, смерть – это бессмертие или продолжение жизни в макрокосмосе» деп жазады [4, б. 70]. Осы жерден түркі танымындағы «Өмір», «Өлім» концептілерін талдаудың маңыздылығын көреміз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Көне түркі жазба ескерткіштерін жаңа антропоэзеттік парадигма аясында зерделеу түркілердің танымдық ерекшеліктерін, когнитивтік әлемін түсінуге жол ашады. Көне түркі жазба мұраларындағы материалдар негізінде алғашқы этнолингвистикалық бағыттағы ойларды П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов еңбектерінен, түс атауларының семантикасын талдаған А.Н. Кононов еңбектерінен, И.В. Стеблева мен С.Г. Кляшорный мақалаларынан көруге болады. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Өмір» концептісін талдау барысында Орхон, Енисей, Талас ескерткіштерінің материалдарын пайдаландық. Ортағасырлық түркілердің танымынан мәлімет беретін Күлтегін ескерткішінің үлкен (КТб) және кіші жазуларын (КТм), бұрыштағы жазуларын (К I, II), Тоныкөк ескерткішін (Тон), Енисей бойынан табылған эпитафиялық ескерткіштерді, атап айтқанда Уюк-Туран ескерткіші (Е3) мен Барық-II (Е6), Бегре (Е11), Қызыл-Чыраа I (Е43), Көжелік-Қобы (Е45), Теле (Е46), Чер-Чарык (Е69) ескерткіш мәтіндерін, Талас ескерткіштерінің ішінен Айртам-Ой (Т4) ескерткішінің мәтіндерін пайдаландық. Талдау барысында А.С. Аманжолов аудармаларын басты негізге алдық. Жұмыста белгілі бір кезеңге синхронды түрде сипаттама жасалып, жинақтау, когнитивтік және аналитикалық талдаудың түрлері мен тәсілдері пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері

С.А. Жиренов концепт терминіне «Концепт – тіл мен таным бірлестігі арқылы дүниені жан-жақты тануға, сонымен қатар ұлттық-танымдық мәдениетті зерделеп ұғынуға ықпал ететін, адам санасында жинақталған аялық білімнің шоғыры, тілдік-танымдық бірлік» деген анықтама береді [5, б. 8].

Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі метафораларды зерттеген ғалым Ж.А. Абитжанова Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі концептілерді «Өмір», «Соғыс», «Қамығу», «Сенім», т.б. деп топтастып, «Өмір концептісін құрайтын тілдік тұлғалар: он оқ, тоқуз татар, бұйрық бектер, үч туғлығ түрк, Елтеріс, Елбілге, Ұмай, Тәңір, Кюли Чор, bakir, кара қуш, барыс, жылан, бура, құт, ілгеру, қара будун, mirig, тоқыдым, учды т.б.» деп жазады [6, б. 18].

Адамзат баласына ортақ «Өмір» концептісін түсіну үшін оны қарама-қарсы мағынадағы «Өлім» концептісімен салыстырып қарау керек. «Өмір» макроконцептісінің өзі «Тәңір», «Тағдыр», «Уақыт», «Дүние» сияқты концептілерден тұрады.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Өмір» ұғымына «*Өмір*. 1. Материяның қозғалу, даму, өсу көріністерінің жалпы жиынтығы, тіршілік. 2. Адам мен жан-жануарлардың, өсімдіктердің физиологиялық тіршілік ету, өсу процесі. 3. Өсу, даму процесінің белгілі бір кезеңі, сатысы; тірі организмнің тіршілік ету мерзімі; ғұмыр» деген анықтама беріледі [7, б. 653].

Түркі танымындағы «Өмір» концептісі әлемдік философиядағы «Өмір ағашы», «Тәңір ағашы» категорияларымен байланысты. Түркі халықтарының дүниетанымындағы «Өмір», «Тәңір», «Дүние» сияқты концептілердің графикалық бейнесі «Тәңір ағашы» болатынын сеніммен айтуға болады.

Қазақ мифологиясын зерттеуші С.Қондыбай «Ғаламдық ағаш» туралы «Тік тұрпат (вертикаль) бойынша Ғаламдық ағаш үш деңгейден (төменгі – тамыр, ортаңғы – дің, жоғарғы – бұтақтар мен жапырақтар) тұрады, олар реттелген ғаламның вертикаль моделін (тернарлық моделін немесе триграмманы) көрсете алады» дейді [8, б. 486].

«Өмір» концептісі адам баласының дүниеге келуі, адам баласының жаратылуымен байланысты. Ол «Күлтегін» ескерткішінде *üzä kök täñri asra jayüz jär qilintuqda äkin ara kişi oyli qilinmish* – *Жоғарыда көк аспан (тәңірі), төменде қоңыр жер жаратылғанда, екеуінің арасында адам баласы жаратылған* (КТБ. 1) [9, б. 199] деген жолдардан көрінеді.

Көк аспан мен қара жерді жерді байланыстыратын ағаш өмір жалғастығының, ұрпақ сабақтастығының белгісі, сол себепті «Өмір ағашы» деп те аталады. Қазақ шежіресінде де генеологиялық кестені ағаш түрінде беруі тегін емес. Ағаштың тереңге тартқан тамыры ата-бабаларды, түптамырды көрсетсе, жоғары өрлеген бұтақтар ұрпақ жалғастығын, өркен жайған, өскен, өрбіген үрім-бұтақты бейнелейді. Түркілердің мифтерінен *Кейінірек жер жүзінде тоғыз бұтағы бар бір ағаш жаратты. Сосын әр бұтақтың астында бір адам жаратты. Бұлар дүниедегі тоғыз адамның аталары болды* деген сюжеттерді кездестіреміз [10, б. 18]. Қазақ тілінде *үбірлі-шүбірлі бол, үрім-бұтағың мол болсын* деп бата беріп, тілек айтуы «Өмір» мен «Өмір ағашы» моделінің байланысын көрсетсе керек.

«Өмір» концептісін түсіну үшін түркі халықтарының дүниетанымындағы «Тәңір» концептісінің құрылымымен таныс болу керек. «Тәңір» концептісі «Өмір ағашы» («Тәңір ағашы») арқылы түркі танымындағы үш түрлі әлем моделі арқылы түсіндіріледі. «Өмір ағашы» арқылы бейнеленген үш түрлі әлем моделі адамзат баласына ортақ мифологиялық сюжеттерге құрылған. Осындай үштік модельді ежелгі грек, иран өркениетінен де, алтай аңыздарынан да көреміз. Ш.Уәлиханов өз еңбектерінде аспанда тұратын адамдар белбезді тамағынан буынады, біз, ортасында тұратындар, белімізге байлаймыз, ал жер астындағылар белбезді аяқтарына буынады деп қазақ аңыздарындағы үш түрлі әлем сюжетін баяндайды [11, б. 185]. Көне түркі жазба ескерткіштерінде үш түрлі әлем нақты көрсетілмесе де, түркі халықтарының мифтері мен аңыздарын пайдалана отырып, үш түрлі әлем моделін құрастыруға болады.

Ағаштың тамыры жер асты әлемін көрсетеді. Жер асты әлемінің билеушісі – Еркілік. Көк аспан мен қара жер ескерткіштерде жиі айтылса, жер асты әлемі туралы ақпаратты түркі халықтарының аңыздары мен мифтерінен ғана кездестіреміз. С.Г. Кляшторный Еркілік (*Erklig/Erlig*) есімін қырғыз қағаны Ынанчу Алп Білгенің эпитафиясынан (Алтынкөлдiң бiрiншi ескерткiшiнiң сегiзiншi жолынан), Шығыс Түркістандағы Дуньхуаннан табылған «Ырық бітігтен» табады. Ғалым Еркілік есімін «Ырық бітігтің» үш жерінен кездестіргенін айтады [2, б. 127]. С.Қондыбай Еркілікті қазақтың «Ер Төстік» ертегісіндегі Темірханмен байланыстырады [12, б. 167]. Түркінің «Жаратылыс» дастанында: *...Қайра хан Ерліктің дүниесін ең төменгі қабатқа орнықтырды. Ол жерде күн, ай мен жұлдыздың да сәулесі жоқ. Тәңірі Ерліг дүниенің соңына дейін сонда отыруына әмір етті. Қайра хан Тәңірі қазіргі кезде көктің он жетінші қабатынан жаратылысты басқарып отыр* деген аңыз бар [10, б. 19]. Алтай түркілерінен В.В. Радлов жазып алған осы аңыз жер асты әлемін басқарған Еркілік туралы ойды дәлелдей түседі.

Ортаңғы әлемді Ұмай ана және қасиетті Жер-Сумен байланыстыруға болады. Ұмай ана түркілер танымында балалардың қорғаны, Тәңірі, қасиетті Жер-Сумен бірге түркі халқына құт беретін, қолдау көрсететін қасиетті күштердің бірі. Алтай түркілері баланы Ұмай/Ымай желеп-жебеп, қорғап жүреді деп есептеген. П.М. Мелиоранский «Из других столь многочисленных обыкновенно у шаманистов божеств в надписях называется только

Умай женское божество, известное до сих пор на алтае у шорцев; теперь Умай считается покровительницей детей» деп жазады [13, б. 266]. Ж.Абитжанова *Umaj* сөзі «бала жататын орын» деген тура мағынадан «бала-шағаны қорғайтын құдай» деген екіншілік номинация қалыптасқанын айтады [6, б. 19]. Ескерткіш мәтіндеріненаналарын Ұмай анаға теңеген *umaj tæg ögim qatun qutïña inim küil tigin är at buliti* – *Ұмай сияқты анам хатұнның бағына, inim Күлтегін ер атанды* (КТб. 31) [9, б. 203] деген жолдарды және жеңіс сыйлайтын, құт беретін Ұмай ана туралы *täñri umaj iduq jär sub basa bärti ärinč.* – *Тәңірі, Ұмай, қасиетті Жер-су бізге жеңіс сыйлады емес пе* (Тон. 38) [9, б. 219] деген жолдарды кездестіруге болады. М.Қ. Ескеева Ұмай лексемасын «өмір мен тіршілік», «денсаулық пен салауаттылық», «әдемілік пен әсемдік», «бақыт пен ырыс», «өнер мен білім», «жеңіс пен сәттілік» тәрізді құндылықтар сыйлаушы кие, пір мәнін сақтаған тілдік репрезентациясы деп есептейді [14, б. 207].

Түркілер жоғары әлемді басқаратын, жалғыз жаратушы деп көктегі Тәңірді қабылдайды. Түріктің білікті қағандарын да Тәңір қояды, түркі халқының өсуі де, соғыстарда жеңіске жетуі де тәңірге байланысты. Оны ескерткіштердегі *türk bodunïy atï küsi joq bolmazun tijin qañim qañanïy ögim qatunïy kötürmiš täñri, il birigmä täñri, türk bodun atï küsi joq bol(mazun tijin, özimin ol täñri) qañan olurtdï ärinč.* – *Түрік халқының атақ-даңқы жойылмасын деп, әкем қағанды, анам хатұнды көтерген тәңірі, ел берген тәңірі, түрік халқының атақ-даңқы жойылмасын деп, өзімді сол тәңірі қаған етін (таққа) отырғызды* (КТб. 25-26) [9, б. 202] деген жолдардан байқаймыз. Дана Тоныкөк те *anta kisrä täñri bilig bärtük üçün özüm ök qañan qışdım* – *Сонан кейін тәңірі ақыл-білім бергені үшін, өзім-ақ қаған етін сайладым* (Тон. 6) [9, б. 216] деп ақыл-білімді де берген тәңірі екенін тасқа қашап кеткен.

«Өмір» концептісі «Тағдыр» концептісімен тығыз байланысты. Түркілердің танымында адам баласына тағдырды жазып, уақытты бөліп беретін Тәңір екендігін ескерткіш мәтіндерінен аңғарамыз. «Күлтегін» ескерткішіндегі *öd täñri jasar, kiši oylï kor ölgäli törümiš* (КТб, 50) деген жолды Ғ.Айдаров *Уақытты Тәңірі жасар, адам баласының бәрі өлгелі туған* деп [15, б. 182], М.Жолдасбеков *Тағдырды тәңірі жасар. Адам баласының бәрі өлгелі туған* деп [16, б. 57], ал А.Аманжолов *Адам баласының бәрі өлмек үшін туған. Мәңгілік уақыт Тәңірі ғана жасар* деп аударады [9, б. 204]. Осы жерден *öd* сөзінің уақытпен қатар *тағдыр* деген мағынаны да бергенін байқаймыз. Кейін ислам діні келуімен қазақ дүниетанымында араб тілінен *тағдыр* лексемасы орнығады [17, б. 16]. Ескерткіштің осы бір жолында түркілердің өмірдің қарапайым философиясын, *өзекті жанға өлім бар* екенін түсінгенін көреміз.

«Өмір» концептісін «Өлім» концептісімен қатар қойғанда ғана толық тану мүмкін болады. «Өлім» концептісін *öltig, adiriltim, kärgäk bol, uça bar* сияқты тілдік бірліктер құрайды. *Öl* етістігін көк түріктер барлық тіршілік иелеріне қатысты қолданған. Түркілер бүкіл халықтың жойылып бара жатқанын *süçig sabïña jimšaq ayisïña arturip üküš türk bodun öltig* – *Тәтті сөзіне, жағымды сыйына алдатқызып, көп түрік халқы, өлдің!* (КТм. 6) [9, б. 187] деп, Күлтегіннің тұлпарларының мерт болғанын *dabir otuz jašïña čača säñunkä süñüšdimiz. äñ ilki tadïqin čurïñ boz (atïy binip tægdi, ol at anta) ölti* – *Оның жиырма бір жасында Чача сенгүнмен соғыстық. Ең алдымен Тадықын-Чур ақбозатына мініп, шабуылдады... (Ол ат сол жерде) өлді* (КТб. 32-33) [9, б. 203] деп *öl* сөзін қолданған.

Көне түркі жазба ескерткіштерінде «Өлім» концептісі *kärgäk bol* тілдік бірлігі арқылы да берілген. Мәселен, оны ескерткіштердегі *özincä kärgäk bolmiš* – *Өздері (кейіннен) дүние салған* (КТб. 3) [9, б. 200] және *išig küçig birür bunča törüg qazyanïp inim küil tigin özincä kärgäk bolti.* – *Күш-қуатын сарп етін, осыныша елді иеленіп, inim Күлтегін өзі дүние салды* (КТб. 30) [9, б. 202] деген жолдардан көре аламыз. «Өлім» концептісінің көне түркі жазба ескерткіштерінде репрезентациялануын кестеден көре аламыз (Кесте).

1 – Кесте – «Өлім» концептісі

№	Логикалық моделі	Тілдік моделі
1	Өлімнен қашып құтыла алмайсың.	<i>öd tәñri jasar, kiři oylı kor ölgäli törümiř. – Время (сроки) распределяет Тенгри (властелин Неба, бог), люди же все рождены с тем, чтобы умереть. (КТ6. 50)</i>
2	Өлім/Ажал – тәңірдің бұйрығы.	<i>öd tәñri jasar, kiři oylı kor ölgäli törümiř. – Время (сроки) распределяет Тенгри (властелин Неба, бог), люди же все рождены с тем, чтобы умереть. (КТ6. 50)</i> <i>alp jüräkiñä atim püliña aсаäіma it(t)i tәñri qolі adiriltim aza äsizimä – С сердцем витязя, с ... меткого стрелка, с моими любезными родственниками (я разлучился). Послала десница провидения (рука божества, Неба), и я разлучился (отделился), отбившись, как мне жаль (Е69. 1-2)</i>
3	Өлім – мұңсыз, қайғысыз әлем.	<i>biñusis ärdä bän ärdä – Я среди безпечальных мужей, среди мужей (Е6. 3)</i> <i>biñumjoq – У меня нет печали (Е46. 4)</i>
4	Өлім – жақыныңнан, туган жеріңнен, жарық әлемнен айырылу.	<i>atі čur(a) otuz oylan asıy aсıy adir ilmiř(a) äsiz(ä) – Имя его – Чур. Увы, он отделился от тридцати огланов, от выгод и благ (Т4. 1)</i> <i>bodunіma oyluma jutuzіma adirildim säčilintim jita buña – от моего народа, моего сына и моей жены я отделился и выделился (т.е. умер), увы, к прискорбью (Е43. 1-2)</i> <i>järimä jita subіma adirildim buña äsizimä jita – я расстался с моей землей, увы, и с моей водой (т.е. с родиной). О горе, как мне жаль, увы (Е11. 5)</i>
5	Өлім – күн мен айды, жарықты көрмеу.	<i>biñusuz ulyatim biñ bu ärtmiř tәñridäki күnkä järdäki ilimkä bökmädim – Я вырос без печали. Печаль жбы была такой: Я не наслаждался солнцем (находящимся) на небе и племенным союзом (находящимся) на земле (Е7. 2-3)</i> <i>äsizimä күn aj azdim – к моему сожалению, я отбился от солнца и луны (я потерял солнце и луну, т.е. умер) (Е11. 1)</i> <i>bir jitmіř jašimya kök tәñridä күngä azdim äsizimä – К шестьдесят первому году (моей жизни) я потерял солнце на голубом небе (т.е. умер), как мне жаль (Е45. 5)</i>
6	Өлім – өмірдің қызығына қанбай, тоймай, жақындарынан айырылу.	<i>qijda qunçujim özdä oylim jita äsizimä jita bökmädim adiriltim kinim qadařim jita adiriltim – В покоях моя госпожа, в долине мой сын, увы, как мне жаль, увы, я не наслаждался и отделился (расстался с земным существованием). Мои родные, мои родственники, увы, я отделился (Е3. 1)</i>

Көбінесе эпитафиялық ескерткіштерде «Өлім» концептісі *adüriltim* бірлігі арқылы бірінші жақта берілген: *qijda qunçujm özdä oylim jita asizimä jita bökmädim adüriltim kinim qadisim jita adüriltim*– *Үйде ханымым, түзде ұлым, қайран, қандай өкінішті, бөгіп тойынбадым, айырылдым, кіндіктесім, қандас туысым, қайран, айырылдым* (Е3.) [9, б. 180] немесе *qijdaqı qunçujımtıya adürıldim arıta*– *Үйдегі ханымымнан, апамнан айырылдым* (Е6.) [9, 180]. ДТС-те осы етістікке «*adüril-* страд. от *adür-* 1. быть отделенным; 2. Отделяться, расставаться, разлучиться; 3. перен. Отделиться, разлучиться (в знач. умереть)» деген анықтама беріледі [18, б. 12]. Бұл сөз ажырау, айырылу, бөлініп шығу мағынасындағы *at* түбіртегінен жасалған. Мәтіндерде осы сөз жақындарын тастап, басқа әлемге өткенін көрсетумен қатар, адам бойындағы жан мен тәннің ажырағанын да көрсетсе керек. Осы жерде Абайдың:

*Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.*

«Мені» мен «менікінің» айрылғанын

«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес, – деген жолдары ойға оралады. Абайдың «мені»

мен «менікі» деп отырған жан мен тән деген терең философиялық ой көне түркі танымында бар. Оны көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Өлім» концептісінің *ısa bar* деген тілдік бірлігінен анық көреміз. Адам дүниеден өткен кезде оның жанының жоғарыға ұшуы, тәңірге қайтуы, түркі танымындағы үш түрлі әлем моделін дәлелдей түседі. Жоғарыға *ұшып* жалғандықтың мәңгілікке айналуы түркілердің терең философиялық ойларын көрсетке керек. Ескерткіштерде *qarım qarıp ınca ilig törüg qazıanıp ısa barmış* – *Әкем қаған осылайша елін, билігін орнатып, ұшып кетті (дүние салды)* (КТб. 15-16) [9, б. 201] деген жолдарда, асыл бектерге, қағандарға қатысты *ısa barmış* деген тілдік бірлік қолданылса, жанның мекені көкте екенін мынадай мысалдар дәлелдейді: *kül tiginiñ altunin kümüşin ayisin barımın tört biñ qarasın jaymıñ tujıut bu... bāgim tāgin jögärü täñri... taş bitidim jollıy tigin* – *Принадлежащие (т.е. посвященное) Кюльтегину золото и серебро, его драгоценности, имущество, четыре (тысячи голов?) ското принесли в жертву. Туйғуны... Мой герой, тегин (принц), сверху (на Небе)... На камне я написал, Йоллыг-тегин* (К I.) [19, б. 174] немесе *bunça bitig bitigmä kül tigin atısi jollıy tigin bitidim. jigirmi kun olurıp bu taşqa bu tamqa qor jollıy tigin bitidim. ıyar oylanıñızda tujıunıñızda jägädä igidür ärtigiz. ısa bardıyız. täñgi tirigdäkiçä...* – *Столь большую надпись писавший (букв.: обязанный написать) родной племянник Кюльтегина, Йоллыг-тегин, я написал. В течение двадцати дней я, Йоллыг-тегин, полностью написал (ее) на этом камне и на этой стене. Вы возвышали (лучших) из ваших верных огланов (сыновей) ваших туйгунов (удалых молодых). Вы улетели и (теперь) подобны небожителям...* (К II.) [19, б. 174].

А.Аманжолов Батыс Қазақстан облысынан табылған сасанидтер дәуірінде жасалған күміс табақтағы руникалық жазуды *täşit äki arınip täñ* – *Позволь выбить (надпись)! Дважды очищаясь, взлети!* деп оқып, ол туралы «Данная ритуальная формула, по-видимому, представляет собой обращение к душе покойного, хозяина данного блюда» деген қорытынды жасайды [19, б. 253]. Жайық бойынан табылған осы эпиграфикалық ескерткіштен де түркі танымында жанның тазарып, жоғарыға көтерілетіні туралы сенім болғандығын көреміз.

М.Қ. Ескеева өз еңбегінде «Көк Тәңірі» рухтың, жанның, ішкі мазмұнның иесі, уақытқа тәуелсіз мәңгіліктің символы ретінде басымдыққа ие болса, «Жер» тәнді, денені, ішкі мазмұнның сыртқы тұлғасын қалыптастырушы ретінде «бұл дүниенің жалғандығын» танытады да, екеуі бірігіп тұлға мен мазмұнның бірлігін, мәңгілік пен жалғандықтың (уақытта тәуелді биожаратылымның ғұмыры) қайшылығын сипаттайды» деп жазады [14, б. 185].

Түркілердің өлім туралы ажалы жеткенде «мені» мен «менікінің» айырылып, адамның тәні ағаштың тамыры сияқты жер қойнына кетсе, таңдаулы адамдардың жаны жоғары қарай өрлеп, мәңгілік субстанцияға айналады деген терең философиясын көне түркі жазба ескерткіштері арқылы білуге болады.

Қорытынды

Түркі жазба мұраларындағы «Өмір» концептісінің «Тәңір ағашы» моделіндегі көрінісі ескерткіш материалдарындағы тілдік деректермен қатар, фольклорлық шығармалар арқылы да, археологиялық материалдар арқылы да дәлелдене түседі.

А.К. Акишев Есік қорғанынан табылған алтын киімді адамның бас киімі «Өмір ағашы» концепциясының көрінісі деп есептеп, «Символика деления декора по вертикали и иконическое подразделение животных (бескрылый – крылатый) на всех трех частях золотого костюма отражали пространственную ткань мифов и соответствующие отношения между образами композиции» деп жазады [20, б. 18]. Алайда зерттеуші мұны индоирандықтардан келген деп санайды. Осы қорғаннан табылған «Есік жазуы» аталған руникалық жазуды ирантілдес деп есептеу, сақтардың танымындағы «Өмір ағашының» индоиран халықтарынан келді деп тану еуропацентристік көзқарас, жаңсақ пікір болса керек. «Өмір ағашы /Тәңір ағашы» моделі адамзат баласының бәріне ортақ, оны көптеген өркениеттердің іздерінен байқай аламыз, сондай-ақ түркі мұраларынан «Өмір ағашы» моделінің кірме еместігі, оның түркі философиясын метафоралы түрде көрсететіні анық.

Космографиялық жүйеде құстар жоғары әлемді, балықтар, жыртқыш аңдар, бауырымен жорғалаушылар мен кеміргіштер жерасты әлемін, тұяқты жануарлар ортаңғы әлемді бейнелейді. Осындай үш түрлі әлемді бейнелейтін «Өмір ағашы» моделінің ғұрыптық ескерткіштерде көрінісі туралы В.Е. Войтов «На ряде каганско-княжеских поминальных комплексов сохранились статуи черепах, львов и баранов, которые в трехчленной зоологической классификации макрокосма должны соответствовать Нижнему и Среднему мирам» дейді [21, б. 75]. Осы жерде қазақ ертегілеріндегі жерастындағы жылан Бапы ханның елі туралы сюжетпен салыстырыңыз.

Пазырық қорғанынан табылған кілемшедегі фрагментте қолында өркен жайған ағаш ұстаған тақтағы әйел құдай бейнесі мен салт атты бейнеленген [21, б. 67]. Осы фрагменттен де ұрпақ жалғастығы, өмір сабақтастығы тарайтын ана бейнесін, «Өмір ағашын» көруге болады. Фрагменттің түркі ескерткіштері мен мифтеріндегі Ұмай ана бейнесімен байланысын байқаймыз.

Т.Зәкенұлы «Қазақтың «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырында тәңір ағашын «мықан ағашы» деп атаған. Бұл байырғы түркі түсінігіндегі киелі ағаш. Ертеде халық арасында Жер мен Көктің арасын жалғастырушы құдіретті күш осы ағашқа қонақтаған деген түсінік болған. Монғол жеріндегі Білге қаған кешенін қазған кезде қаған барқының (храмының) артындағы шарбақтастың дәл ортасынан тік қадалған ағаш табылды. Дәл осындай аналогтар Тоң-ұққұк, Цаған-дова (Монғолия) ескерткіштерінен және Сібірден көп кездеседі» деп жазады [22, б. 333].

Осы деректердің барлығы түркі дүниетанымындағы «Өмір» концептісінің түркі космографиясының, түркілердің үш түрлі әлем туралы түсінігін, өмірдің ортаңғы әлеммен байланысын, ал өлімнің жоғарыдағы көк аспан мен төмендегі жерасты әлемімен байланысын айғақтайды. «Өмір» мен «Өлім» концептілері арқылы түркі халықтарының дүниенің құрылымы туралы танымдық әлемін түсіне аламыз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы / И.В. Стеблева // Тюркологический сборник. 1971. – Москва: Наука, 1972. – С. 213-226.
- [2] Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках / С.Г. Кляшторный // Тюркологический сборник. 1977. – Москва: Наука, 1981. – С. 117-138.
- [3] Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / отв. ред. Э.Р. Тенишев, А.В. Дыбо. – Москва: Наука, 2006. – 908 с.

- [4] Шаймердинова Н.Г. Древнетюркская картина мира в текстах письменных памятников: учеб. пос. / Н.Г. Шаймердинова. – Астана: ЕНУ, 2014. – 261 с.
- [5] Жиренов С.А. XV-XIV ғ.ғ. ақын-жыраулар поэзиясындағы «Өмір-Өлім» концептісінің танымдық табиғаты: «10.02.02 – Қазақ тілі» маман. филол.ғыл.канд. дисс. авторефераты / С.А. Жиренов. – Алматы, 2007. – 30 б.
- [6] Абитжанова Ж.А. Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі метафоралардың уәжділігі мен семантикасы: «10.02.06 – Түркі тілдері» маман. филол.ғыл.канд. дисс. авторефераты / Ж.А. Абитжанова. – Алматы, 2009. – 24 б.
- [7] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / жалпы ред. басқ. Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- [8] Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 12-том. Арғықазақ мифологиясы. 4-кітап / С. Қондыбай. – Алматы: Арыс, 2008. – 536 б.
- [9] Аманжолов А.С. Түркі филологиясының негіздері / А.С. Аманжолов. – Алматы: Мектеп, 2012. – 344 б.
- [10] Жеменей И. Түркі халықтары әдебиеті тарихына кіріспе: оқу құралы / И. Жеменей. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 274 б.
- [11] Уәлиханов Ш. Тәңірі / Ш. Уәлиханов. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2016. – 356 б.
- [12] Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап / С. Қондыбай. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 512 б.
- [13] Мелиоранский П.М. Об орхонских и енисейских надгробных памятниках с надписями / П.М. Мелиоранский // «Журнал Министерства народного просвещения». – 1898. – ч. СССХVII, июнь, отд. 2. – С. 262-292.
- [14] Ескеева М.Қ. Көне түркі жазба мұраларының лингвофилософиялық негізі / М.Қ. Ескеева. – Астана: Сарыарқа, 2011. – 320 б.
- [15] Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. Зерттеунама / Ғ. Айдаров. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 232 б.
- [16] Жолдасбеков М. Асыл арналар. Зерттеулер, мақалалар / М. Жолдасбеков. – Алматы: Жазушы, 1986. – 328 б.
- [17] Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама): «10.02.19 – Тіл теориясы» филол.ғыл.докт. авторефераты / А. Ислам. – Алматы, 2004. – 50 б.
- [18] Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
- [19] Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма / А.С. Аманжолов. – Алматы: Мектеп, 2010. – 368 с.
- [20] Акишев А.К. Искусство и мифология саков / А.К. Акишев. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 с.
- [21] Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. / В.Е. Войтов. – М.: Изд-во ГМВ, 1996. – 152 с.
- [22] Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии / А.Д. Грач. – Москва: Наука, 1980. – 256 с.
- [23] Қайыркен Т.З. Көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбалары / Т.З. Қайыркен. – Павлодар: Brand print, 2010. – 516 б.

REFERENCES

- [1] Stebleva, I.V. (1972). К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы [To reconstruction of the ancient Turkic religious-mythological system]. Tjurkologicheskij sbornik. 1971.–Turkological Collection. 1971.213-226 [in Russian].

[2] Kljashturnyj, S.G. (1981). *Mifologicheskie sjuzhety v drevnetjurkskih pamjatnikah* [Mythological plots in ancient Turkic monuments]. *Tjurkologicheskij sbornik, 1977.*– Turkological Collection. 1977.117-138 [in Russian].

[3] Tenishev, Je.R., Dybo, A.V. (Eds.). (2006). *Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. Prattjurkskij jazyk-osnova. Kartina mira prattjurkskogo jetnosa po dannym jazyka* [Comparative Grammar of Turkic Languages. The Proto-Turkic basic language. The World Picture of the Proto-Turkic ethnos (by language data)] Moscow: Nauka [in Russian].

[4] Shajmerdinova, N.G. (2014). *Drevnetjurkskaja kartina mira v tekstah pis'mennyh pamjatnikov* [Ancient Turkic picture of the world in the texts of written monuments]. Astana: ENU [in Russian].

[5] Zhirenov, S.A. (2009). *XV-XIV g.g. aqyn-zhyraular poezijasyndagy «Omır-Olim» konceptisining tanyndyq tabigaty* [The Cognitive Nature of the Concept “Life-Death” in the poetry of Akyns and Zhyraus of the 15-19 centuries]. Extended abstract of candidate’s thesis. Almaty [in Kazakh].

[6] Abitzhanova, Zh.A. (2009). *Orhon-Enisej eskertkishteri tilindegi metaforalardyng uazhdiligi men semantikasi* [Motivation and semantics of metaphors in language Orkhon-Yenisei of monuments]. Extended abstract of candidate’s thesis. Almaty [in Kazakh].

[7] Zhanuzaqov, T. (Eds.). (2008). *Qazaq tilining tusindirme sozdigi* [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Dajk-Press [in Kazakh].

[8] Qondybaj, S. (2008). *Tolyq shygarmalar zhinagy. 12-tom. Argyqazaq mifologijasy. 4-kitap.* [Complete collections of essays. The mythology of early Kazakhs]. (Vol.4). Almaty: Arys [in Kazakh].

[9] Amanzholov, A.S. (2012). *Turki filologijasynyng negizderi* [The Bases of Turkic philology]. Almaty: Mektep [in Kazakh].

[10] Zhemenej, I. (2019). *Turki halyqtary adebieti tarihynda kirispe* [An Introduction to the history of Turkic literature]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].

[11] Ualihanov, Sh. (2016). *Tangiri* [Tengri]. Almaty: Halyqaralyq Abaj kluby [in Kazakh].

[12] Qondybaj, S. (2004). *Argyqazaq mifologijasy. Birinshi kitap* [The mythology of early Kazakhs. The first book]. Almaty: Dajk-Press [in Kazakh].

[13] Melioranskij, P.M. (1898). *Ob orhonskih i enisejskih nadgrobnyh pamjatnikah s nadpisjami* [About Orkhon and Yenisei monuments with inscriptions]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshhenija*–Journal of the Ministry of Public Education, 2, 262-292 [in Russian].

[14] Eskeeva, M.Q. (2011). *Kone turki zhazba muralarynyng lingvofilosofijalyq negizi* [Linguistic and philosophical basis of the ancient Turkic written monuments]. Astana: Saryarqa [in Kazakh].

[15] Ajarov, G. (1995). *Kultegin eskertkishi* [Kultegin Monument]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].

[16] Zholdasbekov, M. (1986). *Asyl arnalar. Zertteuler, maqalalar* [Living source. Articles and research]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

[17] Islam, A. (2004). *Ultyq madeniet konteksindegi duniening tildik sureti (salystyrmaly-salgastyrmaly lingvomadeni saraptama)* [Language denomination of the world in the context of the national culture (comparative-contrastive linguocultural analysis)]. Extended abstract of Doctor’s thesis. Almaty [in Kazakh].

[18] *Drevnetjurkskij slovar'* [Ancient Turkic dictionary]. (1969). Leningrad: Nauka [in Russian].

[19] Amanzholov, A.S. (2010). *Istorija i teorija drevnetjurkskogo pis'ma* [History and theory of the ancient Turkic writing]. Almaty: Mektep [in Kazakh].

[20] Akishev, A.K. (1984). *Iskusstvo i mifologija sakov* [The art and mythology of the Sakas]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].

[21] Vojtov, V.E. (1996). *Drevnetjurkskij panteon i model' mirozdanija v kul'tovo-pominal'nyh pamjatnikah Mongolii VI-VIII vv.* [Ancient Turkic pantheon and the model of the universe in the cult-memorial monuments of Mongolia in the 6th-8th centuries]. Moscow: Izd-vo GMV [in Russian].

[22] Grach, A.D. (1980). *Drevnie kochevniki v centre Azii* [Ancient nomads in the center of Asia]. Moskva: Nauka [in Russian].

[23] Qajyrken, T.Z. (2010). *Kone turki eskertkisherindegi qytaj zhazbalary* [Chinese inscriptions in old Turco monuments]. Pavlodar: Brand print [in Kazakh].

Салқынбай А.Б., Каспихан Б.К.

КОНЦЕПТ «ЖИЗНЬ» В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ

Аннотация. В данной статье рассматривается концепт «Жизнь» в древнетюркских письменных памятниках. В статье рассматривается репрезентация концептов «Жизнь» и «Смерть». Распространенная понятие «Мировое дерево» в познаний человечества является моделью древнетюркского концепта «Жизнь» и демонстрирует трехмерную модель мира и пантеон тюркского божества. В древнетюркских письменных памятниках покровителем подземного мира является Ерклиг, а в среднем мире Умай ана и божественный Жер-Су, в верхнем мире владеет Тенгри. В рунических памятниках древнетюркского письма концепт «Смерть» состоит из таких языковых единиц: öltig, adiriltim, kargäk bol, uça bar. В статье систематизируются философские убеждения о смерти тюркских народов в основе материалов древнетюркских письменных памятников.

Ключевые слова: древнетюркские памятники; Мировое дерево; концепт; жизнь; смерть.

Salkynbai Anar, Kaspikhan Bauyrzhan

CONCEPT OF “LIFE” IN ANCIENT TURKIC INSCRIPTIONS

Abstract. In this article the concept of “Life” is considered in ancient turkic inscriptions. In this article authors considered the representation of the concepts “ Life” and “Death”. The widespread concept of the "World tree" is a model of the ancient turkic concept "Life" and demonstrates a three-dimensional model of the world and the pantheon of the turkic deity. In ancient turkic written inscriptions Erklig is the patron of the underworld and in the middle world Umay ana and the divine Zher-Su, in the upper world Tengri owns. In the ancient turkic written inscriptions the concept "Death" consists of linguistic units: öltig, adiriltim, kargäk bol, uça bar. The article systematizes the philosophical beliefs about the death of the turkic peoples based on the materials of the ancient turkic written inscriptions.

Key words: ancient turkic inscriptions; World Tree; concept; life; death.

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

УДК 94 (574.1)

МРНТИ 03.20

DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).12

Викторин В.М.***Астраханский государственный университет, Астрахань, РФ*****Автор-корреспондент: victvic@mail.ru****E-mail: victvic@mail.ru**

НОГАЙ – КАЗАХИ ЖАНИБЕКСКОГО РАЙОНА ЗАПАДНО - КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ: ПРОБЛЕМЫ МЕЖТЮРКСКО-КИПЧАКСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

***Аннотация.** В статье проведен анализ существующих оценок и воззрений на проблему этнических процессов на территории Западного Казахстана, начиная с периода нового времени. Автором рассматривается один из аспектов родовой структуры казахов Младшего Жуза, а именно появления и развития ногай - казахов. Интерес к данной проблеме автор подтверждает обращением к научным исследованиям историков и этнографов, начиная с XVIII века и до наших дней. На примере жизни и быта казахов отдельно взятого района прослеживается эволюция хозяйственно-культурной деятельности «ногайлинцев», их вклад в культурное развитие этноса. Охарактеризована родовая группа «нугай-казак» из четырех отдельных подразделений «ру» ногайско-салтанаульского типа: уйсен, кояс, костанбалы и казанколак. Описывается существование среди букеевцев казахов родовых групп ногайского происхождения, с сохранением своей некоторой традиционно-культурной специфики. Отмечены некоторые внешние отличия (ещё большую европеоидность) ногаев, нежели у других жителей поселка Жаныбек и его окрестностей. Статья отражает мнение автора, которое может быть воспринято по-разному, но в любом случае аргументированность и обоснованность высказанных положений предполагает научную дискуссию.*

***Ключевые слова:** казахи, ногай, Младший жуз, нугай-казаки, кондууровцы, субэтнос, родовая группа, Жаныбек, Западно-Казахстанская область.*

Введение

Проблемы межтюркских связей и взаимодействий, в близкородственной этнолингвистической среде, особенно сложны, но потому и интересны – тем более, если речь идёт о кипчакских народах. При этом рассмотрение таких контактов в междуречье Урала (Яика) и Волги, в соседних регионах часто предстаёт в неожиданной плоскости, приводит к любопытным результатам.

Находившиеся ещё в стадии своего выделения и сложения, кочевые этносы Дешт – и - Кыпчака, в частности, ногайцы и казахи, осознавали свою исходную общность, но их контакты напоминали родственные не всегда. Бухарский ираноязычный хронист Рузбехан уже в нач. XVII в. характеризовал их как «племена одного народа, чьи ханы постоянно воюют между собой» [1, с. 86]. А с того времени, когда казахи будущего Младшего жуза (как и часть каракалпаков) входили в состав Ногайской орды, в их составе сохранился этнический элемент, получивший название «ногайлинцы» [2, с.77-78, 237-238, 303]. Зато в дальнейшем именно к этому жузу присоединялись отдельные группы из распавшейся в середине XVII в.

(при войнах с калмыками-ойратами) Ногайской орды. А другие ногайцы попадали сюда уже как подвластные России, по осуществлению политики царского правительства в кочевых степях и на их рубежах.

Так, в I-ой пол. XVIII в. был выдвинут проект переселения ногайцев, попадавших в орбиту российского влияния, “в уральские степи, к их исконной родине” (а у поддержавшей это движение части ногайцев – “к своей старине”). Это касалось тех, кто покидал службу у терявших силуханов Крыма и сераскиров Кубани, либо освобождался от зависимости в калмыцких улусах. Данное переселенческое движение отчасти удалось в нач. 40-х гг. XVIII в. Но полностью сорвалось после присоединения Крыма и Кубани в 1783 г., даже привело к массовому кровопролитию у непокорных ногайцев-кочевников.

Итак, в 1744 г. под Оренбург на земли по р. Сакмаре были переселены две орды; более крупная – “салтанаульцы” с Кубани, ещё подчинявшейся Крыму и Турции, и меньшая – “кундровцы”, или “кондровцы” из-под Астрахани, освободившиеся от власти калмыков. По Указу императрицы Елизаветы Петровны от 27 июля 1744 г. “О зачислении в Оренбургское казачье войско всех пришельцев, поселившихся в крепостях Оренбургской губернии”, им полагалось пополнить здешнее (сохранявшееся до революции) мусульманское казачество.

Эти любопытные события освещены в старинных работах губернаторов-учёных И.И. Неплюева, П.И. Рычкова, В.Н. Татищева, исследованиях П.И. Кёппена, В.А. Мошкова, Б.-А.Б. Кочекаева и Р.Х. Керейтова, Р.Г. Ахметьянова и З.Р. Садыковой. Имеются также новейшие сведения в трудах Д.В. Сеня, С.А. Тайманова, И.В. Торопицына и А.В. Курышева (в гг. Краснодаре, Оренбурге, Астрахани и Волгограде).

Вновь в “межкыпчакском” этническом взаимодействии оказались эти ногайцы с татарами и казаками, отчасти башкирами. Вскоре возникли три новые “переходные” этнические группы ногайского происхождения. Нижневолжские “кундровцы” (“кондровцы”) всё более осознавали себя “татарами”, причём в 1813 г. распались на оставшихся в казачестве (ушли на службу под Челябинск) и принявших “башкирское сословие” – с обязанностью временной военной службы, но правом охоты в лесистых предгорьях [4, с. 77-78].

Из кубанских “салтанаульцев” не менее половины (25 семей или 100 кибиток [5, с. 36] уже в следующем 1745 г. бежали, бросив службу, во главе с мирзой Адилем Темирбулатовым к хану казахов Младшего жуза Нурали Абулхайрову. Оставшиеся (в бывш. станицах Саракташского р-на) составили ногайскую группу местных казаков-мусульман [8, с. 219, 8, 11]. Если в течении XIX в. первые стали, сохранив часть прежних особенностей, казаками, то вторые, проживая рядом с казаками-татарами казанского происхождения, подверглись быстрой и значительной татаризации.

Полвека спустя, при переселении в 1801 г. в Волжско-Уральское междуречье “Внутренней” казахской орды султана Букея Нуралиева (отделившейся от Младшего жуза, заведомо “ногайлинской” по происхождению), потомки салтанаульских ногайцев проделали этот путь в её составе.

Так возникла родовая группа “нугай - казак” из четырёх отдельных подразделений “ру” ногайско - салтанаульского типа: уйсен, кояс, костанбалы (ранее – ног. костамгалы) и казанколак. Их количество быстро возросло: в 1829 г. было учтено 500 юрт “нугайского” рода, в 1888 г. – уже 2 тыс. юрт [8, с. 36-38, 47]. Поначалу эта группа была близка к дружинникам и стражам порядка - “тюленгитам” (что вообще характерно для “принятых чужаков” в общество казахов и их близких потомков) – бежав с царской службы, они попали, таким образом, в аналогичную службу ханскую. Но уже в период восстания Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова (1836-38 гг.) “нугай - казаки” оказались уже на двух сторонах. В большинстве они продолжали верно служить хану Жангиру Букееву, но на стороне восставших отмечено двое участников с характерным именем “Нугайты”.

Наш коллега, канд. историч. наук, проф. Г.А. (Г.Б.) Ташпеков, лидер Ассоциации поволжских казахов в г. Саратове (практически все они – тоже букеевцы) ещё раз подчеркнул в этой связи взаимодействие ногайцев и казахов. Он предположил, что между Волгой и Уралом могли оставаться некоторые ногайские группы, присоединившиеся к нугай - казакам, а другие – прийти сюда после калмыков [9, с. 17-19, 31-36, 258]. Другое дело, что среди саратовских краеведов отмечалась тенденция посчитать нугайский у волжских казахов род “уйсен” связанным с собственно казахским родом “уйсун” Большого (Старшего) жуза, с крайне спорным выводом об участии представителей не только Младшего жуза в сложении Букеевской орды. Между этими “разно кыпчакскими” родовыми обозначениями если и есть связь, то предельно косвенная.

“Нугай - казаки” со временем продолжали выделяться среди букеевцев своими особенностями всё менее и менее. Уже в конце XIX в. видный антрополог и этнограф-тюрколог В.Н. Харузин сообщал о Букеевской орде, что в ней “... ногайцы, безусловно, не считаются народностью, а просто родом киргизским (казахским) и называются киргизами (казахами собственно. – В.В.) “ногай - казак”, хотя их окончательная ассимиляция не завершилась” [10, с. 36-38,47].

С постепенным переходом к оседлости центром проживания нугай - казаков стали Жаныбек и район. А их четыре родовых подразделения стали постепенно считаться почти обычными, отдельными букеевскими родами - “ру”. “Нугай - казаки” как объединение и их память о своём особом происхождении приняли, таким образом, “над родовой” характер. В связи с такой последовательной аккультурацией потомков ногайцев в букеевско - казахской среде точно определить их этнический статус и выяснить численность становилось всё труднее.

Подробное советское энциклопедическое издание продолжало рассматривать их как “племенную группу” под именем “казак - ногай” в числе “нижнее - волжских, или астраханских ногайцев (ногаев, нагайцев, нагаев)”, но “объединившихся по языку” не с поволжскими татарами (как их дальняя родня – те же кундровцы, ещё карагаши или юртовцы - “караюйлы” вокруг самой Астрахани. – В.В.), а с казаками [11, с. 534].

Попыталась выделить эту группу и первая Всесоюзная перепись населения, прошедшая в 1926 г. Она зафиксировала только по Уральскому округу тогдашней Казахской республики-автономии (Таловская, Джанибекская, Урдинская и Азгарская волости) 5696 хозяйств, где глава-мужчина был из группы “нугай” [12, с. 14]. Однако, браки к тому моменту уже давно заключались именно между родами – причём как самими “нугайскими”, так и (всё чаще) их представителей с собственно “казахскими”. И невозможно будет учесть, к примеру, сколько женщин “нугайского” происхождения и их потомков влились в иные букеевские “ру”. Ещё учесть необходимо, что семьи “нугай - казаков”, переходя к оседлой жизни, селились и на смежных территориях тогдашнего Нижне - Волжского округа РСФСР (в Саратовской, Царицынской и Астраханской губерниях - областях).

Любопытно, для этнокультурной ситуации в регионах нынешней России, что недавняя Всероссийская перепись населения в октябре 2002 г. уместно предусмотрела две рубрики для ответа респондентов: “ногай” “с ногайским языком” и “ногай” с “казахским”. И сравнение числа избравших обозначение “ногай” с долей “ногайцев”, не знающих ногайского языка, позволяет предположить следующее. Количество “нугай - казаков”, сохранивших “остаточное” самосознание (идентификацию) от ногайских предков, в российском Нижневолжье может быть от 100 до 300 чел.

Существование среди букеевцев казахов родовых групп ногайского происхождения, с сохранением своей некоторой традиционно-культурной специфики, отмечали в своих подробных трудах такие известные авторы, как В.В. Востров и М.С. Муканов [13, с. 5-104, 14, с. 108 и др.]. Полевые экспедиционные исследования, предпринятые в 80-90-х гг. XX в. автором настоящей статьи в местностях проживания “нугай - казаков”, а также других родственных или аналогичных, связанных с ними (суб) этногрупп Предкавказья,

Нижеволжья, Приуралья позволяют подтвердить данные предшествующих учёных, отчасти уточнить таковые и дополнить их.

Прежняя чёткая самоидентификация рассматриваемого “субэтнуса” между казахами - букеевцами как ногайцев, разумеется, утрачена, но она нередко сохраняется в новых условиях в виде частичной и остаточной.

Как очень точно сформулировал при нашей встрече знающий и уважаемый старейшина-ветеран среди “нугай - казаков” Кайратдин Шарафутдинович Сукиров (1908-86) из райцентра, пос. Жаныбек: “Мы – настоящие казахи, только предки ногаи были” (запись беседы от июля 1983 г.). Внимательно учесть, кстати, следует характерное употребление тюркскими народами Средней (Центральной) Азии, казахами вообще и букеевскими в частности, издавна и поныне обозначения “ногай” применительно к другим тюркам евразийской границы (крымским, казанским, сибирским татарам), а чуть иначе в произношении – “нугай”, если речь идёт о потомках ногайцев среди них самих (в устах “нугай - казаков” и их соседей, знающих о такой специфичности односельчан).

О “нугай - казаках” другие, соседние казахи иногда тоже говорят, что те “другие, из пришельцев”, они “знают много иных, татарских песен”. Ногайской исходной чертой в их традиции можно считать головной голубой платок у девушек, память о бытовании в прошлом свадебной повозки невесты “койме (куйме)” (упомянутой, в связи с “ногайлинцами”, и в эпосе “Кобланды”). При желании можно подметить и их некоторые внешние отличия (ещё большую европеоидность), нежели у других жителей того же ж.д. пос. Жаныбек или его окрестностей. Дальнейшее совместное исследование такой старой и более новой специфичности разных групп населения в Волго - Уральском приграничье, силами учёных из разных регионов, будет, думается, очень актуально, полезно и притом весьма перспективно.

Важное учение Л.Н. Гумилёва о “суперэтнусах” и “субэтнусах” как единстве и внутренних подразделениях этносов, сформулированное в 1971 г. и развитое далее отечественной наукой, удачно характеризует роль и место “нугай - казаков” Жаныбекского района и соседних территорий в казахской и – шире – тюрко-кыпчакской этнической среде. Выделившись из ногайской “салтанаульской” подгруппы, они последовательно адаптировались в казахско - букеевской, сохранив отчасти прежнюю специфику (или же больше память о ней) и сформировав новую, свою нынешнюю определённость.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. М., 1965.
 [2] Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974;
 [3] Кобланды - батыр (сер. “Эпосы народов СССР”). М., 1975.
 [4] Татарская нация: история и современность. Научно - популярное изд. Казань, 2002.
 [5] Казахско - русские отношения в XVIII-XIX веках (Сб. документов и материалов). Алма-Ата, 1964.
 [6] Викторин В.М. Отражение татаро-ногайского дуализма Крымского ханства и его связей с Османской империей в этнической истории тюрков Волго – Уральского региона // Османская империя: проблемы внешней политики и отношений с Россией. М., 1996;
 [7] Мошков В.А. Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волжско-Камского края. – II. Мелодии ногайских и оренбургских татар // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Т. XII. Вып. I. Казань, 1894.

[8] Харузин В.Н. Киргизы Букеевской орды. Антрополого – этнологические очерки. Очерк I // Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете. Т. 63. Вып. I. М., 1889.

[9] Ташпеков Г.А. Казахи Саратовской области: историко – этнографические очерки. Саратов, 2002.

[10] Харузин В.Н. Киргизы Букеевской орды. Антрополого – этнологические очерки. Очерк I // Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете. Т. 63. Вып. I. М., 1889.

[11] Малая советская энциклопедия. II изд. Т. 7. М., 1938.

[12] Уральский округ и его регионы. Вып. I – Введение, территория, расселение. Уральск, 1929.

[13] Востров В.В. Казахи Джаныбекского района Западно - Казахстанской области// Труды Ин - та истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР. Т. 3 (серия этнографии). Алма-Ата, 1956;

[14] Востров В.В., Муқанов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов. Алма - Ата, 1968.

REFERENCES

[1] Ahmedov B.A. (1965) *Gosudarstvo kochevyh uzbekov [The State of nomadic Uzbeks]* Moscow [in Russian].

[2] Zhirmunskij V.M. (1974) *Tjurkskij geroicheskiy jepos [The Turkic Heroic Epic]* [in Russian].

[3] Koblandy - batyr (ser. "Jeposy narodov SSSR") [Koblandy - batyr (series "Epics of the peoples of the USSR")] (1975) Moscow [in Russian].

[4] *Tatarskaja nacija: istorija i sovremennost'. Nauchno - populjarnoe izd. (2002) [The Tatar Nation: history and modernity]* Kazan [in Russian].

[5] *Kazahsko - russkie otnosheniya v XVIII-XIX vekah (Sb. dokumentov i materialov). (1964) [Казахско - русские отношения в XVIII-XIX веках]* Alma-Ata [in Russian].

[6] Viktorin V.M. (1996) *Otrazhenie tataro-nogajskogo dualizma Krymskogo hanstva i ego svjazej s Osmanskoj imperiej v jetnicheskoj istorii tjurok Volgo – Ural'skogo regiona [Reflection of the Tatar-Nogai dualism of the Crimean Khanate and its ties with the Ottoman Empire in the ethnic history of the Turks of the Volga-Ural region]* *Osmanskaja imperija: problemy vneshnej politiki i otnoshenij s Rossiej, Moscow [in Russian].*

[7] Moshkov V.A. (1894) *Materialy dlja harakteristiki muzykal'nogo tvorcestva inorodcev Volzhsko-Kamskogo kraja. [Materials for the characterization of musical creativity of foreigners of the Volga-Kama region]* *Melodii nogajskih i orenburgskih tatar // Izvestija Obshhestva arheologii, istorii i jetnografii pri Kazanskom universitete, Vol.XII, 1, Kazan [in Russian].*

[8] Haruzin V.N. (1889). *Kirgizy Bukeevskoj ordy. Antropologo – jetnologicheskie ocherki. Ocherk I [The Kirghiz of the Bukееv Horde. Anthropological and ethnological essays. Essay I] // Izvestija Obshhestva ljubitelej estestvoznaniya, antropologii i jetnografii pri Moskovskom universitete. Vol. 63, I [in Russian].*

[9] Tashpekov G.A. (2002) *Kazahi Saratovskoj oblasti: istoriko – jetnograficheskie ocherki. [Kazakhs of the Saratov region: historical and ethnographic essays.]* Saratov [in Russian].

[10] Haruzin V.N. (1889) *Kirgizy Bukeevskoj ordy. Antropologo – jetnologicheskie ocherki. Ocherk I [The Kirghiz of the Bukееv Horde. Anthropological and ethnological essays. Essay I] // Izvestija Obshhestva ljubitelej estestvoznaniya, antropologii i jetnografii pri Moskovskom universitete. Vol.63, I [in Russian].*

[11] *Malaja sovetskaja jenciklopedija. (1938) [The Small Soviet Encyclopedia] II ed. Vol. 7, Moscow [in Russian].*

[12] *Ural'skij okrug i ego regiony. (1929) [Ural District and its regions] Issue I – Vvedenie, territorija, rasselenie. Ural'sk. [in Russian].*

[13] *Vostrov V.V. (1956) Kazahi Dzhanybekskogo rajona Zapadno - Kazahstanskoj oblasti [Kazakhs of the Janybek district of the West Kazakhstan region] Trudy In - ta istorii, arheologii i jetnografii AN Kazahskoj SSR, Vol. 3 (ethnography series). Alma-Ata [in Russian].*

[14] *Vostrov V.V. & Mukanov M.S. (1968) Rodoplemennoj sostav i rasselenie kazahov. [Tribal composition and settlement of Kazakhs] Alma – Ata. [in Russian].*

Викторин В.М.

**НОҒАЙ - БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЖӘНІБЕК АУДАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАР:
ТҮРКІ-ҚЫПШАҚ ҚАРЫМ - ҚАТЫНАСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада жаңа уақыт кезеңінен бастап Батыс Қазақстан аумағындағы этностық үдерістер проблемасына қазіргі бағалар мен көзқарастарға талдау жүргізілді. Автор Кіші жүз қазақтарының рулық құрылымының бір аспектісін, атап айтқанда ноғай - қазақтардың пайда болуы мен дамуын қарастырады. Автор бұл мәселеге деген қызығушылықты XVIII ғасырдан бастап бүгінгі күнге дейінгі тарихшылар мен этнографтардың ғылыми зерттеулеріне үндеу арқылы растайды. Жеке алынған аудандағы қазақтардың өмірі мен тұрмысының мысалында "ноайлиндердің" шаруашылық-мәдени қызметінің эволюциясы, олардың этностың мәдени дамуына қосқан үлесі байқалады. Ноғай-Салтанат үлгісіндегі "ру" төрт бөлек бөлімшеден тұратын "нұғайқазак" рулық тобы: үйсен, Қояс, Қостанай және қазанқолақ сипатталды. Бөкей хандығы арасында ноғайдан шыққан рулық топтардың болуы, өздерінің кейбір дәстүрлі-мәдени ерекшеліктерін сақтай отырып сипатталады. Ноғайлардың Жәнібек кенті мен оның төңірегіндегі басқа тұрғындарға карағанда кейбір жергілікті өзгешеліктері (тіпті европеидтылығы) байқалды. Мақала автордың әртүрлі тәсілдермен қабылдануы мүмкін пікірін көрсетеді, бірақ кез-келген жағдайда айтылған ережелердің дәлелділігі мен негізділігі ғылыми пікірталасты қамтиды.

Кілт сөздер: қазақтар, ноғай, Кіші жүз, нұғай-казактар, кондууровтар, субэтнос, рулық топ, Жәнібек, Батыс Қазақстан облысы.

Victorin Victor

**NOGAI - KAZAKHS OF ZHANIBEK DISTRICT OF WEST KAZAKHSTAN REGION:
PROBLEMS OF INTER-TURKIC-KIPCHAK INTERACTION**

Annotation. The article analyzes the existing assessments and views on the problem of ethnic processes in the territory of Western Kazakhstan, starting from the period of modern times. The author considers one of the aspects of the ancestral structure of the Kazakhs of the Younger Zhuz, namely the appearance and development of the Nogai Kazakhs. The author confirms his interest in this problem by referring to the scientific research of historians and ethnographers from the XVIII century to the present day. The evolution of the economic and cultural activities of the "Noailinites", their contribution to the cultural development of the ethnos is traced on the example of the life and way of life of the Kazakhs of a particular district. The generic group "Nugai-Cossack" of four separate divisions of the Nogai-Saltanaulsky type "ru" is characterized: uysen, koyas, kostanbaly and kazankolak. The article describes the existence of tribal groups of Nogai origin among the Bukeev Kazakhs, while preserving some of their traditional cultural specifics. There are some differences (even greater Europeoid) of the Nogais than among other residents of the village of Zhanybek and its surroundings. The article reflects the author's opinion, which can be perceived in different ways, but in any case, the reasonableness and validity of the statements made presupposes a scientific discussion.

Keywords: Kazakhs, Nogai, Younger Zhuz, Nugai-Cossacks, Kondurovtsy, subethnos, tribal group, Zhanybek, West Kazakhstan region.

UDC 94(574.1)
IRSTI 03.20
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).13

Dyussengaliyeva M.G.*, Garifullina A.B.

Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

***Correspondence:** merzat-d@mail.ru

E-mail: merzat-d@mail.ru, shinee_star_7@mail.ru

THE ROLE OF TRADE FAIRS DURING ZHANGIR KHAN

***Annotation.** The article examines the rule of Zhangir Khan in the Bukey Horde. Opening of shopping establishments in Uyala and Shop-Shagyl district. Trade fairs in the khanate have expanded over time, and the proportion of representatives of different linguistic peoples has increased accordingly. Various trade relations were established here, steppe nomads and urban population, cattle breeders and farmers, village blacksmiths, experienced merchants and shepherds who did not understand trade, manufactories, steppe Shonzhars, Tatars, Cossacks and Russian peasants clashed and traded. Zhangir Khan paid great attention to the legal course of the fair and strictly regulated the sphere of trade by rules. Due to the fact that multinational peoples gathered at the fair for trade, and that there was no theft, mounted Cossacks were put on guard and a special bazaar was appointed for the fair. In addition, the quality of goods at the fair was checked, the correctness of the scales, the goods were certified, and the entry of merchants who arrived at the fair without documents was prohibited.*

***Keywords:** Zhangir Khan; Bukey Horde; Kazakh steppes; Orenburg; territory; Russian merchants; Zhaskus Plain.*

Introduction

In 1824, after Zhangir came to power, he opened a trading place in the districts of Uyaly and Shopshagyl of the Bukey Horde. In the same year, the note of the titular adviser of the Orenburg Border Commission, A.D. Kuznetsov, who petitioned for the allocation of special lands to Zhangir Khan for the trade of the Bukey Kazakhs in the inner Horde with Russian merchants, says: "Khan of the inner Bukey Horde Zhangir Bukeykhanov! Being on a trip at the will of the Orenburg military governor on various matters to the Horde, which is in your power, I drew attention to the profession of the people there. As I noticed then, every year in April, up to 100-150 thousand sheep are sold to Russian merchants from the Volga region and the Urals. This trade is made for cash, and the most unfavorable aspect of this trade is that merchants are forced to bypass the entire territory of the Horde due to the lack of a permanent trading place. Moreover, they carry tarmash with them from the Tatars, translate them only colloquial speech, and pay up to five and ten kopecks for a demonstration of pastures. At that time, due to the vast expanses of the Kazakh steppes, on the one hand, time was wasted, and on the other-cattle wandered from one place to another, merchants and Horde members on both sides were subjected to numerous frauds. There may be other unforeseen events that cause damage to traders, in the field without local control, such troubles can not be avoided. In this case, the case may incur more losses than benefits for any party. Given this point, if you pointed only once a year to merchant pastures and land with a large amount of water in the Horde, it would lead merchants to trade, and Kazakhs to sell livestock " [1, p. 22].

Since there was no permanent trading place in the Bukey Horde, merchants were forced to bypass the territory of the Horde. Therefore, the need to create a permanent trading place in the Horde for the trade of Russian merchants and Bukey Kazakhs has reached its limit.

The petition of A.D. Kuznetsov was granted, and in 1825 trading places were opened in Senchagylsky and SOT. The decree of the Orenburg military governor L. K. Essen, addressed to Zhangir Khan, was as follows: "for the reasons stated in the complaint against me of the assessor of the border commission, titular adviser A. D. Kuznetsov, you annually in April allocated two land plots for trade of Russian merchants with the Horde under your supervision. They are located in the area of the mountain Shopshagyl, the Volga River and the village of Uyaly, at a distance of 112 versts from each other and in close proximity to the borders of Uralsk and Aktobe. On this issue, I sent a message to the Astrakhan civil Governor. They must now order the Russian merchants to assemble at the two places mentioned above, so that they can buy sheep from the Kazakhs, and not walk through the Horde as they used to do. In informing Your Excellency of this, I propose that you announce this decree to the entire territory of the Horde under your supervision, and inform that the Horde members who will sell cattle and other goods must gather in these two places, that is, in hayfield and uzda, in order to make a transfer to these places at the specified time, it is necessary to send correspondents from mullahs or other persons who know the Russian language, and appoint a reliable sultan for their permission, and the appointed sultan is not obliged to interfere in the issue of trade certificates or keep records of sold livestock" [10, p. 23].

As a result, this expansion of trade relations between the Bukey and neighboring Russia was facilitated by open retail outlets. I.e., in these places, Russian merchants now had the opportunity to conduct extensive trade, rather than wander around the Horde. In these permanent trading places in April, merchants from the inner provinces of Russia came and bought sheep and others here for cash. [2, p. 293].

But since 1832, the shipping trade in Orda has been completely stopped. There were two reasons for this: first, it was the cold policy of the tsarist government to destroy its competitors. Since the Tatars, Bukharans, Khivas and other representatives of the people knew well the way of life, language, and living conditions of the Kazakhs, their trade relations with the Kazakhs proceeded rapidly and intensively, and secondly, the aggravation of social contradictions contributed. In the Horde, there were more and more small traders who deceived ordinary Kazakhs and sold their goods much more expensive.

In addition, the main industry in trade and economic relations between Russia and the Bukey Horde was the grain trade. In October and November 1827, the Kazakhs purchased more than 3 thousand pounds of grain at the khan's headquarters. According to Senator Engel, the Bukey Horde annually produces about 2 million tons of grain and industrial goods, livestock, livestock products [3, p. 74].

Before the opening of the fair in Naryn Sand (until 1832), merchants traveling through the Horde annually purchased from 100 to 150 thousand sheep [4, p. 25]. The favorable position created by the Horde trade and merchants in it is described by Senator Engel, who arrived here in 1827 with an audit: "in the steppe region, there is such a peaceful life and complete confidence that no matter with whom I talk, they all freely roam the steppe expanses of traders with their goods, and Russian buyers of cattle freely roam the Kazakh villages. Not a single person came to me and complained that he was oppressed, humiliated. And the elders repeatedly boasted that not a single theft was heard among the Kazakhs " [5, p. 216]"

Senator Engel, who assessed the situation in the region as "good", recognized the "calmness of the steppes" and the absence of crime in the Horde" as the result of specific instructions from the khan" [4, P.218].

In relation to the Kazakhs of the Bukey Horde, Senator Engel wrote: "they sell livestock and hunting products worth two million soms and benefit our domestic industry" [4, p. 157].

During the rule of the Bukey Khanate, Zhangir Khan opened the first fairs in the history of the country—a phenomenon that had a beneficial impact on the trade and economic development of the region.

Although we cannot exclude the influence of the neighboring population on the strengthening of the use of monetary equivalent in trade, a special place is occupied by the reduction of duties on imported goods and the adoption of various measures based on money. Changes in the economic sphere, trade operations based on small goods, developed a stable and fair trade system in the khanate.

Materials and research methods

Khan Zhangir asks for the permission of the Orenburg Border Commission to designate the north-western part of Zhaskus in the Naryn sand, near Stavka, as the most profitable and convenient place for trade in the inner Horde. In addition, he appealed to the Orenburg Border Commission with a request to ban trade in the territory of the Horde in other places, writes the following: "the trade affairs of the Horde Kazakhs, who are under my command, still conducted their trade in the village of Enotaevo, at the Glininsky outpost, in the village of Chertanikha, as well as through merchants entering and trading on the territory of the Horde. I am concerned about the inconvenience of these outlets. And now, after the riots at Chertanikha and other fairs, Kazakhs have little desire to visit them. They are forced to take only those things that are most necessary for everyday life, because of fraud and excessively high prices of steppe merchants. Such a crisis situation, the lack of stable trade guidelines create difficulties in the trade business " [6, p. 1].

Thus, Zhangir informs the Orenburg Border Commission that household items of the Horde Kazakhs are received at fairs in neighboring settlements at very high prices, and the lack of permanent outlets creates difficulties in trade.

Zhangir also gives the following arguments in favor of creating permanent retail outlets:

1. Kazakhs in the Bukey Horde are people who are used to a free life, so they can travel to different parts of the steppe without any fear. By concentrating the trade business in one place, the life of the entire country in the Horde region will be in the eyes of the khan, that is, a number of changes will occur in the management of the Horde people.

2. Trade, focused on one place, blocks more and more hype within the country. In addition, trade with a permanent place will bring a stable income, that is, favorable conditions will be created here both for the merchants themselves and for the Horde Kazakhs.

3. Before the Reed Plain in the Stavka area, the population will be settled and turned into a place of residence.

4. The poor people among the Horde peoples will find work, and the people will enter into close relations with the Russians.

5. Investigative cases on fraud on the part of the Kalmyks and Tatars neighboring with the Horde Kazakhs, which took place in modern places of trade and exchange, especially at the Glininsky outpost, the village of Chertanikha, the Village of Alexandrov-Gai, would also be discontinued [6, p. 1].

Thus, Zhangir was convinced that if he opened a permanent trading place in the Horde, it would bring a stable income and would be beneficial to the Horde Kazakhs. Along with the organization of a trading place, Zhangir intended to turn the Stavka district into a large settlement.

And in order to prevent the above contradictions, Khan applies to the commission with a statement: 1. certificates for cattle, hides or other products purchased on the territory of the Horde under the jurisdiction of the Khan are accepted as good quality goods only if the khan has his own signature and seal, and if the khan does not have a signature and seal—are not accepted. 2. merchants bought cattle on the territory of the Horde and usually brought such certificates from the administration of the village of Uzen, where the Ural and Astrakhan Cossack troops were located, as well as from the command of the Elton line. The chief of the Glininsky outpost was refused to issue such a certificate [6, p. 2].

But, having considered the above proposal of Zhangir Khan for compliance with the law and effectiveness depending on local conditions, the border commission finds the place of organizing the fair on Naryn Sand in the area of the Khan's headquarters ineffective. We can see it in the message of the Orenburg Border Commission below:

"The main obstacle in this situation is that the Horde Kazakhs under the khan cause great damage to the stable trade and exchange centered around the rate. First of all, it is difficult to drive cattle from villages in remote places from stavka, since this place is located about 100, 300 kilometers from the fortresses of the Ural River. Therefore, to sell, exchange cattle, Kazakhs must come somewhere far away. All such peasants could get into the fortresses located near their villages. Moreover, the concentration of a retail outlet in one place raises another doubt and suspicion – in such conditions, it can be beneficial only to some entrepreneurs, and to other residents-to the detriment. Forbidding the superiors in the line to receive certificates for cattle purchased in the Horde, and to take it only from Zhangir Khan, is imposed on the khan himself" [6, p. 3].

The Orenburg commission rejected this proposal of Zhangir Khan, as the commission was sure that trading near the bid was unprofitable and would not bring any benefit. At the same time, the opening of a permanent trading place on the Horde land, in this case, involves the profit of only entrepreneurs, and obtaining a certificate for cattle purchased from Zhangir warns the Khan of a larger cargo.

In another document, General Count P. Sukhtelen, in a letter to the Astrakhan military governor, says: "The Khan of the inner Kazakh Horde Zhangir expresses the idea of organizing a trade fair in the stavka area in Zhaskus, located on the Naryn sand, and asks to create it in accordance with the general regulations. I ask you to give me your opinion on this matter. Is it profitable to organize a trading place on the Naryn sand in the area of Zhangir Khan's headquarters and will it not harm domestic trade?" [7, p. 19].

This was the opinion of General P. Sukhtelen, who asked the Astrakhan military governor to open or not to open fairs in the inner Horde.

The Orenburg Border Commission initially did not allow the opening of fairs in the inner Horde. But then the Orenburg Commission gives its permission to open a fair in the inner Horde. In a letter from General P. Sukhtelen to Count P. K. Pavel, it says: "On December 1 last year, you submitted to the Ministry a request from Zhangir Bokeev to organize a trading place or fair in the north-west of the Zhaskus Plain on the Naryn Sand near Stavka, as well as to ban trade in other places. Your personal opinion was also on the side of the opening of such a fair, but you did not welcome the ban on Horde Kazakhs to trade in places other than fairs, and also argued that Kazakhs who sold such cattle and goods in places other than fairs should be in the necessary places so as not to fall under persecution. This opinion was very important for the Kazakhs of the inner Horde. Therefore, I considered it my main task to report this to the Minister of Finance and the Ministry of the Interior. So I brought them my opinion of the situation, and yours, too. After that, the Minister of Finance said that after the data of your and the internal Horde, as well as the data of the customs departments, he would agree to open a permanent fair in Naryn Sand. All this was subsequently submitted to the Cabinet for consideration. In turn, I am of the opinion that the opening of a trading place or fair near the headquarters of Zhangir Khan would save the Kazakhs from the exploitation of traders, would revive the Trade business in the Horde as a whole" [6, p.4].

The Orenburg Border Commission and the Minister of Finance allow the opening of a permanent fair on Naryn Sand, in the north-west of the Zhaskus Plain.

In addition, first, everyone could trade here, bringing their goods according to the general rules. It was necessary to stop various unauthorized actions for trade purposes within the Horde. Tatars, Bukharans, Khivas and other Asians of the Muslim religion were forbidden to conduct trade activities within the Horde, regardless of their rank and rank. Secondly, the Kazakhs were allowed to exchange and sell livestock and other household products to near by villages, and the leaders of neighboring provinces and the administration of the Ural army were instructed to look with their

right eyes at the Kazakhs of the inner Horde and to appeal to justice in their conflicts with the neighboring settled country [6, p.5].

Thus, General P. Sukhtelen in this letter gives permission to open a fair in Naryn Sand in Orda. At the same time, it prohibits the Khivins and Bukharans from trading in the Horde.

On the initiative of Zhangir, in 1832, a fair was opened at the khan's headquarters. For these purposes, 56,161 rubles were allocated from the treasury of the empire. Thus, 12 large buildings were built, consisting of 316 retail outlets [8, p. 15]. As a result, the Khan's headquarters became the most important and convenient shopping center in Yong-Dal. [6, p. 109].

Features of fairs:

- 1) The first fair in Kazakhstan opened in the Bukey Horde.
- 2) These fairs were organized twice a year in the spring from April 15 to May 15 and in the fall from September 15 to October 15.
- 3) The presence of certain rules of trade during the fair.
- 4) Deepening trade and economic ties with Russia and Central Asia.
- 5) Was particularly distinguished by the multinational nature of the participants of the fairs.

Academician S.Zimanov writes about this fair: "along with the commodity exchange at the fair, nomadic inhabitants of the steppes, Russian industrialists, steppe Shonzhars, and Kazakh peasants had the opportunity to directly trade among themselves. This fair, in a word, was not only economically significant, but also contributed to the rapprochement of different peoples and nationalities and the communication of different nationalities with each other" [5, p. 39].

Now about the state of the fairs:

- 1) The fair was organized near the Khan's Palace, and the khan himself took its place.
- 2) The terms of cattle driving began in the spring from April and lasted until mid-May, and in the fall from September 15 to mid-October.
- 3) To ensure the financial solvency of the merchants, the khan obliged the merchants and the Horde to conclude a preliminary agreement between them. This agreement was concluded in the absence of cattle from the Horde Kazakhs. If the owner of the receipt did not bring the agreed cattle in time, the khan himself reimbursed it.
- 4) In the Bukeevskaya Horde, merchants were strictly forbidden to walk around the village-aul.
- 5) No one could obtain a certificate without the khan's seal for the goods, such as cattle, leather, oil, and the like, that he bought and exchanged. All documents that do not have a seal were declared invalid and were not handed over anywhere. This is reported in mass vedomosti. And fake witnesses and merchants who received it were prosecuted.
- 6) Merchants were allowed to conduct trade within a year, with the exception of two terms specified near the khan's rate [7, p. 7].

January 14, 1833 Zhangir Khan instructs foreman Isatai Taimanov to ban the trade of Central Asian merchants in the Bukey Kazakh villages in connection with the organization of a fair at the khan's headquarters:

"Dear foreman Isatai Taimanov, the Emperor responded to my request and allowed me to organize a fair last year in 1832. Therefore, I order you, dear foreman: tell all the Cossacks at your disposal-near my headquarters in Zhaskus, two fairs are held annually: the first-from April 20 to May 5, the second-in the fall; therefore, every Cossack who has camels, horses, cows, sheep for sale, must drive the cattle to the specified fair in a timely manner and bring down, wool, leather and other products for sale. Near my headquarters, shops were created, Russians and other representatives of the people traded and did not offend anyone at the exchange value " [9, p. 341].

In 1836, the Zhangir Khan, for the disciplinary supervision of the various cases encountered at the fair, approved Zh. Zhanaliev rules, consisting of different departments. As can be seen from the situation, various issues between merchants and merchants who arrived at the fair, and ordinary Kazakhs were resolved in terms of mutual understanding. Merchants and merchants who arrived at the fair were allocated special yurts in which they lived with their goods, and traded only in

designated places. Because by placing them in the established order, they ensured the rapid sale of imported livestock, convenient guard Guards and protection from accidental fire. At the same time, in order to prevent such negative events as theft, traders carried out trade only in specially designated areas, and at night, in addition to Guards and patrols, they additionally put guards inside themselves.

Research results

A special secretary has been appointed to monitor the implementation of all legal cases specified in the rules and to register events related to trade at the fair. In the case of a complaint on any minor cases, Zhanaliev satisfied the claim of the injured party on the same day and made a fair oral decision. In case of disagreement with the decision, merchants and traders had the opportunity to write a statement on their own behalf with supporting documents in the name of Zhangir Khan. He was accompanied by Zhangir Khan through a representative of the newly arrived province, who oversaw the governor's adoption of measures under the law. In the case of a violation of the order on the part of the Kazakhs, that is, failure to comply with the fair demand of the merchants, Zhangir Khan himself intervened in the case and brought double charges in favor of the applicant. During the fair, major events and criminal cases occurred, such as murder, theft on a large scale, robbery, brawl, violence, harm, beatings, the culprit was taken into custody and brought with a document to the head of the cordon near the headquarters, who reported the circumstances of the incident to Zhangir Khan. If the guilty person is a foreigner, his goods, money and other property have not been registered in writing and are not released from protection until, depending on the circumstances, the investigator arrives from the appropriate place. If he was unable to store the goods, or for some other reason did not hand them over to anyone, the military guards ensured that he registered, sealed the goods in the presence of himself and witnesses, rented a house at the owner's expense, and did not disappear until the investigator's decree was issued. But these measures concern such owners of goods as merchants, burghers. And if the employee under his supervision was guilty and had no relation to the owner, he gave a fair punishment, taking the person into custody in a certain order. For what they did at the fair, no one was allowed to apply punishments that were typical even for the Kyrgyz, that is, punishments were carried out only according to special laws. So, for some minor hooliganism (deception, drunkenness, other minor disorders), he was kept in custody until a certain time, based on the severity of the guilt, only if there is concrete evidence. The name and surname of this punished person, for what fault he was punished, were recorded in a special penalty log, and the guards who followed the order reported to Zhangir Khan at the end of the fair [10, p.11].

We have already noted that Russian and Muslim merchants brought their products of poor quality to the Ordyn fairs and bought them at an inflated price. Instead of such low-quality items, they received live cattle, fat, leather, wool, down, and cash. In the factories of that time, along with good things, things of poor quality were produced, and such low-quality things were sold or exchanged in the Horde for millions. Basically, the merchants received a generous profit from this, and it was not profitable for the Horde. Traders say that the Kyrgyz are better off taking cheap goods, rather than expensive high-quality products. But, for example, the Kazakhs paid sixty kopecks for the insignificant sisa and nanku, who lived in a factory for only thirty kopecks. And since it wears out quickly, it was bought three times. Khan Zhangir wanted the national economy subordinated to him to be efficient, and sought to create all the conditions. Especially during the fair, without any effort, threats, everyone agitated the public to buy good quality products. It is important to remember that it is profitable to buy a more expensive product than a cheap, low-quality one, besides, high-quality clothing or a thing will be attractive and pleasant to the owner. Constantly informing the population that it is better to get a cheap bad thing once than to get a cheap bad thing five times, Zhanaliev was given a decree on the supervision of the import of high-quality items by merchants and merchants to the Horde [10, p.14].

From this it follows that Khan Zhangir, taking care of the situation of the people, made efforts to reduce the flow of low-quality goods brought to the Horde in order to make more profit, and then stop it altogether in order to raise the prestige of merchants. Zh.Zhanaliyev during the fair and at the end of the fair, according to the oral data of merchants and traders, filled out a statement about their surnames, where they came from, how many yurts they rented, how many goods each brought, how many sold and exchanged, how many cattle, camels, horses, sheep, etc. the goats were bought or exchanged. At the end of the fair, the khan handed this list to Zhangir personally. Since the trade at the fairs is mainly conducted by cattle, this is given special attention in the rules.

Zhangir Khan paid great attention to the legal course of the fair and strictly regulated the sphere of trade by rules. Due to the fact that multinational peoples gathered at the fair for trade, and so that there was no theft, mounted Cossacks were assigned to the guard and a special bazaar was appointed to the fair.

In addition, the quality of goods at the fair, the correctness of the Scales were checked, the goods were certified, and the undocumented entry of merchants who arrived at the fair was prohibited.

Analyzing this document, we can conclude that in 1836 Zhangir Khan fully established a trading business in his horde. The reason for this is that Zhangir, in his statement on the opening of permanent retail outlets, aims to consolidate the trade business in one place, blocking the growing hype and excitement within the country. At the same time, it is known that traders made strong arguments in favor of ensuring a stable income, employment of the poor by creating favorable conditions both for themselves and for the Horde Kazakhs. As stated in the document, Zhangir achieved this goal. That is, in connection with the creation of conditions for open competition, improving the quality of goods, bringing to the fore the problem of order, eliminating the former primitive ways of conducting trade, creating favorable opportunities.

On September 15, 1836, the foreman of the Tolengit Meken Baluankulov family, through the efforts of his pastors, undertakes a written obligation to take on the maintenance of the herd of merchants who came to this fair. Having signed the pledge with the permission of Zhangir, he expressed his desire to buy out the merchant's cattle on September 15, 1836. During the fair, which opened near the headquarters of the khan of that time and operated until October 15, the foreman Meken Baluankulov, using the shepherd workers hired by him, trampled and tamed the flocks of visiting merchants, traders and other souls, provided that the owners themselves considered it necessary and gave their consent.

This type of activity was carried out in the following order: each horse imported or bought here, exchanged, its wool, special signs, prices are recorded by the owner himself in the book of lists received from the khan controller of the fair in the presence of foreman Meken Baluankulov. A receipt for the admission of each horse is taken from the owner and a seal is placed on the receipt. At the price of the announced and recorded horse for luggage and at the rate of each ruble for silver, the foreman is paid five kopecks. Half of this is paid when the horse is transferred to the pasture and registered, and the other half is paid when the horse is returned from the herd to the owner. The address is provided to Baluankulov himself (and not to the employee). Prices did not depend on the time of the Price List. Despite the fact that the horse was tamed for a week or a month, the price did not change [11, p. 11].

When the owner took the horse, he returned the receipt to Meken Baluankulov and signed in the registration book that he took the horse back. Without fulfilling all these rules and fully paying for the remaining half of the garden, the horse was not issued to the master. About a week after October 15, Meken Baluankulov stopped herding the herd and handed over the horses to the owners according to the above-mentioned rules. Foreman Meken Baluankulov himself always kept the herd under control and, despite the small number of horses in the herd, kept an eye on reliable and armed horses under the care of him and his sons, strengthened the night guard on his horses, pursued and kept all the herds in a good pasture, including or taking under special supervision such horses, thus

ensuring that none of the horses transferred to the herd, they were not observed in places close to the water and not too far from the fair (where the owners themselves, if necessary they can follow).

In addition, the shepherd, if someone's horse died from any disease or was lost under unknown circumstances, immediately informed the owner before the arrival of the owner, without removing the skin from the fallen cattle, without moving, or as soon as the disease of the sick cattle began. In all such cases, if the lost horse was found, the second half of the Garden Fee was not required until it was discovered, as it was believed that this was due to the shepherds' improper exercise of precautions, knowing that it could be accidental. If the horse escaped or was stolen from the herd and was not found by order of the foreman within three days, its owner was paid by the shepherds from their accounts at the price recorded in the registration book. Each loss from such abductions and escapes was compensated by the address Baluankulov at his own financial expense or by his own horse. In the event that such horses are discovered and thieves are apprehended, the existing cattle remain at the shepherd's disposal, i.e., a refund of the funds paid by the shepherd. If the owner of the cattle wanted to return his horse, then after six months he was able to fully return the funds that he paid to the shepherd and take his cattle [11, p. 12].

The task of the shepherd is not to expose the owner of the horse to any investigative cases and losses. And if the shepherd did not have enough money to pay for a stolen, lost or crippled horse, then the other signatories were obliged to pay each compensation for no more than a week. With these persons, Baluankulov later agreed to reimburse his cattle and the cattle of his children. However, in the book, the owner of the cattle, returning the receipt as a pledge to the shepherd, stamped and signed the receipt of the value of the stolen, or missing, not found, or died of disease horse. These obligations were fixed by His Excellency the Khan, and in order that everyone who wanted to use this service would learn more about it, these obligations were announced in advance at the fair, and then set out in the above-mentioned book and presented to the people [12, p. 13].

By signing the receipt, the persons who are hostages of the internal Kazakh Horde certified that this is a good behavior of the Tolengit Meken Baluankulov family elder, which is trustworthy, and, as indicated in the obligation, assured that he can graze the horses of the fair visitors together with his employees until October 15.

In addition, during this fair time and a week after its end, when, due to the irresponsibility of Meken Baluankulov and his employees, someone from the herd lost a horse, or was stolen and was not found until three days from the date of the theft, Meken Baluankulov freely paid the owner of the horses from their funds, possessions, livestock, the price recorded in the register of each lost horse. However, if he, foreman Meken Baluankulov or his sons did not have enough of their own funds, livestock, or possessions to compensate, the signatories undertook to pay the owners of the cattle the value of each lost or stolen horse recorded in the register book within the last week after the end of this fair, so that the owners of the cattle would not suffer losses. And about collecting from the foreman and his sons compensation of the funds paid by them, he received permission from Zhangir [14, p.14].

From this it follows that in 1835 the trade turnover at the fair in Orda was high. This year, merchants from the Russian state brought a large number of goods. The Kazakhs also brought several thousand heads of cattle for sale. This year, Zhangir appointed Karaulkozha Babazhanov and his son to this position to monitor the observance of order at the fair. Zhangir supported the development of trade at fairs in favor of merchants and Bukey Kazakhs.

Conclusion

Trade fairs in the khanate have expanded over time, and the proportion of representatives of different linguistic peoples has increased accordingly. Various trade relations were established here, steppe nomads and urban population, cattle breeders and farmers, village blacksmiths, experienced merchants and shepherds who did not understand trade, manufactories, steppe Shonzhars, Tatars, Cossacks and Russian peasants clashed and traded.

The fairs were not only of high economic importance, but also served as an occasion for acquaintance, rooting and mutual understanding between representatives of different regions and different nationalities. These fairs were also known in remote settlements outside the khanate. The proof of this is that 1000 people from 15 provinces of Russia came to the spring fair in 1845 and traded, in 1847 – 1500 people, in 1851-more than 2000 people [13, p. 156].

In the Khan's rate of 1845, the trade turnover at the autumn fair was 1,160 rubles. This is reported by the department of the Bukey Khanate Adil Sultan in a message to staff Captain A. Chizhikov about trade at the fair in 1845:

1. Traders, industrialists and other officials who came to the fair mainly came from the following provinces: from Saratov – 176, from Voronezh – 3, from Penza – 2, from Tambov – 6, from Moscow – 2, from Astrakhan – 53, from Nizhnegorodsk – 1, from Chernihiv – 6, in total – 317 people. Of these, 26 merchants, 53 burghers, 166 peasants, and so on-72.

2. It is impossible to know the number of Kazakhs who come to the autumn fair in the Bukey Khanate, as many of them quickly return back, without informing anyone about their arrival. But compared to the autumn fair last year, their number has decreased.

3. At the fair, merchants brought various goods in the amount of 62528 rubles, of which they sold goods in the amount of 21630 rubles, and goods in the amount of 40898 rubles remained unrealized. Grains of different varieties were sold for 8000 rubles, millet-for 715 rubles. Well, the trade was conducted for cash.

4. Kazakh cattle were sold to buyers of different ranks at the following prices: cattle-2488 heads – 19771 rubles 43 kopecks, horses-280 heads-6000 rubles, sheep-15,000 heads-29085 rubles and various fur products-820 pieces – 870 rubles.

5. The profit from the rental of retail shops reached 830 rubles. [15, p. 30].

So, in 1845, merchants from many provinces of Russia came to the fair, and the turnover at this year's fair was high.

In 1845, at the autumn fair in the khan's headquarters, along with cattle, other goods were sold. As for the number of sold cattle and their products at the autumn fair in the Khan's headquarters in 1845: grain-30,000, millet-2500, cattle-2488 heads, horses-280 heads, sheep-31365 heads, camel wool-2864 pounds, goat wool-26 pounds [16, p. 1]. In 1845, a large amount of bread, millet, camel wool, sheep cattle were imported to the Khan's fair.

In addition, Zhangir Khan has established trading shops at his rate. In a letter about trading in the Horde, he says: "Instead of yurts rented out to accommodate merchants and their goods, I consider it necessary to install wooden benches next to my rate in the necessary quantity at my expense. I will also resolve this matter with the rich Horde members at my disposal. They charge a small fee to rent the shop. This is a way to recover the money spent on the construction fees, and make a small profit. These shops are necessary for the strong storage of goods, without exposing them to precipitation " [15, p. 275].

Thus, Zhang Gir Khan built a large wooden guest yard next to the bet, where 255 shops were located. Until 1845, the hotel yard was filled with goods brought by traders. From 1846, the number of foreign traders increased, and even due to the lack of warehouses, many traders gathered their goods in yurts in the courtyard [17 , p. 115].

REFERENCES

- [1] Aspandiarov, B. (2007). *Formirovanie Bukejskoj ordy i ee likvidacija [Formation of the Bukey Horde and its liquidation] - Almaty: Kazakh Encyclopedias [in Russian]*.
- [2] Ivanin, M. (1864). *Vnutrennjaja ili Bukeevskaja Kyrgyzskaja Orda [Inner or Bukeyev Kyrgyz Orda]. Epoha - Epoch. 12, 24-26 [in Russian]*.
- [3] Blamberg, I.F. (1848). *Voенно-statisticheskoe obozrenie zemel' kyrgyzov Kajsakov vnutrennih (Bukey) Orda i Zaral'skaja (Men'shaja) Orda Orenburgskogo otdelenija [Military-statistical review of the land of Kyrgyz Kizaisakov internal (Bukey) Orda and the Zaralsk (Smaller)*

Orda of the Orenburg Office]. Voенno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii Military-Statistical Review of the Russian Empire. - St. Petersburg, 3 [in Russian].

[4] Aldazhumanov, K.S., Abilgozhin, Zh.B., Burhanov, K.N., Kapaeva, A.T., Mazhitov, S.F. et al. (2010). *Kazakhstan tarihy [History of Kazakhstan] (Kone zamannan buginge dein - From ancient times to the present) K.S. Aldazhumanov, Zh.B. Abilgozhin, K.N. Burhanov, A.T. Kapaeva, S.F. Mazhitov (Ed.). (Vols. 1-5). Almaty: Atamura [in Kazakh].*

[5] Harabalin, G.E. (2004). *XX gasyrdagy Bokei Ordasy [XIX century's Bukey Horde] - Oral: Poligrapservis [in Kazakh].*

[6] Alektorov, A.E. (1892). *Materialy dlja izuchenija strany, istorii zhitelej Kirgizii [Materials for the study of the country, the history of residents of Kyrgyz] – Orenburg: Mir [in Russian].*

[7] Mashimbaev, S. (1994). *Kolonial'naja politika carskoj Rossii [Colonial policy of tsarist Russia] - Almaty: Sanat [in Russian].*

[8] Ivanov, I.S. (1887). *Kratkaja informacija o jarmarke vo vnutrennej Kirgizskoj Orde [Brief information about the fair in the inner Kyrgyz Orda]. Pamjatnaja kniga Astrahanskoj gubernii na 1887 god [Memorable book of the Astrakhan province at 1887]. – Astrakhan [in Russian].*

[9] Kittara, M.Ya. (1849). *Bet of Khan inner Kyrgyz Orda. Journal of the Ministry of the Interior [in English].*

[10] Shoyynbayev. (1971). *Dobrovol'noe vhozhenie kazahskih zemel' v sostav Rossii [Voluntary entry of Kazakh lands to Russia] -Almaty: Kazakhstan [in Russian].*

[11] Bekmakhanov, E. (1957). *Prisoedinenie Kazahstana k Rossii [Accession of Kazakhstan to Russia] - M.: Publishing House of the USSR [in Russian].*

[12] Ryazanov, A.F. (1926). *Sorok let bor'by za nacional'nuju nezavisimost' kazahskogo naroda (1794-1838) [Forty years of struggle for the national independence of the Kazakh people (1794-1838)]. Trudy Obshhestva po izucheniju Kazahstana, kafedry istorii i jetnografii [Proceedings of the Society for the study of Kazakhstan, the department of history and ethnography] - Kyzyl-Orda [in Russian].*

[13] Jewinov, A. (1851). *Vnutrennjaja ili Bukeevskaja Kirgizsko-kajsakskaja Orda [Inner or Bukeevskaya Kyrgyz Cossack Orda]. Sovremennyj – Contemporary, 10 [in Russian].*

[14] Fuchs, K.A. (1826). *Prebyvanie v Kazani Kyrgyzskij han Zhangir [Stay in Kazan Kyrgyz Khan Jiangius]. Kazanskij vestnik - Kazan Bulletin, 10 [in Russian].*

[15] Shonanuly (1995). *T- the fate of the earth. - Almaty: Sanat [in English].*

[16] Ivanov, I.S. (1895). *Vnutrennjaja Kirgizskaja Orda (Kratkij statisticheskij ocherk) [Inner Kyrgyz Horde] (Brief statistical sketch). Astrahanskij list - Astrakhan leaf [in Russian].*

[17] Kenzhalyev, I.N. (2001). *Bukey Orda (1801-1850) [Bukey Orda (1801-1850)] - Oral: WKU Publishing [in Russian].*

Дюсенгалиева М.Ғ., Гарифуллина А.Б.

ЖӘНГІР ХАН ЗАМАНЫДАҒЫ ЖӘРМЕҢКЕЛЕРДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада Бөкей Ордасындағы Жәңгір ханның билігі зерттелген. Ұялы және Шоп-шағыл ауданында сауда мекемесінің ашылуы. Уақыт өте келе хандықтағы сауда жәрмеңкелері кеңейіп, сәйкесінше әртүрлі тілдік халықтар өкілдерінің үлесі артты. Мұнда әртүрлі сауда қатынастары орнады, дала көшпенділері мен қала тұрғындары, малшылар мен дикандар, ауыл ұсталары, сауданы түсінбейтін тәжірибелі көпестер мен шопандар, мануфактуралар, дала шонжарлары, татарлар, казактар мен орыс шаруалары қақтығысып, сауда жасады. Жәңгір хан жәрмеңкенің құқықтық жүрісіне көп көңіл бөлді және сауда саласын ережелермен қатаң регламенттеді. Көп ұлтты халықтар сауда үшін жәрмеңкеге жиналып, ұрлық болмас үшін, казактар қарауылға қойылып, жәрмеңкеге арнайы базар тағайындалды. Сонымен қатар, жәрмеңкедегі тауарлардың сапасы, таразының дұрыстығы

тексерілді, тауарлар сертификатталды және жәрмеңкеге келген саудагерлердің құжаттарынсыз кіруге тыйым салынды.

Кілт сөздер: Жәңгір хан; Бөкей ордасы; қазақ даласы; Орынбор; территория; орыс көпестері; Жаскус жазығы.

Дюсенгалиева М.Г., Гарифуллина А.Б.

РОЛЬ ЯРМАРОК ВО ВРЕМЕНА ЖАНГИР-ХАНА

Аннотация. В статье исследовано правление Жангир хана в Букейской орде. Открытие торговых заведение в Уялинском и Шоп-шагылском районе. Торговые ярмарки в ханстве со временем расширились, и соответственно возросла доля представителей разных языковых народов. Здесь устанавливались различные торговые отношения, сталкивались и торговали степные кочевники и городское население, скотоводы и земледельцы, деревенские кузнецы, опытные купцы и пастухи, не понимавшие торговли, мануфактуры, степные шонжары, татары, казаки и русские крестьяне. Жангир хан уделял большое внимание правовому ходу ярмарки и строго регламентировал сферу торговли правилами. В связи с тем, что на ярмарку собирались многонациональные народы для торговли, а чтобы не было воровства, в караул были приставлены конные казаки и на ярмарку был назначен специальный базар. Кроме того, проверялось качество товаров на ярмарке, правильность весов, товар сертифицировался, и запрещался въезд без документов купцов, прибывших на ярмарку.

Ключевые слова: Жангир-хан; Букейская Орда; казахские степи; Оренбург; территория; русские купцы; Жаскуская равнина.

ӘОЖ 94(574)
ГТАХР 03.20
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).14

¹Рысбеков Т.З., ²Зайнуллина Н.С.*

^{1,2}М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
*Корреспондент авторы: z.nazgul16@gmail.com

E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru, z.nazgul16@gmail.com

НӘЖІМЕДЕН ЫҚСАНҰЛЫ ЕСҚАЛИЕВТІҢ ӨМІР ЖОЛЫ

Аңдатпа. Ел егемендігіне қол жеткізу жолында, тәуелсіз мемлекетімізді дамытуға, сыртқы саясатымызды тұғырландыруға ат салысқан мемлекет қайраткерлері, дипломаттарымыз жетерлік. Сондай тұлғаларымыздың бірі де бірігейі Қазақстан Республикасының дипломатиялық қызметіне еңбек сіңірген мемлекет және қоғам қайраткері, дипломат Нәжімеден Есқалиев. Мемлекетіміздің тағдырына қатысты маңызды шешім қабылдай біліп, нағыз патриоттық қасиеттерге ие азамат Нәжімеден Есқалиев Қазақстан тарихында, оның ішінде біздің Орал өңірінің тарихындағы алар орны ерекше екенін білеміз.

Нәжімеден Есқалиевтің қоғамдық саяси қызметіннің сара жолын кенестік кезеңнен бастау алғанның біреуіміз білсек, біреуіміз біле бермейміз. Нәжімеден Есқалиевтің тәуелсіздік алған жылдардан бастап басқа мемлекеттермен жоғары деңгейде халықаралық қарым-қатынас орнатып қана қоймай, Қазақстан Республикасының Премьер-Министрінің кеңесшісі міндетін қоса атқарды. Сонымен қатар, Нәжімеден Есқалиев «Великие звезды», «Фарватер» «Амулет» кітаптардың және еліміздің қоғамдық өмірі мен экономикалық даму мәселелерінің өзекті жақтарын талқылаған жүздеген мақала-очерктердің авторы.

Ол саяси аренада дипломат ретінде мойындалғанымен де, қоғамдық – саяси қызметінің «ақтаңдақ беттері» мүлдем айтылмады. Яғни оның қоғамдық – саяси қызметін ғылыми тұрғыда зерттеуді талап етеді.

Кілт сөздер: агроном; дипломат; қоғам қайраткері; мемлекеттік қызметі; елші; Орал облыстық әкімшілігінің басшысы; ҚР Премьер-Министрінің кеңесшісі.

Кіріспе

Елбасы Н.Назарбаев сәуірде жарық көрген «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Мен бүгінгі замандастарымыздың жетістіктерінің тарихына да назар аударуды ұсынамын. Бұл идеяны «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы арқылы іске асырған жөн. «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы – Тәуелсіздік жылдарында табысқа жеткен, еліміздің әр өңірінде тұратын түрлі жастағы, сан алуан этнос өкілдерінің тарихы. Жобада нақты адамдардың нақты тағдырлары мен өмірбаяндары арқылы бүгінгі, заманауи Қазақстанның келбеті көрініс табады» деген еді. Ел егемендігіне қол жеткізу жолында, тәуелсіз мемлекетімізді дамытуға, сыртқы саясатымызды тұғырландыруға ат салысқан мемлекет қайраткерлері, дипломаттарымыз жетерлік. Сондай тұлғаларымыздың бірі де бірігейі Қазақстан Республикасының дипломатиялық қызметіне еңбек сіңірген мемлекет және қоғам қайраткері, дипломат Нәжімеден Есқалиев. Мемлекетіміздің тағдырына қатысты маңызды шешім қабылдай біліп, нағыз патриоттық қасиеттерге ие азамат Нәжімеден Есқалиев Қазақстан тарихында, оның ішінде біздің Орал өңірінің тарихындағы алар орны ерекше екенін білеміз.

Нәжімеден Есқалиевтің қоғамдық саяси қызметіннің сара жолын кенестік кезеңнен бастау алғанның біреуіміз білсек, біреуіміз біле бермейміз. Нәжімеден Есқалиевтің тәуелсіздік алған жылдардан бастап басқа мемлекеттермен жоғары деңгейде халықаралық қарым-қатынас орнатып қана қоймай, Қазақстан Республикасының Премьер-Министрінің кеңесшісі міндетін қоса атқарды. Сонымен қатар, Нәжімеден Есқалиев «Великие звезды», «Фарватер» «Амулет» кітаптардың және еліміздің қоғамдық өмірі мен экономикалық даму мәселелерінің өзекті жақтарын талқылаған жүздеген мақала-очерктердің авторы.

Ол саяси аренада дипломат ретінде мойындалғанымен де, қоғамдық – саяси қызметінің «ақтаңдақ беттері» мүлдем айтылмады. Яғни оның қоғамдық – саяси қызметін ғылыми тұрғыда зерттеуді талап етеді.

Сондықтан, аталмыш тақырыптың өзектілігі еш күмән тудырмайды деп санауға болады. Ендеше, Нәжімеден Есқалиевтің өмірі мен қоғамдық саяси қызметіне ғылыми тұрғыда талдау жасап, жетістіктері мен кемшіліктерін дәйектілікпен кешенді зерттеу, тарихи тәжірибеге негізделген салықалы қорытындылар жаңаша зерделеу қажеттігін дәлелдей түседі.

Ел егемендігі мен тәуелсіздігі жолында өзіндік үлес қосып, бүгінде қазақстандықтардың абыройына бөленіп жүрген танымал тұлғалардың бірі – Нәжімеден Ықсанұлы Есқалиев. Қатардағы агрономнан бастап, Қазақстанның партия және мемлекеттік басқару органдарының бірінші басшысына дейін үлкен өмір мектебінен өткен.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Тақырып шеңберінде қарастырылған мәселелерге байланысты зерттеулерге ғылыми-теориялық талдау жасау әдісі, алынған нәтижелерді өңдеу, жинақтау әдісі және теориялық анализ жасау әдістері қолданылды.

Нәжімеден Ықсанұлы Есқалиев 1941 жылы 5 қыркүйекте Гурьев облысы Теңіз ауданында Шортанбай ауылында балықшылар отбасында дүниеге келген (кейбір мәлімет көздерінде Ресейдің Астрахань облысы Красноярск ауданы Байбек селосында дүниеге келген деп көрсетілген). Ұлы Отан соғысы басталысымен әкесі Ықсан соғысқа аттанады. Кейін ол кісі Сталинград шайқасында жараланып, елге мүгедек болып оралады. Жанұядағы барлық ауыртпалық анасы Әсиманың мойнына түседі. Осы жағдайды ескерген аталары Есқали бүкіл тума-туысты өзінің төңірегіне жинап, Қиғаш өзеннің оң жағалауындағы Байбек ауылына көшіп баруларына мәжбүрлі болады. Міне, осы кезден бастап жас Нәжімеден Ықсанұлының өмірі Астрахан жерінде сол жердің тумасы ретінде атасының тәрбиесінде өтеді. Сол себепті де кейде Нәжімеден Ықсанұлының туған жері Астрахан облысы деп аталады.

Байбек жеті жылдық орта мектебін бітіргеннен кейін Астрахандағы педагогикалық училищесін аяқтап, 1958 жылы өзі білім алған мектепке ұстаздық етеді. Бірақ ұстаздық кәсіпке көңілі толмаған Нәжімеден Ықсанұлы сырттай ауылшаруашылық техникумын аяқтайды. Оқуын жалғастыру мақсатында 1961 жылы Алматыға жол тартады. Баласының бұл ниетін әкесі толықтай қолдайды. Ондағы мақсаты бір жағынан өзінің қалаған мамандығын алсын десе, екіншіден туған жерге барсын деген ниеті еді.

Оқу бұл инемен құдық қазғандай. Және де бұл шындыққа сәйкес келеді. Ол Лениндік шәкіртақы иегері болған, ал бұл мәртебені тек лайықтыларға ғана берген. Сондай-ақ, комсомол жетекшісі болған.

Институт бойынша досы, қазіргі таңда профессор Исатай Темрешевтің естелігенен: «Ол студенттік құрылыс отрядының бірінші командирі болды, бұл республикадағы ең үздік отряд. Жазғы демалыста Нәжімеден қатарластарымен бірге Павлодар облысының шалғай ауылына барып тұратын. Студенттер мал базаларын, үйлер салды. Олар уақытты университетте тек оқу аудиторияларында емес, өмір полигоннында өткізді. Нәжімеден Есқалиев олардың жетекшісі, командирі, тәлімгері болды. Нәжімеденде туғанынан осы командирлік қасиет болды десем қате болмас.» Нәжімеден Есқалиев үнемі ұдайы тарихи әдебиеттермен және ғылыммен айналысып, қызығушылық білдіреді. Нәжімеден Ықсанұлының айтуынша, тарих ғылымы тек танымдық емес, сонымен қатар адамды

қызықтыратын құдіретке ие. Қай заманда болса да елдің билеушілері, көсемдері мен ірі саясаткерлер тарихтың заңдылықтарын игере отырып, қоғамдық дамудың қиын-қыстау кезеңдерінде жағдайға дұрыс баға беріп, шыға білген [1].

Нәжімеден Есқалиевті институтта оқытушылық жұмыста қалдырғысы келді, бірақ ол үйіне Орал облысына отбасына жақын болу үшін сұранды. Облыстағы ең шалғай «Талов» совхозының агрономы болып бастап, ол тез арада совхоздың бас агрономы болды. Небәрі 30 жаста Жәнібек аудандық ауылшаруашылық басқармасының бастығы, кейін Орал облыстық ауылшаруашылық басқармасының бірінші орынбасары болды.

Қадыр Ғайсин еңбек және соғыс ардагерінің естелігінен: «60-ыншы жылдардың басы болатын. Мен ол кезде Жәнібек аудандық атқару комитетінің төрағасы болып істеймін. Сапарлардың бірінде «Талов» совхозының егін жайын аралап келем, қасымда совхоз директоры – Георгий Ефимович Панченко. Сонадайдан егін алқабының ортасында жападан жалғыз жүрген адам көрінді. Машинадан түсіп, жақындасақ өрімдей жас жігіт.

- Нәжімеден ғой, агроном-тұқым сараптаушы болып істейді, - деп, Панченко таныстырып жатыр.

Кім екенің білмесемде, егінге құмартып тұрғанын - қолындағы масақтардан байқадым. Тағы бір аңғарғаным маң далада көлік байқалмайды.

- Қалай жеттің? – деймін мен оған.

- Жол-жөнекей машина тап болып ед, дейді ол.

- Ал қалай қайтпаксын? – деймін мен тағы да одан сыр тартып.

- Тағы бірдеңе ұшырасар, -деп жауап қайтарды жас агроном.

Мен Нәжімеденмен алғаш осылай кездескен едім. Мен сол алғаш көргеннен Н.Есқалиевке үлкен үміт артқан едім. Оқ пен отты көрген адам емеспіз бе, сол көңілім мені алдамапты.

Екінші рет Нәжімеден Есқалиевті Алматыда жолықтырдым. Ол кезде астанаға мен Мәншүк Мәметова атындағы совхоздың директоры болып тағайындалуға тиісті болғандықтан барған едім. Ал, Нәжімеден болса, Жәнібек аудандық ауыл шаруашылық басқармасының бастығы болып тағайындалуы үшін министрлікке әңгімелесуге шақырылған екен. Ол бұған дейін шаруашылықтың бас агрономы болып істеп, әбден ысылып қалған, ауыл шаруашылығы министрлігінің 12 бөлімінен тегіс мүдірмей өтіп шыққан болатын [2].

Осыдан отыз жыл бұрын, 1991 жылы 15 қыркүйекте казак ұлтшылдары бастаған мыңдаған адам Орал қаласында казактардың «қайта жаңғыру» мерекесін таратты. Совет одағы құлаған тұста лаулаған бұл жанжал одан бір жыл бұрын тұтана бастаған еді.

Оған дейінгі мерейтойды, яғни Ресей тағына қызмет етудің 300 жылдығын 1891 жылы осында тойлағандары желеу болды. 1991 жылы орыс самодержавиясы деген атымен жоқ еді – яғни таққа қызмет ететін, дұрысын айтқанда, төрт ғасырлық қызметін ескеретін ешкім болған жоқ. Алайда Совет одағында мерейтой ешкімге таң болған емес, әрі Коммунистік Партия тұсында да «Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылуының 250 жылдығы» іспеттес кең ауқымды мерекелер ұйымдастыруға құмар болатын.

1991 жылғы 15 қыркүйек, жексенбі күні Оралда күн бұлтты болды, күннің өзі әредік көрініп, күздің аса салқын райы байқалды. Қазақстанның әр жерінен, негізінен оңтүстіктен келген азаматтар, «Азат» қозғалысының белсенділері 13 қыркүйектегі мұнда бұрын-соңды болмаған наразылық акцияларын бастап, Оралдың орталығында үш күн бойы ереуілдеді. Қазақ белсенділері пикетке шықты. Ал 14 қыркүйекте теміржол вокзалына жер-жерден – Орынбордан, Доннан, Кубаньнан, Мәскеуден, Ленинградтан, Иркутскіден, Амурдағы Комсомолскіден казак делегациялары келіп жатты. Көрші жатқан Самара облысының казактары «ПАЗИК» автобусымен келді. «Орал қаласы бұрын-соңды осыншама казакты көрмеген еді. Олардың киімдері де әртүсті болатын: бірі мундир киген, онысы таулықтардың ұлттық киіміне ұқсап тұрды; бірі совет офицерлерінің қайта тігілген униформасын кигені анық көрініп тұрды; үлкені де кішісі де оқа, жолақтар, жұлдыз, тіпті цифр тағылған погондары бар форма киіп жүрді. «Бас қонақ – Ресей атамандар одағының төрағасы

Александр Мартынов погон тақпай, жай киініп алған, бірақ сонда да қара көк мундирінің үстінен портупейя іліп алған» деп әңгімеледі Азаттық радиосына казактардың бірі.

Сол күндердегі ахуал мазасыз болды. Жауыққан казактар (барша қауым емес, араларындағы жауыққандары) «Оралдың оң жағалауын тартып алып, ол жерде казактардың автономиясын құрамыз» деп ашық қоқан-лоққы көрсетті. Билік шын мәнісінде казактардың мерекесін өткізуге біржақты рұқсат еткен жоқ, – дейді Азаттық радиосына сұқбат берген Орал облысының бұрынғы басшысы Нәжімеден Есқалиев [3].

Орал облысының бұрынғы басшысы Нәжімеден Есқалиев «казактардың царизмге қызмет ету мерейтойын жасанды сән-салтанатпен, ештеңеге қарамастан тойламақ пиғылын ешкім қайтара алмады» деп жазады. «Бұған бірнеше ай қалғанда мен Горбачев қатысқан партия мәслихатта болдым, Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан компартиясы орталық комитетінің бірінші хатшысы ретінде бас хатшының өзіне сұрақ қой, «қалайша мұндай жағдайдың алдын алуға болады?» деп сұра деген кеңес берді. Сөйтіп мен мәслихаттан соң кішігірім ортада отырып: «Михаил Сергеевич, алаңдайтын нәрсе жоқ. Әрине, мерекеде тұрған ештеңе жоқ, тек от шықпаса болды» дедім. Горбачев мәселенің мән-жайын жете ұғынудың орнына маған дүрсе қоя берді. Сонда мен өз түйсігім мен жақтастарымның тәжірибесіне сүйенуден басқа амал жоғын түсіндім» дейді Нәжімеден Есқалиев «Экспресс К» газетіне берген сұхбатында [4].

«Егер де ұлтаралық қақтығыс болса, Ресейден Оралға санаулы сағаттың ішінде «бітімгерлік полкінің» танкілері енер еді. Мәскеуде ГКЧП бүлігінен кейін аласапыран заман туды, кімнің қандай ағат бұйрықты кім берерін кім біліпті», – дейді Нәжімеден Есқалиев [5].

Ашынған халықтың казактар атамандарын түгел қырып салатындықтары туралы айқайы тез тарады. Құрсау әлсірей бастаған сияқты.

«Соңғы күн, (16.06.1991.) облыс басшысы Н.Ы. Есқалиевтің кабинеті. Республикалық штабтың өкілдері төрағаның қабылдауына келді. Оларды бастап барған Орал Сәулебаев: «Ресей казактарының Ақжайық жеріне жиналуына жол бергеніңіз үшін, олардың Жайық өңірін Ресейге қосу ниетіне дәрменсіздік көрсеткеніңіз үшін, Сізді саяси басшы ретінде қазақ халқының мүддесін сатып кетті деп есептейміз. Сондықтан, халық, Сіздің өз еркіңізбен қызметіңізден кетуіңізді талап етеді!»-деді. Н.Ы. Есқалиев: - «Облыс халқының басына осындай қиындық түскенде, халықты ұйымдастырып, орыс-казактарының ойлағанын болдырмағандарыңыз үшін, сіздерге рахметімді айтамын. Ал, қойған талаптарыңыз бойынша менің жұмыстан кету, кетпеуім – ел Президентінің шешетін шаруасы» - деп, облыс басшысы одан әрі өз сөзінде казактарға қарсы өздерінің де күрескенін, олардың іс-әрекеттеріне қатысты қырық том болатын айғақтардың жиналғанын, оның барлығының жоғарыға жіберілетіндігін, бұдан былайғы жерде елінің тәуелсіздігін қорғаған «Азаттың» жігіттерін ешкімнің қудалауына жол бергізбейтінін айтты...» - деп, Орынбай Жәкібаев өзінің Азаттық кітабында жазады [6]. 1993-1994 жылдары Нәжімеден Ықсанұлы Көкшетау облысын басқаруға ауысты. Нәжімеден Ықсанұлының қай жерде, қандай қызметте болса да қол қусырып отырмағанын көреміз. Дей тұрғанмен осы қысқа мерзімдік басқару кезеңіне қатысы бар екі көріністі баяндап кетуді жөн көрдік. Біріншісі, Көкше өңірі Ақжайыққа қарағанда қазба байлықтарға молдау еді: Васильков тау-кен комбинаты, барланған қалайы, цирконий (техникада қолданатын ақ металл), т.б. Аграрлық бағыттан аграрлық-өнеркәсіптік бағытқа көшу мүмкіндіктерін қарастыра бастауы. Ол үшін шаруашылықтардың жедел дамуы, басқа да өндірістерді іздестірумен пайдалану шараларын іске асыру қолға алынды.

Қысқасы, облыс экономикасын арттыру мүмкіндігін жасайтын салалардың тиімділігін жан-жақты пайдалану мәселесі қолға алынды. Алайда, Н. Есқалиевтің ұстанып отырған талап-мақсаттары кейбір жергілікті «пысықай-лар» мен орталықтағы басшыларға ұнамады. Әсіресе, облыс басшысының жекелендіру мәселесіндегі көзқарастары мен әрекеттері көңілге «қонымсыз» болып көрінді. Н. Есқалиев сол тұста жаппай жекешелендіру дегенді желеу етіп, халықтың обалына қарамай, шетелдік алпауыттармен «түйені түгімен, жылқыны жүгімен»

жұта беретін қоғамдай коммерциялық құрылымдардың құлқына кетіп бара жатқан мемлекет мүлкін кейін қайтару және заңсыз ұйымдастырылған шағын кәсіпорындарды қайта тіркеуден өткізбей таратуға күш салады. Бұл жөнінде Президент пен Үкімет басшыларын да хабардар етеді. Бұлардың барлығы жауапсыз қалып, өз қолдауын таппайды. Оның үстіне басшының үстінен облыс еңбекшілердің «атынан» арыздар көбейеді. Бірақ бұлардың барлығы ұйымдастырылған жала екенін Республика Бас прокуратурасының тексеруі толықтай дәлелденді [7].

Екінші жағдай, осы облыста басшы болып жүргенде 1993 жылы егіс бітік шығып, оны жинау үшін Өзбекстанның тұңғыш Президенті Ислам Каримовпен қомақты көмек алды, негізінен мыңнан аса автокөлік (дәл саны 1650). Мұндай елеулі көмек көрсетуінің басты себебі Нәжімеден Ықсанұлы мен Ислам Каримов арасындағы жақсы таныстық еді, яғни 1986 жылы Н. Есқалиев Орал облыстық партия комитетінің бірінші хатшылығына Саяси бюрода бекіген кезде Ислам Каримов Өзбекстанға Тұңғыш Президент болды, ал Нәжімеден Есқалиев 1994 жылы Өзбекстанға Қазақстан Республикасының елшісі болып барды. Сөйтіп, Нәжімеден Ықсанұлы 1994 жылдан бастап Өзбекстан мен Тәжікістан Республикаларына, содан кейін Украинаға, қосымша Молдоваға төтенше және өкілетті елші болып тағайындалды.

Нәжімеден Есқалиев 1999 жылдан ТМД елдерінің атқарушы комитетінің төрағасының орынбасары, қауіпсіздік мәселелері бойынша департаментінің директоры қызметін атқарды. Бұл ортаның басқару орталығы Минск қаласында орналасқан еді.

Зерттеу нәтижелері

Нәжімеден Есқалиев үнемі ұдайы тарихи әдебиеттермен және ғылыммен айналысып, қызығушылық білдіреді. Нәжімеден Ықсанұлының айтуынша, тарих ғылымы тек танымдық емес, сонымен қатар адамды қызықтыратын құдіретке ие. Қай заманда болса да елдің билеушілері, көсемдері мен ірі саясаткерлер тарихтың заңдылықтарын игере отырып, қоғамдық дамудың қиын-қыстау кезеңдерінде жағдайға дұрыс баға беріп, шыға білген.

Нәжімеден ағаның ерекше көңіл қойып, қызығушылық туғызған тақырыптары орыс-қазақ қатынастары, М. Тынышпаев, Ә. Бөкейханов, С. Бабажанов, М. Дулатов, С. Сейфулин, Ш. Уәлиханов, А. Левшин, Н. Рычков, І. Есенберлин, С. Зиманов, Л. Гумилев, Б. Қаратаев, С. Меңдешев, О. Исаев, Ә. Әйтиев, Жаһанша және Халел Досмұхамедовтар еңбектері, олар жөніндегі мәліметтер еді.

Орал облысында болған кезінде Нарын құмдарына арнайы экспедициялар ұйымдастырып, хандар мен Салықтың бейіттерін тапты. Көкшеде жүргенде С. Сәдуақасов, М. Жұмабаев творчестволарына байланысты көпшілік алдында арнайы баяндамалар жасады. Өзбекстанда елші болып жүргенде елдің тарихи, көркем қалаларымен танысып қана қойжан жоқ, сонымен бірге Қазақстан тарихына қатысы бар мәліметті жинады. Осындай жұмыстардың нәтижесінде, өзбек жерінде ұлы бабалардың сүйектері, олардың жерленген орындары анықталды. Мәселен, Ташкентте Төле бидің, Навоиға жақын жердегі Нұратта Әйтеке бидің жерленген жерлері табылды. Жинақталған мәліметтер бойынша, Хиуа маңында Сырым, Самарқанда Жалаңтөс пен Есет батырлардың бейіттері анықталды [1].

Әрі көршілес, әрі бауырлас халықтан үйренетін үлгі-өнеге, салт-дәстүрлер, халықтық қасиеттер мол деп есептеймін. Еңбексүйгіштігі, аздан да, көптен де үнемдей алатын ыждаһаттылығы, ұқсатқыштығы, қатал тәртіпке тез бейімделе алғыштығы, қарапайымдылығы мен бейнетқорлығы сияқты қасиеттеріне сүйсінемін. Оның үстіне әрбір өзбек – дипломат. Бұл қасиеттер өзбек ағайындардың өтпелі кезеңнің қиындықтарынан тез шыға алатындығына кепілдік бере алады. Экономикалық ахуалға келер болсақ, мәселен, Өзбекстан өнеркәсіп өнімдерін шығару жөнінен ТМД елдері бойынша ең алдыңғы қатарға шықты. Жалпы өзбек ағайындардың нарықтық қатынастар кезеңіндегі аса сақ та сергек іс-қимылы, әсіресе, өндірісті ауылға апаруға күш салып жатқандығынан да анық байқалады. Әндіжандағы шағын ғана Асака қаласында іске қосылған «УЗДЭУавто» өзбек-кәріс

бірлескен кәсіпорынның өзі неге тұрады. Мемлекетте шай ішетін пиала, кілемнен бастап жеңіл машина, ұшаққа дейін шығарылып жатыр. Тағы бір жай ғана мысал. Өзбектер Ташкент әуежайын шетелдіктерге сатқан жоқ, керісінше, шетелдердің жәрдемімен әуежайын кісі қызығарлықтай етіп жөндеп, көріктендіріп алды. Қазір бұл жерден әлемнің 30-дан астам еліне әуе қатынасы ашылған.

Біріншіден, мені бұдан бұрын Өзбекстан мен Тәжікістан Республика-ларына, одан кейін Украинаға төтенше және өкілетті елші қызметіне жіберуін Президентіміздің үлкен сенімі деп білемін. Бұл халықтың да сенімі. Екіншіден, бұрынғы кезде дипломатиялық қызметкерлер әзірлеумен тікелей шұғылданбаған жас тәуелсіз мемлекеттерде шетелдердегі өз өкілдерін түрліше деңгейдегі басшылық қызметтерде шетелдердегі өз өкілдерін түрліше деңгейдегі басшылық қызметтерде ысылған, жеткілікті тәжірибе жинақтаған, өмірден көрген-түйгені мол басшы қызметкерлерден іріктелуі соңғы үш-төрт жылдың ішінде өзін-өзі ақтай бастағанын көрсетуде. Болашақта біздің еліміздің дипломаттары да кәсіби шеберлігі, түрліше тіл игеруі, басқа да қажетті тәжірибелер жинақтау жағынан сапалық дәрежеге көтерілетіндігіне сенімдімін. Мысалға, Иран Республикасында Елшілік қызмет атқарып келген белгілі қоғам қайраткері, ғалым Мырзатай Жолдасбековтың Сыртқы істер министрі Қасымжомарт Тоқаевтың бұйрығымен Жоғары дипломатиялық мектептің ректоры болып тағайындалуын өте оңды шешім болды деп бағалаймын.

Елшілік – үлкен өнер. Көп қажыр-қайратты, ел мүддесі үшін адал да беріле қызмет жасауды, саяси оқиғалар мен құбылыстарға талдау жасай біліп, шешім қабылдау қабілетін, табандылықты, көрегендікті талап ететін өнер. Әсіресе қазіргідей тәуелсіздігіміз қаз тұра бастаған кезеңде елші атқарар парыз жүгі ауыр, қызметі жауапты. Мен өзімнің барша әріптестеріме әрі күрделі, әрі қиындығы мол қызметінде жеміс тілеймін [8].

Қорытынды

Қорыта келе, Нәжімеден Ықсанұлы өзінің үлгілі еңбек жолында көптеген марапаттарға ие болған. Оған 2003 жылы «ҚР дипломатиялық қызметінің еңбек сіңірген қайраткері» мәртебелі атағы берілді. КСРО, Қазақстан Республикасы, сондай-ақ шет елдердің барлығы 13 мемлекеттік наградаларымен марапатталған. Нәжімеден Есқалиевке 1999 жылы Киевте ЮНЕСКО-ның Халықаралық кадр академиясының корреспондент-мүшесі ғылыми атағы берілді. Нәжімеден Есқалиев ҚР Төтенше және өкілетті елшісі мәртебелі атағының иегері, КСРО Жоғарғы Кеңесі мен КСРО Халық депутаты болып сайланған. Нәжімеден Есқалиев «Великие звезды», «Фарватер» «Амулет» кітаптардың және еліміздің қоғамдық өмірі мен экономикалық даму мәселелерінің өзекті жақтарын талқылаған жүздеген мақала-очерктердің авторы.

Нәжімеден Ықсанұлының Орал облысындағы басқару жылдарында қиын жағдай туғызған оқиғалар да орын алды. Оған кінәлі – жергілікті және одақ көлеміндегі сепаратистік әрекетті басшылыққа алған қазақтардың әрекеті. Бұл уақиға «1991 жылғы қыркүйек уақиғасы» деген сипатқа ие болды. Өздерінің патша заманындағы сословиелік ерекшеліктерін қалпына келтіруге тырысқан казак сепаратистері елдегі саяси жағдайды пайдаланып, Одақ көлеміндегі басшылықтың «жасырын» қолдауымен Орал, Атырау, яғни Жайық-Каспий өңірін бөліп алу әрекетін, арам пиғылдарын іске асыруға әрекет жасады. Бұл кездегі ахуалды, «казактар қоғамы» мен «Қайта өрлеу комитетінің» біріккен арандату әрекетін Нәжімеден Ықсанұлы білді және ашық мәлімдеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Рысбеков Т. Таңдамалы шығармалар – Тарихи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары, 5 томдық. – Орал, - 2017.
- [2] Файсин Н. «Абзал азамат» // Жайық үні. – 2001. – 25 қазан.

[3] Карабек Е. Азаттық радиосы / 1991 жылғы Орал оқиғасы. Даудың басы. [Электронды ресурс] Қолдану режимі: https://www.azattyq.org/a/oral_oqighasy_uralskie_sobytia_uralsk_events_september_1991

[4] Куликов В. Экспресс-К. – Орал, - 2006.

[5] Карабек Е. Азаттық радиосы / 1991 жылғы Орал оқиғасы. Жанжалдың шарықтауы [Электронды ресурс] Қолдану режимі: https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_oral_kazak_kazakh_conflict_1991

[6] Сисенбай Нұрлыбай Қошаманұлы. 1991 жылғы «Орал көтерілісінің» қауіпті тұстар / Абай ақпарат. – 2011 жылы.

[7] Қуатов Б. Нәжімеден Есқалиев: «Мен ешқашан қол қусырып, отырған емеспін» // Информбиржа. – 2011. – 25 тамыз.

[8] Ықсанғали С. «Мен жастарға сенемін. Нәжімеден Ихсанұлы Есқалиевпен сұқбат» // Орал өңірі. – 2007. – 19 маусым.

REFERENCES

[1] Rysbekov T. (2017). *Tañdamaly syğarmalar – Tarihi tұлғалар: ýaqyt jáne ömir joldary* [Selected works - Historical figures: time and way of life] (Vols. 1-5). Oral [in Kazakh]

[2] Ğaisin N. (2001) *Abzal azamat* [Preferred citizen] *Jaiyq ünı* [in Kazakh]

[3] Karabek E. *Azattyq radiosy / 1991 jylǵy Oral oqıǵasy. Daıdyń basy.* [The events of 1991 in Uralsk. The beginning of the dispute] Retrieved from https://www.azattyq.org/a/oral_oqighasy_uralskie_sobytia_uralsk_events_september_1991 [in Kazakh]

[4] Kulikov V. (2006) *Ekspress-K.* [Express-K]. Oral [in Kazakh].

[5] Karabek E. *Azattyq radiosy / 1991 jylǵy Oral oqıǵasy. Janjaldyń şaryqtaıy* [The events of 1991 in Uralsk. The culmination of the conflict] Retrieved from https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_oral_kazak_kazakh_conflict_1991 [in Kazakh].

[6] Sisenbai Nūrlybai Qoşamanūly. (2011). 1991 jylǵy «Oral köterılısınıń» qaıyptı tūstary [Dangerous aspects of the "Ural Uprising" of 1991] *Abai aqparat* [in Kazakh].

[7] Qyátov B. (2011). *Näjimedен Esqaliev: «Men eşqaşan qol qýsyryp, otyrǵan emespin»* [Nazhimeden Iskaliev: "I have never sat down"] *Informbirja* [in Kazakh].

[8] Yqsanǵalı S. (2007). «Men jastarǵa senemin. Näjimedен İhsanūly Esqalievpen sūqbat [I believe in young people. Interview with Nazhimeden Ihsanovich Iskaliev] *Oral öñiri* [in Kazakh].

Рысбеков Т.З., Зайнуллина Н.С.

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ НАЖИМЕДЕНА ИКСАНУЛЫ ИСКАЛИЕВА

Аннотация. Есть много государственных деятелей и дипломатов, которые внесли свой вклад в развитие нашего независимого государства и укрепление нашей внешней политики. Одним из таких людей является заслуженный государственный и общественный деятель, дипломат Нажимеден Искалиев. Мы знаем, что Нажимеден Искалиев занимает особое место в истории Казахстана, в том числе и в истории нашего Уральского региона.

Многие из нас не знают, что карьера Нажимеда Искалиева началась в советское время. С момента обретения независимости Нажимеден Искалиев не только установил международные отношения на высоком уровне с другими странами, но и работал советником Премьер-Министра Республики Казахстан. Кроме того, Нажимеден Искалиев является автором книг «Великие звезды», «Фарватер», «Амулет» и сотен статей и очерков, в которых обсуждаются актуальные вопросы общественной жизни и развития страны.

Хотя он был признан дипломатом на политической арене, «чистые страницы» его общественной и политической деятельности не упоминались вовсе. То есть требует научного изучения его общественно-политической деятельности.

Ключевые слова: агроном; дипломат; общественный деятель; Государственная служба; посол; Глава администрации Уральской области; Советник Премьер-Министра Республики Казахстан.

Rysbekov Tuyakbai, Zainullina Nazgul**THE WAY OF NAZHIMEDEN IKSANULY ISKALIYEV**

Annotation. There are many statesmen and diplomats who have contributed to the development of our independent state and the strengthening of our foreign policy. One of these people is the honored statesman and public figure, diplomat Nazhimedden Iskaliev. We know that Nazhimedden Iskaliev occupies a special place in the history of Kazakhstan, including in the history of our Ural region. Many of us do not know that Najmed Iskaliev's career began in Soviet times. Since gaining independence, Najimedden Iskaliev not only established international relations at a high level with other countries, but also worked as an adviser to the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. In addition, Nazhimedden Iskaliev is the author of the books "Great Stars", "Fairway", "Amulet" and hundreds of articles and essays discussing topical issues of public life and the development of the country. Although he was recognized as a diplomat in the political arena, the blank pages of his social and political activities were not mentioned at all. That is, it requires a scientific study of his social and political activities.

Keywords: agronomist; diplomat; public figure; Public service; ambassador; Head of the Administration of the Ural Region; Advisor to the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan.

ӘОЖ 94 (574)
ГТАХР 03.20
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).15

¹Сдыков М.Н.*, ²Нагиева Б.К.

¹ М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

² А.Тайманов атындағы №34 мектеп-гимназиясы, Орал, Қазақстан

*Корреспондент авторы: msdykov@mail.ru

E-mail: msdykov@mail.ru, missnagieva@mail.ru

ОРАЛ ҚАЛАСЫНДА ҚҰРЫЛҒАН 152-ШІ ДЕРБЕС АТҚЫШТАР БРИГАДАСЫ

Аңдатпа. Сталинград шайқасы Ұлы Отан соғысындағы басты шайқастардың бірі. Сталинград шайқасы мен Батыс Қазақстанның қорғаныс сызығы бар болғаны 200 шақырымды бөліп тұрды. Мақалада Орал қаласында жасақталған 152-ші дербес атқыштар бригадасының соғыс барысына елеулі бетбұрыс әкелген Сталинград шайқасына қатысқандығы және 152-атқыштар бригадасының Отан қорғауда өткен айбынды да даңқты жорық жолы және оның ержүрек жауынгерлерінің қан майдандағы жанқиярлық ерліктері баяндалады. Бригаданың қалыптасуына Мемлекеттік Қорғаныс Кеңесінің қаулысы және КСРО Қорғаныс Халық Комиссариатының 1941 жылғы 20 желтоқсандағы директивасы негіз болған. Автор Сталинград шайқасы барысындағы қорғаныс пен қарсы шабуылдар кезінде 152-ші дербес атқыштар бригадасы құрамында шайқасқан жерлестеріміздің қалмақ даласында қасық қаны қалғаниша қанды шайқасқа түскен және қаза болған жерлестермен Халхута ауылындағы бауырластар зираты туралы мәліметтер береді.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы; Орал қаласы; 152-ші дербес атқыштар бригадасы; Сталинград шайқасы; Халхута; шайқас алаңы; бауырластар зираты; деректер; естеліктер.

Кіріспе

Ғалым - тарихшы, өлкетанушы П.Р.Букатиннің «Боевой путь 152-й отдельной стрелковой бригады - 118-й Мелитопольская краснознаменная Ордена Кутузова II степени стрелковой дивизии», В.П.Скоробогатовтің «28-я в боях за Калмыкию», П. С. Беланның «Казахстанцы в битва на Волге» атты еңбектері, архив құжаттары, баспасөз мәліметтері арқылы Оралда жасақталған 152-ші дербес атқыштар бригадасының Астрахан бағытындағы қорғаныс ұрыстары, соның ішінде Сталинград қорғанысы мен қарсы шабуылға қатысқан жауынгерлер ерлігін талдау болып отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері

1942 жылдың жазында соғыстың ең ірі сұрапыл шайқасы Дон мен Еділ арасындағы аумақта жүріп жатты. Гитлерлік әскери басшылық армияның «Б» тобына «Фишрейер» операциясын жүзеге асыруды ұсынып, соның нәтижесінде Сталинградты басып алып, одан Астраханға шығып, Еділдің негізгі арнасындағы әскери қимылдарды тәмамдауға ұмтылды.

Бұл аумақтарды басып алу фашистердің Еділ бойындағы елдің оңтүстігіндегі негізгі көлік артериясы бақылауына алып келер еді. Өйткені, Еділ бойымен Қазақстаннан бидай, Бакуден мұнай, Донбасстан көмір әкелінді. Төменгі Еділ аймағын басып алудың неміс жоспары «Фишрейер» деп аталды [1, б.175].

Ұлы Отан соғысы кезінде Хулхута ауданында қызу шайқастар болды. Астрахань бағытындағы «А» армия тобының неміс әскерлерінің жазғы шабуылы кезінде 1942 жылы 28 тамызда Вермахттың 16-шы моторлы дивизиясы, құрамында екі моторлы полк, артиллерия полкі және 116-шы танк батальонының 53 танкі Яшкул аймағында шабуылға шықты, нәтижесінде 1942 жылы 31 тамызда Хулхутаны немістерді басып алды. Ол бүкіл кеңес-герман майданында неміс әскерлері басып алған ең Шығыс нүкте болды.

1942 жылы 31 тамызда Сталинград майданының құрамында Жоғарғы Бас қолбасшылық ставкасының резервтерімен күшейтілген Сталинград әскери округінің бөлімшелерінен 28-ші армия құрылды. Оның қолбасшы - генерал-лейтенант В.Ф. Герасименко, армия бөліктері хулхута-Юста-Ракотаевская станциясы ауылдарының желісінде неміс - румын әскерлерінің алға жылжуын тоқтатты. Кейін Хулхута ауданында майдан сызығы тұрақтанды[2, б.231].

28-ші армияның құрамына Хулхута аймағында қорғаныс шайқастарын жүргізетін кеңестік бөлімдер мен бөлімшелер кірді. Оның құрамына Орал қаласында жасақталған 152-ші дербес атқыштар бригадасы да кірді. Командирі - полковник Рогаткин, комиссары - С.Мартынов. 152-ші дербес атқыштар бригадасы құрамына Алматы, Ақтөбе, Гурьев, Қызылорда және тағы да басқа облысыстар мен өңірлерден алынған жауынгерлер құрады[3].

152-ші дербес атқыштар бригадасы мен 34 гвардиялық атқыштар дивизиясы Астархань қаласы маңы ұрысында және қалмақ даласында жауды жеңуде шешуші рөл атқарды.

1942 жылы 2 қыркүйекте Сталинград әскери округ №6 бұйрығы бойынша 152-ші дербес атқыштар бригадасына, 107-ші атқыштар полкіне және 565-ші танк батальонына Халхута ауданына шығып, жауды қоршап жоюды тапсырды[4, б.499].

Бұл ұрыста ерекше батылдық көрсеткен комсомол, артиллерист А.Жамалов және қару-жарақ командирі, кіші сержанттар Михайлов пен Пестриковтар айрықша көзге түсті. Мергендігімен ерекше танылған олар 4 неміс танкісін істен шығарды, содан кейін өздерінің танкистерімен бірге дұшпан батареясының оқ атқылауын тоқтатты және бірнеше оқ ату нысандарын жойды. Ұрыстар барысында шығындар да болды. Капитан Паниннің қолжазбасы Ресей архивінде сақтаулы. Соның ішінен қаза тапқан, хабарсыз кеткендер тізімінде Батыс Қазақстан облысынан Орал қаласы, Тасқала, Орда, Чапай және тағы да басқа аудандардан алынған 30 жауынгердің есімдерін анықтап отырмыз[5].

Неміс-фашистерден тартып алынған окоптардың бірінен минометті ротаның саяси жетекшісі, жаудың танкілік десантімен батыл бетпе-бет айқасып, ауыр жараланған И.Я.Зиновьевтің мүрдесінің қалдықтары табылды. «Фашистік хайуандар қолынан өртеліп, қаза болған саяси жетекшіні еске алуға арналған митингіде командирлер мен солдаттар жаудан аса қатыгездікпен кек қайтаратындығына ант берді»- деп баяндайды «Правда» газеті [6, б. 60].

5 күн ішінде жаудың 400 солдатты мен офицерлерінің, 18 танкісі мен 6 брондалған машинанысының көзін жойып, жауынгер жолдастарының қазасы үшін берілген антты бригада жауынгерлері абыроймен орындады.

Бригада артиллеристері жаудың 2 артиллериялық және 3 минометтік батареясын істен шығарды. Коммунист И.Сипаловтың басшылығымен жасалған танкіге қарсы қарудың тиімді расчетпен құрылуы оларға батыл іс-қимыл жасауға мүмкіндік берді.

Артиллеристер М.М.Гоглачев, С.Г.Баранов, Ш.Каримов, Л.В.Бакшиев, П.Рябокосьдар майдан даласындағы жау танкілерін ата бастайды. Әскери ұрыс кезінде 4 гитлерлік танкіні жойған батыр И.Сипалов ерлік жасап қаза табады [7, б 52].

Қыркүйектің 23-нен 24-не қараған түнінде 2 атқыштар және минометті батальон шабуылға шықты, жаудың күшті қарсылығына қарамастан оларға тойтарыс беріп қана қоймай, окоптардың бірінші шебін басып өтіп, Хулхута етегіне бекініп үлгерді. Бұл соғыста кіші сержант В.Макачченконың минометшілер расчеті қайсарлық пен батылдық танытып 180

гитлершілерді, 4 миномет, 3 станкілі пулеметті жойды және 7 пулеметтің ұяшықтары талқандайды.

Жаудың Астраханды оңай жаулап аламыз деген жоспары осылай күйреді. Азамат соғысының ардагерлері 1942 жылдың 4 қарашасында Астрахан қалалық комитеті және Қалмақ обкомпартиясы, Совнарком мен Қалмақ АКСР-і Жоғары Кеңесі Президиумы қалаға қиыр шығыстан кіру үшін болған ұрысқа белсенді қатысқаны үшін бригаданы Қызыл Тумен марапаттады және бригада жауынгерлеріне Астрахан қаласына жауды кіргізебеді, Калмыкиядан неміс басқыншыларын қуып шығуды тапсырды.

1942 жылдың 20 қарашасында таңда бригада бөлімшелері шабуылды бастап, жаудың салып қойған қорғаныстарын айналып өтіп, тез арада күшейтілген Сян-Цик пунктінің өздеріне қаратады. Хулхуттаны Элистамиен байланыстыратын жолды кесіп тастайды.

Батыс Қазақстан облысы Приуралье ауданының Красновский ауылының тумасы, танкіге қарсы қарудың (ПТР) мергені ефрейтор Н.Курмаевтың ұрыста атқыштардың іс-қимылына кедергі келтіріп отырған жаудың станкілі пулеметін шеберлікпен жойған[8].

Калмыкияны азат ету кезіндегі ұрыста өз бөлімінен тыс жерде, роталық комсомол ұйымының хатшысы, Қазақстаннан шыққан сержант Исса Айтановтың батырлығы мәлім болды. Ол Сталинград майданында мергендер қозғалысының ұйымдастырушысы болған. 26 немістің көзін жойған. Ол жауды тек снайперлік винтовка емес басқа да қару көмегімен жоюға болатындығын көрсетті. (Сур.1).

Шабуылдаушы 28-ші армияның құрамында болған бригаданың сәтті жүргізілген әскери қимылдарының нәтижесінде жаудың Яшкульдегі күшті қорғалған тірек пунктііндегі немістердің моторлы дивизиясына жойқын соққы берілді. Осының нәтижесінде майдандағы басқа армияларға қосымша көмек келіп, Сталинградтағы Паулюс армиясын қоршауды аяқтауға мүмкіндік туды. Сонымен қатар бұл жағдай сыртқы майданның жасақталуына да әсер етті [9].

1942 жылдың 31 желтоқсанында солтүстіктен орап өту маневры арқылы бригада жауынгерлері қалмақ халқына берілген анттарын абыроймен орындады. Олар Элистаны жаудан азат етті. Қаңтардың ортасына қарай Маньч өзеніне шықты, ал 22 қаңтарда басқыншыларды Сальскіден қуды. 8 ақпанға қараған түні 152-дербес атқыштар бригаданы жауынгерлері мен офицерлері алғашқылардың бірі болып Дондағы Ростовқа қарай шабуылға шықты.

Қазақстандық 152-атқыштар бригадасымен болған ұрыстарда 2 мыңнан астам солдаттары мен офицерінен және 18 танкісінен айырылған жау Астраханға шабуыл жасау әрекетінен бас тартты.

1943 жылғы майдың аяғында аз уақытқа орнаған тыныштық кезінде бригада резервке шығарылып, Ростов облысының Мясников ауданының Лениванселосына жеткенде бригада өз қатарын толықтырып, 118-атқыштар дивизиясы болып қайта құрылды [10, б.22].

Қорытынды

Оралда құрылған 152-ші дербес атқыштар бригадасының Ұлы Отан соғысы барысындағы ерлік жолы туралы мақалалар мен зерттеулер аз жазылғанымен оның ержүрек жауынгерлерінің қан майдандағы ержүрек ерліктері мұрағат деректері мен тарих парақтарында осылай сайрап жатыр. Отан қорғау жолында қасық қаны қалғанша қиян кескен ұрыс жүргізіп, қан майданда қаза тапқан оғландарды жас ұрпақ әруақытта естен шығармас.

Ұлы Отан соғысы кезінде шайқаста қаза тапқан 28-ші армияның жауынгерлеріне арналған Халхута ауылында бауырластар зираты бар. Ескерткіш 1982 жылы орнатылған. Мемориал авторлары-сәулетшілер Н.Х. Бораев, С. Е. Курнеев, В. Б. Гирляндиков, Э. Е. Лиди-Горяев, М. Б. Пюрвеев. 2009 жылы мемориалдық кешен Қалмақ Республикасының мәдени мұра объектілерінің тізіміне енгізілген. (№254). (Сур.2)

1-сурет. 152-атқыштр бригадасының жауынгері Исса Айтанов.

Ол туралы «Красное знамя» газетінде былай деп жазылған: «үш шайқаста 26 басқыншыны жойған батыл сержант Исса Айтановты Қызыл Армия мақтан тұтады».

2-сурет. Бауырластар зираты

Ескерткіш орналасқан аумақта неміс әскерлерінің Астраханға қарай жылжуы тоқтатылды. 28-ші Армия жауынгерлеріне арналған мемориалдық кешен-Қалмақ Республикасы Яшкуль ауданы Хулхута елді мекенінен шамамен 2 шақырым жерде А154 жолында орналасқан.

ӘДЕБИЕТ

[1] "Великая Отечественная война Советского Союза.1941-1945». Қысқаша тарих. Воениздат, Мәскеу, 1984ж. [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі <http://militera.lib.ru/h/gpwwsh1/index.html/>

[2] М. М. Козлова «Двадцать восьмая армия» // Великая Отечественная война, 1941-1945: энциклопедия // . Москва: 1985.- 231-бет

[3] РФ ҚМОА жеткізу көзінің атауы. Ақпарат көзі қорының нөмірі 58. Ақпарат көзі тізімдемесінің нөмірі 18001. Ақпарат көзі ісінің нөмірі 1265. [Электронный ресурс]. – Қол жеткізу режимі (<http://www.obd-memorial.ru/html/index.html>).

[4] К.К.Рокоссовского «Великая победа на Волге» / К.К.Рокоссовского. – М., 1965, бет. 499; РФ ҚМОА, ф. 1324, оп. 1, д.1.

[5] «Выписка из журнала боевых действий 152 осбр» Сипаттайды кезең 26.08.1942 - 24.10.1942 ж. әскери қимылдар Журналы. Құжаттың жасалған күні: 24.10.1942 ж. Мұрағат: РФ ҚМОА, Қор: 442, тізімдеме: 8465, іс: 14-1, істегі құжаттың басталу парағы: 1 Құжат авторлары: 152 осбр, Капитан Панин.

[6]. В.П.Скоробогатовтің «28 –я в боях за Калмыкию» / В.П.Скоробогатов. – Элиста, 1968, 60 бет.

[7] В. П. Скоробогатовтың «28 –я в боях за Калмыкию» / В.П.Скоробогатов. – Элиста, 1968, 52-бет.

[8] П. Р. Букаткин «На левом фланге Сталинградского фронта» / П. Р. Букаткин// "Приуралье", №19. 05.02.1993ж

[9] К.К.Рокоссовского «Великая победа на Волге» /К.К.Рокоссовско. – Москва, 1965, 293-бет.

[10] П. Р. Букаткин "От Уральска до Эльбы и Праги" / П. Р. Букаткин. – Уральск 1994ж, 22-бет.

REFERENCES

[1] *Velikaia Oteşestvennaia voina Sovetskogo Soiuz.1941-1945 (1984) [The Great Patriotic War of the Soviet Union. 1941-1945]. Qysqaşa tarih. Voenizdat, Mäskeu, Retrieved from <http://militera.lib.ru/h/gpwwsh1/index.html/> [in Kazakh].*

[2] Kozlova M. M. (1985) *Dvadsat vosmaia armia // Velikaia Oteşestvennaia voina, 1941-1945 [Twenty-eighth Army // The Great Patriotic War, 1941-1945] Moskva [in Russian].*

[3]. RF ҚМОА jetkizu köziniñ атауы. Ақпарат көзі қорының нөмірі 58. Ақпарат көзі тизимдемесінің нөмірі 18001. Ақпарат көзі ісінің нөмірі 1265 [Name of the source of delivery of the Central Archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation] Retrieved from <http://www.obd-memorial.ru/html/index.html> [in Kazakh].

[4]. Rokosovski K.K. (1965) *Velikaia pobeda na Volge [The Great Victory on the Volga] Moscow. [in Russian].*

[5]. *Osbr 152 sogys jýrnalyndan úzindi 26.08.1942 jylдан 24.10.1942 jylға deingi kezeñdi sıpattaidy. Qujattýñ jasalgan kúni: 24.10.1942 j. Muraǵat: SAMO, Qor: 442, tizimdeme: 8465, is: 14-1, istegi qujattýñ bastapqy paraǵy: 1 Qujat avtorlary: 152 osbr, Kapitan Panin [Extract from the combat log 152 OSBR] [in Kazakh].*

[6]. Skorobogatov V. P. (1968), *Qalmaqia úshin shaiqastarda 28 –shi [28th in the battles for Kalmykia] – 60, Elista. [in Russian].*

[7]. Skorobogatov V. P. (1968), *Qalmaqia úshin shaiqastarda 28 –shi [28th in the battles for Kalmykia] – 52, Elista. [in Russian].*

[8]. Bykatkin P. R. (1993) *Stalingard maidanynyñ sol qaptalynda [On the left flank of the Stalingard Front], 19, Oral mañy [in Russian].*

[9]. Rokossovsku K. K. (1965). *Edildegі Uly Jenіs [The Great Victory on the Volga] Mäskey [in Russian].*

[10]. Bykatkin P. R. (1994) *Oraldan Elba men Pragaǵa dein [From Uralsk to Elba and Prague] Oral [in Russian].*

Сдықов М.Н., Нагиева Б.К.

152-Я ОТДЕЛЬНАЯ СТРЕЛКОВАЯ БРИГАДА, СФОРМИРОВАННАЯ В Г. УРАЛЬСКЕ

Аннотация. Сталинградская битва – одно из главных сражений в Великой Отечественной войне. Линия обороны Сталинградской битвы и Западного Казахстана разделяла всего 200 километров. В статье рассказывается об участии 152-й отдельной стрелковой бригады, сформированной в Уральске, и о доблестном и славном походе 152-й

стрелковой бригады на защиту Отечества и о самоотверженном подвиге ее отважных воинов на кровавом фронте. Основанием для формирования бригады послужило постановление Государственного Совета обороны и директива Народного Комиссариата Обороны СССР от 20 декабря 1941 года. Автор дает сведения о братских могилах селе Халхута, погибших и вступивших в кровопролитную битву на калмыцких степях наших земляков, сражавшихся в составе 152-й отдельной стрелковой бригады в период обороны и контрнаступления в ходе Сталинградской битвы.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; г.Уральск; 152-я стрелковая бригада; Сталинградская битва; Халхута; поля битвы, братские могилы, источники, воспоминания.

Sdykov M. N., Nagieva B. K.

152ND RIFLE BRIGADE, FORMED IN URALSK

Annotation. The Battle of Stalingrad is one of the main battles in the Great Patriotic War.

The line of defense of the Battle of Stalingrad and Western Kazakhstan was separated by only 200 kilometers. The article tells about the participation of the 152nd Rifle Brigade, formed in Uralsk, in the Battle of Stalingrad, which brought a significant turn in the course of World War II, about the valiant and glorious campaign of the 152nd Rifle Brigade to defend the Fatherland and about the selfless feat of its brave soldiers on the bloody front. In general, the basis for the formation of the brigade was the resolution of the State Defense Council and the directive of the People's Commissariat of Defense of the USSR of December 20, 1941. Grave graves and mass graves in the village of Khalkhuta, who died and fought in the bloody battle on the Kalmyk steppes of our countrymen, who fought as part of the 152nd Rifle Brigade during the defense and counteroffensive during the Battle of Stalingrad.

Keywords: The Great Patriotic War; Uralsk; 152-I Rifle Brigade; The Battle of Stalingrad; Khalkhuta; battlefields, mass graves, sources, memories.

ӘОЖ 94(574):925
ГТАХР 03.20
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).16

¹Рысбеков Т.З., ²Куандихова С.А.*

^{1,2}М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

*Корреспондент авторы: kuandikhova@mail.ru

E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru, kuandikhova@mail.ru

САНЖАР АСФЕНДИЯРОВТЫҢ ӨМІР ЖОЛЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада туған елінің көгіне жұлдызы жарқырап шыққан қазақтың ардақты ұлы, қоғам және мемлекет қайраткері, көреген саясаткер, дарынды ғалым, педагог, әрі жазушы, Қазақстанда ғылым мен білім беру ісінің білгірі және шебер ұйымдастырушы Санжар Асфендияров өмірі мен қызметі туралы баяндалған. Оның қазақ мемлекетінің қалыптасуы мен дамуына, білім беру жүйесі мен ғылымына, денсаулық сақтау саласына қосқан үлесі ұшаң теңіз.

Санжар Асфендияров дүйім қазақта аты белгілі тұлғалардың жұрнағы, болаттай тұяғы іспеттес. Әкесі Сейітжапар – сұлтан, Әбілхайыр ханның үлкен ұлы Айшуақ ханның ұрпағынан тараған патша әскерінің полковнигі шенінен отставкаға шыққан, жарты гасырдан астам уақыт Түркістан өлкесінде қызмет еткен қазақ қайраткері, анасының есімі Гүландам Қасымова. Өзінің жарты гасырдан астам мерзімге созылған қызмет жолын қатардағы порукчиктен бастаған Санжар Асфендияров туа біткен дарыны мен еңбекқорлығының арқасында Түркістан өлкесінің түркі - мұсылман халықтары үшін жоғары әскери атақ болып саналған - полковник шеніне қол жеткізеді.

Кілт сөздер: тарих ғылымы, ғалым, дәрігер, зерттеу, шығарма, монография, педагог, саясаткер, алашорда, саясат.

Кіріспе

Тәуелсіздік жылдары отандық тарих ғылымының қол жеткізген табыстары мен жетістіктері аз емес. Қазақ халқының тарихы қайта қаралып, оның объективті және субъективті себептердің салдарынан бұрын жасырынып келген ақтаңдақ беттері ашылды. Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына, қазақ халқының мәдениеті мен салт – дәстүрін, жері мен тілін сақтап қалу жолында аянбай тер төгіп, халқына адал қызмет еткен ұлт зиялыларының идеялары мен тарихи мұралары қайта жаңғырып, олардың өмірлері мен қызмет жолдары зерттелінді.

Қазіргі отандық тарих ғылымының өзекті бағыттарының біріне айналған тұлғатану саласы қарқынды дамып келе жатқанына қарамастан, бар саналы ғұмырын туған халқына қызмет етуге арнаған ұлт зиялы қауымының жекелеген топтары мен жарқын өкілдері зерттеушілердің назарына әртүрлі саяси – идеологиялық себептердің салдарынан назардан тыс қалды. Мұндай қайраткерлердің қатарына дарынды ғалым, ұлағатты ұстаз, ірі қоғам және мемлекет қайраткері Санжар Сейітжафарұлы Асфендияровты жатқызуға болады.

С.Асфендияровтың 1938 жылы сталиндік қуғын – сүргіннің жазықсыз жапа шеккен құрбанына айналып, «халық жауы» деп негізсіз айыпталуына байланысты ғалым – тарихшылар көпке дейін оның өмірі және қызметімен, бай ғылыми – тарихи және шығармашылық мұрасымен танысу мүмкіндігінен айырылды. Кеңес билігі тұсында С.Асфендияровтың өмірі мен қызметіне қатысты тарихи құжаттар мұрағаттардың арнайы қорларында сақталынып, оның ғылыми еңбектерімен танысуға ресми түрде тиым салынды.

Тәуелсіз кезеңде де С.Асфендияровтың өмірі мен қызметін кешенді түрде зерттеу отандық тарихшылардың тарапынан түрлі объективті және субъективті себептердің салдарынан қолға алынбады. Бұған ең алдымен қайраткердің 1928 жылға дейінгі мемлекеттік және ғылыми – педагогикалық қызметі Қазақстаннан тыс жерде өтуі ықпал етті. Оның қайраткерлік жолын және тұлғалық келбетін ашып бере алатын құжаттар Өзбекстан мен Ресейдің мұрағаттарында сақталынып қалуы тарихшыларға С.Асфендияровтың өмірі мен қызметін тұтас әрі кешенді түрде зерттеуге айтарлықтай кедергі келтірді. Өйткені осы мұрағат құжаттарды алдырту күрделі де шығынды іс.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету мақсатында тарихи зерттеудің диалектикалық тәсілдерімен тығыз байланыстығын тарихилық, объективтілік сияқты негізгі методологиялық қағидалар басшылыққа алынды.

С.Асфендияровтың 1889 – 1937 жылдар аралығындағы сан салалы қоғамдық – саяси және мемлекеттік қызметінің зерттелу тарихын екі негізгі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Кеңестік кезеңде отандық тарихнамада С.Асфендияровтың өмірі мен қызметі үстіртін ғана зерттелініп, тұрақты сипатқа ие болмады. 1950 жылдың аяғында – 1960 жылдың басында С.Асфендияровтың өмірі мен қызметін жан – жақты зерттеуге Қазақ КСР Ғылым академиясы Тарих, археология және этнография институтының аспиранты Р.Сүлейменов кірісе бастаған болатын. 1959 жылы Р.Сүлейменов алдымен Қазақ КСР ҒА хабаршысында «О научной деятельности С.Асфендиярова» атты мақаланы [1], артынан «Алма-Атинская правда» газетінде «Видный общественный деятель и ученый» атты мақаланы [2] жариялап, оларда қысқаша түрде С. Асфендияровтың қайраткерлік жолына және еңбектеріне тоқталып өтеді [3, б. 6].

1970-ші жылдары С.Асфендияровтың өмірі мен қызметін зерттеу ісі тоқтап қалған болатын. Қарастырылып отырған кезеңде мерзімді баспасөз беттерінде тек Ж.Ауыпбаевтың «ҚазПИ-дің алғашқы ректоры» атты шағын мақаласы ғана жарияланып, онда қайраткер туралы бұрыннан белгілі мәліметтер келтірілді.

1980-ші жылдары С.Асфендияровтың есімі мен қысқаша өмірбаяны түрлі академиялық және анықтамалық басылымдарға тұрақты түрде ене бастайды. Мысалы, С.Асфендияровтың өмірбаяны «Алма-Ата» атты энциклопедиялық анықтамалыққа [4], «Алғашқы қазақ дәрігерлері» [5] және «Библиография обществоведов Казахстана» [6] атты қысқаша өмірбаяндар жинақтарына кірген болатын.

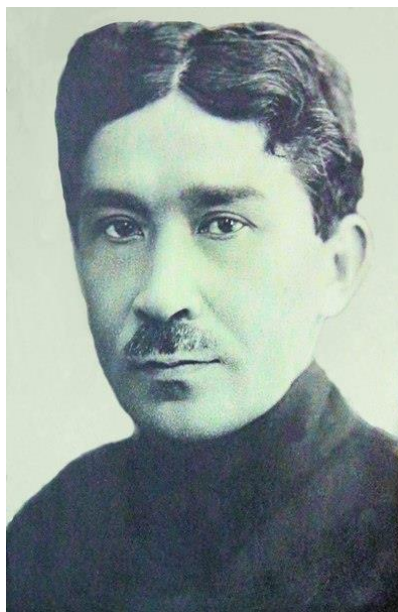
Кеңес дәуіріндегі қайраткердің өмірі мен қызметін зерттеу ісінің алға басуына 1989 жылы қазан айында Алматы қаласында Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің және С.Асфендияров атындағы медицина университетінің бірлесіп, С.Асфендияровтың 100-жылдық мерейтойына арналып өткізген ғылыми конференция айтарлықтай үлес қосты.

1990-шы жылдары әл-Фараби атындағы ҚазМУ профессоры Ә.Такеновтың ұйымдастыруымен С.Асфендияровтың «История Казахстана (с древнейших времён)» және «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» атты ғылыми еңбектері 1993 жылы, «Қазақстан тарихының очерктері» атты оқу құралы 1994 жылы қайта жарық көріп, көпшілік оқырманға жол тапты.

2009 жылы қарашада Абай атындағы ҚазҰПУ-дың А.Байтұрсынов атындағы Алаш зиялыларының ғылыми-педагогикалық мұрасын зерттеу орталығы ғылыми қызметкерлерінің ұйымдастыруымен С.Асфендияровтың 120-жылдық мерейтойына орайластырып ғылыми конференция өткізілді. Аталған конференцияда Санжар Асфендияровтың өмірі мен қызметі туралы тарихшылар О.Қоңыратбаев, Д.Мұқатова, Т.Нұрпейісов, Б.Берлібаев баяндама жасады. Конференцияның жарық көрген материалдары Санжар Асфендияровтың қайраткерлік жолын, ғылыми – педагогикалық қызметін зерттеуге, оның қазақ халқының тарихына қатысты алға тартқан ой-пікірлері мен тұжырымдарын танып білуге өз үлесін қосты [3, б.11].

Зерттеу нәтижелері

Санжар Асфендияров 1889 жылы 20 қазанда Ташкент қаласында дүниеге келген. Оның шығу тегіне қатысты біршама толық мәліметті беретін құжаттардың бірі – әкесі Сейітжапар Асфендиярұлының 1898 жылы өз қолымен жазған өмірбаяны болып табылады. Құжат мәліметтері Сейітжапардың Кіші жүз қазақтарының ханы Әбілқайырдың төртінші ұлы Айшуақ ханның шөбересі екендігін көрсетеді. Асфендияр сұлтанның ұлы Сейітжапар Түркістан өлкесінің тұрғылықты халқы арасынан ұзақ жылдар бойы жергілікті отарлық әкімшілікте қызмет етіп, орыс әскерінің жоғарғы офицерлік құрамына іліккен, полковник шеніне қол жеткізген көзі ашық, сауатты адам болған. Ол жұбайы Гүләндамен бірге сегіз баланы тәрбиелеп, олардың барлығына мүмкіндіктері келгенше уақыт талабына сай орта және жоғары білім беруге тырысты [3, б. 38-39].

1-Сурет - Санжар Асфендияров, автормен [3, б. 73] әдебиетінен алынған

2-Сурет. Студент Санжар Асфендияров анасы Гүләнда Қасымовамен, автормен [3, б. 73] әдебиетінен алынған

3-Сурет. Санжардың әкесі – Сейітжаппар Асфендиярұлы өзінің туыстарымен бірге, автормен [3, б. 74] әдебиетінен алынған

4-Сурет. Умми-Гүлсім Асфендиярова, бірінші дәрігер қазақ қызы, Санжардың әпкесі, автормен [3, б. 74] әдебиетінен алынған

Сейітжаппар Асфендиярұлы кенже ұлы Санжарды 1898 жылы Ташкент реалды училищесіне арыз жазып, оқуға түсіреді. Бұл уақытта училищенің қабырғасында оның ағасы Нүреддин білім алып жатқан еді.

Жасынан зерек те қабілетті Санжардың орыстандыру саясатына көнбей, керісінше училище қабырғасында азаматтық білім алып, отаршылдыққа қарсы рухта өсіп – жетілгендігіне кейінгі саналы өмірі мен қайраткерлік қызметі айқын дәлел бола алады. Оның қабырғасында оқып жүрген жылдары Санжар ұлттық теңсіздік пен құқықсыздықтың ащы дәмін тартады. Жергілікті халықтың өкілі ретінде Санжар өзге реалистермен бірге латын тілін оқуға қатыстырылмады. Осының кесірінен, Санжар 1907 жылы Петербор Мемлекеттік университетінің студенті атану құқығына қол жеткізе алмады. Өзінің ең алғашқы саяси өмір

мектебіне айналған реалды училищені Санжар 1907 жылы 5 маусымда аяқтап, қолына бітіру куәлігін алды [7, б.110].

1907 жылдың маусымында Санжар жоғары оқу орындарының біріне оқуға түсу мақсатын көздеп, Петереборға аттанады. Алайда, «орта білім алғаны туралы куәлікте латын тілі мен дін сабағы («Закон божий») бойынша бағасы жоқ» деген сылтаумен емтиханға жіберілмейді. Ұлының оқуға түсуіне көмек көрсетуге талпынған Санжардың әкесі Сейітжапар Түркістан генерал – губернаторы Н.И.Гродековқа өтініш хатжазады. Генерал Н.И. Гродеков Сейітжапардың еңбегі сіңген қайраткер екендігін, сондай – ақ академияға түсуге талпынып жатқан Санжардың түркі – мұсылман халықтары арасынан болашақта дәрігер шығатынын ескеріп, әскери министр А.Ф. Редигерге Санжарды оқуға қабылдаудың қажеттігі туралы өтініш – хат жолдайды. Осылайша, академияның қабылдау комиссиясы Санжар Асфендияровқа алғашқы семестрде латын тілінен сынақ тапсыруды шарт етіп қойып, оны ерікті тыңдаушы ретінде оқуға қабылдайды [7, б.111].

1907 жылы қарашада латын тілін бойынша сынақтан сүрінбей өткен Санжар империядағы үздік жоғары орындарының бірі болған Императорлық әскери – медициналық академияның толыққанды студенті атанып, XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында империяның үздік оқу орындарында жоғары білім алған алдыңғы қатарлы қазақ жастарының қатарына қосылды. Санжар 1907 жылы әскер – медициналық академияға оқуға түскен кезде оның қабырғасында үш қазақ баласы – Халел Досмұхамедов, Нұрғал Ипмғанбетов және Сәдуақас Шалымбеков білім алып жатты. Бұл үшеуі де 1910 жылға дейін академиядағы өз оқуларын аяқтап міндетті әскери – медициналық қызметті атқаруға кіріседі [7, б.111].

1910 жылы С.Лапиннің қызы Рабиғаға үйленеді. 1914 – 1915 жылдары бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. 1917 жылы Бұхарадағы мұсылман қозғалысына белсене араласты. Сол жылдың қараша айында Түркістан автономиясын («Қоқан автономиясын») жариялаған Мұсылман депутаттарының төтенше съезіне қатысады. 1918 – 1919 жылдары Асфендияров аштықпен күрес жөніндегі Төтенше комиссияның Сырдария облысы бөлімшесін басқарады. 1919 жылғы қыркүйекте Т.Рысқұловтың шақыруымен Ташкентке келіп, Түркістан АКСР-нің Денсаулық сақтау халкомы, Жер халкомы, Түркістан Компартиясы ОК–нің хатшысы қызметтерін атқарған [8, б. 138].

Ұлттық аумақты межелеу тұсында (1924 – 1925 жылдары) Ортаазиялық Федерация құру идеясын ұстанды. 1924–1925 жылдары Қазақ АКСР–нің Өзбек АКСР үкіметі жанындағы өкілетті өкілі, 1925–1928 жылдары Мәскеуде – Бүкілодақтық атқару комитетінің (БОАК) Төралқа мүшесі, хатшысының орынбасары, Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры, Н.Нариманов атындағы Шығыстану университетінің директоры болды [8, б. 139].

Қайраткердің 1925–1928 жылдар аралығында КСРО астанасы – Мәскеу қаласында атқарған сан – салалы қызметі осы күнге дейін арнайы ғылыми зерттеудің нысанына айнала қойған жоқ. С.Асфендияровтың өмірі мен қызметінің осы кезеңіне қатысты қалам тартқан ғалым–тарихшылардың еңбектерінде оның қайраткерлік жолына тек үстіртін немесе жанама тоқталып өткен жоқ. Бұған ең алдымен С.Асфендияровтың Мәскеудегі қызметін жан – жақты ашып бере алатын негізгі құжаттардың басым көпшілігі Ресей Федерациясы мемлекеттік мұрағатының қорларында сақтаулы тұрғандығы, сондай – ақ осы мұрағаттардан құжаттарды алдырту күрделі де шығынды іс екені басты себеп болып тұр.

1925 жылдың сәуір айының аяғына дейін Қазақ АКСР–нің Орта Азиядағы өкілетті өкілі міндетін атқарып келген С.Асфендияров 60–тан астам адамнан құралған қазақ делегациясының құрамында Мәскеу қаласына келеді. 27–29 сәуірде С.Асфендияров алдымен РКП (б) XIV партиялық конференцияға Қазөлкекомның атынан кеңесші дауыспен қатынасса, артынан мамыр айында XII Бүкілресейлік кеңестер съезінің және III Бүкілодақтық кеңестер съезінің жұмысына араласады.

1925 жылы 7–16 мамыр аралығында өткен XII Бүкілресейлік кеңестер съезіне 1634 делегат, соның ішінде 1634–і шешуші дауыспен, 550–і кеңесші дауыспен қатынасты. Съездің

күн тәртібіне төмендегідей мәселелер белгіленді: РКФСР үкіметінің баяндамасы; РКФСР Конституциясының мәтінін өзгерту; Түркістан АКСР–нің РКФСР құрамынан шығуы, Өзбек және Түркімен одақтас республикаларының құрылуы. Бүкілресейлік съездің толық құрамы III Бүкілодақтың кеңестер съезінің жұмысына қатынаса алу үшін РКП (б) фракциясының ұсынысымен күн тәртібінен РКФСР үкіметінің баяндамасы алынып тасталды. Жалпы алғанда, съез делегаттары РКФСР–дың жүргізіп отырған ішкі және сыртқы саясатына қолдау білдірді. Сонымен қатар, съез XI шақырылымдағы РКФСР БОАК II сессиясының 1924 жылы 14 қазанда Түркістанды мекен еткен қазақ, өзбек, тәжік, түркімен, қырғыз халықтарына Түркістан АКСР–нің құрамынан шығу және ұлттық белгі бойынша республикалар мен облыстарды құру құқығын беру туралы қауысын мақұлдады [9, б. 58 – 59].

Съездің қортындысында РКФСР БОАК–тың құрамына Қазақ АКСР–нен С.Асфендияров, Қ.Әуезов, И.Каширин, Ы.Көшкінов, К.Кравец, С.Қожанов, Ж.Мығбаев, В.Нанейшвили, А.Самсонов, А.Толоконцев мүше ретінде, ал Н.Ежов, М.Орумбаев және А.Оразбаева мүшелікке кандидат болып сайланды. Жоғарыда есімі аталған қызметкерлердің ішінен С.Асфендияров және А.Толоконцев БОАК төралқасының құрамына сайланып, Орталықта қызметте қалдырылды.

Бүкілресейлік кеңестердің кезекті съезі аяқталсымен, қазақ делегациясы толық құраммен 13–20 мамыр аралығында өткен Бүкілодақтық кеңестердің III съезіне қатынасады. Бұл съездің жұмысына шешуші дауыспен Қазақ АКСР–нан С.Асфендияров та белсене араласқан болатын. Съездің қортындысында С.Асфендияров РКФСР БОАК–тың мүшесі ретінде КСРО Орталық Атқару Комитетінің құрамына сайланады. 1925 жылы 21 мамырда өткен КСРО Орталық Атқару Комитетінің I сессиясында С.Асфендияров КСРО ОАК Ұлттар Кеңесінің хатшысы қызметіне тағайындалды [9, б. 59].

1925 жылы 11 мамырда өткен XII шақырылымдағы БОАК–тың I сессиясында С.Асфендияров БОАК хатшысы А.Киселевтің орынбасары және БОАК төралқасы жанындағы Ұлттар бөлімінің меңгерушісі қызметінде тағайындалды. Осы күнге дейін отандық және ресейлік тарихнамада Санжар Асфендияров БОАК–тың Ұлттар бөлімінің меңгерушісі қызметін 1926 жылдың басынан бастап атқара бастағандығы туралы қате мәлімет кездеседі. Тарихшылар Д. Аманжолова мен В.Чеботарева өз ғылыми еңбектерінде Санжар Асфендияровтың ұлттар бөліміне басшылықты 1926 жылдан бастап жүргізе батады деген мәліметтерді келтіреді. Алайда, Ресей федерациясының мемлекеттік мұрағатының 1235–шы (ВЦИК) қорынан табылған құжаттар бұл мәліметтерді жоққа шығарады. Мысалы, БОАК хатшылығының 1925 жылдың 14 шілдесінде өткен мәжілісінде Ұлттар бөлімінің меңгерушісі С.Асфендияровтың бір айлық демалысқа кетуіне байланысты оның қызметін уақытша атқарушы болып Р.Сабиловтың тағайындалғандығы туралы қаулы қабылданған. Сонымен қатар, БОАК төралқасының 1925 жылдың 23 шілдесінде өткен мәжілісте БОАК хатшысы А.Киселевтің және орынбасарлары қызметінде жұмыс істеген С.Асфендияров пен Я.Полуян арасында міндеттерді анықтау мәселесі қарастырылды. Мәжіліс А.Киселевке БОАК–тың жұмысына жалпы жетекшілік жүргізуді Я.Полуянға әкімшілік, қаржы және шаруашылық мәселелерді, сондай–ақ ұйымдастыру бөлімі мен хатшылықтың жұмысын қадағалауды, С.Асфендияровқа жеке өтініштер мен арыздар бөліміне және Ұлттар бөліміне қатысты туындап отырған барлық мәселелерді шешуді тапсырды. С.Асфендияров БОАК Ұлттар бөлімінің меңгерушісі қызметінде 1927 жылы сәуірде өткен XIII Бүкілресейлік кеңестедің съезіне дейін жұмыс істейді. XIII шақырылымдағы БОАК–тың I сессияның қортындысында С.Асфендияров ұлттар бөлімі меңгерушісінің қызметін босатып, оған қазақ ұлтының тағы бір өкілі – Ә.Досов тағайындалды [9, б. 59 – 60].

1926–1927 жылдар аралығында, дәлірек айтқанда БКП (б) XIV съезінен Бүкілресейлік кеңестердің XIII съезіне дейін С.Асфендияров бар күш – жігерін РКФСР–да ұлттық – территориялдық бірлестіктерді және ауылдық кеңестерді құру ісіне жұмылдырылған болатын. Өйткені, осы кезден бастап РКФСР–да аз санды ұлттарды жнргілікті басқару

бірліктері – ұлттық ауылдық кеңестер арқылы кеңестендірудің ауқымды ісі қолға алынды. Бұл жұмыс ауқымы жағынан алғанда орасан зор еді, себебі Ресей Федерациясының барлық әкімшілік – территориалдық бірліктерінде шашыраңқы орналасқан этникалық топтардың географиялық қоныстануын және болашақ әкімшілік – негіздеу, аудандастыруды жүзеге асыру, іс жүргізуге және мектеп бағадарламаларына ана тілін енгізу кеңес басшылығынан, С.Асфендияровтың жетекшілігіндегі ұлттар бөлімінен көп күш – қайрат жұмсауды талап етті. Сонымен қатар, С.Асфендияров жоғарыда аталған міндеттерді іске асыру барысында ұйымдастырушылық жұмыспен қана айналысып қоймай, күрделі саяси және әлеуметтік құбылыстарды ғылыми тұрғыдан негіздеумен де айналысты [9, б. 65].

Асфендияров 1928 жылдан бастап Қазақстанда еңбек етті: Абайатындағы педагогикалық институт болып қайта құрылған қазіргі Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің алғашқы ректоры (1928–1931 ж.), Қазақ АКСР Денсаулық сақтау халкомы, Алматы медициналық институтының (қазіргі Қазақ ұлттық медициналық университеті) ұйымдастырушысы және тұңғыш ректоры (1931–1933 ж.) болды. Асфендияров осы институтта жалпы химия, биология, физика пәндерімен бірге анатомия, қалыпты физиология, ішкі аурулар, гистология, микробиология, фармакология, биологиялық химия, гигиена бөлімдерін және хирургиялық кафедраларын ашты. Асфендияров жұқпалы аурулармен күреске, аурулар мен індеттердің алдын алу шараларына, халыққа ақысыз дәрігерлік көмек көрсету жұмыстарын жолға қоюға көп еңбек сіңірді. Халық арасында жиі кездесетін өкпе, шешек, оба, сүзек, тері ауруларына қарсы медициналық көмек ісін ұйымдастырды. Орта дәрежелі оқу орындарында, қысқа мерзімді *арнаулы курстарда* әртүрлі буындағы медицина мамандарын көптеп даярлауға күш салды [8, б. 139–140].

Асфендияров Қазақстан тарихының күрделі мәселелерін зерттеген белгілі ғалым болды. Қазақ ұлттық мәдениет ғылыми–зерттеу институтының тарих секторының меңгерушісі, КСРО ҒА–ның Қазақстандық базасы, артынан бөлімшесі төрағасының орынбасары (1933–1937 ж.) қызметтерін атқарды.

Санжар Сейітжапарұлы жан – жақты даярлығы бар, жазбадеректерді терең білген, әмбебап тарихшы, ғалым. Ол жазған еңбектерді тақырыптық жағынан жіктер болсақ, оның шығармашылық ізденістерінен діннің шығу себептері, көшпелі шаруашылық, ұлттардың пайда болуы, тілдің рөлі, ұлт – азаттық қозғалыстары, «Қазан революциясының», республика партия ұйымының тарихы, ұлттық мәдениетті өркендету жолдары секілді қадау – қадау мәселелер арқау болғанын байқаймыз. Ол 1928 жылы жарық көрген «Исламның шығу себептері» атты еңбегінде жаңа қалыптаса бастаған Ислам мен кейінгі кезеңдердегі Ислам арасында принципті айырмашылықтар бар екенін дәлелдеуге тырысты. Кейінірек 1930 жылы осы мәселеге қайта айналып соғып, ислам дүниеге келген қоғамның әлеуметтік – экономикалық құрылымын шаруашылықты материалистік тұрғыдан сипаттады.

С.Асфендияров кең ауқымды білімі мен тарихи – әдістемелік зерттеулерін ұштастыра отырып келесідей еңбектерді жазды: «История Казахстана с древнейших времен», «Прошлое Казахстана в источниках и материалах», «Национальное – освободительное восстание 1916 года в Казахстане» / монография. 1935–1936 жж. С.Асфендияров профессор П.А.Кунтемен бірлесіп «Прошлое Казахстана» атты екі томдық дереккөздер жтнағын жарыққа шығарды. Орта мектепке арналған «Қазақстан тарихының очерктері» жарық көрді. Бұл да Қазақстан тарихының деректану бөлімін байытты [10, б 4–5].

Санжар Асфендияровтың Қазақстан тарихына арналған тұңғыш оқу құралы ретінде «Қазақстан тарихының очерктер» еңбегі 1935 жылы жарық көрген болатын. Алайда 1937 жылы С.Асфендияровтың репрессияға ұшырауына байланысты еңбек оқырмандар қолына тимей қалды. Оқу құралында ерте заманнан бастап 1917 жылға дейінгі қазақ елінің тарихы деректі материалдармен және құжаттармен жан – жақты баяндалған. Онда «Қазақ» атауының шығуы жөнінде, қазақ халқының ұлт болып қалыптасуы туралы кең мағлұмат берілген.

1935 жылы тоталитарлық идеология негізінде жазылған «Қазақстан тарихы (көне дәуірден бастап)» еңбегінде М.Тынышбаевтың қазақ халқының шығу тегі туралы ғылыми еңбегін ұлтшыл – буржуазиялық теория жасаған деп айыптап, «М.Тынышбаевтың еңбегі жартылай феодалдық және буржуазиялық, байшылдықтың, тұрпайы ұлттық шовинизмнің көрнекті мысалы» - деп, теріс баға береді [10, б. 5].

1935–1936 жж. С.Асфендияровтың П.А.Кунтемен бірлесіп жазған «Прошлое Казахстана» атты екі томдық дереккөздер жинағында қазақтардың тарихы мен тұрмысын, қазақтардың көрші мемлекеттермен және халықтармен өзара қатынасын және орыстардың Шығасқа отаршылдық басқыншылығының алғашқы он жылының тарихын бейнелейтін материалдар топтастырылған.

Профессор С.Асфендияров Қазақстан тарихының негізін қалағанын және оны орта мектептер мен жоғары оқу орындарында оқыту ісін қолға алғанын ерекше атауымыз керек. Ол Қазақстан тарихын түгел қамтып, бір жүйеге келтірді. Ол «Қазақстан тарихының» 2 томын жазды. Аталған жұмыста алғаш рет қазақ халқының ежелгі кезеңнен 1917 жылға дейінгі тарихы жүйелі түрде жазылған. Ол капиталистік кезеңге дейінгі қазақтар арасында таптық қатнастардың қалай пайда болғандығы және дамығандығымен және дамудың осы сатысындағы қазақ қоғамындағы экономикалық дамудың нақты ерекшеліктері қандай болғандығымен байланысты бірқатар мәселелер қойды.

С.Асфендияров революцияға дейінгі Қазақстан тарихын шартты түрде екі кезеңге бөледі: 1) патшалық Ресейдің басып алуына дейінгі қазақтар тарихы (XVIII ғасырға дейін); 2) Қазақстан ресейлік империализмнің отары ретінде (XVIII–XIX ғ.ғ.). Еңбегінің екінші бөлімінде Асфендияров «ресей капитализмі басқыншылығының қазақ қоғамының одан арғы қалыптасуына ықпалын, жаңа негіздегі таптық қарама –қайшылықтардың өсуін, империализм және пролетарлық революция жағдайында ұлттық – революциялық қозғалыстардың қозғаушы күшінің дамуын, яғни Қазақстандағы Қазан революциясының алғышарттарының дамуын» көрсетуге тырысты [10, б. 5-6].

Монографияның қазақ халқының шығуы туралы бөлімінде автор «хылық ұғымы – биологиялық емес, ал әлеуметтік» екендігін атап көрсетеді және оқырманнан қазақ халқынан әлдеқайда бұрын қалыптасқан ежелгі үйсіндер мен, наймандармен, қыпшақтармен және басқа да тайпалармен араластырмаудан сақтандырады.

Автордың тағы бір құнды кітабы «Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт – азаттық көтеріліс». Бұл ғылыми еңбектің негізгі маңызы – патша үкіметінің қазақ жерлерін отарлау саясатының бетпердесін жеріне жеткізе ашатындығында.

Қорытынды

1937–1938 жылдардағы сталиндік қуғын – сүргін С.Асфендияровты да, оның жанұясын да айналып өтпеді. 1938 жылы 25 ақпанда ол атылып, қазіргі Алматы облысының Жаңалық ауылында өзге қазақ зиялыларымен бірге жерленді. Оның өмірлік серігі, Мемлекеттік көпшілік кітапханада бөлім басшысы болып қызмет еткен Рабиға Сералықызы «халық жауының жұбайы» ретінде 10 жылға сотталып, Ақмоладағы Отан сатқындары әйелдерінің лагеріне айдалды. Санжар мен Рабиғаның қыздары – Әлия мен Адаляттың тағдырлары тәлкекке түсіп, өмірдің бар ауыртпалығын бастан кешірді. Олар анасы Рабиғамен тек 1954 жылы ғана қайта қауышты. Р.Асфендиярова 1958 жылы 31 наурызда КСРО Жоғарғы Сот Әскери коллегиясының шешімімен ақталып, өзінің жұбайы Санжардың ақталуын көретін бақытты күнге бірнеше күн жете алмай, 4 мамырда ауыр науқастан көз жұмды. С.Асфендияров 1958 жылы 27 мамырда КСРО Жоғарғы Сот Әскери коллегиясының шешімімен толық ақталды.

С.Асфендияровтың есімімен Қазақстандағы академиялық ғылымның, жоғары білім беру жүйесінің, мәдениет пен оқу – ағарту салаларының толықтай бір даму кезеңі байланысты. Оның еңбегінің көмегімен елімізде жоғары оқу орындары мен ғылыми – зерттеу оратлықтары, кітапханалар мен мектептер, музейлер ашылып, Қазақстан тарихының

өзекті мәселелеріне арналған кешенді зерттеу еңбектері, көлемді ғылыми мақалалар жарық көріп, қазақ халықының бай рухани және материалдық мұрасы жинақталды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Сулейменов Р.Б. О научной деятельности С.Д.Асфендиярова // Сулейменов Р.Б. / Вестник АН КазССР. – 1959. - №12. – С. 101 – 102.

[2] Сулейменов Р.Б. Видный общественный деятель и ученый // Алма – Атинская правда. – 1959. – 24 октября, №14.

[3] Жүнісбаев А. Санжар Асфендияров: өмірі мен қызметі (1889 – 1938жж.) Т 1: (1889 – 1918жж.) / Жүнісбаев А. – Алматы: Елтаным баспасы, 2014. – 256 + 12 бет суретті жапсырма.

[4] Алматы. Энциклопедия. – Алма – Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1983. – С.127.

[5] Әлжанов А. Алғашқы қазақ дәрігерлері. / Әлжанов А., Шокин А., Досаханов Ә. – Алматы: Қазақстан, 1984. Бб. 69 – 70 б.

[6] Библиография обществоведов Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 475.

[7] Қоңыратбаев О.М. Мені таңғалдырған тұлғалар: Ахмет Байтұрсынұев (1872 – 1938 жж.), Санжар Асфендияров (1889–1938 жж.), Тұрар Рысқұлов (1894 – 1938 жж.) / Қоңыратбаев О.М., Жүрсінбаев Б.А., Жүнісбаев А.Ә. - Алматы: Нұр-Принт 75, 2011. - 328 б.

[8] Көпішев Ә.С. Қазақ халқының тарихи тұлғалары: Қысқаша анықтамалық. / Көпішев Ә.С. және т.б., 2 -кітап. – Алматы: Өнер, 2013.– 360 б.

[9] Жүнісбаев А. Санжар Асфендияров – РКФСР БОАК төралқасы жанындағы ұлттар бөлімінің меңгерушісі. (1925–1927 жж.) // Жүнісбаев А. - Қазақстан мұрағаттары – 2014. - №1(29) бб. 58 – 71.

[10] Санжар Сейітжапарұлы Асфендияровтың туғанына 125 жыл (1889–1938 жж.) / Педагогикалық диалог – 2014. - №4(10), бб. 200 – 201.

REFERENCES

[1] Sulejmenov R.B. (1959). O nauchnoj dejatel'nosti S.D.Asfendijarova [About the scientific activity of S. D. Asfendiyarov]. Vestnik AN KazSSR - Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 12, 101 – 102 [in Russian].

[2] Sulejmenov R.B. (1959, 24 October) Vidnyj obshhestvennyj dejatel' i uchenyj [A prominent public figure and scientist]. Alma – Atinskaja Pravda - Alma-Ata truth [in Russian].

[3] Júnisbaev A. (2014). Sanjar Asfenduarov: ómiri men qyzmeti (1889 – 1938jj.) [Sanzhar Asfendiyarov: life and work (1889 – 1918)] (Vols. 1). Almaty: «Eltanym baspasy» [in Kazakh].

[4] Almaty. Jenciklopedija. [Almaty. Encyclopedia]. (1983). Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii - The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, Alma – Ata [in Russian].

[5] Áljanov A., Shokin A., Dosahanov Á (1984). Alǵashqy qazaq dárigerleri [The first Kazakh doctors]. Almaty: «Kazakhstan», 69 – 70 [in Kazakh].

[6] Bibliografija obshhestvovedov Kazahstana [Bibliography of social scientists of Kazakhstan] (1986). Alma – Ata: Nauka, 40 – 41[in Russian].

[7] Qoňyratbaev O.M., Júrsinbaev B.A., Júnisbaev A.Á. (2011) Meni tańǵaldyrǵan tulǵalar: Ahmet Baitursynov (1872 – 1938 jj.), Sanjar Asfenduarov (1889 – 1938 jj.), Turar Ryskulov (1894 – 1938 jj.) [I was surprised by the personalities: Akhmet Baitursynov (1872-1938).), Sanzhar Asfendiyarov (1889-1938.), Turar Ryskulov (1894-1938.)]. Almaty: Nur – Print75 [in Kazakh].

[8] Kópishev Á.S. et al. (2013) *Qazaq halqynyń tarihi tulǵalary: Qysqasha anyqtamalyq* [Historical figures of the Kazakh people: a brief reference book] (Book 2). Almaty: «Óner» [in Kazakh].

[9] Júnisbaev A. (2014). *Sanjar Asfenduarov – RKFSR BOAK tóralqasy janyndaǵy ulttar bóliminiń meńgerýshisi. (1925–1927 jj.)* [Sanzhar Asfendiyarov-head of the Department of nationalities under the Presidium of the BOAC of the RSFSR. (1925 – 1927)] *Qazaqstan muraǵattary*, 1(29) 58 – 71 [in Kazakh].

[10] *Sanjar Seitjaparuly Asfenduarovtyń tǵanyna 125 jyl (1889 – 1938 jj.)* [125 years since the birth of Sanzhar Seitzhparovich Asfendiyarov (1889-1938)] (2014). *Pedagogikalıyq dialog*, 4(10) 200 – 201 [in Kazakh].

Рысбеков Т.З., Куандихова С.А.

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ САНЖАРА АСФЕНДИЯРОВА

Аннотация. В статье рассказывается о жизни и деятельности Санжара Асфендиярова, великого казахского общественного и государственного деятеля, дальновидного политика, талантливого ученого, педагога, писателя, знатока и искусного организатора науки и образования в Казахстане. Его вклад в становление и развитие казахской государственности, в систему образования и науки, в здравоохранение велика.

Санжар Асфендияров - продолжение казахской элиты. Отец Сейтжапар – султан, ушедший в отставку в звании полковника царской армии из потомства старшего сына Абулхайыр хана Айшуак хана, более полувека проработавший в Туркестанском крае казахский деятель, мать его звали – Гкльданам Касымова. Начав свою более чем полувековую карьеру с рядового поручика, Санжар Асфендияров благодаря врожденному таланту и трудолюбию добивается высокого воинского звания для тюрко – мусульманских народов Туркестанского края – звания полковника. Грамотный, открытый Санжар Асфендияров стремился дать своим детям лучшее образование.

Ключевые слова: историческая наука, ученый, врач, исследование, сочинение, монография, педагог, политик, ссср, политика.

Rysbekov Tuyakbai, Kuandikhova Sabina

THE LIFE PATH AND ACTIVITY OF SANZHAR ASFENDIYAROV

Annotation. The article describes the life and work of Sanzhar Asfendiyarov, a great Kazakh public and statesman, a visionary politician, a talented scientist, teacher, writer, expert and skilful organizer of science and education in Kazakhstan. His contribution to the formation and development of the Kazakh statehood, to the system of education and science, to health care is great.

Sanzhar Asfendiyarov is a continuation of the Kazakh elite. The father of Seitzhpar-Sultan, who retired with the rank of colonel of the tsarist army from the offspring of the eldest son of Abulkhayir Khan Aishuak Khan, a Kazakh figure who worked in the Turkestan region for more than half a century, his mother's name was Gkldanam Kasymova. Having started his more than half-century career as an ordinary lieutenant, Sanzhar Asfendiyarov, thanks to his innate talent and hard work, achieves a high military rank for the Turkic-Muslim peoples of the Turkestan region – the rank of colonel. The literate, open-minded Sanzhar Asfendiyarov sought to give his children the best education.

Keywords: Historical science, scientist, doctor, research, essay, monograph, teacher, politician, ussr, policy.

ГЕОГРАФИЯ - GEOGRAPHY

УДК 37.091.33.37.046
МРНТИ 39.03.15; 14.85.09
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).17

¹Т.С.Счанян*, ²А.М. Луговской

¹Московский областной государственный университет, Москва, Россия

²Московский государственный университет геодезии и картографии
(МИИГАиК), Москва, Россия

*Автор-корреспондент: t.schanyan@yandex.ru

E-mail: t.schanyan@yandex.ru, alug1961@yandex.ru

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КАРТОГРАФИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА В ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ ГЕОГРАФИИ

Аннотация: В данной статье рассматривается возможность использования метода работы с различными видами карт в формате дистанционного обучения географии. Для того чтобы сформировать географический образ, при использовании практических навыков обучающихся, педагоги используют разнообразные приемы работы с картой. Особое значение имеет умение использовать методы сравнения и сопоставления различных тематических карт. Интерактивные карты позволяют значительно расширить возможности традиционных географических карт. Продуманное использование географических карт в дистанционном обучении позволит активизировать внимание и существенно повысить интерес обучающихся к изучению географии. Главным средством и источником для получения информации является физические карты и планы, по которым обучающиеся начальному курсу географии осваивают методы определения особенностей расположения объектов в пространстве, осваивают методы определения абсолютной и относительной высоты точек на поверхности Земли.

Различия в подаче материала очно и в дистанционном формате. Опрос обучающихся по итогам проведения тестирования.

Ключевые слова: географические карты, приемы работы с географическими картами, дистанционное обучение, опрос.

Введение

Использование источников географической информации, в современном процессе обучения, оказывает влияние на формирование географического образа и повышает качество знаний обучающихся по географии. Невозможно представить современный кабинет географии без таких наглядных пособий, как карты. Современные педагоги тщательно подбирают средства, приемы и методы обучения в образовательном процессе. И в ближайшем будущем им предстоит освоить новый формат обучения - дистанционный и научиться в нем работать. И надо признать тот факт, что дистанционное обучение будет занимать все больше места в образовательном процессе. В силу определенных причин многие педагоги высказываются против дистанционного обучения, и одной из таких причин является отсутствие достаточного количества методических разработок для проведения онлайн – занятий.

Материалы и методы исследования

Для лучшего установления взаимосвязей явлений, процессов педагоги используют разнообразные приемы работы с картой, такие как: сравнение карт, использование интерактивных карт, наложение карт, игра «собери карту», географический диктант, работа на контурной карте, игра

«найди лишнее» и другие. Для того чтобы сформировать географический образ, при использовании практических навыков обучающихся, используются общенаучные и специальные приемы учебной работы: формирование логического мышления у обучающихся с помощью различных вопросов, активизируется мыслительный процесс, развиваются аналитические навыки, активизируется познавательная деятельность через выполнение самостоятельных заданий при использовании средств наглядности [1]. Наиболее важная методическая задача – научить обучающихся читать карту, для этого необходимо пользоваться картой как источником географических знаний [2]. Для успешного формирования компетенции по работе с картами необходимо начать ознакомление с приемами по чтению карты путем методов анализа и сравнения, географического описания объектов, нанесенных на карту, использование нескольких карт методом наложения [3].

Работа с географической картой предполагает знакомство с общими требованиями использования карты как источника географических знаний.

Одним из важнейших приемов работы с географической картой является описание географических объектов, явлений, процессов. Работа с географической картой предусматривает использование приема сравнения. Обучающихся необходимо ознакомить с общими условиями: отбор географических объектов для сравнения, выбор необходимых карт, обозначение отличительных признаков, по которым можно провести сравнение, сопоставление географических объектов по данным карты, установление и объяснения их сходства и различия.

Прием наложения карт широко применяется учителями в обучении географии [4]. Прием заключается в мысленном совмещении одной и той же территории на карте, но разного содержания. Эти умения используются для установления взаимосвязей и взаимозависимостей между компонентами геосистем – морфологическими формами, ареалами расположения полезных ископаемых и тектонической структурой местности. Для реализации этого приема необходимо использование различных типов тематических карт – физико-географической, геологической и тектонической с указанием ареалов расположения месторождений полезных ископаемых.

Существуют также и определенные методические приемы работы с географическими картами, обеспечивающие усвоение новых знаний. При подготовке к уроку нужно предусмотреть интересное и продуманное объяснение значения той или иной карты.

Главным средством и источником для получения информации является физические карты и планы, по которым обучающиеся начальному курсу географии осваивают методы определения особенностей расположения объектов в пространстве, осваивают методы определения абсолютной и относительной высоты точек на поверхности Земли. Предметом изучения карта является в основном в начальном курсе географии. В этом курсе осваиваются основные представления и понятия о географическом масштабе и координатах местности, изучаются способы передвижения на местности с помощью карты и азимута, осваиваются основные типы и способы изображения объектов местности на карте и плане, знакомится с основными математическими элементами карты и градусной сетью. На полученные знания опираются и основные умения: определять по картам географические координаты, направления и расстояния.

В курсе географии материков и океанов расширяется система картографических знаний школьников, при изучении классификации карт по различным признакам: масштабу, содержанию и охвату территории. Также школьники знакомятся с различными тематическими географическими картами. В итоге, используя различные карты и метод сопоставления их и, обучающиеся осваивают компетенцию составления комплексной географической характеристики местности и располагающиеся на ней объектов, а также географических процессов – климатических поясов, природных зон, равнин, гор, водных объектов, отдельных континентов [5].

При изучении курсов «Географии России», экономической и социальной географии зарубежных стран, обучающиеся знакомятся с комплексом экономических карт.

Однако объем картографических знаний и умений в современных школьных программах, сокращается (ранее в школе изучались картографические проекции, виды искажений и т. д.). При этом список используемых в учебном процессе, географических карт, не сократился. Можно отметить некоторое послабление позиций карты как предмета исследования при сохранении значимости в качестве главного источника географической информации.

Интерактивные карты – сравнительно новый весьма актуальный способ обучения географическим закономерностям. Использование этого метода дает возможность учителю создавать

образ места, необходимый как для каждого отдельного этапа урока, так и являющийся итогом географического образования. Интерактивные карты не исключают возможности использования классических вариантов традиционных карт, однако значительно дополняют и расширяют возможности географического образования [6,7].

Дистанционное обучение — это новый формат обучения, с которым нам необходимо научиться работать. В недалеком будущем дистанционное обучение прочно и навсегда войдет в образовательный процесс и будет занимать в нем значительное место. Но в настоящее время применение дистанционного обучения в образовательном процессе является скорее необходимостью в определенных ситуациях. Причиной тому является недостаточная разработанность и неуниверсальность обучающих курсов в дистанционном формате. Географию, как обучающую дисциплину, очень сложно представить без картографического материала. В географии большую роль играет наглядность, а карта является одним из самых важных средств наглядности.

Чтобы понять действительно ли дистанционный формат обучения оказывает большое влияние на результат обучения в классе, был проведен эксперимент. В одном из пятых классов (5 «Е») тема «Способы изображения Земли» (в которой закладываются основы пользования картой) была пройдена в дистанционном формате, в другом классе (5 «Д») эта же тема была проведена в очном формате. После пройденной темы ученикам обоих классов был выдан одинаковый тест, чтобы понять влияет ли дистанционное обучение на усвоение материала.

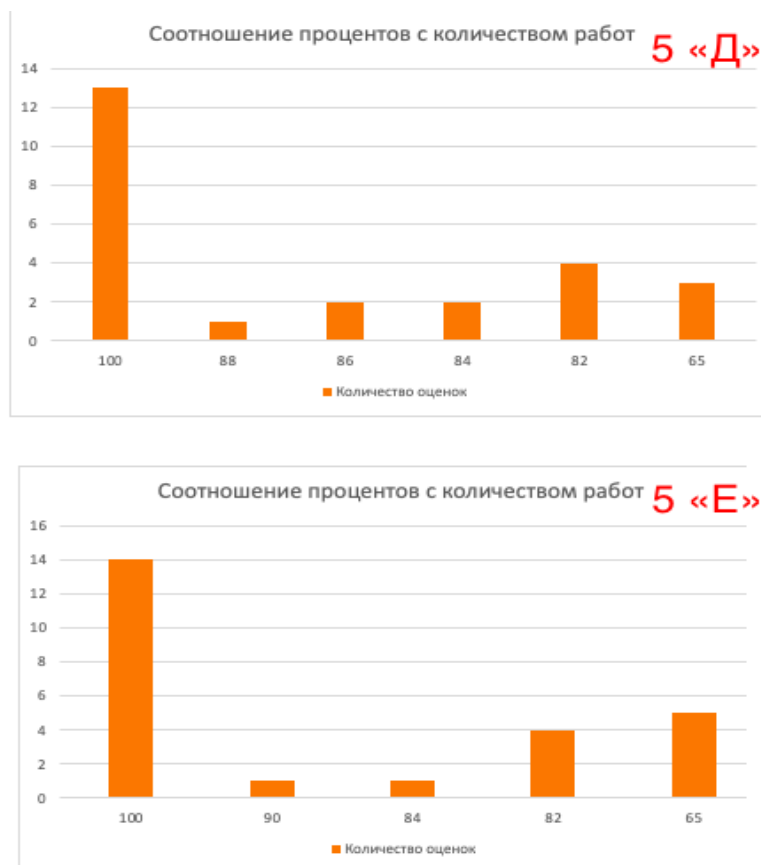

Рисунок 1 – Соотношение процента выполненной работы и количеству показателя по классу.

Как видно из представленных диаграмм на рисунке 1 в классе, где занятия проводились в очном формате показатели проведенного тестирования немного лучше, чем в классе, где занятия прошли в дистанционном формате. Это можно объяснить тем, что на дистанционном уроке не все обучающиеся включали камеру, а также был большой фактор отвлеченности, так как дети находились в домашней обстановке. В основном, обучающиеся, находившиеся на дистанционном

уроке, проявляли интерес к теме, но отследить все ли обучающиеся внимательно слушали, в дистанционном формате сложнее чем в очном.

Результаты данного эксперимента были выведены с помощью корреляционного анализа. Корреляционный анализ, а именно числовой показатель, а именно 0,358498053, в данном случае, нам показал, что между двумя группами исследуемых умеренная корреляция. Эта взаимосвязь говорит о том, что в данном случае дистанционное обучение практически не повлияло на общую успеваемость класса, так как примерно такие же оценки, ученики получают, находясь на очном обучении. Соответственно мы можем сделать вывод, что большинство обучающихся обоих классов получили знания и хорошие оценки.

Заключение

Какие же представляются возможности использования карт в дистанционном обучении? Эти возможности довольно обширные. Например, использование интерактивных и электронных карт и атласов, показ различных географических объектов в реальном времени, изучение географической номенклатуры с помощью электронных карт, картографические игры и викторины онлайн, показ различных видов карт, соотношение страны с материком и/или планетой и др. Но это возможно лишь в том случае, если будут для этого разработаны и предложены универсальные методические приемы, рекомендации и методики, доступные каждому педагогу.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Гедымин А. В. *Картография с основами топографии* / Гедымин А. В. // Учебник для студентов естеств.-геогр. фак. пед. ин-тов. Ч. 2. – М., «Просвещение», 1973.

[2] Душина И. В. *Методика обучения географии в общеобразовательных учреждениях: учебное пособие для студентов вузов* / Пятунин В. Б. Летягин А. А. и др. ; под. ред. И. В. Душиной. – М. : Дрофа, 2007.

[3] Душина И.В. *«Методика и технология обучения географии»*. / Душина И.В.// Пособие для учителей и студентов. - М.: ООО Издательство «Астрель», 2004.

[4] Евдокимов С. П. *Теория и методология географической науки: учебник для бакалавриата и магистратуры* / под ред. С. П. Евдокимова, С. В. Макара, А. М. Носонова. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2019

[5] Баринаева Е.И., Ром В. Я. *География России. 8-9 кл., методическое пособие*. - изд., -М.: Дрофа, 2000.-144с.

[6] *Карты мира на русском языке [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: <http://bigkarta.ru>

[7] Луговской А.М. *Место и роль учебного демонстрационного эксперимента в курсе физической географии в процессе формирования компетенций* / Луговской А.М., Буянов А.О. // *Современные проблемы науки и образования*. – 2014. № 2. – С. 262.

REFERENCES

[1] Gedymin A. V. *Kartografiya s osnovami topografii* [Cartography with basic topography]. *Uchebnik dlya studentov estestv.-geogr. fak. ped. in-tov. CH. 2.* – M, «Prosveshchenie», 1973 - A textbook for students of natural sciences. fac. ped. in-tov. Part 2. - M, "Education", 1973 [in Russian].

[2] Dushina I. V. *Metodika obucheniya geografii v obshcheobrazovatel'nyh uchrezhdeniyah: uchebnoe posobie dlya studentov vuzov* [Methods of teaching geography in educational institutions: a textbook for university students]. Drofa, 2007 [in Russian].

[3] Dushina I.V. *Metodika i tekhnologiya obucheniya geografii* [Methodology and technology of teaching geography]. *Posobie dlya uchitelej i studentov.* - M.: ООО Izdatel'stvo «Astrel'» - A guide for teachers and students. - M. : ООО Astrel Publishing House, 2004 [in Russian].

[4] Evdokimov S. P. *Teoriya i metodologiya geograficheskoy nauki: uchebnik dlya bakalavriata i magistratury* [Theory and methodology of geographical science: textbook for undergraduate and graduate programs]. 2-e izd., ispr. i dop. – M.: Izdatel'stvo YUrajt - 2nd ed., Rev. and add. - M. : Yurayt Publishing House, 2019 [in Russian].

[5] Barinova E.I., Rom V. YA. *Geografiya Rossii. 8-9 kl., metodicheskoe posobie [Geography of Russia. 8-9 grades, methodological manual]. metodicheskoe posobie. - izd., -M.: Drofa. – Toolkit. - ed., -M.: Bustard, 2000.-144s. [in Russian].*

[6] *Karty mira na russkom yazyke [World maps in Russian]. Retrieved from <http://bigkarta.ru>*

[7] Lugovskoj A.M. *Mesto i rol' uchebnogo demonstracionnogo eksperimenta v kurse fizicheskoy geografii v processe formirovaniya kompetencij [The place and role of the educational demonstration experiment in the course of physical geography in the process of developing competencies]. Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya – Modern problems of science and education. - 2014. No. 2. - P. 262 [in Russian].*

Счанян Т.С., Луговской А.М.

ГЕОГРАФИЯНЫ ҚАШЫҚТЫҚ ОҚЫТУДА КАРТА МӘЛІМЕТТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада географияны қашықтан оқыту форматында картаның әр түрімен жұмыс істеу әдісін қолдану мүмкіндігі талқыланады. Оқушылардың практикалық дағдыларын қолдана отырып, географиялық бейнені қалыптастыру үшін мұғалімдер картамен жұмыс жасаудың әр түрлі әдістерін қолданады. Әр түрлі тақырыптық карталарды салыстыру әдістерін қолдана білу ерекше маңызға ие. Интерактивті карталар дәстүрлі географиялық карталардың мүмкіндіктерін едәуір кеңейте алады. Қашықтан оқытуда географиялық карталарды ойластырылған қолдану зейінді белсендіруге және оқушылардың географияны оқуға қызығушылығын едәуір арттыруға көмектеседі. Ақпарат алудың негізгі құралы мен көзі физикалық карталар мен жоспарлар болып табылады, оларға сәйкес географияның бастапқы курсының студенттері объектілердің ғарышта орналасу ерекшеліктерін анықтау, абсолютті және салыстырмалы биіктікті анықтау әдістерін меңгереді. жер бетіндегі нүктелер.

Материалды жеке және қашықтан ұсынудағы айырмашылықтар. Тестілеу нәтижелері бойынша студенттермен әңгімелесу.

Кілт сөздер: географиялық карталар, географиялық карталармен жұмыс әдістері, қашықтан оқыту, сауалнама.

Schanyan T.S., Lugovskaya A.M.

FEATURES OF THE USE OF CARTOGRAPHIC MATERIAL IN DISTANCE LEARNING OF GEOGRAPHY

Abstract. this article discusses the possibility of using the method of working with various types of maps in the format of distance learning in geography. In order to form a geographical image, when using the practical skills of students, teachers use a variety of techniques for working with the map. Of particular importance is the ability to use methods of comparison and comparison of various thematic maps. Interactive maps allow you to significantly expand the capabilities of traditional geographical maps. Thoughtful use geographical maps in distance learning will increase the attention and significantly increase the interest of students in the study of geography. The main means and source for obtaining information is physical maps and plans, according to which students of the initial course of geography master the methods of determining the features of the location of objects in space, master the methods of determining the absolute and relative heights of points on the surface of the Earth.

Differences in the presentation of the material in person and in the remote format. A survey of students based on the results of the test.

Keywords: geographical maps, methods of working with geographical maps, distance learning, survey.

UDC712.253
IRSTI 39.03.15; 14.85.09
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).18

Kostromina D.A.*, Sattarova G.A., Zakirov I.V.

Bashkir State University, Ufa, Russia
***Correspondence:** da120496 @ gmail.com

E-mail: da120496 @ gmail.com, satt-gu01 @ mail.ru, ziv7702@yandex.ru

ECONOMIC AND GEOGRAPHICAL APPROACH TO DEVELOPMENT CRITERIA FOR PRE-DESIGN ANALYSIS OF URBAN GREEN AREAS

***Annotation.** The article reveals the concept of urban green areas as part of a recreational zone. Three types of urban recreational zones are identified and described: active, passive and specialized recreation. The basic concepts and definitions of green areas are considered. The types of green areas are given according to the functions performed, accessibility and attendance. The standards of provision with green areas of settlements of different population are presented. The authors propose one of the possible options for a set of criteria for a pre-project analysis of a green area for its improvement and development. Recommendations for conducting urban planning, historical, sociological, socio-cultural, economic, transport, environmental analysis are also considered. Questions have been developed for conducting a sociological study involving a qualitative and quantitative assessment of a green area of common use (in particular, for a park area).*

***Keywords:** territorial zones of the city; green areas of common use; city parks; pre-project analysis of landscaping.*

Introduction

Green areas of common use perform an important role in the functioning of the city—they provide environmental parameters of the living environment and recreational areas for the population. The "green lungs" of the city, with proper care, can become the hallmark of urban space and a place of attraction for the local population and tourists. The picturesque landscape is one of the key factors of tourist attractiveness of any territory [1].

When designing a territory, it is necessary first of all to analyze its current state with the help of qualitative and quantitative assessment of indicators of landscaping, landscaping and services provided. A comprehensive analysis will help to identify weak areas and determine the ways of development of the territory.

The purpose of the article is to define universal criteria for a comprehensive pre-project analysis of green areas of common use, in particular park areas, for their improvement and development.

Research materials and methods

The main general scientific research methods used in the article are methods of analysis and synthesis. The economic and geographical approach to the development of criteria for the pre-project analysis of urban green areas involves the use of historical, cartographic, field methods, the use of geoinformation systems, methods of quantitative and qualitative analysis.

Normative documents such as GOST 17.6.1.01-83., GOST 28329-89., SP 42.13330.2016., SP 475.1325800.2020, the Urban Planning Code of the Russian Federation, methodological

recommendations on the procedure for the development of integrated landscaping projects were used as the main sources of theoretical and methodological information for writing the article.

Research results

The territory of any city, as a rule, is divided into zones (Fig. 1). Zoning is carried out taking into account the functions performed by individual sections of the territory.

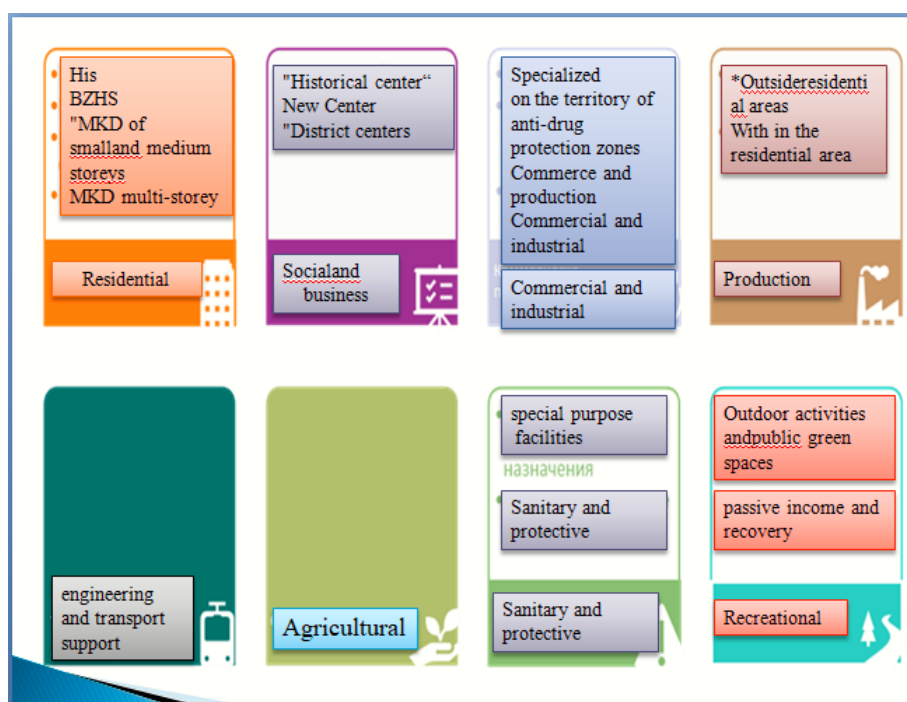

Figure 1 - Territorial zones of the city (compiled by the authors according to [2])

According to the Urban Planning Code of the Russian Federation, zones for recreational purposes may include zones within the boundaries of territories occupied by urban forests, squares, parks, city gardens, ponds, lakes, reservoirs, beaches, coastal strips of public water bodies, as well as within the boundaries of other territories, used and intended for recreation, tourism, physical culture and sports [2]. Conventionally, three types of recreational zones can be distinguished:

1) Active recreation area. This can include objects that are used for sports, active pastime with children of active tourism: playgrounds with sports facilities, jogging and bike paths, attractions and others.

2) Passive recreation area. This zone has the maximum area of territories with public greenery, such as parks, gardens, squares, alleys, boulevards, etc.

3) Specialized recreation areas. The objects of health-improving institutions are concentrated here, such as resorts, sanatoriums, health resorts.

Let's take a closer look at passive recreation zones, namely urban green areas. A green area is usually understood as a part of the natural or artificially created frame of the city, at least 70% of the area of which is occupied by vegetation and plantations. Urban green areas are also of different types depending on the functions performed and the permitted activities on their territory (Table 1).

As with all zonal territories of urban space, there is a set of rules and regulations for green areas of common use. Such rules contain norms for indicators of the boundaries of green areas, green spaces, objects of engineering improvement and other functional elements. For example, in the structure of green areas of common use, large parks and forest parks with a width of 0.5 km or more should be at least 10%.

The indicators prescribed in the norms and rules differ for different types of green areas and depend on the natural features of the territory, the population and the degree of industrial development of the settlement. For example, it is permissible to reduce the area of green areas of common use by a maximum of 20% from the norm of 8-10 square meters per person in medium and small cities, provided that these cities are surrounded by large forest areas and (or) have large reservoirs or watercourses, the coastal zones of which have a high density of vegetation [3].

In turn, in the largest, large and large cities, forest plantations available within their borders also belong to green areas, while not performing many recreational functions[4]. The norms of the area of green areas of common use in cities are presented in Figure 2.

Table 1 - Types of urban green areas (compiled by the authors according to [5])

	Green areas		
	General use	General use with some restrictions	Limited use
The main function	Recreational	Recreational, sanitary and protective, environmental	Sanitary-protective, environmental
Paying for a visit	Is free	Paid or free of charge in accordance with the regulations of the territory.	Paid
Number of visitors	Unlimited	Limited or unlimited in accordance with the regulations of the Territory.	Limited
Objects	City parks, gardens, forest parks, squares, alleys, boulevards.	Resorts, sanatoriums, medical, children's, sports facilities, residential areas. Plantings separating residential areas of the city from industrial enterprises, roads and railways, cemeteries; water protection, fire protection plantings, botanical, zoo-botanic, fruit orchards, arboretum parks, nurseries.	Natural and natural-historical, national parks, nature reserves, natural monuments, urban forests and forest parks. Water protection, fire-fighting plantings, botanical, zoobotanical, fruit gardens, dendrological parks, nurseries.

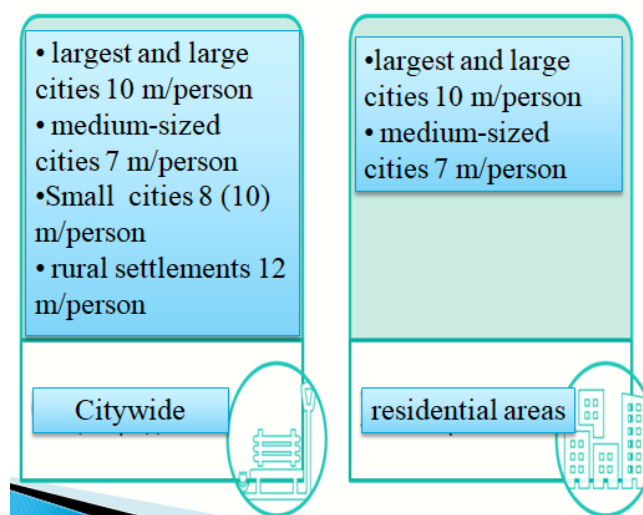

Figure 2 - Norms of the area of green areas of common use in settlements (compiled by the authors according to [3])

In most cities, compliance with the norms of the area of green areas of common use is "ensured" by the adjacent forest area or undeveloped forest park areas. Currently, there is an urgent need to improve a certain part of the green areas of the city. The successful implementation of the forest park improvement project begins with a pre-project analysis of the area of interest[6]. Pre-project analysis includes the following stages of analysis:

1. Urban planning analysis. At this stage, the position of the object of interest in the structure of the city relative to other functional zones and in the structure of urban green zones is being studied. Accordingly, documents of the master plan, rules of land use and development, city planning projects and zones of protection of natural and cultural heritage objects, cadastral documents of the territory are used for the implementation of urban planning analysis.

Regulatory and technical regulation of landscaping issues can be regulated in the following types of documents: at the federal level — building regulations (SP), at the regional level - regional standards of urban planning design (RNGP), at the local level — rules of land use and development (PZP) and rules of landscaping and maintenance of the territory (PBIST) [7].

2. Historical analysis. Various archival sources of information are used for historical analysis: textual, illustrative and cartographic material of the territory. When designing a green area of common use, in accordance with the legislation on the protection of historical and cultural heritage, it is necessary to ensure the physical preservation of cultural heritage objects: ensembles and architectural monuments, parks, squares and boulevards that are works of landscape architecture and landscape art, protected landscapes, cultural layer and archaeological monuments [8].

3. Sociological analysis. Such an analysis is carried out by the method of a sociological survey of the population in order to identify satisfaction with the quality of landscaping, landscaping and services provided near and on the territory of the studied object. During the sociological survey of the population, a qualitative assessment of the park improvement is provided in points (excellent - 3 points, good - 2 points, satisfactory - 1 point, bad/absence - 0 points) according to the following criteria:

- landscape design;
- well-groomed plant forms;
- benches and places of short-term rest;
- sports grounds;
- playgrounds;
- a zone for holding mass events (square, stage, etc.);
- a zone for arranging a picnic;
- walking paths;
- bike paths;
- public catering;
- attractions;
- rental of mobile transport (bicycles, scooters, skis, etc.);
- garbage containers and bins;
- public toilets;
- general cleanliness of the territory.

The criteria for quantifying the improvement of the park also assume a point score (3 points are enough, 2 points are not enough, 1 point is too much, no and 0 points are not needed) for the same positions with the addition of such indicators as:

- lighting at night;
- public transport stops;
- car parking.

The evaluation of the marker "not enough" at 2 points, and "too much" at 1 point is due to the fact that the city park is primarily an ecological and recreational zone, which should primarily

have green spaces on its territory, and anthropogenic objects are secondary and their excess contradicts the main function of the territory [9].

The survey of respondents can be conducted in two ways:

- 1) field – near and directly on the site itself;
- 2) remote - using information Internet technologies and mass media.

4. Socio-cultural analysis. It represents the study of the cultural characteristics of the area, as well as the statistical structuring of the flow of visitors to the territory of the research object. Socio-cultural analysis can be carried out simultaneously with sociological (by including the questions from Table 2 in the sociological survey) and historical (tracing the history of the formation of cultural characteristics and the development of a given area).

Table 2 - Respondent's questionnaire (compiled by the authors)

Mandatory questions		Additional questions	
Paul	male	Education (completed)	incomplete secondary (grades 9)
	female		general secondary (11 grades)
Age (full years)	under 18		secondary vocational (college, college, technical school)
	18-34		higher education (bachelor and above)
	35-60		менее 10 000
	over 60		от 10 000 до 35 000
Frequency of visits to the park	every day	Monthly income (rubles/month)	от 35 000 до 70 000
	several times a week		above 70,000
	several times a month	Special factors	low mobility (physical health limitations)
	several times a year		there are children under 14 years old
			there are pets that require walking

5. Economic analysis. The analysis of municipal and private enterprises and institutions that are located on and outside the territory of the object of study (but directly related to it) in terms of quality, accessibility and variety of goods and services is carried out; existing and possible sources of income and expenses for the maintenance and operation of the object's territory and the provision of visitors are identified. Separately, the analysis of the real estate market, which is located near the investigated site, is carried out.

6. Transport analysis. At this stage, the organization of the road network near and on the object is analyzed: activity and accessibility for pedestrian, bicycle, public and personal transport, connectivity of the road network with other areas of the city – with residential, with public, with commercial, with industrial.

7. Environmental analysis. It is recommended to conduct an assessment by expert experts to identify the level of atmospheric air pollution from stationary and mobile sources, the level of noise pollution. Experimental studies require the selection of a series of experimental sites (at least 30 basic ones), the number of which may increase in the course of research development [10]. Sanitary and botanical assessment of existing plant communities on the territory of the object (species composition, assessment of vital activity) is carried out with

Conclusion

A pre-project analysis of a green area is a comprehensive assessment of a section of territory according to various parameters – history, population and culture of the area, transport security, economic and environmental situation, the role of the territory in the functioning of the urban system - which should be carried out by the designer taking into account the opinion of the population and with the help of recommendations of narrow specialists on a particular type of

analysis. The set of criteria for a comprehensive analysis of the park area given by the authors allows for a detailed analysis of the park area at the initial stage of design, which allows identifying strengths and weaknesses. The performed preliminary analysis of the territory according to the indicators given by the authors will allow us to clearly build the tasks of development and improvement of the park territory. It is worth noting that such a set of indicators is only one of the options for possible assessments of a green area.

REFERENCES

[1] Kostromina, D.A., Sattarova G.A. *Ocenka turistskoj privlekatel'nosti gorodov-millionerov Rossii. Uchenye zapiski Krymskogo federal'nogo universiteta imeni V.I Vernadskogo. Geografiya. Geologiya. [Assessment of the tourist attractiveness of the millionaire cities of Russia. Scientific notes of the V.I. Vernadsky Crimean Federal University. Geography. Geology.]* – 2021. – T. 7. – № 2. – S. 118–134. [in Russian].

[2] *Gradostroitel'nyj kodeks Rossijskoj Federacii. Informacionnaya sistema MEGANORM [Urban Planning Code of the Russian Federation. MEGANOM Information System]* Retrieved from <https://meganorm.ru/Index2/1/4293854/4293854546.htm> [in Russian].

[3] SP 42.13330.2016 *Gradostroitel'stvo. Planirovka i zastrojka gorodskih i sel'skih poselenij. Informacionnaya sistema MEGANORM [Urban planning. Planning and construction of urban and rural settlements. MEGANOM Information System]* Retrieved from <https://meganorm.ru/Index2/1/4293747/4293747628.htm> [in Russian].

[4] *Ohrana prirody. Ohrana i zashchita lesov. Terminy i opredeleniya. Informacionnaya sistema MEGANORM [Nature conservation. Protection and protection of forests. Terms and definitions. MEGANOM Information System]* Retrieved from <https://meganorm.ru/Index2/1/4294851/4294851965.htm> [in Russian].

[5] GOST 28329–89. *Ozelenenie gorodov. Terminy i opredeleniya. Informacionnaya sistema MEGANORM [GOST 28329-89. Greening of cities. Terms and definitions. MEGANOM Information System]* Retrieved from <https://meganorm.ru/Data/16/1643.pdf> [in Russian].

[6] ООО «KB Strelka» *sovmestno s NKO «Fond razvitiya monogorodov» po zakazu Fonda edinogo instituta razvitiya v zhilishchnoj sfere. Metodicheskie rekomendacii po poryadku razrabotki proektov kompleksnogo blagoustrojstva [LLC "KB Strelka" together with the NGO "Fund for the Development of Single-industry Towns" commissioned by the Fund of the Unified Institute for Development in the Housing Sector. Methodological recommendations on the procedure for the development of complex landscaping projects.]* –M.: 2017. – 46 s. [in Russian].

[7] Borisov, M.V., Bakaeva N. V., Chernjaeva I. V. *Normativno-tekhnicheskoe regulirovanie v oblasti ozeleneniya gorodskoj sredy [Borisov, M. V. Normative-technical regulation in the field of greening of the urban environment]* Vestnik MGSU. – 2020. – T. 15. – № 2. – S. 212–222 [in Russian].

[8] Belyaeva, E.L. *«Sohranenie» i «obespechenie sohrannosti» pri proektirovanii blagoustrojstva i ozeleneniya centrov istoricheskikh gorodov. Biosfernaya sovmestimost': chelovek, region, tekhnologii [Biosfernaya sovmestimost': chelovek, region, tekhnologii.]* [in Russian].

[9] SP 475.1325800.2020. *Parki. Pravila gradostroitel'nogo proektirovaniya i blagoustrojstva Informacionnaya sistema MEGANORM* Retrieved from <https://meganorm.ru/Data2/1/4293722/4293722500.pdf> [in Russian].

[10] Rumyanцев, D.E., V.A. Frolova *Metodologicheskie podhody k izucheniyu raznoobraziya ekosistemnyh uslug zelenyh nasazhdenij v megapolise. Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal [Methodological approaches to the study of the diversity of ecosystem services of green spaces in the metropolis. International Research Journal.]* – 2019. – № 10–2(88). – С. 28–34. – DOI 10.23670/IRJ.2019.88.10.028. [in Russian].

Костромина Д.А., Саттарова Г.А., Закиров И.В.
ҚАЛАЛЫҚ ЖАСЫЛДЫҚ АЙМАҚТАРДЫ ДИЗАЙНДЫҚ ТАЛДАУ
КРИТЕРИЙЛЕРІН ДАМУҒА ЭКОНОМИКАЛЫҚ -ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТӘСІЛ

Аннотация. Мақалада рекреациялық аймақтың бөлігі ретінде қалалық көгалдандырылған аумақтар туралы түсінік берілген. Қалалық демалыс аймағының үш түрі анықталды және сипатталды: белсенді, пассивті және мамандандырылған демалыс. Көгалдандырылған аумақтардың негізгі түсініктері мен анықтамалары қарастырылады. Көгалдандырылған аумақтардың түрлері орындалатын функцияларға, қол жетімділікке және келуге байланысты. Әр түрлі елді мекендердің көгалдандырылған аумақтарымен қамтамасыз ету стандарттары ұсынылған. Авторлар оны жақсарту және дамыту үшін көгалдандырылған аумақты жобалау алдындағы талдаудың ықтимал нұсқаларының бірін ұсынады. Сондай-ақ, қала құрылысы, тарихи, социологиялық, әлеуметтік-мәдени, экономикалық, көліктік, экологиялық талдау жүргізу бойынша ұсынымдар қарастырылады. Жалпы пайдаланудағы көгалдандырылған аумақты (атап айтқанда, саябақ аумағы үшін) сапалы және сандық бағалауды көздейтін әлеуметтік зерттеу жүргізу үшін мәселелер әзірленді.

Кілт сөздер: қаланың аумақтық аймақтары; жалпы пайдаланымдағы көгалдандырылған аумақтар; қалалық саябақтар; аумақты абаттандыруды жобалау алдындағы талдау.

Костромина Д.А., Саттарова Г.А., Закиров И.В.
ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ПОДХОД К РАЗРАБОТКЕ
КРИТЕРИЕВ ПРЕДПРОЕКТНОГО АНАЛИЗА ГОРОДСКИХ ОЗЕЛЕНЕННЫХ
ТЕРРИТОРИЙ

Аннотация. В статье раскрывается понятие городских озелененных территорий как части рекреационной зоны. Выделены и описаны три типа городской рекреационной зоны: активная, пассивная и специализированного отдыха. Рассмотрены основные понятия и определения озелененных территорий. Приведены типы озелененных территорий выполняемым функциям, доступности и посещаемости. Представлены нормативы обеспеченности озелененными территориями населенных пунктов разной плотности. Авторами предлагается один из возможных вариантов набора критериев предпроектного анализа озелененной территории для ее благоустройства и развития. Также рассматриваются рекомендации по проведению градостроительного, исторического, социологического, социокультурного, экономического, транспортного, экологического анализа. Разработаны вопросы для проведения социологического исследования, предполагающего качественную и количественную оценку озелененной территории общего пользования (в частности, для парковой территории).

Ключевые слова: территориальные зоны города; озелененные территории общего пользования; городские парки; предпроектный анализ благоустройства территории.

ӘОЖ 901.2
FTAXP 39.19.29
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).19

¹Тургумбаев А.А.*, ¹Кішібекова Ә.Б.

¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
*Корреспондент авторы: akan.86@mail.ru

E-mail: akan.86@mail.ru, aselek_kb92@mail.ru

КАСПИЙМАҢЫ ОЙПАТЫ ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ГИДРОГРАФИЯЛЫҚ ЖЕЛІСІНІҢ ДАМУЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада кейінгі плейстоцен мен ерте голоценнің гидрографиялық желісі қарастырылады. Каспий теңізі әр түрлі абсолюттік биіктікке көтерілгені белгілі. Өзендер теңіздің жағалаушы сызықтарының бойымен жүрді және қысқа мерзімді атыраулар құрады. Кейбір атыраулар бірдей деңгейде тоқтаса, ал басқалары оңтүстікке қарай жылжып, мөлшерін ұлғайтты. Жайық, Ойыл, Сағыз және басқалар өзендердің көптеген арналарға бөлініп, жинақтаушы немесе мүсіндік атыраулар құрады. Мақалада Каспий маңы ойпатындағы өзендер желісін талдауға және атыраулардың Хвалын уақытының түрлі кезеңдерінде қалай дамығанына толық сипаттама беріледі. Бұл жұмыстың мақсаты - Каспий маңы ойпаты территориясындағы ертехвалын және кеихвалын уақытындағы өзендер желісін зерттеу болып табылады. Яғни, олардың ертехвалын трансгрессиясы орын алып, кеихвалын мұз басуымен сәйкес келуі бойынша сипатталады.

Кілт сөздер. Мүсіндік және жинақталған атыраулар, Хвалын және Жаңакаспийдің трансгрессиясы, Жайық, Сағыз, Ойыл өзендері, арналар, серпінді алқаптың тармақтары.

Кіріспе

Ерте хвалын трансгрессиясынан кейін Каспий маңы ойпатының территориясына кешхвалын теңізінің сулары көтерілді. Кавказдық жағалауларда олар жертөле террассалары мен абразиялық қырларын қалдырды, Каспий маңы шегінде олар аккумулятивті жер бедерлері формаларын қалыптастырды және мүсіндік атыраулардың құрылуына ықпал етті. Өзендердің су ағыны теңіз жағалауына түсіп, астындағы тау жыныстарын шайып, тайыз және көл тәрізді арналар пайда болды. Теңіздің ұзақ уақытқа созылмауына байланысты ағып жатқан өзен сулары өзен аңғарларын мен ойпаттарды қалыптастыра алмады. Олар кіріктірілген және аккумулятивті атыраулар құрады [2,4].

Атыраулар барлығы оңтүстік-батысқа, оңтүстікке және оңтүстік-шығысқа бағытталған. Арналарда өзен суымен бірге тұзды қабаттардан тұз тартылды, содан кейін су құрғап қалғаннан соң, арналар бетінде тұз қалды. Осылайша тұзды көлдер, тұзды сорлар және тұзды батпақтар түзілген. Қазіргі уақытта олар ежелгі атыраулардың орнын көрсетеді. Ең үлкен тұзды көлдер Ащыкөл, Жалтыр, Қаракөл, Отаркөл, Айғыркөл, Бөлекаяқ және басқалары. Тұзды сорлар мен тұзды батпақтар кең аудандарды алып жатыр және олар – сор деп аталады. Олардың ішіндегі ең ірілері - Жамансор, Қарашығанақ және басқалары.

Картографиялық және ғарыштық түсірілімдерді зерттеуде Жайық өзені арнасынан көптеген тармақтарды байқауға болады. Өзеннен бөлініп шығатын арналар Сарысай, Ақсай, Бағырлай, Бұғұлөзек, Бақсай және басқалар болып табылады. Олар ойпаңды жер бедерімен ерекшеленетін жерлерде көлдер жүйесін құрайды. Жайық өзенінің көптеген тармақтары

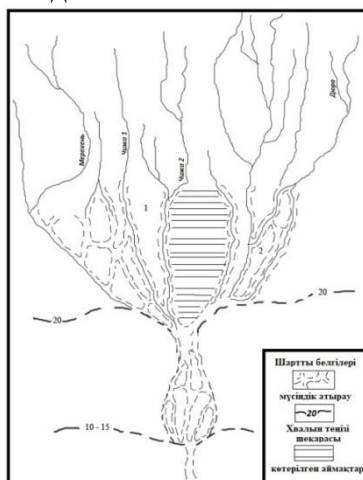
негізгі өзендегі су деңгейінің төмендеуіне байланысты ағыстары тоқтап қалады. Бірақ олардың құрғақ арналары сақталып қалғандығын ғарыштық түсірілімдерде жақсы көрінеді. Құмды массивтер теңіз және өзен ағындарының қызметімен тығыз байланысты. Демек, хвалын дәуірінің соңында Каспий маңы ойпатының аумағында өте тығыз және жақсы дамыған гидрографиялық желі болған.

Зерттелу аймағының жер бедерін және гидрографиялық желінің дамуын зерттеуде О.К.Леонтьев, Н.И.Фотеева, Г.И.Рычагов, П.В.Федоров және Г.Т.Г.Турикешевтер елеулі үлес қосқан [1-6]. Алайда хвалын уақытындағы гидрографиялық желінің дамуы толық қамтылмаған. Бұл жұмыстың мақсаты - Каспий маңы ойпаты территориясындағы ертехвалын және кешхвалын уақытындағы өзендер желісін зерттеу болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу әдістемесі [2,6] жұмыстарында сипатталған. Ол біртұтас масштабтағы әртүрлі уақыттардың картографиялық және ғарыштық кескінін талдауға негізделген. Зерттеу үшін 1963-65, 1980-85 жылдары жаңартылған карталар және 2010-2015 ж.ж. ғарыштық суреттер пайдаланылды. Топографиялық карталар Қазақстан аумағында өткен ғасырдың 1980-жылдарынан бастап жаңартылған жоқ. Осы себепті қырық жыл өткен карталар қолданылды. Алайда, ғарыштық суреттер картографиялық материалды толықтырып отыруға мүмкіндік береді.

О.К. Леонтьев, Э.Г. Маев және Г.И. Рычаговтардың мәліметтеріне сәйкес [3] Каспий маңы ойпатының аймағында 20-10 мың жыл бұрын ертехвалын трансгрессиясы орын алған. Уақыт өте келе бұл кешхвалын мұз басуымен сәйкес келеді. Зерттелген аймақтағы тар гидрографиялық желінің болуына мүмкіндік берген жеткілікті жауын-шашыны мен салқын ауа райының әсері. Көрсетілген уақыттағы ең үлкен өзендер Ойыл мен Жайық болды. Жалпы Қамыс-Самар атырауы - Ащыөзек, Үлкен және Кіші Өзен, Көшім өзендерімен құрылған ертехвалын уақытында жұмысын жалғастырды. 0 – -2 м. абсолюттік биіктікте тұрған Жайық өзенінің аңғары Кейінгіхвалын теңізінің жағалау сызығына жақындап, Жайық атырауының бірімен біріктірілді. Үлкен Өзен өзенінің бассейнінің солтүстігінде кіші Мерекен, Чижа 1 мен 2 және басқалары оңтүстікке қарай бірігіп, біртұтас су бассейнін құрайды (1-сурет). Ертехвалын трансгрессиясы кезінде теңіз деңгейінен 20-24 м. абсолютті белгісінде бұл өзендер кішігірім мүсіндік атырау құрады. Бұл атыраудың іздері - Бірқазан, Үлкен және Кіші Сатай көлдері және т.б. Теңіз суы төменгі деңгейге түскеннен кейін, атыраулар көлемі азайып, теңіз оңтүстік-шығыстан теңіз суларымен құрылған жер бедерінің төмендеуіне қарай бет алады. Каспий маңы аймағындағы жер бедеріндегі осындай сызықтық ұзартылған ойпаңдарды көбінесе лимандар деп атайды.

1-Сурет- Чижа, Дүре және Балықты жайылмалары ауданындағы мүсіндік атыраулардың орналасу схемасы.

Хвалын трансгрессияның басталуына қарай аталмыш өзендер, көптеген арналар мен ұсақ көлдер Чижа су жайылмасын қалыптастырды. Ертехвалын теңізінің шығыс жағасында, абсолютті биіктігі 20-24 м.-ден кіші өзендер тобы болды, олардың ішіндегі ең үлкені – Дүре өзені.

Олар Дүре атырауын құрып, ал кейінірек Хвалын трансгрессиясында олар Дүре жайылмасын құрайды. Балықты 1-ші, Балықты 2-ші және бірқатар ұсақ өзендердің оңтүстігіне қарай, теңіз суының 10-12 м деңгейге жеткен кезде Балықты мүсіндік атырауын қалыптастырып, кейін Балықты жайылмасы пайда болды. Чижа және Дүре жайылмасынан су Балықты жайылмасына ағып жатты. Бірақ теңіз төменгі деңгейге дейін түскенде, су ағындары тар алқап тәрізді ойпаңды қалыптастырып, оны кейінгіхвалын уақытының соңында сол ойпаң арқылы Қамыс-Самар атырауына қарай аға бастайды. Қамыс-Самар және Орда атырауларының оңтүстігінде және оңтүстік-шығысында теңіз шығанағы болды, онда құм материалдары жинақталып, кейінгіхвалын теңізінің тұруының барлық кезеңдерінде болған. Жоғарыда айтылғандай, бұл аймақ жоғары көтерілу үстінде болды. Теңіз суы кеткеннен кейін, аталған атыраулардан бастап қазіргі Каспий теңізінің жағалауларына дейін барлық аумақта көшпелі құмдар пайда болды. Жайық өзенінің шығысында, кейінгіхвалын уақытына қарай, Бұлдырты, Қалдығайты, Өленті, Жыланды мүсіндік атыраулары теңізбен байланысын жоғалтты және оларға ағып жатқан өзендердің суларын қабылдай бастап, іргелес аумақтарды су басып, көлдер пайда болды. Ерекшелік Байғұтта сағасында болды. Ол өзінің оңтүстік шетімен, 5-6 метр абсолюттік биіктікте орналасқан ертехвалын теңізінің деңгейімен шектелген. Алайда жеке қалған су ағындары оңтүстік бағытта ағып, өз суларын кейінгіхвалын теңізіне құйды.

Федоров П.В. [4], Леонтьев О.К., Фатеева Н.И., Майев Е.Г., Рычагов Г.И. абразивтік бөренелер, жер бедерінің шөгінді түрлері бойынша зерттеушілер және жауын-шашынның жасы бойынша Кейінгі хвалын теңізінің максималды 0, -2 м биіктікке көтерілген кезеңнен басқа тағы екі кезең болғанын анықтады. Бірінші кезең Құмдық деп аталды, оның деңгейі -5, -6 м абсолюттік белгілермен белгіленді, ал екінші кезең – Сартас деп аталды. Оның сулары абсолютті биіктікте -10, -12 м аралығында болды, Өзендер тартылған теңіз суларынан кейін ерекше жер бедерінің формаларын құрады. Ойыл өзені өз кезегінде көптеген сағаларға бөлініп, Тайсойған құмдарындағы үлкен жинақтаушы атырауын құрды, оны Ойылдық деп атайды. Бұл атыраудың оңтүстік шеті 0, -2 м аралығындағы абсолюттік биіктікте өтеді (2-сурет). Демек, бұл атыраудың пайда болуының аяқталуы Кейінгіхвалын уақытында болған. Ойыл өзенінің бағытын бірнеше рет өзгерткеніне назар аудару керек. Бұл құбылысты тұз-күмбез тектоникасының болуымен түсіндіруге болады. Өзен ағысы бойындағы көтерілген тұз күмбезіне сәйкесінше айналып өтіп, бағытын өзгертеді.

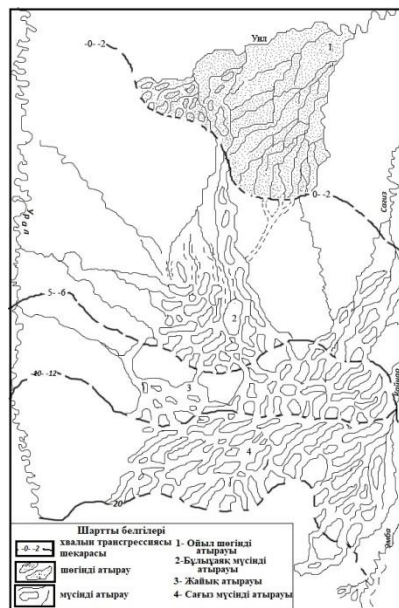
Ойыл атырауы Тайсойғанның құмдарында өмір сүруін аяқтаған жоқ, оның сулары оңтүстікке қарай бұрылып, жаңа Бұлықаяқ мүсіндік атырауын жасады. Аталған атырауға Жайық өзенінің бөлек тармақтарының суы құйылды. Бұл тармақтар тек ғарыштық суреттерде көрінеді. Кез келген ағындар сияқты олар қар еріген кезде суға толады. Тармақтардың көптеген бөліктері уақыт өте келе деңгейге келтірілді (2-сурет).

Ойыл атырауының құрылуына Ойыл өзенінен ағып шыққан Жарыпшықан, Үлкенбаш, Жаманаша т.б. тармақтары ат салысты.

Шығыстан Кейінгіхвалын теңізіне Сағыз өзенінің суы бет алды. Оның арнасы бірнеше тармақтарға бөлініп және Кейінгіхвалын теңізінің жағасынан -5, -6 м. абсолюттік биіктікте мүсіндік атырауын құрды. Әрі қарай теңіз -10, -12 м. деңгейге шегінеді. Сағыз өзені тартылған теңіз деңгейімен қатарласып, өзен атырауын теңіз жағалауындағы жаңа деңгейге абсолютті биіктік -10, -12 м. жаңа деңгейге тұрады. Осы ірі Сағыз атырауына Жайық өзенінің тармақтарының суы ағып жатыр. Ойыл және басқада өзендері бүгінгі уақытта Каспий маңы ойпатының даласында жоғалып кеткен. Олардың іздерін ғарыштық суреттерден ғана байқауға болады. Жайық өзенінің атаулары жоқ тармақтары кішігірім

Жайық атырауын құрайды (2-сурет). Ертехвалын уақытында Каспий теңізінде шығанақ болған. Қазіргі уақытта оның үзінділері «Өлі Күлтек» деп аталады. Кейінгіхвалын уақытында шығанақ жоғалып кетті. Теңіз суы шығанақтан тартылып кетті. Босатылған теңіз түбінде экзогендік және эндогендік процесстерден Бәрд төбешіктері пайда болды. Сағыз атырауында бұл төбелер пайда болды. Кейінгіхвалын трансгрессиясынан Жаңакаспийлік жалғастырды. Ол ерте голоценде пайда болды (8 мың жыл бұрын) [3].

Жаңакаспийлік трансгрессиясы кезінде өзендердегі су деңгейі жоғары болды деп санаймыз. Өзеннің негізгі арнасы және оның жарлы жағаларыда суға толы болды. Сағыз өзені мен басқа да өзендердің сулары Сағыз атырауының деңгейін -20 м. абсолюттік биіктікке, яғни Жаңакаспий теңізінің жағалауына дейін көтерді. Осылайша, Сағыз атырауы Хвалын Жаңакаспий теңізінің екі деңгейінде болғанын байқауға болады. (2-сурет).

2-Сурет – Кейінгіхвалын уақытындағы Каспий маңы ойпатының оңтүстік-шығыс бөлігіндегі гидрографиялық желісінің схемасы.

Ембі атырауы Жаңакаспий трансгрессиясындағы өзінің дамуын -20 м. абсолюттік биіктікте аяқтайды. Батыста Кейінгіхвалын трансгрессиясы кезінде -5, -6 м абсолютті биіктікте Орда жинақтаушы атырауы даму кезеңі аяқталды. Каспий маңы ойпатының солтүстік және шығыс бөлігінің гидрографиялық желісінің шығыс және солтүстік бөліктерін зерттей отырып, назарымызды зерттелген аймақтың батыс жиегіне аударамыз (3-сурет).

Волгоград қаласының аймағында Еділ өзені шамамен 90⁰ бұрыш жасап, шығысқа қарай бұрылады. Өткен ғасырдың 50-ші жылдарында А.А.Рожественский өзеннің бұрылуы үлкен тектоникалық белсенді тұз күмбезіне байланысты деп жазды. Алайда, Ертехвалын уақытының басында Еділ өзені судың бір бөлігі оңтүстікке қарай аққан деп санаймыз. Қазіргі уақытта ежелгі каналдың орны Сарпин көлдерінің тізбегімен анықталады. Бұл ежелгі канал Ертехвалын уақытында абсолютті биіктігі -5, -6 м. болатын үлкен Сарпин мүсінін және ұзындығы шамамен 70 км болатын атырауды қалыптастырды.

Қазіргі Чернояр елді мекенінің солтүстігінде, Ахтуба қаласына қарама-қарсы оңтүстік-батыс бағыттағы Еділ өзені суының жаңа бөлігі шықты. Бұл серпіліс алқапты Чернояр мүсіндік атырауы деп атаймыз. Тұзды селосы аумағында Еділ өзені алқабының жарып шыққан бағытындағы сулар батысқа қарай бет алды. Қысқа бөлікте олар қысқа, кең, сәл қисайған мүсіндік алқапты құрады. Бұл алқапты созылған пішінді ойпаңды жер бедері

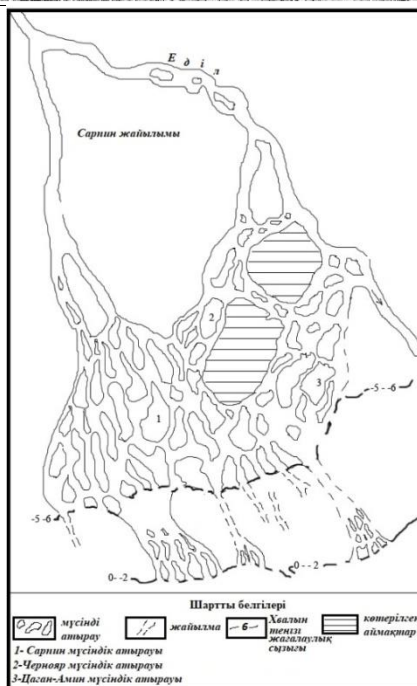

тізбегі ретінде қарастыруға болады. Алқаптың ұзындығы - 20 км, ені - 8-10 км. Бұл аңғар Чернояр атырауымен байланысты. Чернояр атырауы шығыстан Сарпинмен шектеседі. Атыраулар алып жатқан аумақ кеңеюде. Никольск пен Цаган-Аман елді мекендерінің арасында оңтүстікке қарай Еділ өзені суларының бір бөлігі оңтүстік-батысқа қарай өтеді. Бұл сулар серпінді алқапты құра алмады, бірақ ені 20-25 км болатын жолақты бұзды және Еділ жағалауларынан өздерінің мүсіндік атырауын қалыптастыра бастады. Бұл атыраудың ұзындығы 90 км-ден асады, ал кейбір жерлерде ені 40 км-ден асады. Бұл атырау Цаган-Аман деп аталады. Оңтүстік-батыста Цаган-Аман атырауы Сарпин сағасымен біріктіріледі. Осылайша, абсолюттік биіктігі -5, -6 м., ұзындығы 140 км-ден асатын мүсіндік атыраулардың жолағы пайда болады. Ол көрсетілген биіктіктерде тұрғанда Ертехвалын теңізінің жағалау сызығын нақты бекітеледі. Ұқсас құбылыстар белгілі және сол жағалауда Могутта атырауы дамыған [6].

Ертехвалын трансгрессиясынан кейін Кейінгіхвалын трансгрессиясы 0, -2 м абсолюттік биіктігінде басталады. Біріккен атыраулардан серпінді алқаптың оңтүстігіне өтіп, олар кейінгіхвалын трансгрессиясының жағалау сызығына өтіп, онда кішігірім мүсіндік атыраулар түзеді, оларды ғарыштық суреттерде және ірі масштабтағы топографиялық карталардан көруге болады (3-сурет). Мұндай алқап Долбынғол ойпатының жер бедерінде жақсы көрінеді. Оның оңтүстік бөлігі нөлдік биіктікте орналасқан. Демек, Ертехвалын атыраулары Кейінгіхвалын теңізімен байланысын жоғалтпады. Оңтүстігінде ойпат біршама кеңейіп, бүгіліп, оңтүстік-шығысқа бағытталған құм массивімен аяқталады. Оңтүстік-шығысқа қарай жылжу кезінде құмды массив біртіндеп кеңейіп, бұрын сипатталған жинақталған атырауларға ұқсайды. Құмдар -5, -15 м. абсолюттік биіктікте орналасқан, құм массивінің солтүстік бөлігі -5, -6 м. абсолюттік биіктігінде орналасса, ал оңтүстік, оңтүстік-шығыс бөлігі -15, -16 м. биіктік деңгейінде өтеді. Долбынғол ойпаңы Кейінгіхвалын уақытының теңіз суымен басылып жатты. Осымен Кейінгіхвалын теңізінің шығанағы пайда болды.

Кейін теңіз кетіп, бұрын аталған атыраулардан шыққан су шегініп жатқан теңіздің артында қалып, жинақтаушы атырау құрды. Солтүстік-батыстан оңтүстік-шығыста Кумо-Манич ойпаты созылады. Бұл ойпаттан теңіз суы солтүстік-батыстан Каспий теңізіне көптеген трансгрессиялар кезінде жіберілді. Ұқсас құбылыстар Г.И. Рычагова жұмысында толық көрсетілген [1, 505 б.].

Кумо-Манич ойпатында Калаус, Көгершін, Шашрай, Манич және басқада өзендер өтеді. Өзендер бөгеттермен қоршалған. Су қоймалары құрылған. Хвалын трансгрессиясы кезінде өзендер Каспий маңы ойпатының ашық жерлеріне кірген кезде әртүрлі биіктіктерде мүсіндік және аккумуляциялық атыраулар құрған. Каспий теңізіне жақындаған кезде мүсіндік атыраулардың арасында құм жоталары пайда болғанын атап өткен жөн. Кумано-Манич бассейнінен ағып жатқан өзендер аралас атыраулар құрды деп болжау керек. Хвалын уақытында Ставрополь тауларынан көптеген ұсақ өзендер үлкен құмды-сазды материал алып келді. Солтүстіктен Сарпин, Чернояр және Цаган-Аман атырауларынан, батыстан Кумо-Манич ойпатынан ағып жатқан үлкен су ағындары теңіз шұңқырларына құйды. Одан ілгері уақытта жаңа су ағындары Каспий теңізінің Хвалын трансгрессиясы кезінде белгілі бір жағдайға ие болып, құмды шайып және жинақтаушы атыраулар құрды. Осылайша, салыстырмалы түрде шағын аудандарда аралас атыраулар пайда болды. Алайда, бұл мәселе егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді. Сондықтан олар толығымен қарастырылмайды. Олар сонымен бірге барлық Хвалын трансгрессия кезіндегі ойпаттарды жеке зерттеуді қажет етеді.

9-Сурет-3. Еділ өзенінің оң жақ жағалауындағы мүсіндік атыраулардың орналасу схемасы

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, Каспий маңы ойпаты территориясында Хвалын трансгрессиясы кезінде өзендер мен көлдер құрған тығыз гидрографиялық желі пайда болғандығы белгілі болады. Өзендер шегініп жатқан теңізден өтіп, жинақтаушы және мүсіндік атыраулар құрады. Олар Хвалын теңізінің әр түрлі кезеңдерінде жағалау сызықтарын нақты анықтайды. Каспий теңізінің трансгрессиясының пайда болуы климаттық және тектоникалық факторларға байланысты. Хвалын трансгрессиясы кезінде климат ылғалды болды. Кей жерлерде көтерілістер және басқа жер аймақтардың төмендеуі жүрді. Каспий теңізіне шығыстан және батыстан судың енуі де жоққа шығарылмайды. Өзен жүйелерінің пайда болуына тұзды күмбездердің көтерілуі және күмбездаралық қалыптардың төмендеуі әсер етті [5,6].

Қорытынды

Тұз тектоникасы өзендер желісінің жоспарлы дамуына айтарлықтай әсер етті. Каспий теңізі регрессиядан кейін Каспий маңы ойпатының өте күшті шөлденуі басталады. Көптеген кіші өзендер өз жұмысын тоқтатты.

Экологиялық проблема бірі - тұщы судың жетіспеушілігі. Уақыт өте келе ежелгі атыраулар мен арналарда құмдар, саздар және басқа шөгінді жыныстардың астында қалды. Өздерін сумен қамтамасыз ету үшін Қазақстан тұрғындары осындай су көздерін іздеуі керек. Қазіргі тектоникалық қозғалыстар мұндай сулардың жағдайын өзгертеді. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қазіргі заманғы эндогендік тектоникаға және оның жер асты суларымен байланысына көп көңіл бөлу қажет екендігі айқын болды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Рычагов Г.И. Позднеплейстоценовая история Каспийского моря / Рычагов Г.И. // Комплексные исследования Каспийского моря. – Сборник докладов. Вып.4. Изд-во: МГУ., 1974. –С.158-165.

[2] Леонтьев О.К. Геоморфология и история развития северного побережья Каспийского моря. / Леонтьев О.К., Фотеева Н.И. – М., Изд-во: МГУ., 1965. – С.151.

[3] Леонтьев О.К. Геоморфология и история развития северного побережья Каспийского моря / Леонтьев О.К., Маева Е.Г., Рычагов Г.И. - М., Изд-во: МГУ., 1977. – С. 210.

[4] Федоров П.В. Стратиграфия четвертичных отложений и история развития Каспийского моря / Федоров П.В. // Труды геологического института АН СССР. – Выпуск 10. М., 1957., – С. 105.

[5] Турикешев Г.Т. Позднеплейстоценовой эрозионной сети в северо-западной части Прикаспийской низменности / Турикешев Г.Т. // - Вестник МГУ. Серия 5. Географическая №1. – М., Изд-во: МГУ, 1979, –С. 25-27

[6] Турикешев Г.Т.-Г.О., Ш-И.Б. Южное предуралье. География, геология, тектоника и геоморфология. / Турикешев Г.Т.-Г.О., Донуколов Г.А., Кутушев. – М. Инфра-М. 2016. – С.128-196.

REFERENCES

[1] Rychagov G.I., Maeva E.G., Rychagov G.I. Pozdneplejstocenovaya istoriya Kaspijskogo moray [Poznepleistocena history of the Caspian Sea: Comprehensive studies of the Caspian Sea. Sat. Reports]. Sbornik dokladov. Vyp.4. Izd-vo: MGU., 1974. – S.158-165 [in Russian].

[2] Leont'ev O.K., Foteeva N.I. Geomorfologiya i istoriya razvitiya severnogo poberezh'ya Kaspijskogo morya. [Geomorphology and the history of the development of the northern coast of the Caspian Sea.] – М., Изд-во: МГУ., 1965. – С.151 [in Russian].

[3] Leon'tev O.K., Maeva E.G., Rychagov G.I. Geomorfologiya i istoriya razvitiya severnogo poberezh'ya Kaspijskogo morya [Geomorphology and the history of the development of the northern coast of the Caspian Sea.] - М., Изд-во: МГУ., 1977. – С. 210 [in Russian].

[4] Fedorov P.V. Stratigrafiya chetvertichnyh otlozhenij i istoriya razvitiya Kaspijskogo morya [Stratigraphy of quarter deposits and the history of the development of the Caspian Sea] - Trudy geologicheskogo instituta ANSSSR. - Works of the geological institute ANSV. Issue 10. М., 1957. 1057 s.[in Russian].

[5] Turikeshev G.T. pozdneplejstocenovoj erozionnoj seti v severo-zapadnoj chasti Prikaspijskoj nizmennosti [About the late Pleistocene erosion network in the northwestern part of the Caspian lowlands] - Vestnik MGU. Seriya 5. Geograficheskaya №1. – М., Изд-во: МГУ, 1979, –С. 25-27 [in Russian].

[6] Turikeshev G.T.-G.O., Donukolov G.A., Kutushev. SH-I.B. YUzhnoe predural'e. Geografiya, geologiya, tektonika i geomorfologiya [Southern Predural. Geography, geology, tectonics and geomorphology]. М. Инфра-М. 2016.- С.128-196 [in Russian].

Тургумбаев А.А., Кишбекова Ә.Б.

РАЗВИТИЯ ГИДРОГРАФИЧЕСКОЙ СЕТИ НА ТЕРРИТОРИИ ПРИКАСПИЙСКОЙ НИЗМЕННОСТИ

Аннотация. В настоящей статье рассмотрена гидрографическая сеть позднеплейстоцена и раннего голоцена. Известно, что Каспийское море поднималось на различные высотные уровни. Реки шли за отступающей береговой линией моря и формировали кратковременные дельты. Одни дельты остановились на одном уровне, а другие шли дальше на юг и увеличивали свои размеры. Реки Урал, Уил, Сагиз и др. разветвлялись на множество русел и создавали аккумулятивные или скульптурные дельты. Анализу речной сети и развитию дельт посвящена настоящая статья. Целью данной работы является изучение сети рек на территории Каспийского бассейна в ранний и поздний периоды. То есть для них характерна трансгрессия раннего состояния и совпадение позднего состояния со льдом.

Ключевые слова. Скульптурная и аккумулятивная дельты, позднехвалынская и новокаспийская трансгрессия, реки Урал, Сагиз, Уил, рукава, ответвления долины прорыва.

Turgumbayev A.A., Kishibekova A.B.
**DEVELOPMENT OF HYDROGRAPHICAL NETWORK IN THE TERRITORY OF
THE CASPIAN LOWLAND**

Annotation. In this article the hydrographic network Late Pleistocene and early Holocene. It is known that Caspian Sea is rising at different altitude levels. Rivers followed the retreating coastal sea lines and formed a short-term delta. Some Delta stopped at one level, while others have moved on to the south and increases its size. Ural River, Wheel, Sagiz et al. Branched into multiple channels and create accumulative or sculptural delta. Analysis of river network and the development of deltas devoted to this article. The aim of this work is to study the network of rivers in the Caspian basin in the early and late periods. That is, they are characterized by the transgression of the early state and the coincidence of the late state with ice.

Keywords: Sculptural and accumulative delta pozdnehvalynskaya Novocaspian and transgression, the Ural River, Sagiz, Wil, sleeves, branches break valley.

ӘОЖ 433
ГТАХР 39.21.02
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).20

¹Сергеева А.М., ²Елеуов Н.*

^{1,2}Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
*Корреспондент авторы: yelevov92@mail.ru

E-mail: aiko-sm@mail.ru, yelevov92@mail.ru

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ӨМІР СҮРУІНІҢ САПАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨҢІРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада, ел экономикасында халықтың әлеуметтік жағдайы бүгінгі күннің өзекті мәселелердің бірі болып табылғандықтан, Ақтөбе облысы халқының өмір сүруінің сапалық көрсеткіштеріне баға берудегі аспектілер қарастырылады. Зерттеуде ғылымдағы «өмір сүру сапасы» ұғымына анықтама беріліп, ғылыми мектепке тән спецификалық белгілер ажыратылды. Зерттеу деректеріне 2016-2021 жылдардағы өзгеріс динамикасы шегінде статистикалық салыстырмалы анализ жасалып, халықтың өмір сүруінің сапалық көрсеткіштер сипатына ерекше мән беріледі. Демография, білім беру, денсаулық сақтау, жұмыспен қамту саласы бағыттарындағы мәліметтер мен көрсеткіштерге сүйене отырып, облыс халқының өмір сүруінің сапалық көрсеткіштеріне өңірлік ерекшеліктері қарастырылып, еліміздегі мемлекеттік және өңірлік саясаттың басты басымдықтары адами капиталды дамыту және халықтың өмір сүру сапасын арттырудағы негізгі позициялар анықталды.

Кілт сөздер: Демография, өмір сүру сапасы, халық, жұмыспен қамтамасыз ету, халық денсаулығы, білім берудің қолжетімділігі.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспары мемлекеттік жоспарлау жүйесіндегі бірінші деңгейдегі құжат болып табылады және Қазақстанның 2050 жылға дейінгі ұзақ мерзімді даму стратегиясын іске асыру үшін әзірленді. 2018 жылы қабылданған 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарының түйінді бағыттарының қатарында азаматтардың өмір сүру сапасын арттыру және әлеуметтік игілікті қамтамасыз ету бойынша бірінші дәрежелі міндеттер қойылған. Халықтың өмір сүру деңгейі халықтың жалпы әлауқатын сипаттайтын интегралдық көрсеткіш болып табылады [1].

Өмір сүру сапасы мемлекеттік саясат әлеуметтік-экономикалық тиімділігінің, сондай-ақ мемлекеттің тиімді дамуының аса маңызды көрсеткіші болып табылады. Оны арттыру әлеуметтік мемлекеттің қоғамдық дамуының негізгі мақсаты болып табылады. Бүгінде өмір сүру сапасын жақсарту жолдарын табу әр мемлекеттің күн тәртібіндегі басты мәселелердің бірі болып табылады.

Өмір сүру сапасы және адамның жан-жақты дамуы – бұл категориялар экономикалық өсу мен қоғамның даму проблемаларына қазіргі көзқарастардың маңызды сипаттамасын құрайды. Бұл мәселелердің қойылуы мен өзектілігі бүгінде жаңа нәрсе емес ғылыми ойдың әр түрлі даму кезеңдерінде зерттеушілер бұл тақырыпқа жүгінді. Өмір сүру сапасы философиялық, экономикалық, әлеуметтанулық еңбектердегі басты мәселе ретінде қарастырылды. XX ғасырдың басында экономикалық теорияларда адам тек өндіріс құралы ретінде түсіндіріле бастады, "адам факторына" айналды. Дегенмен, 60-шы жылдардан бастап

өмір сүру сапасы мен адамның дамуы проблемалары әлемдік экономикалық ғылымның әртүрлі мектептері мен бағыттарына назар аудара бастады.

Танымал халықаралық ұйымдар мен ғылыми орталықтар бұл мәселелерді өздерінің ғылыми жұмыстарына мен пікірталастарында көтере бастады. Алайда, XX ғасырдың соңғы онжылдықтарында ғана экономикалық және әлеуметтік теорияда осы проблемаларға айтарлықтай бетбұрыс болды. Бұл процесте келесі факторлар маңызды рөл атқарды: даму проблемаларына неоклассикалық көзқарастың барған сайын айқын шектеулері, ол әсіресе адамның экономикалық мақсаттар мен міндеттерге бағынуымен сипатталады; әлеуметтік қайшылықтардың күрт тереңдеуі және оларды экономикалық теорияның дәстүрлі тәсілдері негізінде шешудің мүмкін еместігі; институционализмнің қарқынды дамуы және институционалдық көзқарас аясының кеңеюі; экономикалық өсуді қамтамасыз етудегі адамның рөлін өзгерту; әлеуметтанудың экономикалық ғылымға әсерін күшейту. Осыған байланысты, 1980 жылдардың аяғы мен 1990 жылдардың басы адамның рөлін жаңа қырынан қарастыра бастаған тұжырымдамалар мен теориялардың қалыптасуымен ерекшеленді. Ең алдымен, бұл тұрақты даму тұжырымдамасы және адамның даму тұжырымдамасы, оның негізгі идеясы адам – экономикалық өсудің ресурсы емес, мақсаты болып табылады. Өмір сүру сапасы аясында заманауи сапа тұжырымдамалары жеке тұлғаның өмір сүруіне, адамның қоғамдағы позициясына әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени-идеологиялық, экологиялық факторлар мен шарттардың күрделі сипаттамасы ретінде түсіне бастады.

Қоғамның әл-ауқаты көбіне мемлекеттің айқындаған әлеуметтік саясатына байланысты, бұл өз кезегінде оның жеткілікті толық ақпаратқа ие болуына және ақпараттың қазіргі қоғамдағы проблемаларды қаншалықты толықтығына байланысты. Халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасы проблемаларын шешу елдегі өзгерістердің бағыты мен қарқынына, қоғамдағы саяси-экономикалық тұрақтылыққа байланысты. Бұл проблемаларды шешу үшін мемлекет әзірлеген белгілі бір саясатты қажет етеді, оның басты нүктесі адам, оның әл-ауқаты, денсаулығы және әлеуметтік жағдайы болады. Сондықтан, қандай да бір жолмен өмір сүру сапасының өзгеруіне әкелуі мүмкін барлық өзгерістер халықтың алуан түрлі топтары арасында үлкен қызығушылық тудырады.

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясаты, сөзсіз, өмір сүру сапасының көрсеткіштерін ұзақ мерзімді дамытуға көзделген объективті әлеуметтік бағыт ретінде анықталады. Бұған жету үшін елімізде көптеген мемлекеттік даму бағдарламалары жасақталып, жарияланды.

Өмір сүру сапасын жақсарту осы бағдарламалардың өзегі болып табылады. Өркениетті елде мемлекеттің басты міндеті – халықтың лайықты өмір сүру деңгейі мен сапасын қамтамасыз ету. Нарықтық экономиканың қазіргі жағдайында халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыру мәселесі өте маңызды болып отыр.

Бұл туралы 2020 жылғы 1 қыркүйектегі мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауында айтылған [2]. Осыған байланысты, халықтың өмір сүру сапасы ұғымының мәнін, оның Қазақстанның қазіргі өміріндегі рөлін нақты түсіну қажет. Соңғы жылдары бұл тақырып өзекті болды, өйткені әлемдік экономикалық дағдарыстың салдарынан дамыған және дамушы елдер халқының көпшілігінің өмір сүру сапасының көрсеткіштері айтарлықтай төмендеді.

Осы мақалада Ақтөбе облысындағы халықтың өмір сүру сапасына талдау және бағалау жүргізілді, халықтың табысы мен материалдық әл-ауқатының призмасы арқылы ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік даму бағдарламаларының жоспарланған нәтижелерін ескере отырып, "өмір сүру сапасы" ұғымына нақты және толық анықтама берілді.

Статистикалық көрсеткіштер жүйесі және қолданыстағы даму бағдарламалардың көрсеткіштерін ескере отырып, Ақтөбе облысы халқының өмір сүру сапасын өлшеудің өзекті индикаторларының жүйелендірілген тізбесі қалыптастырылды.

Осылайша, зерттеуде қойылған мақсатқа қол жеткізілді және міндеттер орындалды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Адамдардың өмір сүру деңгейін жақсартуға қатысты мәселелерді зерттеу барысында Д.Рикардо, К.Менгер, П.Госсен, Дж.Кейнс, К.Эрроу сияқты ғалымдар жылдар бойы жұмыстанған болатын. Олар өз замандарында «өмір сүру сапасы», «халық қажеттілігі», «тұтыну» ұғымына анықтамасы беріп, түсіндіру, халықтың қажеттіліктері мен қажеттіліктері, тұтыну мен әл-ауқат туралы айтқан.

Қазіргі уақытта өмір сүру сапасын анықтайтын көптеген тұжырымдамалық тәсілдер бар. Өмір сүру сапасын үнемі дамып келе жатқан категория ретінде қарастыру керек, оны қоғамның әлеуметтік бағыттарына, уақыт кезеңіне, құбылыстың мәнін анықтауға деген көзқарасқа және т.б. байланысты әртүрлі мазмұнмен толтыруға болады. "Өмір сүру сапасы" категориясының мәнін анықтауға арналған әртүрлі тәсілдерді талдай келе, оның бірыңғай белгіленген тұжырымдамасын жасау мүмкін еместігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл халықтың өмір сүру сапасын және оның әртүрлі аспектілерін қарастыруға арналған көптеген жұмыстардың болуымен расталады.

Бір жағынан, бұл категорияның мәні бойынша адам мен қоғам өмірінің барлық процестерін қамтитын өте кең түсіндірмесі бар. Екінші жағынан, өмір сүру сапасының көрсеткіштері кейде ғылыми дәлелсіз, адамдардың өмірін қамтамасыз ету процестерінің тар бөлігі ғана қосылады.

«Өмір сүру сапасы» термині 1950 жылдардың ортасында пайда болды. Бұл сұрақты зерттеу кезеңі Батыстың жоғары дамыған елдері қоғам дамуының постиндустриалды сатысына көшу кезеңі 1960 жылдармен тұспа тұс келді. Бастапқы кезде өмір сүру сапасы негізінен қоршаған ортаны қорғау, денсаулық сақтау және қалаларды жаңарту мәселелерімен байланысты болды. Кейін бұл проблема қоғамның өмірін қамтамасыз ету тұрғысынан қарастырыла бастады және ол адамзаттың жақын болашақта қол жеткізетін футурологиялық идеалдың ажырамас бөлігі ретінде түсіндіріле бастады.

Өмір сүру сапасы адамдардың материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесін субъективті бағалау ретінде анықталды. Өмір сүру сапасының проблемаларына деген қызығушылықтың өсуі соңғы жылдары үздіксіз экономикалық дағдарысқа және әлемдегі әлеуметтік-экономикалық қайшылықтардың тереңдеуіне байланысты туындады.

Өмір сүру сапасын адам үшін өмірлік маңызды аспектілер, процестер мен құбылыстардың белгілі бір сипаттамаларының жиынтығы ретінде қарастыру керек [3].

Қазіргі экономикалық географиялық сөздікте "өмір сүру сапасы" терминін әлеуметтік-экономикалық категория ретінде анықтайды, ол "өмір сүру деңгейі" ұғымының жалпылануын білдіреді және материалдық тауарлар мен қызметтерді тұтыну деңгейін ғана емес, сонымен бірге рухани қажеттіліктерді қанағаттандыруды, денсаулықты, өмір сүру ұзақтығын, қоршаған ортаны қамтиды.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы өмір сүру сапасын "адамның өмір сүретін мәдениеті мен құндылықтар жүйесі тұрғысынан және олардың мақсаттарына, үміттеріне, стандарттары мен алаңдаушылықтарына байланысты өмірдегі орнын қабылдауы" деп анықтайды. Бұл адамның физикалық денсаулығына, психологиялық жағдайына, жеке сенімдеріне, әлеуметтік қатынастарына және олардың қоршаған ортаға тән ерекшеліктерімен өзара байланысына байланысты тұжырымдаманың кең ауқымы.

Адам географиясының сөздігінде (*Human Geography сөздігі*) "Өмір сүру сапасы" ұғымына адам мен қоғамның жалпы әл-ауқатын бағалау үшін қолданылады деп анықтама берілген. Бұл дереккөздегі өмір сүру сапасы негізінен халықтың табысына негізделген өмір сүру деңгейі ұғымымен бөлінеді. Өмір сүру деңгейін анықтайтын стандартты көрсеткіштерден басқа, өмір сүру сапасының көрсеткіші тек байлық пен жұмыспен қамтылуды ғана емес, сонымен қатар қоршаған ортаның жай-күйін, халықтың физикалық

және психикалық денсаулығын, білім беру жүйесін, демалу мен бос уақытты ұйымдастыруды, сондай-ақ әлеуметтік тиістілікті қамтиды [4].

Қазіргі уақытта халықтың өмір сүру сапасы, сондай-ақ оны бағалау және өлшеу мәселелері мемлекет және өңірлік деңгейде де, мұқият, жүйелі зерттеуді қажет ететін үнемі дамуды қажет ететін процесс болып қала береді.

Халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасына арналған көптеген зерттеулерге қарамастан, бұл мәселенің тұжырымдамалық негіздері, экономикалық категория ретіндегі өмір сүру деңгейі мен сапасын зерттеу элементтері, формалары, функциялары проблема болып қала береді. Осыған байланысты халықтың өмір сүру сапасын одан әрі зерттеу қажеттілігі туындайды.

Зерттеу нәтижелері

Конституцияда еліміз демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет, және оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары екені айқындалған. Осы орайда, мемлекеттің әлеуметтік саясатының негізгі міндеті және оның тиімділігінің басты өлшемі халықтың өмір сүру сапасын ұдайы арттыру болып табылады.

Президенттің Жолдауларына сәйкес, еліміздегі мемлекеттік және өңірлік саясаттың басты басымдықтары адами капиталды дамыту және халықтың өмір сүру сапасын арттыру болып қала береді. Осы мақсатта іске асырылып жатқан Үкімет бағдарламалары, өңірлердің даму жоспарлары ең алдымен, жұмыспен қамтуды сақтауға және табыс деңгейін арттыруға, халықтың неғұрлым осал санаттарын әлеуметтік қорғауға бағытталған.

Ақтөбе облысы Европа және Азия тоғысында географиялық тиімді жерде орналасқан. Облыс аумағы 300,6 мың м² аумақты алып жатыр, бұл ел аумағының 11% құрайды. Облыс Қазақстанның 6 облысымен, солтүстігінде Ресеймен, оңтүстігінде Өзбекстанмен шектеседі. 2021 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Ақтөбе облысының халқы 893,6 мың адамды құрайды.

Әкімшілік-аумақтық құрылымы бойынша өңір 12 ауданға, 135 ауылдық округке бөлінген. Облыс аумағында 8 қала орналасқан, оның ішінде: 1 облыстық маңызы бар қала – Ақтөбе, 6 аудандық маңызы бар қала (*Алға, Жем, Қандыағаш, Темір, Шалқар, Ембі*), 1 моноқала – Хромтау, сондай-ақ 315 ауылдық елді мекен бар.

Ақтөбе облысы – Қазақстанның негізгі мұнай өндіруші және тау-кен өндіру орталықтарының бірі. Өңір халықаралық көлік теміржолдары мен автомобиль дәліздерінің қиылысында орналасқан және жоғары транзиттік әлеуетке ие [5].

CSI стратегиялық бастамалар орталығы 2020ж. IV тоқсанындағы Қазақстан өңірлерінің рейтингін жариялады. Рейтингтің негізгі мақсаты жергілікті атқарушы органдардың әлеуметтік-экономикалық саладағы қызметіне объективті бағалау жүргізу болып табылады. 20 көрсеткіші бар 5 бөлімнен тұратын рейтингте Ақтөбе облысы 2-орында орналасқан [6].

Халықты қоныстандыру, инфрақұрылымды орналастыру, аумақтарды тиімді пайдаланудың өзге де аспектілері бөлігінде елдің дамуының ұзақ мерзімді пайымын айқындайтын және өңірлік саясатты іске асырудың құралы болып табылатын Өңірлік даму бағдарламасы (*Ақтөбе облысының аумағын дамыту бағдарламасы*) облыс деңгейінде бекітіліп, іске асырылып келеді. Бұл бағдарламаға ҚР Үкіметінің 2018 жылғы 16 қарашадағы қаулысымен «Мемлекеттік бағдарлама» мәртебесі берілді.

Ақтөбе облысының аумағын дамытудың бағдарламасының алғашқы 2016-2020 жылдарға арналған кезеңі аяқталып, бүгінде 2021-2025 жылдарға арналған кезеңі басталды. Бұл бағдарламада 3 бағыттан тұратын 13 мақсат айқындалған. Бағдарламаның негізгі бағыты ретінде Халықтың өмір сүру сапасы мен әл-ауқатын жақсарту бойынша келесідей 4 бағыт қарастырылған:

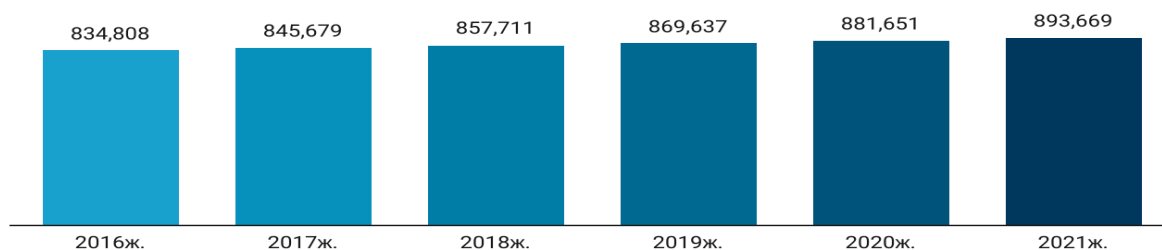

1. Халықты жұмыспен қамтамасыз ету;
2. Халық денсаулығын жақсарту;
3. Білім берудің қолжетімділігі мен сапасын арттыру;
4. Тұрғындарды облыстың мәдени өміріне белсенді тарту;

Сондай-ақ, ҚР Президентінің 2018 жылғы 5 қазандағы Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» шеңберінде табысты және тұрмыс сапасын арттыру арқылы қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуін қамтамасыз ету міндеті қойылды [7].

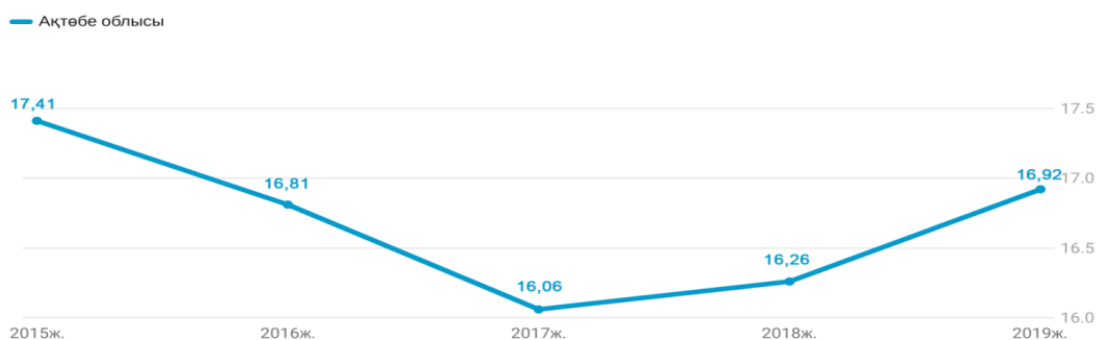
Халық – жан-жақты зерттеу объектісі, өйткені ол өндірістік әлеуеттің тікелей қатысушысы және оның нәтижелерін тұтынушы болып табылады. Кез-келген өңірдің халқы құрамы жағынан өте гетерогенді және уақыт өте келе өзгермелі, сондықтан халықтың даму заңдылықтары, оның құрамының өзгеруі және басқа да көптеген сипаттамалары нақты тарихи жағдайларды ескере отырып зерттелуі керек [8].

Ақтөбе облысы халқының саны 2021 ж. басында 2016 жылмен салыстырғанда 7,1%-ға ұлғайып, 893,7 мың адамды құрады. Яғни өңірде халықтың өсуі баяу, бірақ тұрақты өсім байқалады [9] (1-сурет).

1-сурет. Ақтөбе облысы халқы санының динамикасы /мың адам/
(stat.gov.kz деректері негізінде авторлармен құрастырылған) [9]

Өңірде бүгінде орташа өмір сүру ұзақтығы бес жыл бұрынғы көрсеткішпен салыстырғанда 72,33 жастан 73,58 жасқа өскенімен халықтың табиғи өсімінің 1000 адамға шаққандағы коэффициенті 17,41-ден 16,92-ге дейін түскен [9] (2-сурет).

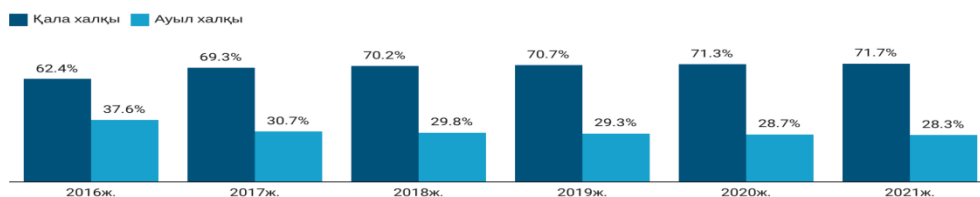

2-сурет. Ақтөбе облысы халқының табиғи өсімі көрсеткішін 1 000 адамға шаққанда
(stat.gov.kz деректері негізінде авторлармен құрастырылған) [9]

Бүгінде облыста урбанизация процессі жоғары қарқынмен дамып келе жатыр. Яғни, көптеген экономикалық белсенді азаматтар ірі қалаларда жұмыс іздеп ауылдан кетуде. Нәтижесінде шағын елді мекендерде халық едәуір қартайып, онда еңбекке қабілетті

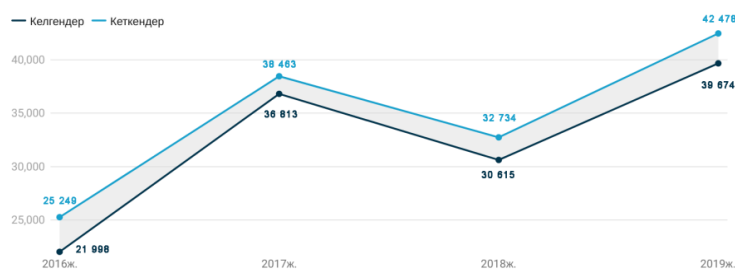
азаматтар саны азаюда. 2021 жылдың басында облыста қала халқының үлесі – 71,7% құраса, бұл көрсеткіш 2016 жылмен салыстырғанда 9,3%-ға өсіп отыр, тейісінше бұл кезеңде ауыл халқы 37,6%-дан 28,3%-ға дейін азайып отыр [9] (3-сурет).

3-сурет. Ақтөбе облысы халқы санының ауыл/қала үлесіндегі динамикасы (%) (stat.gov.kz деректері негізінде авторлармен құрастырылған) [9]

Еңбек ресурстарын тиімді бөлу, өңірлік еңбек нарығында ауытқуларды жою мақсатында өңірлерді дамытудың стратегиялық міндеттерін ескере отырып көші-қон процестерін мемлекеттік реттеу қажет. Көші-қон саясатымен бірге өңірлік саясатты тиімді жүзеге асыру қажет, өйткені елде көші-қон процестерінің қалыпты таралуына өңірлік дамуда ерекшеліктерді жоюға, халықтың өмір сүру деңгейін реттеуге жәрдемдеседі.

Ақтөбе облысына 2019 жылы көшіп келгендердің санын 2016 жылмен салыстырғанда 1,8 есеге, көшіп кеткендердің саны 1,7 есеге өсіп отыр. Есепті кезеңде миграциялық сальдонның азайғанымен, теріс нәтижеде қалып отыр [9] (4-сурет).

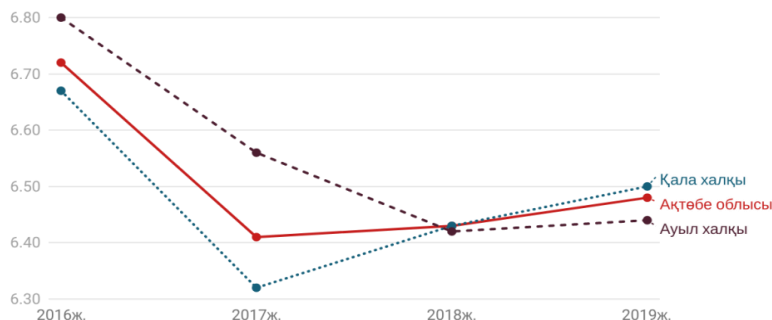

4-сурет. Халықтың көші-қоны /мың адам/ (stat.gov.kz деректері негізінде авторлармен құрастырылған) [9]

Өмір сүру сапасын сипаттайтын негізгі аспектілердің бірі – бұл тұрғылықты жердегі экологиялық жағдай. Ауа – денсаулық сақтаудың маңызды құрамдас бөлігі. Адам денсаулығы, физикалық даму деңгейі, репродуктивті қабілеттер, ауруларға бейімділігі, өмір сүру ұзақтығы және халықтың өмір сүру сапасы көбінесе ауаның сапасына байланысты.

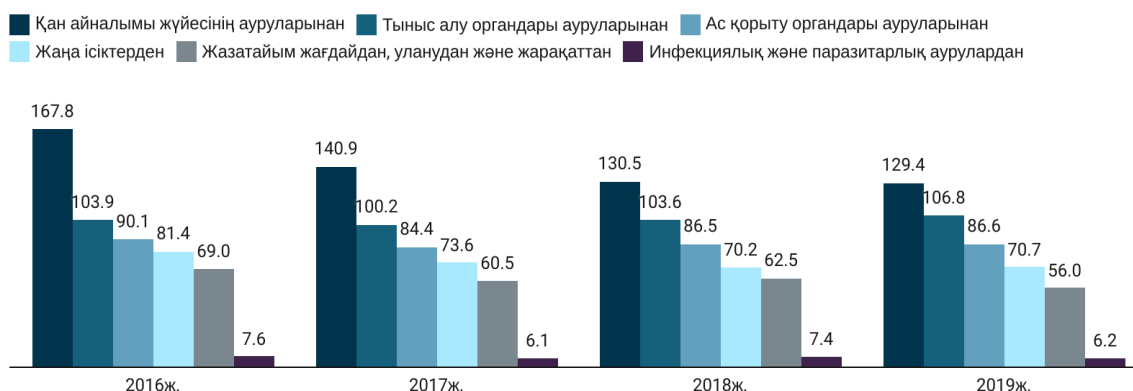
Халықтың денсаулық жағдайы, қоғамның әлеуметтік әл-ауқатының көрсеткіші ретінде, елдегі денсаулық сақтау мен әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің деңгейі мен ресурстарына ғана емес, бірқатар басқа факторларға байланысты: салауатты өмір салты, қоршаған ортаны және адамдардың өмір сүру жағдайларын қорғау және т.б.

Өңірде 1000 адамға шаққанда өлгендердің саны 2019 жылы (6,72) 2016 жылмен (6,48) салыстырғанда біршама азайғаны байқалады. Дегенмен, 2017 жылдан бастап көрсеткіш салыстырмалы түрде өсіп келеді [10] (5-сурет).

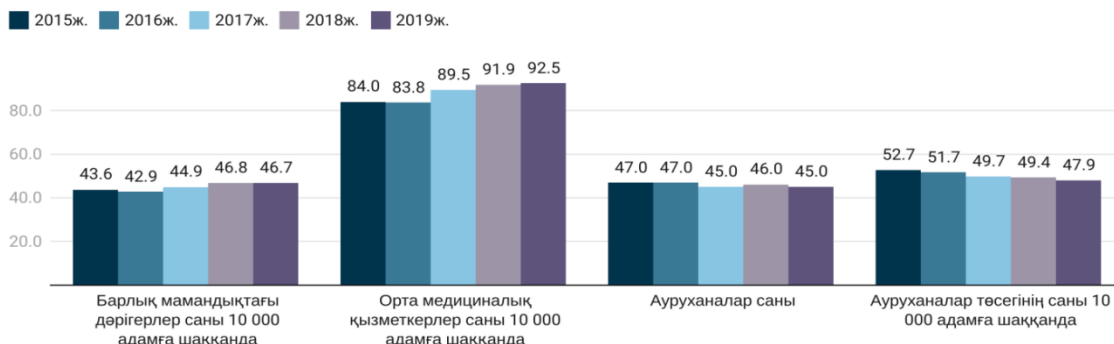
5-Сурет. 1 000 адамға шаққанда өлгендер саны (Ақтөбе облысы денсаулық сақтау басқармасының деректері негізінде авторлармен құрастырылған) [10]

Облыста адам өлімінің негізгі себептері ретінде қан айналымы жүйесі аурулары, тыныс алу және ас қорыту органдары аурулары қарастыруға болады. Аталған ауру түрлері ішінен қан айналымы жүйесі ауруларының көрсеткіштері жыл санап едәуір түсіп келсе, қалған ауру түрлерінің көрсеткіштері салыстырмалы түрде баяу түсіп келеді [10] (6-сурет).

6-Сурет. Өлім себептерінің негізгі жіктеліміне қарай өлгендер саны 100 000 адамға шаққанда (Ақтөбе облысы денсаулық сақтау басқармасының деректері негізінде авторлармен құрастырылған) [10]

Облыста 2015-2019 жылдар аралығында халыққа медициналық қызмет көрсететін ауруханалардың санында айтарлықтай өзгеріс болмағанымен ондағы төсектер санының азаюы байқалады. Орта есеппен бір ауруханаға 17-19 мың тұрғыннан келеді. Аталмыш кезеңде халыққа медициналық қызмет көрсететін кадрлардың саны да тұрақты өсіп келеді. Мәселен, облыста 10 000 адамға шаққанда барлық мамандықтағы дәрігерлер саны 43,6-дан 46,7-ге, ал орта медициналық қызметкерлердің саны 84-тен 92,5-ке өсіп отыр [10] (7-сурет).

7-Сурет. Денсаулық сақтауды дамытудың негізгі көрсеткіштері (Ақтөбе облысы денсаулық сақтау басқармасының деректері негізінде авторлармен құрастырылған) [10]

ҚР мемлекеттік саясатының басты стратегиялық басымдықтарының бірі білім мен ғылымды дамыту болып табылады, оларға экономикалық, әлеуметтік және мәдени прогрестің қарқыны, сондай-ақ алдағы жылдардағы қазақстандық ұлттың бәсекеге қабілеттілік деңгейі шешуші дәрежеде тәуелді болады. «Әлемдік шаруашылық байланыстарына белсене кіріккен барлық осы заманғы бақуатты мемлекеттер "парасатты экономикаға" сүйенген болатын. Ал ондай экономика жасақтау үшін, ең алдымен, өз қарауымыздағы адами капиталымызды дамытқанымыз жөн.», - деп Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» халыққа жолдауында тоқталған болатын [11].

Осы орайда, адам әлеуетінің жаңа сапасының қалыптасуының тағы бір маңызды көрсеткіші – ел тұрғындарының білімі.

Қазақстандағы білім беру жүйесін реформалаудың өзектілігі қазіргі қоғамда еңбек бөлінісінде шешуші рөл атқаратын білімді қалыптастыру мен берудің әлеуметтік функциясының маңыздылығымен байланысты. Бүгінгі таңда Қазақстанда білім берудің үш негізгі деңгейі бар: мектепке дейінгі, орта және жоғары (8,9-суреттер).

8-Сурет. Білім берудің негізгі көрсеткіштері (Ақтөбе облысы білім басқармасының деректері негізінде авторлармен құрастырылған) [10]

9-Сурет. Білім берудің негізгі көрсеткіштері
(Ақтөбе облысы білім басқармасының деректері негізінде авторлармен құрастырылған) [10]

2020 ж. облыста 28,3 мың контингенті бар 386 мемлекеттік мектепке дейінгі ұйым жұмыс жасады. Демографиялық көрсеткіштердің жақсарғанына қарамастан 2015 жылмен салыстырғанда контингент саны 10,2 мыңға, ал ұйымдар 109-ға азайып отыр [12].

Сондай-ақ, облыста білім беру қызметін жүзеге асыратын мектептер саны 2015 жылмен салыстырғанда 28 мектепке азайғанына қарамастан, бұл кезеңде ондағы оқушылар саны 33,9 мыңға көбейіп отыр.

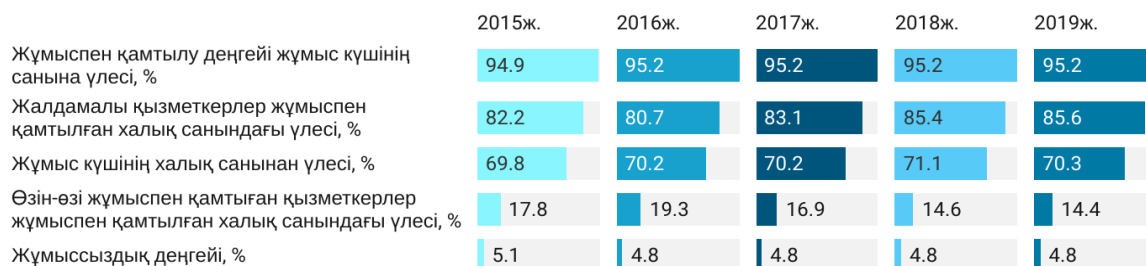
Облыста техникалық және кәсіптік білім беру жүйесінде 43 колледж қызмет жасаса, оның 25-і мемлекеттік меншікте. Соңғы алты жылда мемлекеттік колледждегі контингент саны 14-15 мың студент деңгейінде сақталып тұр [12].

Өңірде соңғы жылдары жоғары білімді мамандар даярлайтын 6 ЖОО қызмет жасайды. Оның 2-і жекеменшік формада болса, қалған 4-і мемлекет меншігіндегі ЖОО. Облыста соңғы алты жылда мемлекеттік ЖОО білім алатын студенттер саны 36%-ға өсіп, бүгінде 20 мың студентті құрап отыр [13].

Өңірде 2016-2019 жылдар арлығында жұмыссыздық 4,8% деңгейінде тұрақтылығы байқалады. Облыста 2019 жылы 2015 жылмен салыстырғанда жұмыс күші 2,5%-ға артып отыр. Жұмыспен қамтылған халықтың ішінде жалдамалы қызметкерлердің үлесі жылдан жылға артып, тиісінше өзін-өзі жұмыспен қамтыған қызметкерлердің үлесі кеміп келеді. Бұл көрсеткіш 2019 жылы сәйкесінше 85,6% мен 14,4% құрады [9] (10,11-суреттер).

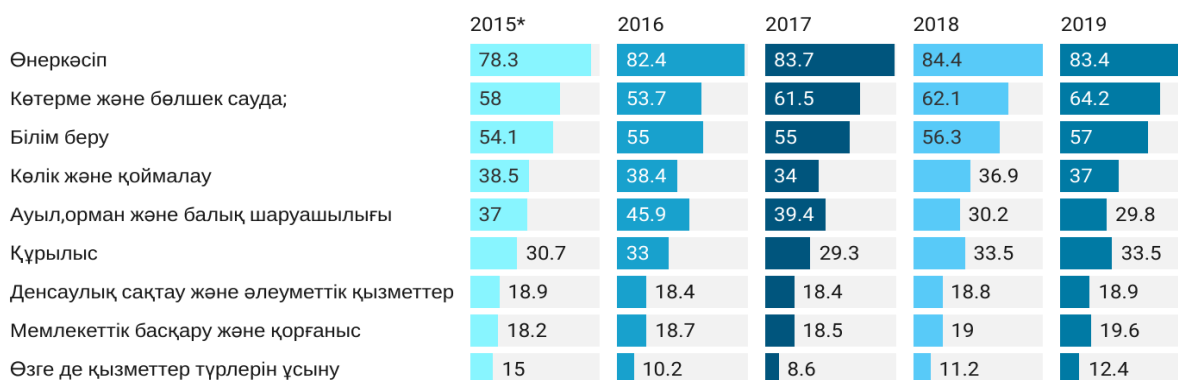

10-Сурет. Еңбек нарығының негізгі индикаторлары
(stat.gov.kz деректері негізінде авторлармен құрастырылған) [9]

11-Сурет. Еңбек нарығының негізгі индикаторлары (%)
(stat.gov.kz деректері негізінде авторлармен құрастырылған) [9]

Өңірдегі жұмыспен қамтылған халықтың қызметі бойынша басым салаларды қарастыратын болсақ: 20%-ы өнеркәсіпте, 15,4%-ы сауда саласында, 13,74%-ы білім беру саласында, 8,84%-ы көлік саласында, 8%-ы құрылыс саласында еңбек етеді [9] (12-сурет).

12-Сурет. Экономикалық қызмет түрлері бойынша жұмыспен қамтылған халық /мың адам/ (stat.gov.kz деректері негізінде авторлармен құрастырылған) [9]

Жұмыссыз халықтың білімі бойынша үлесі жағынан 48,6%-ның білімі орта кәсіптік, 30,3%-ның білімі жоғары, 16,8%-нің білімі жалпы орта. Осындай реттілік есепті кезеңдегі тенденция ретінде қалыптасып отыр [9] (13-сурет).

13-Сурет. Жұмыссыз халықтың білімі бойынша саны /мың адам/ (stat.gov.kz деректері негізінде авторлармен құрастырылған) [9]

Қорытынды

Осы мақалада "өмір сапасы" мәнін халықтың әлеуметтік әл-ауқатының призмасы арқылы ғана емес, сондай-ақ ҚР Президентінің Жолдауларын іске асыру мақсатында қабылданған аймақтық даму бағдарламаларының жоспарланған нәтижелерін ескере отырып, нақты және толық айқындау берілген. Елімізде қолданылатын статистикалық көрсеткіштердің қолданыстағы жүйесін ескере отырып, Ақтөбе облысында халықтың өмір сүру сапасын өлшеудің тиісті көрсеткіштерінің жүйеленген тізбесі құрылды. Өмір сүру сапасы саласындағы қолданыстағы халықаралық зерттеулерді талдау қазіргі уақытта қолда бар ішкі статистикалық көрсеткіштер елімізде өмір сүру сапасын толық өлшеу үшін жеткілікті екенін көрсетеді.

Осы жұмыс шеңберінде соңғы 5-6 жыл шегінде Ақтөбе облысы халқының өмір сүру сапасын бағалау жүзеге асырылды. Жылдар тұрғысынан өмір сапасының көрсеткіштерін салыстыру аймақтық деңгейде негізгі әлеуметтік мәселелердің динамикалық көрінісін алуға мүмкіндік береді.

Өмір сүру сапасын арттыру бүгінгі күні өңірдің басты әлеуметтік-экономикалық проблемаларының бірі болып табылады. Оны шешудің тиімділігі Ақтөбе облысының әлеуетіне байланысты. Халықтың өмір сүру сапасын арттыру – мемлекетіміздің бірінші кезектегі міндеті. Бұл міндетті орындау еліміздің өркендеуі мен дамуына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

[1] «Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп тану туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы №636 жарлығы [Электронды ресурс] - Қолдану режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000636>

[2] Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс - қимыл кезеңі» Қазақстан халқына жолдауы [Электронды ресурс] - Қолдану режимі: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek

[3] Ускова Т.В. Социально-экономические проблемы локальных территорий: монография // Н.В.Ворошилов, Е.А.Гутникова, С.А.Кожеевников – Вологда: ИСЭРТ РАН, 2013 – 67 б.

[4] D.Gregory, R.Johnston & G.Pratt., *Quality of Life. Dictionary of Human Geography* (5th ed.). Oxford: Wiley-Blackwell. June 2009 - 36 б.

[5] Ақтөбе облысының 2021-2025 жылдарға арналған даму бағдарламасы [Электронды ресурс] - Қолдану режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-ekonomika/documents/details/120061?lang=kk>

[6] Худайбергенов О., Есдаулетов А. Қазақстан өңірлерінің рейтингі, топ - 7 IV тоқсан 2020 жыл / CSI стратегиялық бастамалар орталығы [Электронды ресурс] - Қолдану режимі: <http://kz.csi.kz/page20540427.html>

[7] Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 5 қазандағы «Қазақстандықтардың әл - ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» Қазақстан халқына жолдауы [Электронды ресурс] - Қолдану режимі: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nanazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-5-kazan

[8] Подольная Н.Н. Демография и статистика населения: учеб. пособие // Бикеева М.В., Катыхин А.В. – РФ, Саранск, 2015 – 42 б.

[9] Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы [Электронды ресурс] - Қолдану режимі: <https://stat.gov.kz/>

[10] Ақтөбе облысының денсаулық сақтау басқармасы [Электронды ресурс] - Қолдану режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-densaulyk?lang=kk>

[11] Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылғы 28 ақпандағы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Қазақстан халқына жолдауы [Электронды ресурс] - Қолдану режимі: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevtyyn-kazakistan-halkyna-zholdauy-2007-zhylgy-28-akpan

[12] Ақтөбе облысының білім басқармасы [Электронды ресурс] - Қолдану режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-bilim?lang=kk>

[13] Ақтөбе облысының жастар саясаты мәселелері басқармасы [Электронды ресурс] - Қолдану режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-zhastar?lang=kk>

REFERENCE

[1] «Qazaqstan Respyblikasynyń 2025 jylǵa deingi Ultyq damy josparyn bekity jáne Qazaqstan Respyblikasy Prezidentiniń keibir jarlyqtarynyń kúshi joıyldy dep tanı tıraly» Qazaqstan Respyblikasy Prezidentiniń 2018 jylǵy 15 aqpanǵy №636 jarlyǵy [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 15, 2018 №636 "On approval of the National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 and repeal of some decrees of the President of the Republic of Kazakhstan"] Retrieved from: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000636> [in Kazakh].

[2] Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqaevtyń 2020 jylǵy 1 qyrkúektegi «Jańa jaǵdaıǵy Qazaqstan: is - qımyl kezeńi» Qazaqstan halqyna joldaıy [Address of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Zhomart Tokayev to the People of Kazakhstan "Kazakhstan in the New Situation: Action Stage" of September 1, 2020] Retrieved from: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakistan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek [in Kazakh].

[3] Uskova T.V., N.V.Voroshilov, E.A.Gutnikova & S.A.Kozhevnikov (2013). Social'no-jekonomicheskie problemy lokal'nyh territorij [Socio-economic problems of local territories]. – Vologda: ISJeRT RAN [in Russian]

[4] D.Gregory, R.Johnston & G.Pratt. (June 2009) Quality of Life. Dictionary of Human Geography (5th ed.). Oxford: Wiley-Blackwell. [in English]

[5] Aqtóbe oblysynyń 2021-2025 jyldarǵa arnalǵan damy baǵdarlamasy [Development program of Aktobe region for 2021-2025] Retrieved from: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-ekonomika/documents/details/120061?lang=kk> [in Kazakh].

[6] Hýdaıbergenov O., Esdaıletov A. Qazaqstan óńirleriniń reitingi, top - 7 IV toqsan 2020 jyl / CSI strategialyq bastamalar ortalyǵy [Rating of regions of Kazakhstan, top-7 IV quarter of 2020 / CSI Center for Strategic Initiatives] Retrieved from: <http://kz.csi.kz/page20540427.html> [in Kazakh].

[7] Qazaqstan Respyblikasy Prezidentiniń 2018 jylǵy 5 qazandaǵy «Qazaqstandyqtardyń ál - aıqatynyń ósýi: tabys pen turmys sapasyn arttyrý» Qazaqstan halqyna joldaıy [Address of the president of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan dated October 5, 2018 "Increasing the welfare of Kazakhstanis: increasing income and quality of life"] Retrieved from: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nanazar-baevtyyn-kazakistan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-5-kazan [in Kazakh]

[8] Podol'naja N.N., Bikeeva M.V. & Katyn' A.V. (2015). Demografija i statistika naselenija [Demography and population statistics] RF, Saransk [in Russian].

[9] *Qazaqstan Respyblikasy Strategualyq josparlaý jáne reformalar agenttigi Ultyq statistika býrosy [National Bureau of statistics of the agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reform]* Retrieved from: <https://stat.gov.kz/> [in Kazakh].

[10] *Aqtóbe oblysynyń densaýlyq saqtaý basqarmasy [Health Department of Aktobe region]* Retrieved from: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-densaulyk?lang=kk> [in Kazakh]

[11] *Qazaqstan Respyblikasy Prezidentiniń 2007 jylǵy 28 aqpandaǵy «Jańa álemdegi jańa Qazaqstan» Qazaqstan halqyna joldaýy [Address of the president of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan "New Kazakhstan in a new world"]* Retrieved from: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauly-2007-zhylgy-28-akpan [in Kazakh].

[12] *Aqtóbe oblysynyń bilim basqarmasy [Department of education of Aktobe region]* Retrieved from: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-bilim?lang=kk> [in Kazakh].

[13] *Aqtóbe oblysynyń jastar saiasaty máseleleri basqarmasy [Department of youth policy of Aktobe region]* Retrieved from: <https://www.gov.kz/memleket/entities/aktobe-zhastar?lang=kk> [in Kazakh].

ЭКОЛОГИЯ - ECOLOGY

УДК 34.15.25

МРНТИ 34.15.25

DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).21

¹Гоголев Ю.В., ²Ермекалиев Т.С.*, ³Султанов Е.С.

¹Казанский институт биохимии и биофизики КазНЦ РАН, Лаборатория молекулярный биологии, г. Казань, Россия

^{2,3}Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего профессионального образования “Казанский (Приволжский) федеральный университет”, г. Казань, Россия

*Автор-корреспондент: Ermekkaliev_07@mail.ru

E-mail: Gogolev.yuri@gmail.com, Ermekkaliev_07@mail.ru, Sultanov.e.s@list.ru

ИЗУЧЕНИЕ ГЕНОМА АБК-УТИЛИЗИРУЮЩИХ РИЗОСФЕРНЫХ БАКТЕРИЙ *RHODOCOCCLUS* SP. P1Y И *NOVOSPHINGOBIUM* SP. P6W

Аннотация. Данная статья посвящена механизму микробного катаболизма. С использованием селективной питательной среды, из ризосферы риса (*Oryza sativa*) было выделено два бактериальных штамма, отнесенных к *Rhodococcus* sp. P1Y и *Novosphingobium* sp. P6W. Штаммы депонированы в Ведомственной коллекции полезных микроорганизмов сельскохозяйственного назначения (ВКСМ). Геномная последовательность была получена с использованием подхода, объединяющего данные последовательности Oxford Nanopore Technologies MinION и Illumina MiSeq. Было проведено секвенирование тотальной ДНК двух исследованных штаммов. Полученный геном P6W состоит из 6556287 пар нуклеотидов и включает 6009 генов, кодирующих белки, и 54 некодирующих гена РНК. Результаты представлены на сайте NCBI. Геном *Rhodococcus* sp. P1Y состоит из 6722294 пар нуклеотидов и включает 6411 генов, кодирующих белки, и 65 генов рибосомальной, транспортной и некодирующей РНК. Полученные результаты позволили провести функциональную аннотацию основных генов, необходимых для дальнейшего транскриптомного анализа АБК-деструкторов. Уровень идентичности геномов P6W и ближайшего штамма *N. barchaimii* LL02 по ANI-тесту составил 90-90,9%. Результат указывает на то, что штамм P6W является новым видом рода *Novosphingobium*. Видов, тесно связанных со штаммом *Rhodococcus* P1Y, обнаружено не было. Идентичность геномов ближайших видов не превышает 77% (*Rhodococcus kyotonensis*).

Ключевые слова: ризобактерии, геном, штамм, клонирование, экспрессия, ВКСМ, *Novosphingobium*, *Rhodococcus*, PGPR, ACC, NCBI.

Введение

Выяснение физиологических механизмов, с помощью которых ризобактерии усиливают рост растений, часто осложняется тем, что многие из таких бактерий проявляют сразу несколько протекторных и ростстимулирующих свойств. Многие из них действуют через гормональные системы растений. Хорошо изучено влияние на растения продукции

бактериями ауксина, цитокинина, аналогов жасмоновой кислоты. Бактерии могут не только производить фитогормоны, но так же подвергать их деградации и использовать в качестве питательных веществ. До настоящего времени роль микробного метаболизма фитогормонов в растительно-микробном взаимодействии получили относительно мало внимания [1]. Было показано, что многие ризобактерии метаболизируют несколькими биохимическими путями индол-3-уксусную кислоту и предшественник этилена этилен-1-аминоциклопропан-1-карбоновую кислоту (АСС) под действием фермента АСС-деаминазы [2,3]. Интерференция бактерий в другие гормональные системы практически не исследована. Абсцизовая кислота важна для многих аспектов роста и развития растений, в том числе, для регуляции газообмена, созревания и прорастания семян, инициации адаптивных изменений, происходящих под влиянием абиотических стрессовых факторов. В связи с этим ее часто называют гормоном стресса. Недавно было показано, что некоторые микроорганизмы также синтезируют и разлагают АБК, внося свой вклад во взаимоотношения между растением и его патогенами [4]. Засуха, засоление почв, низкие температуры и атака фитопатогенов являются главными стрессовыми факторами, ингибирующими рост растений и не позволяющими реализовать их генетический потенциал [5]. Адаптация растений к абиотическим факторам регулируется главным образом фитогормоном абсцизововой кислотой. Хотя в настоящее время наибольшее внимание сфокусировано на регуляции накопления АБК в растениях, ее снижение так же критично для развития и стрессового ответа растений. Рост-стимулирующие ризосферные бактерии (*plant-growth-promoting rhizobacteria*, PGPR) могут усиливать рост растений благодаря продукции ауксинов и цитокининов или утилизации предшественника этилена 1-аминоциклопропан-1-карбоновой кислоты (АЦК) с помощью фермента АЦК дезаминазы либо другого ингибитора роста АБК [6].

Продуцирование и утилизация бактериями ауксинов хорошо изучены в отношении биохимии, и участвующих в этих процессах генов. Информация об утилизации других фитогормонов ризобактериями очень фрагментарна, а микробная биодеструкция АБК практически не изучена. С другой стороны, известно, что фитопатогенные грибы способны продуцировать АБК. В некоторых исследованиях показано ключевое значение продукции АБК для патогенности грибов. В этой связи было высказано предположение, что снижение концентрации АБК в результате деятельности почвенных бактерий может служить механизмом их биопротекторного влияния на развитие грибных заболеваний. Однако, до последнего времени ничего не было известно о микробном катаболизме АБК, что определяет необходимость улучшения данного явления [7]. Так же отсутствует информация о генетических детерминантах данного процесса, механизмах его регуляции и распространенности среди симбиотических микроорганизмов. Вместе с тем, важная роль АБК в жизнедеятельности растений определяет необходимость изучения данного явления.

Методы исследования

В работе применены классические и современные методы биохимии, цитологии, микробиологии, молекулярной биологии и биоинформатики.

Объектом исследования были два штамма АБК-утилизирующих *Novosphingobium* sp. P6W и *Rhodococcus* sp. P1Y, представляющих грамположительные и грамотрицательные бактерии. Штаммы и векторы, использованные для молекулярного клонирования представлены в таблице 1.

Таблица 1 - Штаммы и векторы для клонирования бактерий *Novosphingobium* sp. P6W и *Rhodococcus* sp. P1Y.

Название штамма или вектора	Генотип	Назначение
<i>E. coli</i> NovaBlue	<i>endA1 hsdR1 7(г_{K1}²⁻ м_{K1}²⁺) supE44 thi⁻¹ recA1 gyrA96 relA1 lac F'[proA⁺B⁺lacIqZΔM15::Tn10(Tc^R)]</i>	Клонирование
pET-32a(+)	AmpR, C- His Tag	Экспрессия
pET-51b(+)	AmpR, Strep.Tag II	Экспрессия

В работе предложены оригинальные среды для выделения и изучения свойств бактерий: Культуры клеток *E. coli* выращивали в следующих средах: SOC и Luria-Bertani (LB) [8]. Выделение плазмидной ДНК из клеток *E. coli* проводили с помощью коммерческого набора для выделения плазмидной ДНК АхуPrepPlasmid Miniprep Kit (Ахуген, США) по рекомендованному производителем протоколу. Концентрацию ДНК определяли спектрофотометрически на приборе NanoDrop ND-1000 (NanoDrop Technologies, США). Амплификация фрагментов ДНК контролировали с помощью амплификатора DNA Engine (Bio-Rad, США). Анализ продуктов ПЦР проводили после их электрофоретического разделения в агарозном геле с концентрацией агарозы 1%. Для клонирования использовали клетки штамма *E. coli* NovaBlue. Для поиска нуклеотидных последовательностей генов и плазмид использовали web-ресурсы сайта NCBI, базу данных GenBank (<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/Genbank/>).

Для подготовки библиотек использовали NEBNext Ultra Directional RNA Library Prep Kit for Illumina. Секвенирование, сборка и аннотация генома выполнен с применением подходов сравнительной и функциональной геномики методами из арсенала NGS. Для улучшения качества геномной сборки и исходя из экономической целесообразности использовано сочетание платформ Illumina MiSeq, Illumina HiSeq и технология одномолекулярного секвенирования в реальном времени (SMRT, PacBio, США). Сборка генома проведена с помощью программного обеспечения SPAdes. Аннотация геномов проведен с использованием ресурсов NCBI Prokaryotic Genome Annotation Pipeline (https://www.ncbi.nlm.nih.gov/genome/annotation_prok/) и KEGG (Kyoto Encyclopedia of Genes and Genomes, <http://www.genome.jp/kegg/>). Для сравнения общей идентичности нуклеотидной последовательности геномов использовали онлайн ресурс <http://jspecies.ribohost.com/jspeciesws/#analyse>.

Применяемые методические подходы являются современными, способными предоставить качественно новую информацию о неизвестном ранее биохимическом пути превращения АБК почвенными ризосферными микроорганизмами.

Результаты исследования

На первом этапе были решены задачи по комплексной характеристике двух штаммов АБК-утилизирующих микроорганизмов, представляющих грамположительные и грамотрицательные бактерии. Первичная характеристика была сделана методом Biolog. По результатам исследований, *Rhodococcus* sp. P1Y не может использовать глюкозу в качестве источника углерода, а *Novosphingobium* sp. P6W не способен утилизировать сахарозу. Кроме того, шт. P1Y обладает устойчивостью к засолению, а P6W к антибиотику. Эти данные были использованы при культивировании микроорганизмов, на будущие могут быть востребованы при разработке биоудобрений.

А также проведен анализ жизнеспособности и физиологического состояния культур шт. P1Y и P6W методами посева на твердую питательную среду, бактерии находятся в активном физиологическом состоянии.

*Секвенирование, сборка и аннотация генома АБК-утилизирующих бактерий *Novosphingobium sp. P6W**

Полученный нами геном состоит из 6556287 пар нуклеотидов и включает 6009 генов, кодирующих белки и 54 гена не кодирующих РНК. Краткий обзор результатов расшифровки генома шт. P6W приведен в таблице 2.

Таблица 2 - Основные параметры генома *Novosphingobium sp. P6W* (6666666.294713)

Genome	Novosphingobium sp P6W
Domain	Bacteria
Taxonomy	Bacteria; Novosphingobium sp P6W
Size	6,556,287
GC Content	63.7
N50	1331214
L50	2
Number of Contigs (with PEGs)	5
Number of Subsystems	452
Number of Coding Sequences	6009
Number of RNAs	54

Графическое представление распределения генов по функциональным категориям инструментами RAST дано на рисунке 1.

Subsystem Information

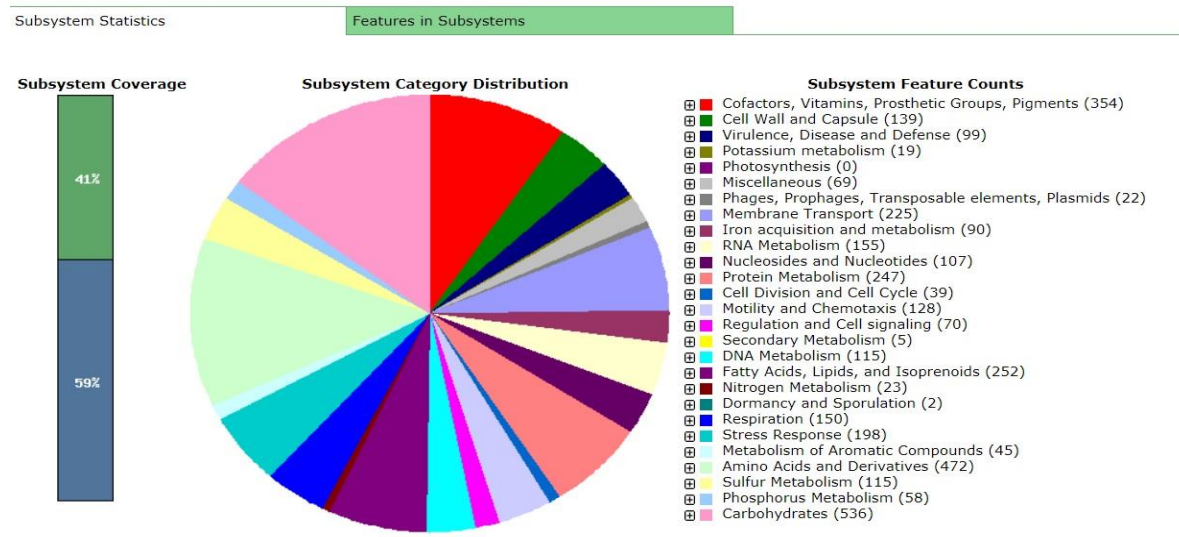

Рисунок 1 - Распределение генов *Novosphingobium sp. P6W* по функциональным категориям по алгоритму RAST. Составлен автором по [9].

*Секвенирование, сборка и аннотация генома АБК-утилизирующих бактерий *Rhodococcus sp. P1Y**

Секвенирование и сборка генома *Rhodococcus* sp. P1Y проведены по упрощенной схеме, обеспечивающей результаты, необходимые для выполнения основных задач. Характеристики полученного генома сборки представлены в таблице 3.

Таблица 3 - Основные параметры генома *Rhodococcus* sp. P1Y.

Genome	<i>Rhodococcus</i> sp. P1Y
Domain	Bacteria
Taxonomy	Bacteria; <i>Rhodococcus</i> sp P1Y
Size	6,722,294
GC Content	63.1
N50	79752
L50	27
Number of Contigs (with PEGs)	800
Number of Subsystems	430
Number of Coding Sequences	6411
Number of RNAs	65

Геном состоит из 6722294 пар нуклеотидов и включает 6411 генов, кодирующих белки и 65 генов некодирующих РНК. Результаты, полученные на данном этапе позволили провести функциональную аннотацию, необходимую для дальнейшего транскриптомного анализа АБК-утилизирующих культур P1Y (рис. 2).

Subsystem Information

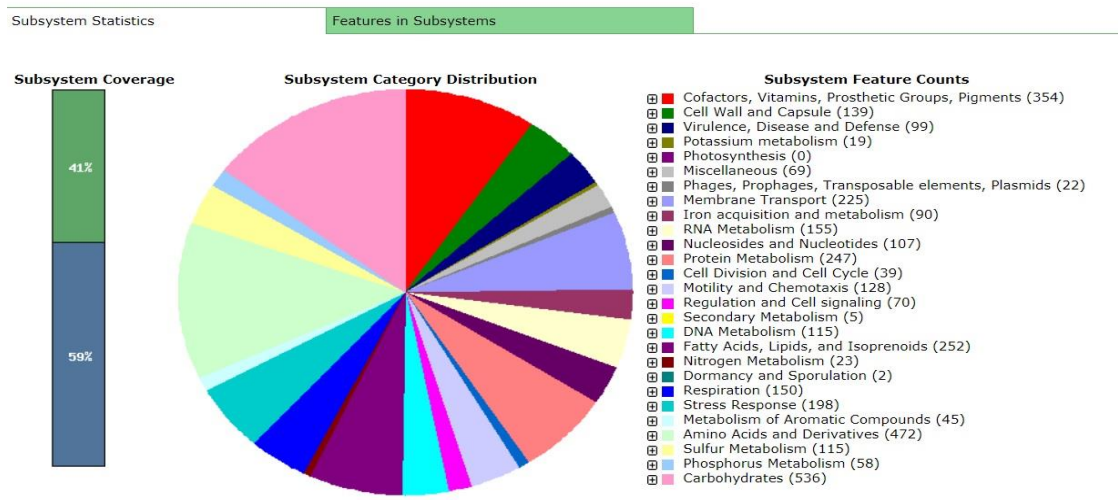

Рисунок 2 - Распределение генов *Rhodococcus* sp. P1Y по функциональным категориям по алгоритму RAST. Составлен авторами по [9].

Сравнение геномов АБК-утилизирующих бактерий

Современные средства биоинформатики позволяют визуализировать процессы на уровне микро- и макроэволюции. Результаты применения одной из таких программ Mauve (<http://darlinglab.org/mauve/mauve.html>) показывают структурные различия геномов P6W и близкородственного микроорганизма *N. barchaimii* LL02 (рис. 3).

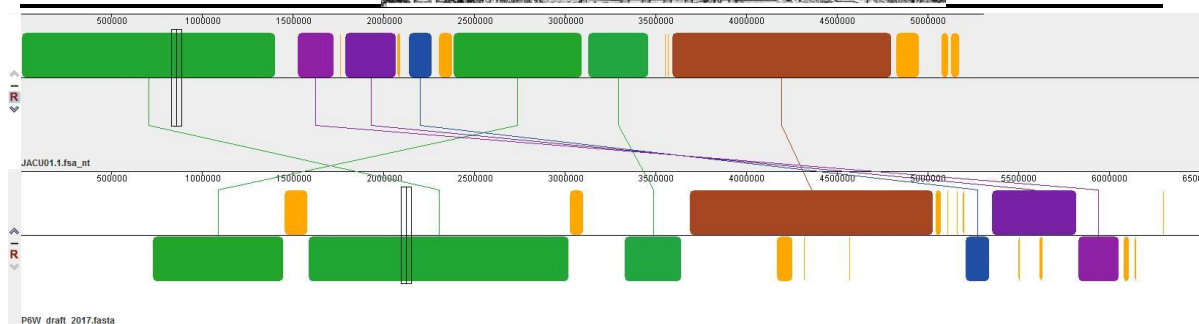

Рисунок 3 - Сравнение геномов *Novosphingobium* sp. P6W (JXZE00000000) и *N. barchaimii* LL02 (JACU00000000) с помощью программы Mauve. Составлен авторами по (<http://darlinglab.org/mauve/mauve.html>).

На рисунке отражено соответствие отдельных участков геномов и их топология друг относительно друга. Очевидно, что оба штамма имеют сходные геномные локусы (коллинеарных блоки), которые подверглись перестановкам и инверсиям. Кроме того, можно проследить возникновение инсерций и делеций. В настоящее время по критерию ANI микроорганизмы относятся к одному виду, если степень идентичности их геномов превышает 95 %. Согласно филогенетическому дереву, построенному на основании последовательности 16S рРНК, наиболее близким видом для P6W является *Novosphingobium barchaimii* LL02 (NCBI Reference Sequence: NZ_LDRW00000000.1). По результатам ANI теста степень идентичности между P6W и *N. barchaimii* LL02 составляет 90,02-90,9%. Полученный результат подтверждает предположение, что шт. P6W представляет собой новый вид рода *Novosphingobium*.

Что касается *Rhodococcus* sp. P1Y, близких видов для этого микроорганизма не выявлено. На рисунке 4 показано, что степень идентичности геномов охарактеризованных видов не превышает 77 % (*Rhodococcus kyotonensis* KB10).

P1Y1.fasta Download as .csv Legend: Above cutoff (> 95%) Below cutoff (< 95%) Simplex alignment

Genome	ANI [%]	Aligned [%]	Aligned [bp]	Total [bp]
<i>Rhodococcus kyotonensis</i> KB10	76.93	57.21	3648459	6727252
<i>Rhodococcus fascians</i> D188	74.44	51.60	3476934	6727252
<i>Rhodococcus jostii</i> RHA1	71.69	41.70	2805553	6727252
<i>Rhodococcus opacus</i> PD630	71.60	42.41	2852965	6727252
<i>Rhodococcus aetherivorans</i> (GCA_000982715) Ic6P1	71.02	36.38	2447671	6727252
<i>Rhodococcus rhodochrous</i> KG-21	70.80	35.39	2380811	6727252
<i>Rhodococcus erythropolis</i> (GCA_000975176) BG43	70.76	37.84	2545626	6727252
<i>Rhodococcus qingshengii</i> BKS 30-40	70.73	38.16	2567138	6727252

Рисунок 4 - Результаты сравнения геномов бактерий рода *Rhodococcus* по критерию ANI. Для сравнения использованы ресурсы JSpeciesWS.

Таким образом, не вызывает сомнения, что исследуемый штамм принадлежит новому виду бактерий рода *Rhodococcus*.

Заключение

Осуществлена полногеновая сборка геномов АБК-утилизирующих бактерий *Rhodococcus* sp. P1Y и *Novosphingobium* sp. P6W. Геном *Rhodococcus* sp. P1Y представляет из себя единственную хромосому размером 5868661 п.н., содержащую 5453 гена; геном

Novosphingobium sp. P6W состоит из двух кольцевых хромосом размером 345135 п.н. и 2246020 п.н. и двух мегаплазмид, 720525 и 188672 п.н; общая информационная емкость генома 5663 гена. По результатам ANI теста бактерии *Rhodococcus* sp. P1Y и *Novosphingobium* sp. P6W принадлежат к новым видам родов *Rhodococcus* и *Novosphingobium*.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Dodd, I.C. Zinovkina, N.Y., Safronova, V.I., & Belimov, A.A. Rhizobacterial mediation of plant hormone status // *Annals of Applied Biology*. – 2010 V. 157. – P. 361-379.
- [2] Leveau, J.H.J., Gerards, S. Discovery of a bacterial gene cluster for catabolism of the plant hormone indole 3-acetic acid / J.H.J. Leveau, S. Gerards // *FEMS Microbiol. Ecol.* – 2008. – V. 65 – P. 238-250.
- [3] Glick, B.R. Promotion of plant growth by ACC deaminase-producing soil bacteria / B.R. Glick, Z. Cheng, J. Czarny, J. Duan // *Eur. J. Plant Pathol.* – 2007. – V. 119. – P. 329-339.
- [4] Belimov, A. A. et al. Abscisic acid metabolizing rhizobacteria decrease ABA concentrations in planta and alter plant growth / A.A. Belimov, I.C. Dodd, V.I. Safronova, V.A. Dumova, A.I. Shaposhnikov, A.G. Ladatko, W.J. Davies // *Plant Physiology and Biochemistry*. – 2014. – V. 74. – P. 84-91.
- [5] Sharma, C.M. et al. The primary transcriptome of the major human pathogen *Helicobacter pylori* / S. Hoffmann, F. Darfeuille, J. Reignier, S. Findeiss, A. Sittka, S. Chabas, K. Reiche, J. Hackermuller, R. Reinhardt // *Nature*. – 2010. – T. 464. – №. 7286. – С. 250-255
- [6] Zhu J.K. Salt and drought stress signal transduction in plants // *Annual Review of Plant Biology*. – 2002. – V. 53. – P. 247-273.
- [7] Spence, C. Bias H. Role of plant growth regulators as chemical signals in plant–microbe interactions: a double edged sword / C. Spence, H. Bias // *Current Opinion in Plant Biology*. – 2015. – V. (27). – P. 52–58.
- [8] Glover, D. *DNA Cloning. Methods* / D. Glover. - M: Peace. - 1998. - p.538
- [9] Overbeek, R. et al. The SEED and the Rapid Annotation of microbial genomes using Subsystems Technology (RAST) / R. Overbeek, R. Olson, G. D. Pusch, G. J. Olsen, J. J. Davis, T. Disz, R. Stevens // *Nucleic acids research*. – 2014. – T. 42. – №. D1. – С. D206-D214.
- [10] Web-ресурсы сайта NCBI, базу данных GenBank [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/Genbank/>).
- [11] Web-ресурсы сайта NCBI, базу данных Prokaryotic Genome Annotation Pipeline [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (https://www.ncbi.nlm.nih.gov/genome/annotation_prok/)
- [12] Web-ресурсы сайта NCBI, базу данных KEGG (Kyoto Encyclopedia of Genes and Genomes [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.genome.jp/kegg/>).
- [13] Для сравнения общей идентичности нуклеотидной последовательности геномов использовали онлайн ресурс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jspecies.ribohost.com/jspeciesws/#analyse>.

REFERENCES

- [1] Dodd, I.C. Zinovkina, N.Y., Safronova, V.I. & Belimov, A.A. (2010) Rhizobacterial mediation of plant hormone status. *Annals of Applied Biology*, Vol. 157, 361-379 [in English].
- [2] Leveau, J.H.J. & Gerards S. (2008) Discovery of a bacterial gene cluster for catabolism of the plant hormone indole 3-acetic acid. *FEMS Microbiol. Ecol.* Vol. 65, 238-250 [in English].
- [3] Glick, B.R., Cheng, Z., Czarny, J. & Duan, J. (2007) Promotion of plant growth by ACC deaminase-producing soil bacteria. *Eur. J. Plant Pathol.* Vol. 119, 329-339 [in English].

[4] Belimov A.A. et al. (2014) Abscisic acid metabolizing rhizobacteria decrease ABA concentrations in planta and alter plant growth. *Plant Physiol. Biochem.*. Vol. 74, 84-91 [in English].

[5] Sharma, C.M. et al. (2010) The primary transcriptome of the major human pathogen *Helicobacter pylori*. *Nature*. Vol. 464, 7286, 250-255 [in English].

[6] Zhu J.K. (2002) Salt and drought stress signal transduction in plants // *Annual Review of Plant Biology*, Vol. 53, 247-273 [in English].

[7] Spence, C. & Bias, H. (2015) Role of plant growth regulators as chemical signals in plant-microbe interactions: a double edged sword. *Current Opinion in Plant Biology*. Vol. 27, 52–58 [in English].

[8] Glover, D. (1998) *DNA Cloning. Methods*. M: Peace, 538 [in English].

[9] Overbeek, R. et al. (2014) The SEED and the Rapid Annotation of microbial genomes using Subsystems Technology (RAST). *Nucleic acids research*. Vol. 42 [in English].

[10] NCBI Web Resources, GenBank Database - Retrieved from (<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/Genbank/>).

[11] NCBI Web Resources, Prokaryotic Genome Annotation Pipeline - Retrieved from (https://www.ncbi.nlm.nih.gov/genome/annotation_prok/)

[12] NCBI Web Resources, KEGG (Kyoto Encyclopedia of Genes and Genomes Database - Retrieved from <http://www.genome.jp/kegg/>).

[13] Web resources of the site, to compare the general identity of the nucleotide sequence of genomes, an online resource was used - Retrieved from (<http://jspecies.ribohost.com/jspeciesws/#analyse>).

Гоголев Ю.В., Еремеккалиев Т.С., Султанов Е.С.

RHODOCOCCLUS SP. P1Y ЖӘНЕ NOVOSPHINGOBIUM SP. P6W АБК-УТИЛИЗАТОР РИЗОСФЕРАЛЫҚ БАКТЕРИЯЛАРЫНЫҢ ГЕНОМЫН ЗЕРТТЕУ

Андатпа. Бұл мақала микробтық катаболизм механизміне арналған. Селективті коректік ортаны қолдана отырып, күріштің ризосферасынан (*Oryza sativa*) *Rhodococcus* sp деп аталатын екі бактериялық штамм бөлінді. P1Y және *Novosphingobium* sp. P6w. штаммдар Ауыл шаруашылығы мақсатындағы пайдалы микроорганизмдердің ведомстволық коллекциясына (ВКСМ) сақтауға қойылған. Геномдық реттілік Oxford Nanopore Technologies MinION және Illumina MiSeq тізбектік деректерін біріктіретін тәсіл арқылы алынды. Зерттелген екі штаммның тотаттық ДНҚ реттілігі жүргізілді. Алынған P6W геномы 6556287 жұп нуклеотидтерден тұрады және ақуыздарды кодтайтын 6009 генді және 54 кодталмайтын РНҚ генін қамтиды. Нәтижелер NCBI сайтында ұсынылған. *Rhodococcus* sp геномы. P1Y 6722294 жұп нуклеотидтерден тұрады және ақуыздарды кодтайтын 6411 генді және рибосомалық, көліктік және кодталмайтын РНҚ-ның 65 генін қамтиды. Алынған нәтижелер АБК деструкторларын одан әрі транскриптомдық талдау үшін қажетті негізгі гендердің функционалды аннотациясын жүргізуге мүмкіндік берді. P6W геномдарының және ANI-тест бойынша *N. barchaimii* 1102 штаммының сәйкестілік деңгейі 90-90,9% құрады. Нәтиже p6w штаммы *Novosphingobium* тұқымының жаңа түрі екенін көрсетеді. *Rhodococcus* p1y штаммымен тығыз байланысты түрлер табылған жоқ. Жақын түрлердің геномдарының сәйкестігі 77% - дан аспайды (*Rhodococcus kyotonensis*).

Кілт сөздер: ризобактерия, геном, штамм, клондау, экспрессия, ВКСМ, *Novosphingobium*, *Rhodococcus*, PGPR, ACC, NCBI.

Gogolev Yuri, Ermekkaliev Taras, Sultanov Yerzhan

**STUDY OF THE GENOME OF ABC-UTILIZING RHIZOSPHERIC BACTERIA
RHODOCOCCUS SP. P1Y AND NOVOSPHINGOBIUM SP. P6W**

Annotation. This article is devoted to the mechanism of microbial catabolism. Using a selective nutrient medium, two bacterial strains attributed to *Rhodococcus* sp. P1Y and *Novosphingobium* sp. P6W were isolated from the rhizosphere of rice (*Oryza sativa*). The strains were deposited in the Departmental Collection of Useful Microorganisms for Agricultural Purposes (VKSM). The genomic sequence was obtained using an approach combining sequence data from Oxford Nanopore Technologies MinION and Illumina MiSeq. The total DNA of the two strains studied was sequenced. The resulting P6W genome consists of 6556287 nucleotide pairs and includes 6009 protein-coding genes and 54 non-coding RNA genes. The results are presented on the NCBI website. The genome of *Rhodococcus* sp. P1Y consists of 6722294 nucleotide pairs and includes 6411 protein-coding genes and 65 ribosomal, transport and non-coding RNA genes. The obtained results made it possible to carry out a functional annotation of the main genes necessary for further transcriptomic analysis of ABK-destroyers. The level of identity of the genomes of P6W and the nearest strain of *N. barchaimii* LL02 according to the ANI test was 90-90.9%. The result indicates that strain P6W is a new species of the genus *Novosphingobium*. No species closely related to the *Rhodococcus* P1Y strain were found. The genome identity of the closest species does not exceed 77% (*Rhodococcus kyotonensis*).

Keywords: Rhizobacteria, genome, strain, cloning, expression, HCCM, *Novosphingobium*, *Rhodococcus*, PGPR, AC, NCBI.

UDC 561.23
IRSTI 34.35.00
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).22

¹Kabaeva S. M.*, ²Kurmekesh A. D.

^{1,2} Makhambet Utemisov West Kazakhstan University,
Uralsk, Kazakhstan

*Correspondence: Kabaeva.s.m@mail.ru

E-mail: Kabaeva.s.m@mail.ru

ABSORPTION OF ATMOSPHERIC NITROGEN BY TUBEROUS

Annotation. *Tuber bacteria are usually found in tubers in the roots of legumes, and some species are found separately in the soil. When tuberous bacteria live selectively with plants, they provide them with nitrogenous nutrients and feed on corneal compounds that are released from the roots of plants themselves. At the same time, some of the nitrogen is used by the bacteria themselves. The absorption of nitrogen in the roots of legumes depends on the phase of plant development. Tuberous bacteria are involved in enriching the soil with nitrogen. It creates conditions for inorganic substances to undergo changes in the composition of the soil, that is, to interfere.*

Keywords: *microorganisms; atmosphere; sterilized; tuber bacteria; azotobacteria; nitrogen absorption; legumes.*

Introduction

In nitrogen-deficient soils, legumes grow well. The scientist M. S. Voronin (1865) studied tubers in the roots of legumes and found out that microorganisms live there. Further, scientists Gel Rigel and Wilfart suggested that there are tubers in the roots of legumes, and these tubers absorb atmospheric nitrogen in the air. This is proven by experience. In 1888, for the first time, these bacteria were isolated by Beyering in its pure form and BACT. "they called it radicola. Recent studies have shown that tuberous bacteria go through a certain cycle during their development. At a young age, they become like Spore-free, mobile sticks, and as they become adults, their fibers are destroyed and vacuoles begin to form in their cells. Branching of sticks is also possible. It is called bacteriodes. Bacteriodes are crushed, become spherical, and then become stick-like cells again. Tuberous bacteria are usually found in legumes.

In order to absorb atmospheric nitrogen, tuber bacteria need Copperhead compounds. These compounds include various sugars: glucose, levuleza, raffinose, maltose, and galactose. In addition, they can use alcohol and organic substances. The specified organic substances are corroded by the tuber and absorbed atmospheric nitrogen during this process. Tuber bacteria have their own forms, which are typical for different legume families [2].

All of them can mainly be divided into six groups:

- 1.tuberous bacteria of legumes, beef alfalfa, legumes, lentils and chickpeas.
- 2.Tuberouslobia bacteria.
- 3.Soy tuberous bacteria.
- 4.tuberous bacteria of Clover and alfalfa. These include Clover, camel clover, and Trigonella tuber bacteria.
- 5.chickpea tuber bacteria. This includes not only chickpeas, but also tuberous bacteria of the legume plant mash and arachis.

6. chickpea tuber bacteria.

This classification of tuberous bacteria was obtained according to the systems of L. M. Dorosinsky. These include legumes and their tuberous bacteria, which are distributed only in our country.

In addition, a number of tuberous bacteria survive very intensively and slow down the life process of other species. Such poorly developed species are widely distributed in the soil. When used in practice, it is not allowed to infect the roots of legumes of such species [3, 360 P].

In addition, we have already mentioned that each legume family has its own specific tuber bacteria. According to this, tuber bacteria give good results only when used. In addition, in nature there are also microbes that absorb small amounts of nitrogen, which are bound in the form of a small mixture of ammonia. They are called aminonitrophil bacteria. They are able to absorb a small amount of nitrogen in the gas state [3, 360 p].

About a hundred years ago, Science discovered tuberous bacteria that absorb atmospheric nitrogen from the roots of plants that do not belong to the legume family. They were found in herbaceous, Woody and shrubby vegetation. It is proved that the total number of plants containing tuberous bacteria exceeds about two hundred.

It is not easy to separate and study the microorganisms in the tuber. However, the materials obtained showed that actinomycetes, which absorb nitrogen at the roots of Woody and shrubby plants, and various bacteria in herbaceous plants. When examined by a special method, it turned out that actinomycetes from the roots of woody plants belong to representatives of the genus Frankia. Currently, micro-organisms belonging to the genus Franka have settled in the roots. 17 relatives of Woody and indoor shrubby plants are known. In the leaves of some plants, tuberous bacteria are found. It turns out that they can absorb molecular nitrogen. It is recommended to use nitrogen-rich leaves of such plants as fertilizers [4, 140 p.].

But for plants, it is not the amount of elements that matters, but the forms in the soil that are convenient for the plant to absorb. Total reserves of nutrients in the plowed horizon of chernozem, per 1 ha according to N. P. Remezov in 1952. What amount of elements can provide the average yield of wheat [4, 140 p].

Organic impurities of phosphorus and phosphorus content most minerals are not absorbed by plants. The main mass of potassium in the soil is contained in the secondary dispersion silicate (hydroside), in this state it cannot be digested by plants. Plants spread the absorbed potassium and water-soluble mixtures of potassium throughout, the content of which in the soil is insignificant. Calcium and magnesium are also absorbed and only in water-soluble form, useful for plants, nitrogen in the air is not absorbed, microorganisms undergo changes under the influence of azotobacters.

In addition to nitrogenous substances, atmospheric nitrogen can also be absorbed by fatty acid bacteria. S. N. Vinogradsky identified and studied one of its species in its pure form in 1893. This bacterium lives in anaerobic conditions, its shape is rod-shaped. During the formation of spores, one end is rounded like a drumstick. Nitrogenous tuber bacteria are shown in the figure below [4, 140 p]. (Figure - 1)

Nodule bacteria

Image of tuber bacteria (Fig. – 1, 140 p.)

Common in nature, fatty acid causes the fermentation process. During life, the atmosphere absorbs nitrogen. Because they are adapted to live where there is no oxygen, they co-exist with a number of aerobic saprophyte microbes. It absorbs nitrogen very strongly, especially during spore formation. Spores consist of a mucous membrane that protects them from adverse environmental conditions. The energy needed to absorb atmospheric nitrogen is derived from the fatty acid discovery process. It absorbs between 10 and 12 milligrams of molecular nitrogen when fermenting each gram of sugar. This process occurs when there is little nitrogen in the nutrient medium. On the contrary, when there are enough ammonia salts, the molecules do not absorb nitrogen well. The importance of this microbe in nature is great. In soils where there are no azotobacters, this *Clostridium Pasteurianum* is found [4, 140 p].

Poor in nitrogen, legumes grow well in general. The scientist M. S. Voronin (1865) studied tubers in the roots of legumes and found out that microorganisms live there. Further, scientists Gel Rigel and Wilfart suggested that there are tubers in the roots of legumes, and these tubers absorb atmospheric nitrogen in the air.

This classification of tuberous bacteria was obtained according to the systems of L. M. Dorosinsky. These include legumes and their tuberous bacteria, which are distributed only in our country.

Research materials and methods

In addition, a number of tuberous bacteria survive very intensively and slow down the life process of other species. Such poorly developed species are widely distributed in the soil. When used in practice, it is not allowed to infect the roots of legumes of such species. For this purpose, a study was carried out using soil samples (Fig. - 2) [5, 100 p].

Appearance during soil sampling (Fig. - 2)

In agriculture, grass sowing is one of the most powerful mechanisms that raise the culture of Agriculture. It will connect Crop Production, Animal Husbandry, and beekeeping in one complex and strengthen the feed base of livestock. Among the herbs, alfalfa is in particular demand. It is considered a valuable feed in animal husbandry. And its dosage form improves the composition of the soil, providing a large number of nutritious biosates. These and other features of alfalfa contributed to the training within the framework of seminars of the Center for agribusiness NCE RK "Atameken". Classes were held in Karasay district on the basis of IP "Konovalov". Lecturer Valery Lukbanov spoke about how alfalfa farming activates agricultural industries [6].

Research results

"Alfalfa cultivation is a biological factor in the development of agricultural production. It allows you to make full use of the bioclimate, soil, water and energy potential. It increases soil fertility and prevents the development of an erosive process. It also reduces the man-made impact on the soil, minimizes tillage and improves the land subject to man-made loads. The Alfalfa system of Agriculture is involved as a systemic factor in optimizing agricultural production, V. Lukbanov said."

The use of this type of hay simultaneously reduces material costs by 50-70%, increases honey production and forage harvesting by 200-300%, and grain productivity by 20-30%. Planting alfalfa at the grain sowing site solves the problem of winter vegetation, leads to optimal land use, allows you to get 10 centners of grain from 1 hectare and an additional 70-80 centners of dry mass. The use of alfalfa forms the moisture reserves of the product [7].

Also, the participants of the seminar were interested in questions about the influence of herbs and their role in the fight against pests and diseases. Sowing alfalfa dramatically reduces rotting and damage to plants. When alfalfa roots and soil residues decompose, dicumarin is formed in the soil. This, in turn, contributes to the destruction of pests and carriers of diseases [8].

In nitrogen-deficient soils, legumes grow well. The scientist M. S. Voronin (1865) studied tubers in the roots of legumes and found out that microorganisms live there. Further, scientists Gel Rigel and Wilfart suggested that the legumes have tubers in their roots, and these tubers absorb atmospheric nitrogen in the air [10, 11].

This classification of tuberous bacteria was obtained according to the systems of L.M.Dorosinsky. These include legumes and their tuberous bacteria, which are distributed only in our country.

Conclusion

In conclusion, one row of tuber bacteria lives very intensively, slowing down the life process of other species. Such poorly developed species are widely distributed in the soil. When used in practice, it is not allowed to infect the roots of legumes [12, 13, 134 P - 344 P.].

Tuberous bacteria are involved in enriching the soil with nitrogen. It creates conditions for inorganic substances in the soil to undergo changes, i.e. interference [14].

Thanks

Most of the nitrogen in the soil is found only in organic form, so it is not suitable for complex, including cultivated plants. Only mixtures of ammonium and nitrate, which are formed as a result of microbiological life, are absorbed by the plant.

REFERENCES

- [1] Baqtybaev M.S. (2010) *Mal azyqtiq piöpterdi öñdeu jäne mal şaruasılyğy üşin joğary sapaly azyq // «Ösimdik şaruasılyğy önımderin saқтаu jäne öñdeu tehnologiasy [High-quality feed for processing and animal husbandry] Petropavlovsk: M. Qozybaev atyndağy SQMU [in Kazakh].*
- [2] Nürğazy Q.Ş. (2012) *Ipi qara şaruasılyğy. Mal şaruasılyğy [Large black farming. Animal husbandry] Almaty, JŞS RPBK «Däuir» [in Kazakh].*
- [3] Mojaev N.İ., Ärinov Q.K., Nürğaliev A.N., Mojaev A.N. (2003) *Aralas şöpter sebu // Ösimdik şaruasılyğy [Sowing mixed herbs. Crop production] (Oqulyq) Aqmola, «Jaña Arqa» [in Kazakh].*
- [4] Baqtybaev M.S. (2009) *Ipi qarany azyqtandyru // DÄRISTER KURSY «Mal şaruasılyğynyñ negızderı» [Fundamentals of animal husbandry] Oqu - ädistemelik qüraly. - Petropavl: M.Qozybaev atyndağy SQMU [in Kazakh].*
- [5] Baqtybaev M.S. (2012) *Auylşaruasılyq maldardy qalypty azyqtandyrudyñ negızı. Mal şaruasılyğynyñ negızderı: Oqu - ädistemelik qüraly [The basis of normal feeding of farm animals] - Petropavl: M.Qozybaev atyndağy SQMU [in Kazakh].*
- [6] Omartqojauly N.S. (2016) *Ädirahmanov Maldy azyqtandyru jäne suaru//Mal azyqtandyrudy üıymdastyru jäne baqylau: Oqu qüraly. [Feeding and watering of livestock. Organization and control of feeding] - Almaty: Bastau [in Kazakh].*

- [7] Asanov K.A., Velichko P.K., Nikolenko I. A. (2000) *Intensivnoe vyrashhivanie ljucerny na oroshenii v Kazahstane // Intensivnyye tehnologii vozdeleyvaniya kormovyh kul'tur: Teorija i praktika [Intensive cultivation of alfalfa on irrigation in Kazakhstan. Intensive technologies of cultivation of fodder crops: Theory and practice] Moscow [in Kazakh].*
- [8] Abugaliev Ī.A. et al. (2007) *Tehnologia proizvodstva i zagotovka kormov na pašne.[Production technology and forage harvesting on arable land] Alma-Ata [in Russian]*
- [9] Sovetov A.V. (2000) *O razvedenii trav na poljah [About the cultivation of herbs in the fields] Moscow [in Russian]*
- [10] Dmitriev K.D. (2001) *Senokosnye ugod'ja i pochvy [Hayfields and soils] Moscow [in Russian].*
- [11] Ajarov I. P. Aleksashenko A. A. & Pestov L. F. (2013) *Raschety konturov uvlazhnenija pri kapel'nom i vnutripochvennom oroshenii. Teorija i praktika kompleksnogo meliorativnogo regulirovaniya [Calculations of humidification contours for drip and subsurface irrigation] Moscow [in Russian].*
- [12] Shhepetkov N.G. (2013) *Nauchnye osnovy vysokoj produktivnosti ovoshhnyh kul'tur: Uchebnoe posobie.[Scientific foundations of high productivity of vegetable crops] - Astana: Kazahskij agrotehnicheskij un-t im. S.Sejfullina [in Russian].*
- [13] Aliev D. A. (2004) *Fotosinteticheskaja dejatel'nost', mineral'noe pitanie i produktivnost' rastenij [Photosynthetic activity, mineral nutrition and plant productivity]. - Baku: Jelm [in Russian].*
- [14] Amirov B.M. *O nauchnom obespechenii ovoshhevodstva Kazahstana Retrieved from <http://group-global.org/ru/publication/5851-o-nauchnom-obespechenii-ovoshhevodstva-kazahstana> [in Russian].*

Кабаева С.М., Курмекеш А.Д.

ТҮЙНЕК БАКТЕРИЯЛАРЫНЫҢ АТМОСФЕРА АЗОТЫН СІЦІРУІ

Андатпа. Түйнек бактерияларының, әдетте, бұршақ тұқымдас өсімдіктердің тамырындағы түйнектерінде, ал кей бір түрлері топырақта жеке күйінде кездеседі. Түйнек бактериялары өсімдіктермен селбесіп тіршілік еткенде, оларды азотты қоректік заттармен қамтамасыз етеді де, өздері өсімдіктердің тамырынан бөлінентін көмертекті қосылыстармен қоректенеді. Сонымен қатар азоттың бір бөлігін бактериялардың өздері пайдаланады. Бұршақ тұқымдас өсімдіктердің тамырындағы азотты сіңіруі өсімдіктің даму фазасына байланысты. Түйнек бактериялары топырақты азотпен байытуға ат салысады. Топырақ құрамындағы бейорганикалық заттардың өзгеріске ұшырауына яғни араласуына жағдай жасайды.

Кілт сөздер: Микроағзалар, атмосфера, зарарсыздандырылған, түйнек бактериялары, азотобактерлер, азотты сіңіру, бұршақ тұқымдас.

Кабаева С.М., Курмекеш А.Д.

ПОГЛОЩЕНИЕ АТМОСФЕРНОГО АЗОТА КЛУБНЕВЫМИ БАКТЕРИЯМИ

Аннотация. Клубневые бактерии обычно встречаются в корневых клубнях бобовых, а некоторые виды обитают в почве изолированно. Когда клубневые бактерии взаимодействуют с растениями, они снабжают их азотными питательными веществами и питаются углеродными соединениями, которые выделяются из корней растений. Кроме того, часть азота используется самими бактериями. Поглощение азота корнями бобовых культур зависит от фазы развития растений. Клубневые бактерии способствуют обогащению почвы азотом. Способствуют преобразованию неорганических веществ в почве.

Ключевые слова: Микроорганизмы, атмосфера, стерильные, клубневые бактерии, азотобактерии, поглощение азота, бобовые.

УДК 595.763.36
МРНТИ 34.33.19
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).23

Сараев Ф.А., **Бидашко Ф.Г.**

Атырауская противочумная станция, Атырау, Казахстан
*Автор-корреспондент: fas_2@rambler.ru

E-mail: fas_2@rambler.ru

МАТЕРИАЛЫ ПО ФАУНЕ ЖУКОВ-КАРАПУЗИКОВ (*COLEOPTERA, HISTERIDAE*) АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация: В результате обработки коллекционного материала и опубликованных литературных данных для Атырауской области отмечено 55 видов жуков-карапузиков или гистерид. Общій объем исследованного материала более 1400 экземпляров жуков-карапузиков, относящихся к 19 родам и 50 видам. Еще 5 видов и места их находок приводятся по литературным данным. Составлен фаунистический список и приведены данные по региональному распространению и особенностям экологии гистерид.

Ключевые слова: *Histeridae, Abraeinae, Saprininae, Dendrophilinae, гистериды, фауна, Западный Казахстан, Атырауская область.*

Введение

Малочисленное по количеству видов семейство *Histeridae* одно из неплохо изученных семейств среди жесткокрылых. На территории Казахстана обитает не менее 126 видов жуков-карапузиков или гистерид из 29 родов [1]. Однако для отдельных территорий Казахстана фауна гистерид все еще остается мало известной.

По Западному Казахстану первые сведения о жуках-карапузиках приводятся в работе С.М. Журавлева [2]. В его списке жуков Уральской губернии отмечено 19 видов карапузиков, в основном собранных в пределах нынешней Западно-Казахстанской области. В работе В.О. Козьминых [3], в целом для Западного Казахстана указаны 87 видов из 22 родов. Для Западно-Казахстанской (Уральской) области отмечается 56 видов гистерид из 18 родов, для Актюбинской области - 34 вида из 14 родов и для Атырауской (Гурьевской) – 27 видов из 11 родов. В нашей предыдущей работе [9] для Северо-Восточного Прикаспия было указано уже 50 видов гистерид, однако без точного указания мест находок.

В прошлом для территории Атырауской области были известны находки карапузиков в основном в норových микробиоценозах наиболее многочисленных грызунов - малого суслика [4], полуденной и гребенщиковой песчанок [5] в Волго-Уральских песках. А также из нор большой песчанки в Урало-Эмбинском междуречье [6] и в низовьях Эмбы [7]. Ряд находок жуков-карапузиков на территории области приводится в монографии О.Л. Крыжановского и А.Н. Рейхардта [8]. Однако во всех вышеназванных работах для области указывается относительно небольшое видовое разнообразие гистерид.

Материалы и методы исследования

Основой данной работы послужили материалы многолетних сборов авторов (1977 – 1990), использованы также эпизодические сборы зоолога Махамбетского противочумного отделения А.В. Пономарева, ныне сотрудника Южного научного центра РАН, а также доступные литературные данные. В аннотируемый список из литературных источников

включались только виды для которых имелись указания на конкретные места находок на территории области.

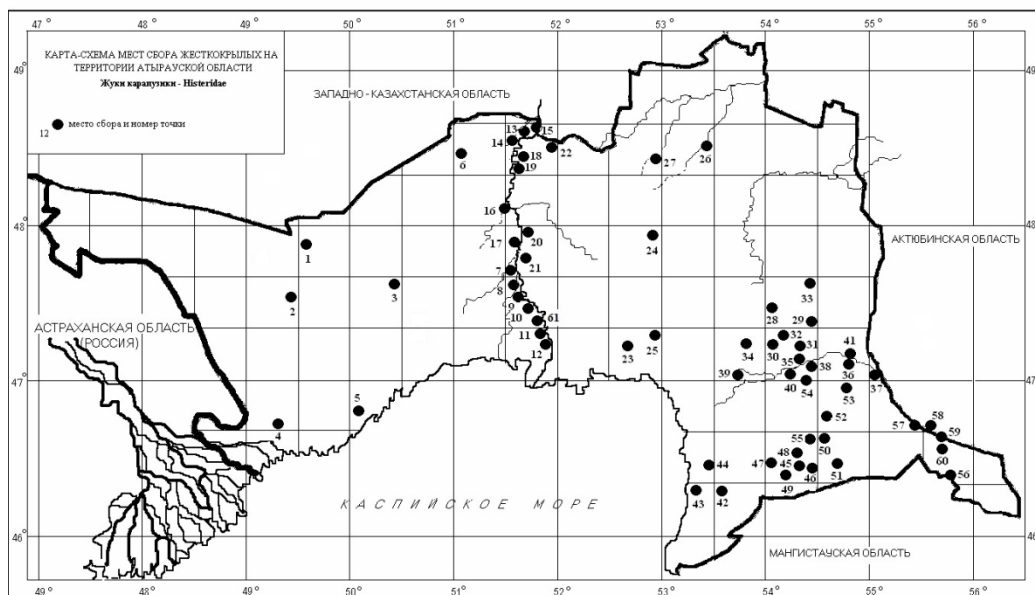

Рисунок 1 - Карта-схема точек сбора фаунистического материала:

Адай, некрополь - 31 (47°14,5'N, 54°20'E); **Айбас**, поселок - 1 (47°50'N, 49°36'E); **Аккызтогай**, поселок - 38 (47°7'N, 54°25'E); **Аксерке**, урочище - 19 (48°20'N, 51°38'E); **Алмалы**, поселок - 11 (47°17'N, 51°54'E); **Аул №9**, - 21 (47°49'N, 51°39'E); **Атанак**, урочище - 42 (46°10'N, 53°34'E); **Байменмола**, некрополь - 33 (47°37'N, 54°27'E); **Байчунас**, поселок - 25 (47°14'N, 52°56'E); **Баклан**, урочище - 9 (47°33'N, 51°39,5'E); **Бахтияртогай**, урочище - 41 (47°10'N, 54°46,5'E); **Брлик**, урочище - 35 (47°5,5'N, 54°17'E); **Бугорки**, дачи - 12 (47°12,5'N, 51°54'E); **Будене**, поселок - 18 (48°23,5'N, 51°38,5'E); **Гребеншиково**, поселок - 14 (48°30'N, 51°36'E); **Горы**, поселок - 15 (48°38'N, 51°46'E); **Дарибай**, некрополь - 45 (46°28'N, 54°20'E); **Даукара**, некрополь - 56 (46°23'N, 55°50,5'E); **Дюсембай**, некрополь - 49 (46°24,5'N, 54°8,5'E); **Ельтай**, поселок - 13 (48°33'N, 51°37'E); **Жаман-Есекжал**, родник - 53 (46°57'N, 54°44,5'E); **Жанасу**, урочище - 59 (46°38,2'N, 55°39,8'E); **Жельтау**, гора - 60 (46°30,5'N, 55°42,5'E); **Жалгансай**, поселок - 8 (47°36'N, 51°37'E); **Жаманкумак**, урочище - 54 (46°56,5'N, 54°17,5'E); **Жузгунтюбе**, урочище - 4 (46°44'N, 49°22'E); **Зеленое**, поселок - 16 (48°9,5'N, 51°34'E); **Индерское озеро** - 22 (48°31,5'N, 51°56'E); **Иманкара**, гора - 29 (47°24'N, 54°28'E); **Исатай**, поселок - 5 (46°48'N, 50°04'E); **Искининский**, поселок - 23 (47°13'N, 52°41'E); **Казбек**, урочище - 37 (47°5,5'N, 54°56,5'E); **Караарна**, нефтепромысел - 43 (46°15'N, 53°20'E); **Карабау**, поселок - 27 (48°27,5'N, 52°56'E); **Каратон**, поселок - 44 (46°25,5'N, 52°59'E); **Карашунгыл**, некрополь - 47 (46°30'N, 54°5'E); **Карманово**, поселок - 17 (47°53'N, 51°37'E); **Койсары**, поселок - 39 (47°0,5'N, 53°41'E); **Кокарна**, урочище - 34 (47°14'N, 53°47'E); **Коньркудук**, зимовка - 46 (46°28,5'N, 54°25'E); **Кумшете**, урочище - 51 (46°27,5'N, 54°42'E); **Кумшиганак**, поселок - 20 (47°59'N, 51°40'E); **Кыргынтюбе**, урочище - 53 (46°59'N, 54°49,5'E); **Мадыяр**, урочище - 30 (47°13'N, 54°6'E); **Махамбет**, село - 7 (47°40'N, 51°35'E); **Молкат**, развалины - 40 (47°2,5'N, 54°16'E); **Молшагыл**, зимовка - 3 (47°36'N, 50°25'E); **Мунайлы**, развалины - 52 (46°46,5'N, 54°33'E); **Сасыктау**, урочище - 2 (47°32'N, 49°25'E); **Сартугай**, поселок - 7 (47°44'N, 51°33,5'E); **Сарайчик**, поселок - 61 (47°30'N, 51°44,5'E); **Сарыкумак**, урочище - 32 (47°29'N, 54°01'E); **Соркулан**, урочище - 28 (47°28'N, 54°1'E); **Сорочинка**, поселок - 10 (47°26'N, 51°51'E); **Сорширпы**, урочище - 57 (46°44,5'N, 55°28'E); **Тайлан**, урочище - 58 (46°40,3'N, 55°34,4'E); **Тайсойган**, поселок - 26 (48°33'N, 53°27'E); **Тас**, развалины - 6 (48°28,5'N, 51°2'E); **Тасшенгельды**, урочище - 48 (46°34'N, 54°20'E); **Толтыртуз**, сор - 55 (46°38'N, 54°24'E); **Торткудук**, зимовка - 24 (47°58,5'N, 52°58'E); **Ушкан**, некрополь - 50 (46°39'N, 54°39'E); **Уялы**, развалины - 36 (47°08'N, 54°51'E).

Большинство определений жуков-карапузиков было в свое время верифицировано в Зоологическом институте (ЗИН) РАН (С.-Петербург) О.Л. Крыжановским. У части материала видовая принадлежность была подтверждена при сравнении с коллекционными экземплярами, хранящимися в ЗИН.

Сбор материала проводился в пределах территории Атырауской области (рис.1) и охватывал следующие ландшафтно-экологические районы: Волго-Уральские пески (пункты сбора материала №№ 1-6), Пойму реки Урал (№№ 7-21, 61), Индерскую возвышенность, озеро (№ 22), район соровых депрессий (№№ 23-25), пески Тайсойган (№№ 26 и 27), Приэмбинскую равнину (№№ 28-34), Долину реки Эмба (№№ 35-41), Приморскую равнину (№№ 42-44), пески Прикаспийские Каракумы (№№ 45-49), Заэмбинскую равнину (№№ 50-55) и Предустюртье (№№ 56-60). Приблизительные географические координаты точек в окрестностях которых собирался материал восстанавливались по картам масштаба 1:100000 (обновленные в 1985-1987 годах).

Результаты исследования

Всего было просмотрено более 1400 экземпляров жуков-карапузиков, относящихся к 19 родам и 50 видам. Еще 5 видов и места их находок приводятся по литературным данным.

Номенклатура таксонов жуков-карапузиков и порядок расположения приведены в соответствии с работой О.Л. Крыжановского и А.Н. Рейхардта [8].

Подсемейство *Abraeinae*

1. *Abraeus (Chetabraeus) globulus (Creutz.)*. Зеленое, 13.06.1990, под коровьим навозом, Сараев; Брлик, 12 и 14.05.1984, в норах большой песчанки, Сараев.

В области встречен единично в пойме Урала и долине Эмбы. Возможны находки этого вида в казахстанской части дельты Волги.

Подсемейство *Saprininae*

2. *Gnathoncus nanus (Scr.)*. Пойма реки Урал: Сорочинка, 23.05.1990, под высохшим трупом овцы, Сараев; Алмалы, 30.05.1990, на падали, Сараев.

3. *G. suturifer Rtt.* Центральная часть Волго-Уральских песков, урочища Сасыктау и Бекетай, в норах полуденной и гребенщиковой песчанок [5]; Айбас [10]; Тума и Сасыктау, в гнезде малого суслика [4]; Байчунас, 2.10.1990, в норе большой песчанки, Сараев; Кокарна, в норе большой песчанки [6]; Аккызтогай, 20.04.1980, в норе большой песчанки, Сараев; Молкат, 23.04.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Уялы, 6-14 и 18.05.1983, с трупов малого суслика и зеленой жабы, Бидашко; Атанак, 16.10.1988, в норе большой песчанки, Сараев; Коньркудук, 20.10.1982, в норе большой песчанки, Сараев; Дарибай, 24.04.1981, в норе большой песчанки, Бидашко; Толтыртуз, 5.05.1980, литоральная часть протоки, Бидашко; Кумшете, 14.04.1982, в норе большой песчанки, Сараев; Ушкан, 6.05.1987, в шерсти большой песчанки, Сараев; Кыргызтюбе, 5.05.1980, там же 6.05.1981, в норах большой песчанки, Бидашко; Соршырпы, 12.09.1980, 26.05.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Тайлан, 20.05.1987, у корней ревеня татарского, Сараев.

Распространен по всей территории области, один из массовых нидикольных видов.

4. *G. pygmaeus Kryzh.* Байчунас, 2.10.1990, в норе большой песчанки, Сараев; Торткудук, 26.05.1987, в норе большой песчанки, Сараев; Казбек, 13.05.1980, 21.05.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Молкат, 23.04.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Аккызтогай, 7.05.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Брлик, 14.05.1984, 18.05.1985, в норе большой песчанки, Сараев; Уялы, 6-14.05.1983, Бидашко; Коньркудук, 19.06.1988, в норе большой песчанки, Сараев; Мунайлы, 10 и 21.06.1980, в норе большой песчанки, Сараев; Жаман-Есекжал, 6-7.05.1981, в норе большой песчанки, Бидашко; там же 5.05.1987, в норе большой песчанки, Сараев; Соршырпы, 29.05.1980, в норе большой песчанки, Сараев; Даукара, 23.05.1981, в норе большой песчанки, Бидашко.

Встречался в норах большой песчанки к востоку от реки Урал. Один из массовых нидикольных видов.

5. *G. kiritshenkoi Rchdt.* Аккызтогай, 12.04.1980, в норе большой песчанки, Сараев; Бахтияртогай, 14.06.1984, Сараев; Соршырпы, 29.05 и 3.06.1980, в норе большой песчанки, Сараев.

Нидикол. Встречался в норах большой песчанки.

6. *Eremosaprinus vlasovi (Rchdt.)*. Казбек, 13.05.1980, в норе большой песчанки, Сараев; Молкат, 22.04.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Коньркудук, 24.04.1981, 20.10.82, в норе большой песчанки, Бидашко; Атанак, 16.10.1988, в норе большой песчанки, Сараев.

Нидикол. Встречался в норах большой песчанки.

7. *Saprinus (s. str.) maculatus (Rossi)*. Сорочинка, 23.05.1990, под высохшим трупом овцы, Сараев; Алмалы, 30.05.1990, на падали, Сараев; Иманкара, 22.05.1984, под трупом зайца-русака, Сараев; Молкат, 19.07.1980, в норе большой песчанки, Сараев; Брлик, 12.05 и 25.06.1984, на падали, Сараев; Уялы, 19.05.1983, с трупов малого суслика и зеленой жабы, Бидашко; Кыргызтубе, 7.06.1981, на падали, Сараев; Коньркудук, 6.06.1983, на падали, Сараев; Соршырпы, 28.05.1981, на падали, Сараев; Даукара, 2.06.1981, из нор большой песчанки, там же 25.05.1982, на падали, Бидашко.

Широко распространенный в области вид. Встречался преимущественно на падали.

8. *S. (s. str.) ornatus Er.* Тас, 27.04.1988, Сараев; Аксерке, 11.05.1986, Сараев; Махамбет, 15.05.1990, на гнилой рыбе у норы лисы, Сараев; Сорочинка, 23.05.1990, под высохшим трупом овцы, Сараев; Искининский, 12.06.1978, на падали, Сараев; Уялы, 18.05.1983, с трупов малого суслика и зеленой жабы, 5.05.1983, с трупа обыкновенной слепушонки, Бидашко; Брлик, 12.05.1984, на падали, Сараев; Жаманкумак, 6.06.1980, в коровьем навозе, Сараев; Карашунгыл, 26.04.1980, Бидашко; Ушкан, 20-23.04.1983, Бидашко; Тайлан, 16.05.1980, Бидашко; Соршырпы, 19.05.1983, под высохшими водорослями на берегу артезианского водоема, Бидашко.

Широко распространенный в области вид. Встречался на падали и в коровьем навозе.

9. *S. (s. str.) externus (F.-W.)*. Искининский, 12.06.1978, на падали, Сараев (ЗИН).

10. *S. (s. str.) biguttatus (Stev.)*. Жузгунтубе, 30.06.1977, на падали, Сараев; Молшагыл, 17.04.1988, на падали, Сараев; Жалгансай, 16.05.1990, на высохшем трупе овцы, Сараев; Карабау, 25.07.1987, на падали, Сараев; Казбек, 15.05.1980, Сараев; Аккызтогай, 8.05.1981, Сараев; Брлик, 5.05.1984, Сараев; Караарна, 10.05.1982, на падали, Сараев; Коньркудук, 15.04.1982, на трупе утки, там же 5.06.1983, на трупе коровы, Бидашко; Ушкан, 23.06.1981, Бидашко; Тайлан, 20.04.1978, на трупе лисы, Бидашко.

Широко распространенный в области вид. Встречался преимущественно на падали.

11. *S. (s. str.) semipunctatus (F.)*. Жузгунтубе, 21.07.1977, на падали, Сараев; Сорочинка, 23.05.1990, под высохшим трупом овцы, Сараев; Искининский, 12.06.1978, на падали, Сараев; Карабау, 25.07.1987, на падали, Сараев; Молкат, 19.07.1980, в норе большой песчанки, Сараев; Уялы, 5.05.1983, с трупа обыкновенной слепушонки, 18.05.1983, с трупов малого суслика и зеленой жабы, Бидашко; Брлик, 12.05.1984, на падали, Сараев; Ушкан, 20-23.04.1983, Бидашко; Толтыртуз, 23.06.1981, Бидашко; Кумшете, 9.06.1987, на падали, Сараев; Тайлан, 16.05.1980, на трупе ушастого ежа, Бидашко.

Широко распространенный в области вид. Встречался преимущественно на падали, один экземпляр пойман у входа в нору большой песчанки.

12. *S. (s. str.) niger Motsch.* Аул № 9, 13.04.1986, А. Пономарев; Горы, 26.04.1990, под коровьим навозом, Сараев; Искининский, 12.06.1978, на падали, Сараев; Мадьяр, 7.05.1984, Сараев; Адай, 10.05.1984, Сараев; Иманкара, 22.05.1984, в растительном опаде, Сараев; Сарыкумак, 10.05.1984, Сараев; Байменмола, 23.05.1982, Сараев; Уялы, 13.05.1981, 18.05.1983, с трупов малого суслика и зеленой жабы, Бидашко; Брлик, 5 и 12.05.1984, на падали, Сараев; Караарна, 16.04.1982, в норах большой песчанки, Сараев; Карашунгыл, 27.04.1980, в опаде тамариска, Бидашко; Кыргызтубе, 9.05.1980, Бидашко; Толтыртуз,

23.06.1981, Бидашко; Соршырпы, 19.05.1982, под водорослями на берегу артезианского водоема, там же 3-4.06.1983, Бидашко; Тайлан, 20.04.1978, на трупе лисы, там же 8-19.05.1981, Бидашко; Жельтау, 24.05.1987, у родника, Сараев; Жельтау севернее 20.04.1978, Бидашко.

Широко распространенный в области вид. Встречался на падали, реже под коровьим навозом. Два экземпляра пойманы у входа в нору большой песчанки.

13. *S. (s. str.) suturalis Mars.* Гурьевская обл., 35 км. ВСВ Сагиз, 5.05.1985, Г. Медведев; Река Эмба, 15 км. северо-восточнее Кульсаров, 6.05.1985, Г. Медведев. (ЗИН) [3].

14. *S. (s. str.) turcomanicus Meñ.* Тума и Сасыктау, в гнездах малого суслика [4]; Махамбет, 15.05.1990, в норе лисы, Сараев; Брлик, 12.05 и 25.06.1984, на падали, Сараев; Уялы, 18.05.1983, с трупов малого суслика и зеленой жабы, Бидашко; Ушкан, 20-23.04.1983, Бидашко; Соршырпы, 23.05 и 3.06. 1980, в норе большой песчанки, 19.05.1982, под водорослями на берегу артезианского водоема, Бидашко; Тайлан, 16.05.1980, там же 8-19.05.1981, Бидашко.

15. *S. (s. str.) planiusculus Motsch.* Махамбет, 15.05.1990, на гнилой рыбе у норы лисицы, Сараев.

16. *S. (s. str.) semistriatus (Scr.).* Сорочинка, 23.05.1990, под высохшим трупом овцы, Сараев.

17. *S. (s. str.) jacobsoni Rchdt.* Сорочинка, 23.05.1990, под высохшим трупом овцы, Сараев.

18. *S. (s. str.) intractabilis Rchdt.* Искининский, 12.06.1978, на падали, Сараев; Карабау, 25.07.1987, на падали, Сараев; Иманкара, 22.05.1984, в растительной подстилке, Сараев; Байменмола, 1.06.1984, под высохшей коровьей лепешкой, Сараев; Молкат, 30.07.1980, в норе большой песчанки, Сараев; Казбек, 15.05.1980, Сараев; Уялы, 5.05.1983, с трупа обыкновенной слепушонки, там же 28.05.1983 с трупов малого суслика и зеленой жабы, Бидашко; Коньркудук, 16.04.1982, с трупа утки, Бидашко; Атанак, 7.06.1988, в норе большой песчанки, Сараев; Соршырпы, 27, 28 и 31.05.1981, на падали, Сараев; Тайлан, 16.05.1980, с мертвого ушастого ежа и в норе большой песчанки, Бидашко; Даукара, 2.06.1981, из нор большой песчанки, Бидашко.

Широко распространенный в области вид. Встречался в основном на падали.

19. *S. (s. str.) kazakhstanicus Kozminykh.* Западный Казахстан, Гурьевская обл., окр. пос. Сагиз, 26.05.1998, Малышкина [3].

20. *S. (s. str.) georgicus Mars.* Жузгунтюбе, 21.07.1977, на падали, Сараев; Кумшиганак, 26.05.1986, надпойменная терраса, А. Пономарев; Сартугай, 17.05.1990, под коровьим навозом, Сараев; Сорочинка, 23.05.1990, под высохшим трупом овцы, там же 24.05.1990, под коровьим навозом, Сараев; Бугорки, 30.05.1990, в почве у разливов реки Урал, Сараев; Зеленое, 13.06.1990, в коровьем навозе, Сараев; Елтай, 11.09.1990, на высохшем трупе коровы, Сараев; Искининский, 12.06.1978, на падали, Сараев; Брлик, 12.05 и 25.06.1984, на падали, Сараев.

Встречался на падали и под коровьим навозом.

21. *S. (s. str.) virescens (Payk.).* Брлик, 5.05.1984, Сараев; Тайлан, 20.04.1978, на трупе лисицы, Бидашко.

22. *S. (s. str.) cribellatus Mars.* Жалгансай, 16.05.1990, на высохшем трупе овцы, Сараев; Махамбет, 3.05.1990, под коровьим навозом, там же 15.05.1990, в норе лисицы, Сараев; Елтай, 23.04.1990, Сараев; Сорочинка, 23.05.1990, под высохшим трупом овцы, Сараев; Искининский, 12.06.1978, на падали, Сараев; Брлик, 12.05.1984, на падали, Сараев; Аккызтогай, 12.04.1978, под высохшей коровьей лепешкой, Бидашко; Уялы, 5.05.1983, с трупа обыкновенной слепушонки, Бидашко; Соршырпы, 19.05.1982, под высохшими водорослями на берегу артезианского водоема, Бидашко; Даукара, 25.05.1982, на падали, Бидашко; Тайлан, 16.05.1980, с трупа ушастого ежа, Бидашко; Жанасу, 12.05.1980, Бидашко.

Встречался на падали, под коровьим навозом.

23. *S. (s. str.) viridicatus Schm.* Искининский, 12.06.1978, на падали, Сараев; Между р. Урал и оз. Индер, 21.05.1982, Мурзин (ЗИН) [10].

24. *S. (Hemisaprinus) subvirescens Mén.* Тас, 26.04.1988, под коровьим навозом, Сараев; Елтай, 11.09.1990, на высохшей падали, Сараев; Окр. Индерского озера, 3-6.06.1907, обильно на трупах мелких животных [2]; Брлик, 12.05.1984, на падали, Сараев; Уялы, 5.05.1983, с трупа обыкновенной слепушонки, там же 18.05.1983, с трупов малого суслика и зеленой жабы, Бидашко; Коныркудук, 18.04.1982, галофитный луг, там же 15-16.04.1982, с трупа утка Бидашко; Ушкан, 20-23.04.1983, Бидашко; Жанасу, 20.04.1978, Бидашко.

Широко распространенный в области вид. Встречался преимущественно на падали.

25. *S. (H.) lutshniki (Rchdt.) Kryzh.* Аккызтогай, 6.04.1983, Сараев.

26. *S. (Microsaprinus) therondianus Dahlgr.* Брлик, 19.05.1985, у входа в нору большой песчанки, Сараев.

27. *Chalcionellus blanchei blanchei (Mars.).* Тас, 27.04.1988, под коровьим навозом, Сараев; Зеленый, 13.06.1990, под коровьим навозом, Сараев; Алмалы, 30.05.1990, под коровьим навозом, Сараев; Искининский, 12.06.1978, на падали, Сараев; Соркулан, 10.05.1984, Сараев; Байменмола, 1.06.1984, под высохшей коровьей лепешкой, Сараев; Брлик, 12.05.1984, на падали, Сараев; Между р. Урал и оз. Индер, 21.05.1982, Мурзин (ЗИН) [10].

Широко распространенный в области вид. Встречался в основном в коровьем навозе, реже на падали.

28. *Ch. tyrius (Mars.).* Сорочинка, 23.05.1990, под коровьим навозом, Сараев.

29. *Ch. turcicus (Mars.).* Сорочинка, 23.05.1990, под высохшим трупом овцы, Сараев; Брлик 12.05.1984, на падали, Сараев.

30. *Ch. amoenus (Er.).* Сорочинка, 23.05.1990 под высохшим трупом овцы, там же 24.05.1990, под коровьим навозом, Сараев; Алмалы, 30.05.1990, под коровьим навозом, Сараев; Зеленый, 13.06.1990, под свежим коровьим навозом, Сараев. Встречался в основном под коровьим навозом, единично на падали.

31. *Ch. decemstriatus (Rossi).* Горы, 26.04.1990, под коровьим навозом, Сараев; Махамбет, 13.05.1990, под коровьим навозом, Сараев; Сорочинка, 24.05.1990, под свежим коровьим навозом, Сараев; Алмалы, 30.05.1990, под свежим коровьим навозом, Сараев.

Встречался под коровьим навозом.

32. *Pholioxenus phoenix (Rchdt.).* Центральная часть Волго-Уральских песков, урочища Сасыктау и Бекетай, в норе полуденной песчанки [5]; Айбас, норы полуденной и гребенщиковой песчанок, многочислен [11]; Искининский, 12, 14, 21, 26 и 28.06.1978, в норе большой песчанки, Сараев; Тайсойган, 24.07.1987, из нор гребенщиковой песчанки, Сараев; Кокарна, в норах большой песчанки [6]; Аккызтогай, 13.04.1980 и 7.05.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Молкат, 22.06.1980, в норе большой песчанки, Сараев; Уялы, 6-14. и 18.05.1983, с трупов малого суслика и зеленой жабы и в прибрежном бархане под кустом тамариска, Бидашко; Кыргынтюбе, 9.05.1980 и 6-7.05.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Даукара, 23.05. и 2.06.1981, в норах большой песчанки, Бидашко.

Распространен по всей территории области, самый массовый нидикольный вид.

33. *Hypocacculus (s. str.) spretulus (Er.).* Горы, 26.04.1990 у входа в нору желтого суслика, Сараев.

34. *H. (Nessus) rufipes (Payk.).* Аккызтогай, 12-21.04.1980, в норе большой песчанки, Сараев; Казбек, 21.05.1981, в норе большой песчанки, Сараев.

35. *H. (N.) tigris (Mars.).* Аккызтогай, 7.05.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Брлик, 12-16.05.1984, в норе большой песчанки, там же 5.05.1985, на песчаном берегу реки Эмба, Сараев.

36. *H. (N.) rubripes (Er.).* Бакланий, 7.07.1978, пойма реки Урал, Сараев.

37. *Saprinillus paromaloides Kryzh.* Аккызтогай, 7.05.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Брлик, 12, 13 и 16.05.1984, в норе большой песчанки, Сараев; Караарна, 12.05.1982, в норе большой песчанки, Сараев.

38. *Hypocaccus (s. str.) speculum (Schm.).* Окрестности Индерских гор [12].

39. *Hypocaccus (s. str.) formosus Rchdt.* Уялы, 18.05.1983, в песке на бархане под кустом тамариска, Бидашко; окр. пос. Сарайчик на реке Урал [8].

40. *Exaesiopus torvus Rchdt.* Уялы, 6-14.05.1983, с *Salix*, Бидашко; окр. пос. Сарайчик на реке Урал [8].

41. *Reichardtius duriculus (Rtt.).* Искининский, 13.06.1978, на свет, Сараев; Уялы, 18.05.1983, в песке на берегу Эмбы под кустом тамариска, Бидашко; Казбек, 21.05.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Караарна, 11.05.1982, у входа в норы большой песчанки, Сараев.

42. *Philothis (s. str.) generator Rchdt.* Западнее Новобогатинского 40 км. [8].

43. *Ph. (s. str.) asper Kryzh.* Каратон, 25.04.1982, на песке, Сараев. Описан из окрестностей г. Шевченко (ныне Актау) [13].

Подсемейство *Dendrophilinae*

44. *Dendrophilus (Dendrophilopsis) sulcatus Motsch.* Кокарна, в норе большой песчанки [6]; Искининский, 6 и 14.06.1978. в норе большой песчанки, Сараев; Байчунас, 2.10.1990. в норе большой песчанки, Сараев; Аккызтогай, 12.04.1980. в норе большой песчанки, Сараев; Брлик, 14.05.1984, в норе большой песчанки, Сараев; Атанак, 16.10.1988. в норе большой песчанки, Сараев; Ташенгельды, 17.04.1980. в норе большой песчанки, Бидашко; Коныркудук, 15.05.1980, Бидашко; Дарибай, 18-19.06.1987, в норе большой песчанки, Сараев; Дюсембай, 27.04.1987, лёт вечером, Сараев; Кыргызтюбе, 5 и 9.05.1980, в норе большой песчанки, там же 6-7.05.1981, в норе большой песчанки, Бидашко; Тайлан, 11.05.1980, у входа в нору корсака, Бидашко; Даукара, 23.05.1981, в норе большой песчанки, Бидашко.

Распространен по всей территории области, массовый нидикольный вид.

45. *Carcinops pumilio (Er.).* Сорочинка, 23.05.90, под высохшим трупом овцы, Сараев; Елтай, 11.09.90, на высохшем трупе коровы, Сараев; Зеленый, 7.09.90, Сараев.

Подсемейство *Histerinae*

46. *Pachylister inaequalis (Ol.).* Исатай, 14.05.2003, Сараев; Иманкара, 22.05.1984, под трупом зайца-русака, Сараев; Койсары, 14.06.1982, в коровьем навозе, Сараев; Брлик, 12.05.1984, на падали, Сараев.

47. *H. quadrimaculatus L.* Жаман-Есекжал, 15.06.1984, родниковое болото с лугово-солянковой растительностью, Бидашко; Жельтау, 17.05.1986 и 25.05.1987, у родника, Сараев.

Редок. Встречался только в увлажненных местообитаниях.

48. *H. quadrinotatus (Scr.).* Соршырпы, 23 и 30.05.1980, в норе большой песчанки, Сараев; Аккызтогай, 16 и 22.04.1980, в норе большой песчанки, Сараев; Брлик, 13.05.1984, под высохшим трупом большой песчанки, Сараев; Тайлан, 8-19.05.1981, Бидашко, там же 19.05.1987, в норе большой песчанки, Сараев.

Встречался преимущественно у входа в норы большой песчанки.

49. *H. megalonyx Rchdt.* Гурьевская обл., Прикаспийские Каракумы, Коркудук (возможно Коныркудук), 18.04.1981, Ф. Бидашко. (ЗИН, БУ) [14].

50. *H. funestus Er.* Мадьяр, 7.05.1984, Сараев; Аккызтогай 12.04.1980 и 7.05.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Молкат, 23.04.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Дарибай, 19.04.1980, под сухим навозом, Бидашко; Ташенгельды, 15.04.1980, Бидашко; Коныркудук, 24.04.1981, в норе большой песчанки, там же 16.04.1982, с трупа утки, Бидашко, там же 18-19.06.1987, в норе большой песчанки, Сараев; Кыргызтюбе, 5 и 9.05.1980, там же 6-7.05.1981, в норе большой песчанки, Бидашко; Кумшете, 14.04.1982, в

норе большой песчанки, Бидашко; Соршырпы, 26.05.1981, Сараев; Тайлан, 12.05.1982, в норе большой песчанки, Бидашко.

Встречался преимущественно у входов в норы большой песчанки.

51. *Margarinotus (Eucalohister) bipustulatus (Schrank.)*. Карабау, 16.09.1989, Сараев; Аккызтогай 15.04.1983, у входа в нору большой песчанки, Сараев; Караарна, 12 и 16.05.1982, Сараев; Тайлан, 12.05.1982, Бидашко.

52. *Eudiplister peyroni (Mars.)*. Махамбет, 5 и 24.07.1978, Сараев; Карманово, 28.04.1990, лёт вечером, Сараев; Тайлан, 11.05.1980, у входа в нору корсака, Бидашко; Аккызтогай, 20.04.1980, 7.05.1981, 19.04.1983 в норе большой песчанки, Сараев; Уялы, 18.05.1981, в норе большой песчанки, Сараев; Брлик, 14-16.05.1984, в норе большой песчанки, Сараев; Каратон, 18.04.1982, в норе большой песчанки, Сараев; Караарна, 12-17.05.1982, в норе большой песчанки, Сараев; Кумшете, 15-20.05.1986, в норе большой песчанки, Сараев; Кыргызтубе, 6-7.05.1981, Сараев; Соршырпы, 31.05.1980, 26-27.05.1981, 1-2.06.1981 – у входа в норы большой песчанки, Сараев.

Отлавливался в основном, в банки ловушки у входа в норы большой песчанки.

53. *E. planulus (Mén.)*. Гребенщико, 17.04.1990, под коровьим навозом, Сараев.

54. *Atholus (s. str.) bimaculatus (L.)*. Будене, 14.05.1986, берег лощины залитой водой, А. Пономарев; Кумшиганак, 26.05.1986, надпойменная терраса, А. Пономарев; Махамбет, 13.05.1990, под коровьим навозом, Сараев; Сартугай 17.05.1990, под коровьим навозом, Сараев; Сорочинка, 23.05.1990, под коровьим навозом, Сараев; Алмалы, 30.05.1990, под коровьим навозом, Сараев.

Встречался преимущественно под коровьим навозом.

55. *A. (Euatholus) duodecimstriatus quatuordecimstriatus (Gyll.)*. Аксерке, 11.05.1986, А. Пономарев; Гребенщико, 17.04.1990, под коровьим навозом, Сараев.

Заключение

В заключении следует отметить, что приведенный выше список видов жуков-карапузиков конечно не полный. Как уже упоминалось выше, в своей работе В.О. Козьминых [3] для Гурьевской (ныне Атырауской) области в табличном виде указывает нахождение 27 видов гистерид. Десять видов из этого списка: *Acritus nigricornis Hoffm.*, *Saprinus chalcites Ill.*, *Styphrus corpulentus Motsch.*, *Pholioxenus kamenskii Kryzh.*, *Hypocacculus metallescens Er*, *Hypocaccus metallicus (Hbst.)*, *H. rugifrons (Payk.)*, *Philotis arnoldii Kryzh.*, *Ph. (Farabius) hexeris Rchdt.*, *Hister turanus Sols.*, в связи с отсутствием конкретных данных по местам находок этих видов в Атырауской области нами в общий список не были включены.

После детального обследования Волго-Уральских песков и поймы Урала, особенно северной ее части, можно ожидать находки некоторых из этих видов или новых для области жуков-карапузиков. В пойме Урала возможна находка *Exaesiopus atrovirens Rchdt.*, известного по находкам в окрестностях поселков Калмыково и Харькин [8] и дендрофильных гистерид *Hololepta plana (Sulz.)* и возможно *Platysoma compressum (Hbst.)*, обитающих в соседней Западно - Казахстанской области. На северо-востоке области возможны находки *Paravolvulus refektor (Rtt)*, обнаруженного на гряде Актолагай в соседней Актюбинской области [15].

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ишков Е.В., Ишков Л.Е. К фауне жуков-карапузиков (Coleoptera, Histeridae) Казахстана // *Tethys. Entomological Research XV, September 18*. С. 55-72.
- [2] Журавлев С.М. Материалы по фауне жуков Уральской области // *Труды Русского Энтомологического Общества, 1914, том XLI, №3, с 1-61*.
- [3] Козьминых В.О. Фауна жесткокрылых семейства Histeridae (Insecta: Coleoptera) Западного Казахстана // *Животный мир Южного Урала и Северного Прикаспия. Тез. докл. и материалы V региональной конференции. - Оренбург, 2005. – С. 96-101*.

- [4] Шевченко В.Л., Лисицын А.А., Медведев С.И., Морозова И.В. Биоценозы нор малого суслика в Волго-Уральских песках // Матер. юбил. конф. Уральск. противочум. станции 1914-1964 годы. - 1964. - С. 206-215.
- [5] Нельзина Е.Н., Боруцкий Е.В., Данилова Г.М., Захваткина-Буланова Е.М., Лисицын А.А., Медведев С.И., Павлов А.Н., Резник П.А., Харитонов Д.Е. Население временных нор как начальная фаза формирования микробиоценозов// Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. Отд. биол. - 1971. - Т.76, вып.4. - С.54-61.
- [6] Протопопян М.Г., Медведев С.И., Медведевских В.И., Берберов Г.А., Реков Ю.И. Материалы к изучению структуры норových микробиоценозов большой песчанки (*Rhombotus oritimus* Licht.) в природном очаге чумы Урало-Эмбинского междуречья// Паразитология, 1975, т. 9, вып. 2. С.165-174.
- [7] Сараев Ф.А. Жуки – карапузики из нор большой песчанки // Пробл. почв. зоол. Матер. докл. 9 Всес. совещ. Тбилиси, 1987. С.254.
- [8] Крыжановский О.Л., Рейхардт А.Н. Жуки надсемейства *Histeroidea*. Фауна СССР. Жесткокрылые, 5, 4. – Л.: Наука 1976 с.434.
- [9] Сараев Ф.А., Бидайко Ф.Г. Краткий обзор фауны жуков-карапузииков (*Coleoptera*, *Histeridae*) Северо-восточного Прикаспия // Вестник ЗКГУ, 2018, № 4 (72). С. 404-407.
- [10] Козьминых В.О. Новые находки жесткокрылых семейства *Histeridae* (*Insecta: Coleoptera*) в Оренбургской области и Западном Казахстане // Вестник ОГУ №9 (103)/ сентябрь 2009 С. 83-100.
- [11] Самуров М.А. Биологические особенности и прогноз численности блох песчанок *Meriones* в связи с эпизоотологией чумы в Волго-Уральских песках (отчет) Уральск 1984 с.140 (неопубликовано).
- [12] Рейхардт А.Н. Фауна СССР. Насекомые жесткокрылые. Том 5. Вып. 3. Сем. *Sphaeritidae* и *Histeridae* (часть 1-я). – М.-Л.: изд-во АН СССР, 1941. – 419 с.
- [13] Крыжановский О.Л. Новые и малоизвестные виды сем. *Histeridae* (*Coleoptera*) из Средней Азии и Казахстана. // Новые виды насекомых Средней Азии. Труды Зоологического института. Л. 1982. Т.110. С. 3-7.
- [14] Kryzhanovskij O.L., Tisheckin A.K. New data on distribution of Palearctic *Histeridae* with description of a new species of *Saprinus* (*Coleoptera*) // *Zoosystematica Rossica*. 1994. Vol. 3. N 1. P. 93-95.
- [15] Иванов А.В. Новые и малоизвестные виды жесткокрылых (*Coleoptera*) семейств *Histeridae*, *Scarabaeidae* в фаунах Предкавказья, Западного и Юго-Восточного Казахстана // Зоологический журнал, 2018, том 97, № 2, с. 146-150.

REFERENCES

- [1] Ishkov E.V., Ishkov L.E. K faune zhukov-karapuzikov (*Coleoptera*, *Histeridae*) Kazakhstana [To the fauna of Hister beetles (*Coleoptera*, *Histeridae*) Kazakhstan] *Tethys. Entomological Research* XV, September 18, 55-72 [in Russian].
- [2] Zhuravlev S.M. (1914) *Materialy po faune zhukov Ural'skoj oblasti* [Materials on the fauna of beetles of the Ural region] *Trudy Russkogo Jentomologicheskogo Obshhestva*, Vol. XLI, 3, 1-61 [in Russian].
- [3] Koz'minyh V.O. (2005) *Fauna zhestkokrylyh semejstva Histeridae (Insecta: Coleoptera) Zapadnogo Kazakhstana* [Coleoptera fauna of the family *Histeridae* (*Insecta: Coleoptera*) of Western Kazakhstan] *Zhivotnyj mir Juzhnogo Urala i Severnogo Prikaspija. Tez. dokl. i materialy V regional'noj konferencii*. - Orenburg, 96-101.
- [4] Shevchenko V.L., Lisicyn A.A., Medvedev S.I. & Morozova I.V. (1964) *Biocenozy nor malogo suslika v Volgo-Ural'skih peskah* [Biocenoses of little ground squirrel in the Volga-Ural sands] *Mater. jubil. konf. Ural'sk. protivochum. stancii 1914-1964 gody*, 206-215 [in Russian].

- [5] Nel'zina E.N., Boruckij E.V., Danilova G.M., Zahvatkina-Bulanova E.M., Lisicyn A.A., Medvedev S.I. et al. (1971). *Naselenie vremennyh nor kak nachal'naja faza formirovaniya mikrobiocenozov [The population of temporary burrows as the initial phase of the formation of microbiocenoses]* Bjul. Mosk. o-va ispytatelej prirody. Otd. biol. Vol.76, 4. 54-61 [in Russian].
- [6] Protopopjan M.G., Medvedev S.I., Medvedevskih V.I., Berberov G.A. & Rekov Ju.I. (1975) *Materialy k izucheniju struktury norovyh mikrobiocenozov bol'shoj peschanki (Rhombomis opimus Licht.) v prirodnom ochage chumy Uralo-Jembinskogo mezhdurech'ja [Materials for the study of the structure of burrow microbiocenoses of the Great gerbil (Rhombomis opimus Licht.) In the natural plague focus of the Ural-Emba interfluve]* Parazitologija, Vol 9, 2, 165-174 [in Russian].
- [7] Saraev F.A. (1987) *Zhuki – karapuziki iz nor bol'shoj peschanki [Hister beetles from the burrows of the Great gerbil]* Probl. pochv. zool. Mater. dokl. 9 Vses. soveshh. Tbilisi [in Russian].
- [8] Kryzhanovskij O.L., Rejhardt A.N. (1976) *Zhuki nadsemejstva Histeroidea [Beetles of the superfamily Histeroidea]* Fauna SSSR. Zhestkokrylye, 5, 4. – L.: Nauka [in Russian].
- [9] Saraev F.A., Bidashko F.G. (2018) *Kratkij obzor fauny zhukov-karapuzikov (Coleoptera, Histeridae) Severo-vostochnogo Prikaspija [A brief overview of the fauna of Hister beetles (Coleoptera, Histeridae) North-Eastern Caspian Region]* Vestnik ZKGU, 4 (72), 404-407 [in Russian].
- [10] Koz'minyh V.O. (2009) *Novye nahodki zhestkokrylyh semejstva Histeridae (Insecta: Coleoptera) v Orenburgskoj oblasti i Zapadnom Kazahstane [New finds of Coleoptera of the family Histeridae (Insecta: Coleoptera) in the Orenburg region and Western Kazakhstan]* Vestnik OGU 9 (103)/ sentjabr', 83-100 [in Russian].
- [11] Samurov M.A. (1984) *Biologicheskie osobennosti i prognoz chislennosti bloh peschanok Meriones v svjazi s jepizootologiej chumy v Volgo-Ural'skih peskah (otchet) [Biological features and forecast of the number of Meriones gerbil fleas in connection with the epizootology of the plague in the Volga-Ural sands (report)]* Ural'sk p.140 (neopublikovano). [in Russian].
- [12] Rejhardt A.N. (1941) *Fauna SSSR. Nasekomye zhestkokrylye [Fauna of the USSR. Coleoptera insects]* Vol. 5, 3. Sem. Sphaeritidae i Histeridae (chast' 1-ja). – M.-L.: izd-vo AN SSSR [in Russian].
- [13] Kryzhanovskij O.L. (1982) *Novye i maloizvestnye vidy sem. Histeridae (Coleoptera) iz Srednej Azii i Kazahstana [New and little-known types of sem. Histeridae (Coleoptera) from Central Asia and Kazakhstan]* Novye vidy nasekomyh Srednej Azii. Trudy Zoologicheskogo instituta. L. Vol.110, pp. 3-7 [in Russian].
- [14] Kryzhanovskij O.L. & Tisheckin A.K. (1994) *New data on distribution of Palearctic Histeridae with description of a new species of Saprinus (Coleoptera) // Zoosystematica Rossica..* Vol. 3. N 1. P. 93-95 [in English].
- [15] Ivanov A.V. (2018) *Novye i maloizvestnye vidy zhestkokrylyh (Coleoptera) semejstv Histeridae, Scarabaeidae v faunah Predkavkaz'ja, Zapadnogo i Jugo-Vostochnogo Kazahstana [New and little-known species of Coleoptera (Coleoptera) of the family Histeridae, Scarabaeidae in the fauna of the Ciscaucasia, Western and South-Eastern Kazakhstan]* Zoologicheskij zhurnal, Vol. 97, 2, pp. 146-150 [in Russian].

Сараев Ф.А., Бидашко Ф.Г.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АТЫРАУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТАЙПИҒАН
ҚОҢЫЗДАРЫНЫҢ (COLEOPTERA, HISTERIDAE) ФАУНАСЫ ЖӨНІНДЕГІ
МАТЕРИАЛДАР**

Аннотация: Атырау облысы бойынша жинақтау материалын және жарияланған әдебиет деректерін өңдеу нәтижесінде тайпиған қоңыздарының немесе гистеридтердің 55 түрі анықталды. Зерттелетін материалдың жалпы көлемі 19 тұқымдас және 50 түрге жататын

бақа қоңыздарының 1400-ден астам үлгісін құрайды. Әдеби деректерге сәйкес тағы 5 түрі және олардың табылған жерлері келтірілген. Фауналар тізімі жасалып, гистеридтердің аймақтық таралуы мен экологиясы туралы мәліметтер келтірілген.

Кілт сөздер: *Histeridae*, *Abraeinae*, *Saprininae*, *Dendrophilinae*, гистеридтер, фауна, Батыс Қазақстан, Атырау облысы.

Saraev Fedor, Bidashko Fedor

**MATERIALS ON THE FAUNA OF HISTER BEETLES (*COLEOPTERA*,
HISTERIDAE) OF THE ATYRAU REGION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Annotation: As a result of processing the collection material and published literature data for the Atyrau region, 55 species of Hister beetles or histerids were noted. The total volume of the investigated material is more than 1400 specimens of Hister beetles belonging to 19 genera and 50 species. 5 more species and places of their findings are given according to literature data. A faunistic list has been compiled and data on the regional distribution and ecology of histerids are given.

Keywords: *Histeridae*, *Abraeinae*, *Saprininae*, *Dendrophilinae*, histerids, fauna, Western Kazakhstan, Atyrau region.

УДК 712.4
МРНТИ 87. 29.35
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).24

¹Мамышева М.В.*, ²Кажымуратова Ж.С.

^{1,2}Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова,
Уральск, Казахстан

*Автор-корреспондент: mamyshevamv@gmail.com

E-mail: mamyshevamv@gmail.com

УЧЕТ И ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ ЗЕЛЕННЫХ НАСАЖДЕНИЙ ЛАНДШАФТНО-АРХИТЕКТУРНОГО ОБЪЕКТА – ГОРОДСКОГО ПАРКА КУЛЬТУРЫ И ОТДЫХА Г. УРАЛЬСКА

***Аннотация.** В данной статье рассматриваются вопросы учета и инвентаризации зеленых насаждений территории городского парка и приводятся результаты их количественной и качественной оценки. Исследования проводились стандартными методами. Основной целью натурного исследования явился анализ структуры существующих насаждений. Структура включает в себя определение видового состава, возрастной структуры, характера и плотности размещения растений. Всего было исследовано пятнадцать участков парковой территории, занятой зелеными насаждениями. В ходе исследования был проведен учет 5496 экземпляров на площади 16,5 га, среди которых 4882 экземпляра - деревья и 614 экземпляров кустарников и выяснено, что деревья занимают 82% от площади насаждений, а кустарники – 18%; самые многочисленны виды: *Acer tataricum*, *Ulmus parvifolia*, *Fraxinus americana*, *Betula pendula*, *Ulmus laevis*, *Populus alba*, *Populus nigra*; средний возраст деревьев 26 лет; средняя высота деревьев 12,4 м.*

***Ключевые слова:** зеленые насаждения; инвентаризация; инвентаризационная ведомость; таксационный диаметр; древесно-кустарниковые насаждения; зеленый массив; парк; жизненная форма; видовой состав; количественный учет и оценка.*

Введение

Расширение города и выход его за пределы исторически сложившихся границ, неконтролируемые вырубки деревьев, ухудшение состояния атмосферы вследствие увеличения выбросов выхлопных газов и отходов производств влияют на экологию и состояние окружающей среды. Растения обогащают воздух кислородом, увлажняют и очищают его, способствуют снижению шума, влияют на микроклимат территории.

Значение зеленых насаждений в городе трудно переоценить. Помимо выполнения рекреационной и декоративно-художественной функций они являются фильтром, который поглощает выхлопные газы автомобилей и вредные выбросы в атмосферу промышленных предприятий. Поэтому важно следить за их состоянием, проводить плановый мониторинг, высаживать новые растения и бережно относиться ко всем имеющимся зеленым насаждениям.

В Послании народу Казахстана от 1 сентября 2020 г. Главой государства Касым-Жомартом Токаевым было сказано следующее: «Охрана окружающей среды и экологическое развитие выходят на первый план казахстанской повестки дня. Этим вопросом занимается весь цивилизованный мир, и нам негоже оставаться в стороне от магистральной тенденции.

Законодательно и нормативно нужно защитить национальные парки и другие природные богатства Казахстана, ужесточить уголовное и административное преследование граждан, совершающих правонарушения в этой сфере.

Необходимо уделить должное внимание экологическому воспитанию подрастающего поколения в школах и вузах» [1].

Поэтому сохранение зеленых насаждений, улучшение их состояния, наращивание зеленого пояса города является в настоящее время приоритетным.

Целью данной работы являлся учет зеленых насаждений посредством их инвентаризации.

В работе впервые представлены полные данные инвентаризации зеленых насаждений парка за последние тридцать лет. Актуальность работы определялась изменением экологической обстановки города и историко-краеведческой значимостью городского парка. На момент начала исследований оказалось, что на объекте за последние тридцать лет не проводилась полная инвентаризация зеленых насаждений парка, не представлено официальных документов или сведений о проведении развернутого учета зеленых насаждений и оценки их состояния. Полученные результаты в дальнейшем были включены в официальные документы парка.

Материалы и методы исследования

Территория городского парка культуры и отдыха занимает 24 га, из них 16,5 га заняты зелеными насаждениями (рис. 1).

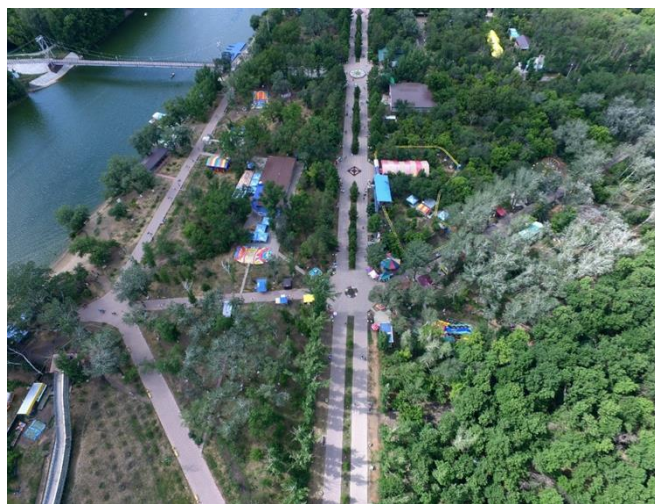

Рисунок 1 - Городской парк культуры и отдыха (вид сверху)

В ходе исследования использовалась методика проведения инвентаризации зеленых насаждений городов и населенных мест Республики Казахстан [2]. При этом нами определялись следующие показатели: количество деревьев и кустарников с определением формы насаждения, вид растения, таксационный диаметр каждого экземпляра, возраст и высота.

Для количественной оценки зеленых насаждений городского парка были привлечены в качестве помощников студенты естественно-географического факультета, специальности «Биология» Западно-Казахстанского университета им. М. Утемисова, а также волонтеры. Работа проводилась при поддержке общественной комиссии при акимате города и Западно-Казахстанского эколого-географического общества.

В целях удобства проведения учета территория была разделена на условные учетные участки, ограниченные дорожками или другими постоянными контурами внутренней ситуации (рис. 2).

Рисунок 2 - Карта парка с учетными участками

Учетным участкам присваивались порядковые номера. Всего было выделено 15 участков. Два участка под номером 14 и 15 были отнесены к категории зеленого массива. В них описание проводилось с использованием методики геоботанического описания леса по Б. М. Каплану [3]. На каждом участке каждый растительный объект фиксировался и описывался по отдельности, каждому экземпляру присваивался порядковый номер. Инвентаризация проводилась в два этапа. На первом этапе осуществлялся сбор данных о зеленых насаждениях, оценивались их характеристики и состояние [4]. Эти данные заносились в дневник. На втором этапе (камеральном) данные из дневника интегрировались в базу данных в форме таблицы.

При измерении высоты насаждений нами использовалась рулетка (измерение невысоких экземпляров, подроста) и глазомерный метод.

Возраст деревьев рассчитывался:

1. по формуле: $M=R \times p$, где

M-возраст,

R-радиус (D/2),

p-годовой прирост дерева (табличное значение), (таб. 1,2) [5].

Таблица 1 - Быстрорастущие и умереннорастущие деревья

Весьма быстрорастущие	Быстрорастущие		Умереннорастущие	
	прирост ≤ 1 см		прирост 0,5-0,6 см	
—	Лиственные	Хвойные	Лиственные	Хвойные
Робиния	Вяз	Ель обыкновенная	Дуб черешчатый	Ель колючая
ложноакациевая	Катальпа	Лиственница	Клен остролистный	Ель Энгельмана
Береза	Ясень	европейская	Липа сердцевидная	Можжевельник
бородавчатая	обыкновенный	Лиственница		виргинский
Ива белая		сибирская		Туя западная
Павлония		Сосна		
Тополь черный		обыкновенная		

Таблица 2 - Медленнорастущие деревья

Медленнорастущие прирост 0,2-0,25 см		Очень медленнорастущие прирост 0,15 см		
Лиственные		Хвойные		
Груша	лесная	Сосна	кедровая	Карликовые формы лиственных
Яблоня	лесная	сибирская		Карликовые формы хвойных
		Туя восточная		Тис ягодный

Составлен авторами

2. по формуле: $V=1,6 \times D + 44$, где

V – возраст дерева, лет;

D – таксационный диаметр в см;

44 - коэффициент.

Этот способ определения – очень приблизительный, ошибка может составить от 5 до 15% в сторону увеличения возраста. При этом для дерева диаметром 20-44 см эта ошибка составляет около 5%, свыше 44 лет – от 6 до 10%: чем старше дерево, тем чаще оно попадает в неблагоприятные условия и тем сильнее будут колебания ширины годичного кольца.

3. по ветвям: у хвойного дерева пересчитывалось количество мутовок (ярусов кольцеобразного расположения веток) на стволе. К количеству мутовок прибавлялось 3 (сосна), 4 (ель), 5 (пихта) или 10 (кедр) лет, т.к. первая мутовка появляется не в первый год, а в разном возрасте в зависимости от породы дерева. Полученная сумма означала возраст дерева. У лиственного дерева возраст определялся также по годичным кольцам – но не ствола, а внешним кольцам ветви. Дело в том, что каждый год рост её начинается с верхушечной почки. В этом месте на ветке остаётся поперечный рубец в виде утолщения-кольца. Первое кольцо образуется в месте отхождения от ствола.

На основании собранных данных были составлены сводные инвентаризационные ведомости. Пример ведомости представлен в таблице 3.

Таблица 3 - Инвентаризационная ведомость

№ участка	№ растения	Форма насаждения	Жизненная форма	Вид растения (Название породы)	Количество	Диаметр ствола, см	Высота, м	Возраст, лет
5	1	Групповая	Древесная	Тополь белый (Populus alba)	1	51	15	23-25
	2			Подрост – Липа сердцевидная (Tilia cordata Mill.)	1		1,45	
	3			Тополь белый (Populus alba)	1	37,4	12	18-19
	4			Липа сердцевидная (Tilia cordata Mill.)	1	24,14	9	34
	5			Липа сердцевидная (Tilia cordata Mill.)	1	23	8	42
	6			Подрост – Липа сердцевидная (Tilia cordata Mill.)	1		1,9	
	7			-	1		3,5	
	8			Подрост – Клен обыкновенный (Acer negundo)	1		1,6	
	9			Подрост – Липа сердцевидная (Tilia cordata Mill.)	1		3,5	
	10			-	1		1,5	
	11			Клен татарский (Acer tataricum)	5	8,12	3,5	14-15
				-		6		11
				-		8,9		16
				-		8,6		15
				-		3,5		6,5
	12			Липа сердцевидная (Tilia cordata Mill.)	4	19	18-20	32
						22		40

Составлен авторами

Результаты

В процессе инвентаризации зеленых насаждений на объекте было выявлено 2996 экземпляров древесно-кустарниковых пород на участках с 1 по 13, из них 2447 деревьев и 549 кустарников, относящихся к 9 порядкам, 15 семействам, 24 родам, 25 видам деревьев и 10 видам кустарников. Были определены как групповые, так и одиночные формы насаждений. Видовой состав древесно-кустарниковых насаждений представлен в таблице 4.

На 14 и 15 участках, относящихся к категории зеленого массива, произрастает около 2500 экземпляров деревьев, относящихся к 7 порядкам, 9 семействам, 8 родам, 8 видам и кустарников, относящихся к 2 порядкам, 3 семействам, 3 родам и 3 видам.

Таблица 4 - Видовой состав древесно-кустарниковых насаждений парка

№	Жизненная форма	Название растения	Семейство	Род	Вид	Кол-во (шт)
1	древесная	Береза бородавчатая	<i>Betulaceae</i>	<i>Betula</i>	<i>Betula pendula</i>	377
2	-	Вяз мелколистный	<i>Ulmaceae</i>	<i>Ulmus</i>	<i>Ulmus parvifolia</i>	458
3	-	Вяз гладкий	<i>Ulmaceae</i>	<i>Ulmus</i>	<i>Ulmus laevis</i>	274
4	-	Тополь белый	<i>Salicaceae</i>	<i>Populus</i>	<i>Populus alba</i>	262
5	-	Тополь черный	<i>Salicaceae</i>	<i>Populus</i>	<i>Populus nigra</i>	209
6	-	Липа сердцевидная	<i>Malvaceae</i>	<i>Tilia</i>	<i>Tilia cordata</i>	112
7	-	Клен платановидный	<i>Sapindaceae</i>	<i>Acer</i>	<i>Acer plantanoides</i>	63
8	-	Клен обыкновенный	<i>Sapindaceae</i>	<i>Acer</i>	<i>Acer negundo</i>	118
9	-	Ясень американский	<i>Oleaceae</i>	<i>Fraxinus</i>	<i>Fraxinus americana</i>	185
10	-	Ива плакучая	<i>Salicaceae</i>	<i>Salix</i>	<i>Salix babylonica</i>	18
11	-	Ива белая	<i>Salicaceae</i>	<i>Salix</i>	<i>Salix alba</i>	1
13	-	Дуб черешчатый	<i>Fagaceae</i>	<i>Quercus</i>	<i>Quercus robur</i>	77
14	-	Ель европейская	<i>Pinaceae</i>	<i>Picea</i>	<i>Picea abies</i>	89
15	-	Лиственница сибирская	<i>Pinaceae</i>	<i>Larix</i>	<i>Larix sibirica</i>	52
16	-	Сосна обыкновенная	<i>Pinaceae</i>	<i>Pinus</i>	<i>Pinus silvestris</i>	104
17	-	Робиния ложноакациевая	<i>Fabaceae</i>	<i>Robinia</i>	<i>Robinia pseudoacacia</i>	16
18	-	Каштан конский обыкновенный	<i>Sapindaceae</i>	<i>Aesculus</i>	<i>Aesculushippocastanum</i>	3
19	-	Рябина обыкновенная	<i>Rosaceae</i>	<i>Sorbus</i>	<i>Sorbus aucuparia</i>	4
20	-	Вишня обыкновенная	<i>Rosaceae</i>	<i>Prunus</i>	<i>Prunus cerasus</i>	1
21	-	Яблоня домашняя	<i>Rosaceae</i>	<i>Malus</i>	<i>Malus domestica</i>	1
22	-	Яблоня дикая	<i>Rosaceae</i>	<i>Malus</i>	<i>Malus sylvestris</i>	12
23	-	Груша дикая	<i>Rosaceae</i>	<i>Pyrus</i>	<i>Pyrus communis</i>	8
24	кустарниковая	Калина красная	<i>Adoxaceae</i>	<i>Viburnum</i>	<i>Viburnum opulus</i>	1
25	древесная	Слива домашняя	<i>Rosaceae</i>	<i>Prunus</i>	<i>Prunus domestica</i>	1
26	кустарниковая	Клен татарский	<i>Sapindaceae</i>	<i>Acer</i>	<i>Acer tataricum</i>	446

27	-	Крушина слабительная	<i>Rhamnaceae</i>	<i>Rhamnus</i>	<i>Rhamnus cathartica</i>	16
28	-	Сирень обыкновенная	<i>Oleaceae</i>	<i>Syringa</i>	<i>Syringa vulgaris</i>	35
29	-	Слива колючая	<i>Rosaceae</i>	<i>Prunus</i>	<i>Prunus spinosa</i>	4
30	-	Акация жёлтая	<i>Fabaceae</i>	<i>Caragana</i>	<i>Caragana arborescens</i>	21
31	-	Лещина обыкновенная	<i>Betulaceae</i>	<i>Corylus</i>	<i>Corylus avellana</i>	18
32	-	Ирга обыкновенная	<i>Rosaceae</i>	<i>Amelanchier</i>	<i>Amelanchier ovalis</i>	1
33	-	Черёмуха обыкновенная	<i>Rosaceae</i>	<i>Prunus</i>	<i>Prunus padus</i>	2
34	-	Шиповник собачий	<i>Rosaceae</i>	<i>Rosa</i>	<i>Rosa canina</i>	1
35	-	Жимолость татарская	<i>Caprifoliaceae</i>	<i>Lonicera</i>	<i>Lonicera tatarica</i>	5

По количеству экземпляров наиболее многочисленны представители семейств: *Betulaceae*, *Ulmaceae*, *Salicaceae*, *Oleaceae*, *Sapindales*. Самые многочисленные виды: Клен татарский (*Acer tataricum*) – 446 шт., Вяз мелколистный (*Ulmus parvifolia*) – 458 шт., Ясень американский (*Fraxinus americana*) – 185 шт., Береза бородавчатая (*Betula pendula*) – 377 шт., Вяз гладкий (*Ulmus laevis*) – 274 шт., Тополь белый (*Populus alba*) – 262 шт., Тополь черный (*Populus nigra*) – 209 шт. Видовой состав хвойных деревьев представлен: Елью европейской (*Picea abies*) – 89 шт., Лиственницей сибирской (*Larix sibirica*) – 52 шт., Сосной обыкновенной (*Pinus silvestris*) – 104 шт.

Самым богатым по видовому разнообразию является 10 участок, где произрастает 30 видов древесно-кустарниковых насаждений; самым бедным – 9 участок, представлен одним видом Елью обыкновенной (*Picea abies*). Средняя высота древесно-кустарниковых насаждений на инвентаризуемых участках с 1 по 13 составила 12,4 м. Старовозрастные деревья Дуб черешчатый (*Quercus robur*) – 186 лет и Сосна обыкновенная (*Pinus silvestris*) – 190 лет. Средний возраст древесно-кустарниковых насаждений на тринадцати инвентаризуемых участках – 26 лет, среди них возраст 11 экземпляров достигает более 100 лет.

Заключение

Таким образом, в ходе исследования был проведен учет 5496 экземпляров на площади 16,5 га, среди которых 4882 экземпляра – деревья и 614 экземпляров кустарников и выяснено, что деревья занимают 82% от площади насаждений, а кустарники – 18%; самые многочисленные виды: *Acer tataricum*, *Ulmus parvifolia*, *Fraxinus Americana*, *Betula pendula*, *Ulmus laevis*, *Populus alba*, *Populus nigra*; средний возраст деревьев 26 лет; средняя высота деревьев 12,4 м.

На основании собранных данных была создана инвентаризационная ведомость зеленых насаждений парка по участкам. Согласно типовым правилам содержания и защиты зеленых насаждений, указанных в приказе Министра национальной экономики Республики Казахстан от 20 марта 2015 года № 235, данные инвентаризации учетного объекта должны заноситься в реестр зеленых насаждений.

Проведенное исследование необходимо для улучшения состояния зеленых насаждений в ближайшем будущем, применения результатов исследования в научных и иных целях, т. к. городской парк культуры и отдыха представляет историческую и научно – практическую ценность.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Послание Главы государства Касым - Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020 г.
- [2] Есполов Т.И., Байзаков С.Б. Методика проведения инвентаризации зеленых насаждений городов и населенных мест Республики Казахстан. – Алматы, 2006 – С.23-27.
- [3] Каплан Б. М. Изучение лесной растительности. — Москва, 2009 г. — С 63 – 75
- [4] Конашова, С. И. Состояние насаждений в городских парках / С. И. Конашова, Т. Х. Абдулов // Вестник БГАУ. – 2012. – № 2. – С. 62–65.
- [5] Скорость роста деревьев. Таблица роста и последние исследования [Электронный ресурс] - Режим доступа: <https://nature-time.ru/2014/01/skorost-rosta-derevev/>.

REFERENCES

- [1] *Poslanie Glavy gosudarstva Kasym – Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana. 1 sentyabrya 2020 g.* [Address of the Head of State Kassym-JomartTokayev to the people of Kazakhstan. September 1, 2020] [in Russian].
- [2] *Espolov T.Y. & Baizakov S.B. (2006). Metodika provedeniya inventarizacii zelenykh nasazhdenij gorodov i naselenykh mest Respubliki Kazakhstan* [Methodology of carrying out inventory of green spaces of cities and settlements of the Republic of Kazakhstan] Almaty, 23-27 [in Russian].
- [3] *Kaplan B. M. (2009) Izuchenie lesnoj rastitelnosti* [Study of forest vegetation] — Moskva, 63 – 75 [in Russian].
- [4] *Konashova S. I. & T. H. Abdulov (2012) Sostoyanie nasazhdenij v gorodskikh parkakh* [The state of plantings in urban parks] - Vestnik BGAU, 2, 62–65 [in Russian].
- [5] *Scorost' rosta derev'ev. Tablica rosta i poslednie issledovaniya* [The speed of tree growth. Growth chart and recent research] Retrieved from: <https://nature-time.ru/2014/01/skorost-rosta-derevev/> [in Russian].

Мамышева М.В., Қажымуратова Ж.С.

ЛАНДШАФТТЫҚ - АРХИТЕКТУРАЛЫҚ ОБЪЕКТ РЕТІНДЕ ОРАЛ ҚАЛАЛЫҚ МӘДЕНИ ЖӘНЕ ДЕМАЛЫС САЯБАҒЫНДАҒЫ ЖАСЫЛ ЖЕЛЕКТЕРДІ ЕСЕПКЕ АЛУ ЖӘНЕ ТҮГЕНДЕУ

Аннотация. Мақалада қалалық мәдени және демалыс саябағындағы жасыл желектерді түгендеп және есепке ала отырып, олардың сандық және сапалық бағалау нәтижесі берілген. Шартты түрде бөлінген 15 сектордағы сүректі өсімдіктеодің түрлік құрамы, жасы, жағдайы және орналасу жиілігі зерттелген. Зерттеу нәтижесінде, 16,5 га .орналасқан 5496 өсімдіктің саны тіркелсе, оның 4882-сі ағаштар, 614-ін бұталар құраса, ағаштардың жалпы аумағы- 82%, бұталар-18% аумақты алып жатырғандығы анықталды. Зерттеу жұмыстары баршаға ортақ әдістермен жүргізілген, негізгі мақсаты жасыл желектерді құрылымдық талдау болып табылады. Көп кездесетіндері: *Acer tataricum*, *Ulmus parvifolia*, *Fraxinus Americana*, *Betula pendula*, *Ulmus laevis*, *Populus alba*, *Populus nigra*, ағаштардың орташа жасы 26 жаста болса, орташа биіктігі 12,4 метр.

Түйінді сөздер: жасыл желектер, түгендеу, түгендеу кестесі, жасыл аймақ, саябақ, тіршілік формасы, түрлік құрамы, сандық есеп, бағалау.

Mamysheva Marina, Kazhymuratova Zhannat
ACCOUNTING AND INVENTORY OF GREEN SPACES OF THE LANDSCAPE
AND ARCHITECTURAL OBJECT-THE CITY PARK OF CULTURE AND RECREATION
OF URALSK

Annotation. This article discusses the issues of accounting and inventory of green spaces in the territory of the city park and provides the results of their quantitative and qualitative assessment. The studies were conducted using standard methods. The main purpose of the field study was to analyze the structure of existing plantings. The structure includes the determination of the species composition, age structure, nature and density of plant placement. In total, fifteen sections of the park territory occupied by green spaces were examined. In the course of the study, 5,496 specimens were recorded on an area of 16.5 hectares, among which 4,882 specimens were trees and 614 shrubs, and it was found that trees occupy 82% of the area of plantings, and shrubs – 18%; the most numerous species: *Acer tataricum*, *Ulmus parvifolia*, *Fraxinus Americana*, *Betula pendula*, *Ulmus laevis*, *Populus alba*, *Populus nigra*; average tree age 26 years; average tree height 12.4 m.

Keywords: green spaces; inventory; inventory list; taxation diameter; tree and shrub plantings; green area; park; life form; species composition; quantitative accounting and evaluation.

ӨОЖ 595.7
ГТАХР 34.33.9
DOI 10.37238/1680-0761.2021.83(3).25

¹Бисенгазиева А.С.*, ²Бохорова С.Н.

^{1,2}М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
*Корреспондент авторы: bisengazievaa@mail.ru

E-mail: bisengazievaa@mail.ru, b_sveta_n@mail.ru

БУНАҚДЕНЕЛІЛЕРГЕ ҚОРЕКТІҢ ФАКТОР РЕТІНДЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Мақалада бунақденелілерге қоректің фактор ретінде тура және жанама әсері туралы және оны зерттеп бақылаған ғалымдар туралы ақпараттар берілді. Қоректі фактор ретінде қарастырып, оған бунақденелілердің жауап реакциясына мысалдар ғалымдар зерттеулері бойынша келтірілді. Бунақденелілердің қоректену сипатына және типтеріне байланысты жіктелуі көрсетілді. Бунақденелілердің өсіп, дамуына қорек түрі мен құрамы, оның жеткілікті мөлшері өте маңызды болып табылады. Әрбір түр үшін бір немесе бірнеше қорек көзі тән. Қорек құрамындағы органикалық заттар, минералдар мен дәрумендер бунақденелінің өсу қарқындылығына және түр санына әсер етеді. Оның жетіспеушілігі түрдің өсу мен көбею жиілігіне кері әсерін тигізеді, яғни қорек мөлшері түрдің ұрпақ беру қабілеттілігіне тікелей әсер етпей қоймайды. Қоректің фактор ретінде бунақденеліге әсерін сыңарсыз жібек көбелегінің жұлдызқұртына жүргізілген зерттеулер барысында анықталды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері мақалада көрсетілді.

Кілт сөздер: қорек; фактор; бунақденелілер, көбею, диапауза, фитофагтар, зоофагтар, сапрофагтар, некрофагтар.

Кіріспе

Жануарлардың қоршаған ортамен арасындағы трофикалық (қоректік) байланысын маңызды экологиялық фактор ретінде Форбс (1888) қарастырған. Ол: «...қоршаған ортаның барлық қасиеттерінің ішінде ешқайсысы дәл осы қорек факторындай бір уақытта күшті, алуантүрлі және терең әсер ете алмайды. Тіпті климат, маусым, топырақ және органикалық емес орта әдетте жануарларға азық арқылы белгілі бір деңгейде тікелей немесе жанама әсер етеді», - деген [1].

Зерттеу әдістері

Бунақденелілерді зерттеуде далалық маршруттық әдіс олардың түрлік құрамын анықтауға мүмкіндік береді. Әр нысанның маңызы мен зияндылығын бағалау үшін оның таралуын санап, зақымдану баллын қойылып отырады. Зерттеу барысында зиянкес фитофаг бунақденелілердің және пайдалы энтомофагтардың үлгісін таңдалып алынады. Оларды нақтылау және анықтау үшін жиналған үлгілерді бинокулярмен немесе микроскоп көмегімен қарау түрін анықтап, кездесу жиілігін анықтау сынақ орындарында санақ жүргізіледі. Өсімдіктегі бунақденелілерді есепке алу үшін өсімдік данасы (50-100-ден кем болмау керек) таңдалады. Санақ тазалығын сақтау үшін жүйелі түрде 1 рет 5 күн сайын өсімдікті мұқият қарап шығып, кездескен түрлер журналға қатаң тіркеледі. Анықталған түрді этикеткалап, лабораторияда өңдеу жұмыстары жүргізіледі, талдау және қортындылау жұмыстары жүргізіледі. Бунақденелілерді зерттеу төмендегі бөлімдерден тұрады:

- Өсімдіктегі бунақденелілердің данасын есепке алу;
- Екпедегі қақпанда ауланған бунақденелілерді есепке алу;
- Фенологиялық бақылау жүргізу;
- Тәжірибелік жұмыстар: анықтау, өңдеу, талдау, қортындылау [2].

Зерттеу жұмыстары мен нәтижелері

Қорек - бунақденелілер онтогенезінде дене көлемінің өсуі үшін, жыныс өнімдерінің дамуы үшін, тіршілік белсенділігі энергия алмасуы үшін аса қажет.

Қорек құрамы ағза мен қоршаған орта арасындағы тікелей немесе жанама зат алмасуда маңызды рөл атқарады. Қорек көбею қарқындылығына, жылдам дамып-өсуге, дене мөлшеріне, қозғалу мен диапаузаға, түр санына, таралуына әсер етеді. Мысал ретінде карадрин көбелегін (*Laphygma exigua* Нв.) алуымызға болады. Түрдің аналығы көктемгі гүлді өсімдіктерінің шырынымен қоректенгенде 1200-1700 жұмыртқа салады, ал жазғы уақытта гүлдейтін өсімдіктердің шырынымен қоректенгенде 300-600 жұмыртқа салады. Яғни, қорек құрамы түрдің өнімділігіне әсер етеді [3].

Көптеген қансорғыш бунақденелілерде мысалы масалар (*Culicidae*), үнсіз маса (*Phlebotomus* Rd.), сона (*Tabanidae*), шіркей (*Simuliidae*) ерекше құбылыс гонотрофтық цикл анықталған. Бұл аналық дарадағы жұмыртқаның дамуы тікелей қорекпен байланысты деген мағынаны білдіреді. Қоректену кезінде сорылған қанның қорытылуы мен ағзаға сіңуі жатындағы жұмыртқаның дамуымен параллель жүреді, қорек болмаса жұмыртқа дамымайды. Бұндай бунақденелілердің жұмыртқа салуының саны қоректену санымен бірдей болады (Беклемишев, 1944; Олсуфьев, 1940). *Phlebotomus papatasi* Scop. үнсіз масаның жұмыртқа салуы қорексіз жүргенімен, бірақ жұмыртқа саны екі есе азаяды (Долматова, 1946). Қорек мөлшері мен сапасы бунақденелілердің өнімділігіне әсер ететіндігі қазіргі таңда тәжірибие жүзінде дәлелденген.

Түрдің тығыздығына тек имагоның қорекпен қамтылуы ғана емес, дернәсілдердің де қоректенуі маңызды болып табылады. О.В.Козулинаның (1956) зерттеулері бойынша мысалы, тәулігіне бір рет қоректендірілген дернәсілден алынған *Pediculus humanus corporis* De Geer. биттердің өнімділігі тәулігіне екі рет қоректендірілген 2 есе аз ұрпақ берген, ал тәулігіне үш рет қоректендірілген дернәсілдерден 2,5 есе көп ұрпақ алынған. Яғни, қорек мөлшері түрдің ұрпақ беру өнімділігіне тікелей әсер етеді. Бунақденелілердің өнімділігінің азық мөлшерімен байланыстылығын Бей Биенко, Руднева, Степанова және тағы басқа көптеген ғалымдар зерттеп анықтаған.

Бунақденелілердің көптеген түрлерінің дамуының ұзақтығы қоректің мөлшері мен сапасына байланысты болады. Мысалы, рапстық егеуіш (*Athalia colibri* Christ.) жас қырыққабат жапырақтарымен ауа температурасы 28⁰ С-та қоректенгенде жас дернәсілден 18 тәулікте имаго дамиды, ал 17,7⁰ С температурада 35,6 тәулікте, ал ескі қырыққабатпен қоректенсе 22 және 39,3 тәулікте дамиды (Степанова, 1961). Эдельман тәжірибиесі бойынша (1953, 1957) емен жапырақтарымен қоректенген жұпсыз тұтжібек 37 күнде, теректе – 38,2 күн, қайыңда – 43,4 күн, ал липада – 43,6 күнде дамуын аяқтаған.

Бунақденелілердің даму қарқындылығына, өнімділігіне қоректің сапасы мен мөлшері, қоршаған орта факторлары тікелей немесе жанама түрде әсер етеді.

Тәжірибие барысында өсімдікті қолдан қорекпен байыту арқылы да бунақдененің өсу қарқындылығына салыстырмалы әсер етеді. Бірақ қоректің химиялық құрамының өзгеруі бунақдене онтогенезінің жылдамдығына бірдей әсер ете бермейді.

Қоректің жетіспеушілігі бунақденелінің дамуын бәсеңдетеді. Мысалы, *Pulex serraticeps* Gerv. бүргесінің дамуы 10 күнге созылған (Бахметьев, 1907). Кейбір бунақденелілер бірнеше айдан бірнеше жылдарға дейін қоректің жетіспеушілігіне шыдай

алады. Мысалға клоптың тіршілік ырғағын алуға болады немесе теріжегіш дернәсілі *Trogoderma tarsale* Melch. 4-5 жылға дейін созылған ашығуға шыдай алады.

Алайда кей жағдайда қоректің жетіспеушілігі бунақденелілердің жеке дамуының қарқындылығын арттырып, жеке дамуын жылдамдататыны да анықталған. Мысалы, дамуының соңғы сатысындағы көбелектердің жұлдызқұрттары уақытынан бұрын қуыршақтарын түзеді.

Егер қоршаған ортаның басқа факторлары кері әсер етпесе, қорек көзі мол болған уақыттарда бунақденелілердің жаппай көбеюіне ең қолайлы жағдай туындайды. Егер биотоптары екінші ретті, яғни бау-бақша, шаруашылықтар маңында болса, өсімдіктерге айтарлықтай зиян келтіреді. Мысалы, *Chenopodiaceae* тұқымдасының өсімдіктері қызылша бізтұмсықтарының (*Bothynoderes putctiventris* Germ., *Chromoderus declivis* Ol.) жаппай көбеюіне себеп болады. Плавунецтің дернәсілі *Dytiscus marginalis* L. қорек мөлшері көбейген сайын азықтанып тез өседі [4,5].

Қоректің сапасы көптүрлі қорекпен азықтанатын түрлердің тіршілігі мен оның қабілеттілігіне әсер етеді. Мысалы, қыстаушы сүркөбелек дернәсілі (*Agrotis segetum* Schiff.) жоңышқа сабағымен қоректенгенмен салыстырғанда алаботаның сабақтарымен қоректенгенде түрдің басым пайызы тіршілігін жойған (Марков, 1958). Жұпсыз тұтжібек көбелегінің жұлдызқұрты емен жапырақтарымен қоректенгенде – 7,3%, қайың жапырақтарымен қоректенгенде – 19,6%, ал жөке жапырақтарымен қоректенгенде – 3,8% дара тіршілігін жойған (Эдельман, 1957).

Қорек сапасының төмендеуі бунақденелілердің маусымдық даму фазасына әсер етеді. Жарық ұзақтығы мен тәуліктік температураның өзгерістері де бунақденелілердің даму үрдісіне, тіршілік белсенділігіне өз септігін тигізеді. Егер жағдайлардың кешені түрдің қажеттілігіне сәйкес келмесе диапауза туындайды. Мысалы, температура 20,3°C және күндізгі жарық мөлшері 14 сағатты құрағанда қарт турнепс өсімдігімен қоректенген рапс егеушісінің дернәсілі 100%, ал жас турнепспен қоректенгендерінің 66% диапаузаға түскен. Ал 15 сағаттық күндізгі жарық мөлшерінде жас турнепспен қоректенгендері 26%, ал қарт турнепспен қоректенгендері 70% диапаузаға түскен (Степанова, 1961) [1, 204].

Тіршілігіне қажетті немесе мүмкіндігінше сәйкес келетін қорек іздеу барысында бунақденелілер әртүрлі биотоптарға таралады. Бунақденелілердің белгілі бір территорияда топтасып не шашыраңқы таралуы қоректену циклі және қоректік тізбекпен байланысты сипатталады. Қорек іздеу барысында биотопты ауыстыратын жағдайлар да жиі кездеседі. Әсіресе, маусымдық өзгерістер кейбір түрлердің миграциясына себеп болады. Мысалы, бітелер және олардың түрлерін және басқа да бунақденелілерді алуға болады. *Rhopalosiphum nymphaeae* L. біте көктемде өрік, шабдалы, бадам, алхоры ағаштарының жапырақтарын мекен етсе, күзде су және су маңы шөптесін өсімдіктеріне (ақ тұңғиық, атпажапырақ және т.б.) қоныс аударады [6].

Бунақденелілердің қорекке деген қатынасы оның даму фазасына байланысты күрт өзгеріп отырады. Көптеген көбелек жұлдызқұрттары өсімдік текті қорекпен қоректенеді, бірақ басқа да қорек түрін пайдаланатын түрлер де бар. Мысалы, балауызды откөбелегі (*Galleria mellonella* L.) үй бал арасының (*Apis mellifera* L.) соталарындағы ара дернәсілінің түлеген терісімен және балауызбен; өрнекті күйекөбелек (*Tineola biselliella* Humm.) түктермен, қауырсындар мен мамықтармен қоректенеді. *Lepidoptera* дернәсілдерінің 60-тан астам түрлері басқа бунақденелілермен қоректеніп жыртқыштық тіршілік ететіндігі белгілі. Ересек көбелектер өсімдік шырынымен қоректенеді, ал кейбіреулері өрнекті күйекөбелек, қысқы паденица (*Operophtera brumta* L.) немесе тұтжібек көбелегі (*Bombyx mori* L.) мүлдем қоректенбейді. Имагоның қоректенуі маңызды болып табылмайды. Себебі, қуыршақтан көбелектердің жұмыртқалары дамып шығады және олар қайталап жұмыртқа салмайды.

Бунақденелілердің дернәсілдерінің қоректенуі кейбір жағдайларда болашақ ересек дараның жынысының қалыптасуына да әсер етеді. Мысалы, кейбір астық құрты (*Pseudococcinanae*), жүзім құрты (*Pseudococcus citri* Risso) және калифорниялық қалқанның (*Diaspidiotus perniciosus* Comst.) азығы жетіспеген уақытта немесе сапасыз болған жағдайда аталық даралар, ал қорек мөлшері жеткілікті, әрі сапалы болған жағдайда аналық даралар дамиды (Попова, 1938). Полиморфты бунақденелілер ерекше азықтық режимді қажет ететіні белгілі және ол ерекшелік үй арасының (*Apis mellifera* L.) мысалында толық зерттелген.

Бунақденелілердің миграциясы мен оның қорегінің түрлі фазада алуантүрлі болуы қорек ресурсын толық қанды пайдалануға мүмкіндік береді және биоценозда түрлер арасындағы бәсекелестікті азайтады. Қорек бунақденелілердің өнімділігіне, жылдам дамуына, өліміне, қозғалыс белсенділігіне, кездесу жиілігі мен таралуына тікелей және жанама әсер етеді [7].

Қорек бунақденелінің географиялық таралуына әсер ететіндігі анық, егер қорек көзі белгілі бір географиялық территорияда болса, түр сол аймақта ғана кездеседі. Алайда қорек көзінен басқа да факторлардың жиынтығы мысалы, қоршаған орта климатық жағдайлары да шектеуші фактор болып табыла алады.

Сонымен бірге, көптеген ағзалардың таралу аймағы қорек түрінің ауысуына байланысты өзгеріп отыратыны белгілі (Наумов, 1955). Қорек сипатындағы түр таралуының географиялық өзгергіштігі оның кеңінен таралуына және сол орта жағдайларына бейімделуіне мүмкіндік береді. Көпшілік жағдайда эврибионтты түрлерде ғана географиялық өзгергіштік байқалады.

Көбею барысында бунақденелілердің басым көпшілігінде болашақ ұрпағын азықпен қамту инстинктісі туындайды. Аналық даралар жұмыртқаларын немесе дернәсілдерін азық мөлшері жеткілікті мол жерлерге салады. Мысалы, қырыққабат күйе көбелегі (*Plutella maculipennis* Gurt.), шалқан ақ көбелегі (*Pieris rapae* L.) немесе қырыққабат ақ көбелегі (*P.brassicae* L.) жұмыртқаларын тек шаршыгүлділер тұқымдасының өкілдеріне ғана салады. Қобықжегіш қоңыздар да жұмыртқаларын ағаш діңге, қазылған інге салып өздері шығар жолдарында тығын ретінде қалып болашақ ұрпағына қорған және қорек болады.

Дернәсілдерге қорек қорын ұйымдастыру арқылы ересек даралар оларды аштықтан және қорек іздеуге жұмсалатын артық энергияны жұмсамаудан, қолайсыз жағдайға ұшырап тіршілігін жоймаудан сақтайды [8].

Бунақденелілердің тіршілігінің барысында азықтанбайтын кезеңдер болады. Мысалы: түлеу уақытында, қуыршақ кезеңінде, қысқы және жазғы ұйқыда, сыртқы ортаның қолайсыз жағдайында ұзақ уақыттық диапаузаға ұшырағанда. Мақта күйе көбелегі (*Pectinophora gossypiella* Saund.) дернәсілді дамуының соңғы сатысында 30 күндік диапаузаға ұшырағанның өзінде тіршілігін жоймаған. Ұйқыдағы немесе диапаузадағы ағзалардың тіршілік үрдістері мен зат алмасуы бәсеңдейді. Қуыршақтық даму және түлеу кезеңдерінде ағза энергияны қарқынды түрде жоғалтады. Ағзаның дамуына қажетті энергия дернәсіл сатысында молынан қоректеніп, кейін диапауза, ұйқыға кеткен тыныштық кезеңдерінде қор ретінде жинақталады да, фаза аралық дамуда пайдаланылады.

Қоректену сипатына байланысты бунақденелілерді монофагтар – бір ғана қорек түрімен қоректенетіндер, және полифагтар – көпқоректілер, яғни әртүрлі қорекпен қоректенуге қабілеттілер. Көпқоректі ағзалардың басым бөлігінің қорек диапазоны шектеулі. Алайда, кез келген қоректі пайдалана беретін түрлер де бар, тіпті өздерінің органикалық қалдықтарын да азық ретінде пайдалануға қабілетті түрге *Acanthotermes turkestanicus* Jakob. жатқызуға болады. Ондай ағзаларды қорек талғамайтындар дейді. Қорек талғамында шектеулері бар бір ғана тұқымдастың өсімдіктерімен қоректенетін ағзаларды олигофагтар деп атайды.

Монофагты ағзаларға терек ағашында кездесетін *Pemphigus* Harting бітелер туысының өкілдері, жүзім өсімдігінде кездесетін жүзім филлоксерасы (*Phylloxera vastatrix* Planch.), алмұрт ағашында ғана кездесетін алмұрт медяницасы (*Psylla pyricola* Forst.), картоп колорад қоңызы және тағы басқалары жатады.

Олигофактарға қырыққабат бітесі (*Brevicoryne brassicae* L.), қырыққабат күйе көбелегі (*Plutella maculipennis* Gurt.), шалқан және қырыққабат ақ көбелегі (*Pieris rapae* L. және *P. brassicae* L.) және басқалары жатады.

Көпқоректі ағзаларға көкқасқа шегіртке (*Acridodea*), сұркөбелек дернәсілі (*Agrotis segetum* Schiff.) және көптеген жыртқыш бунақденелілер жатады. Полифагтар түрлі қорекпен азықтана беруінің бір себебі, даму сатысына сәйкес келетін біртекті мол қорек көзінің болмауымен байланысты. Кейбір жағдайда түрдің өз талғамына сай қорегіне сәйкес келмейтін азықпен де қоректену байқалады. Ол әсіресе қорек көзі аз болған жағдайда шарасыздықтан туындайды. Алайда, қорек көзінің өзгеруі түрдің баяу дамуына, көбеюдің баяулауына, тіпті тіршілігінің жойылуына алып келеді [1, 209].

Ағзаларды қоректену типіне байланысты тек өсімдік текті қорекпен азықтанатын бунақденелілерді – фитофагтар, тек жануартекті қорепен азықтанатындарды – зоофагтар, өсімдіктің ыдырау өнімдерімен қоректенетіндерді – сапрофагтар, жануарлар текті ыдырау өнімдерімен қоректенетіндерді – некрофагтар, экскрименттермен қоректенетіндерді – копрофагтар деп жіктейді.

Зоофаг, фитофаг, сапрофаг және некрофагты бунақденелілер арасында нақты бір шекара жоқ. Олардың қорек талғамдары ауысып отырады, мысалы, бозмандайлы шегіртке (*Decticus albifrons* F.) және ұзынқұйрықты шегірткелер (*Tettigonia caudate* Charp.) әдетте өсімдікқореті болып табылады, бірақ кейде басқа насекомдардың жұмсақ денесін азық қыла алады. Федченко айырқұйрығы (*Oreasobia fedteschenkoii* Sauss) тірі өсімдіктермен де ыдырау үстіндегі қалдық өсімдіктермен де, өлген бунақденелілер мен құрттардың қалдықтарымен де қоректене береді. Көптеген өсімдікқоректілер, көбелек жұлдызқұрттарының каннибализмдік ерекшеліктері болады. Яғни, олар өздеріне сай түрлерді азық етеді, сондықтан бұндай қасиетке тән көбелектер жұмыртқаларын бір-бірлеп немесе өте аз мөлшерде топтастырып орналастырады. Каннибализм кейбір ағзаларда қоректің жетіспеуімен де байланысты болады.

Сонымен, бунақденелілерді қоректену сипатына байланысты нақты бір топқа бөлуді салыстырмалы қарастыру керек және қорекке деген талғам дәрежесі де түрлі бунақденеліде түрліше болады [9].

Қорек талғамы бойынша тар мамандандаған бунақденелілер (стенофагтар) де бар. Олар қоректі толығымен және қорек көзін ұтымды пайдаланып, үнемдеуге бейімделген.

Цвейгельт (1928, 1930) алғашқылардың бірі болып бунақденелілердің қоректену эволюциясының жолының негізін салып көрсетті. Ол алдымен полифагтардан олигофагтар, ал олардан монофагтар қалыптасқан деп айтып өткен.

Алайда, монофагтар үшін тұрақты қорек қорының болуы аса маңызды немесе будақденелінің даму уақытына (белгілі бір фазасына) қатаң сәйкес келетін қорек көзінің болуы ағза тіршілігі үшін өте қажет. Егер қорек қоры жетіспеген жағдай болса қолайлы жай туындағанша бунақдене диапаузаға немесе ұйқыға кетеді.

Қорек сипатына байланысты ортаңғы ішектің ферментациялық қызметі де алуан түрлі. Жануар түктерімен қоректенетін бунақденелілер керотинді ыдырататын арнайы керотиназа ферментін бөледі. Минирлеуші күйе көбелегінің (*Cemiosoma laburnella* Staint) жұлдызқұрты немесе мұртты қоңыздардың (түк. Cerambycidae) кейбір дернәсілдері өсімдіктекті қоректі сіңіруге әсер ететін целлюлаза ферментін бөледі. *Lucilia* R.D. туысына жататын ет

шыбынының дернәсілдері сілтілік ортада дәнекер тінін ыдырауға көмектесетін коллагеназа ферментін бөледі.

Кебір заттардың ыдырап сіңуіне бунақденелінің ішегіндегі симбиотикалық микроағзалар көмектеседі. Әсіресе, көптеген өсімдік қоректі ағзаларда қоректі сіңіру симбиотиктер арқылы жүзеге асады (Кузнецов, 1948 және тб).

Бунақденелінің өсуіне және дамуына әсіресе қорек құрамындағы ақуыздың болуы, олардың құрамындағы аминқышқылдарының қоректік құндылығы аса маңызды рөл атқарады (Кожанчиков 1946,1951; Шумаков, Эдельман, Борисов, 1960; Эдельман, 1961 1962 және басқалары).

Қазіргі уақытта қорек факторының маңыздылығын анықтауда бунақденелілерге арналған қолдан жасалған орталар дайындалып зерттеулер жүргізіледі. Мұндай зерттеулерді фитофагтар мен саптофагтарға жүргізу өте ыңғайлы.

Барлық бунақденелілердің дамуы үшін 10 алмастырылмайтын және 8 алмастырылатын аминқышқылының жиынтығы қажет. Олардың ішінде алмастырылатын глицин мен цистин көптеген бунақденелілер үшін қажет (Либике және Френкель 1956 және басқалары).

Дәл осындай қажеттілік дәрумендерге де байланысты байқалған. Әсіресе, никотин қышқылы, фолиево қышқылы, пантотен қышқылы, В₁, В₂, В₆ және биотин барлық бунақденелілердің дамуы үшін қажетті болып табылады. Басқа дәрумендерге деген қажеттіліктері әртүрлі түрлерде түрліше болады. Мысалы, В₁₂ дәрумені жүгері шатырқанат жұлдызқұрттары дамымай қалады, ал мальва күйе көбелегінің қуыршағынан ересек дара көбелектің шығу өнімділігі төмендейді. Қорек құрамындағы токоферолдың жетіспеушілігі немесе болмауы мальва күйе құртының дамуына еш әсер етпейді, бірақ ересек дара көбелектер ұрпақ қалдыра алмайды, ал мақта сұр көбелегінің жұлдыз құрттары тіршілігін жояды [10].

Жоғарыда жазылған мәліметтер бунақденелілердің өзіне тән емес қорекпен азықтанған кездегі олардың өсуі мен дамуында туындайтын өзгерістер туралы болды. Қоректің маңыздылығын анықтау мақсатында 2021 жылдың мамыр айының екінші декадасында Орал қаласы мәдениет және демалыс саябағындағы бірнеше ағаш түрлерінен ауланған сыңарсыз жібеккөбелегінің (*Porthertria dispar* L.) орташа жастағы жұлдызқұрттарының өсу ерекшеліктері зерттелді (кесте 1).

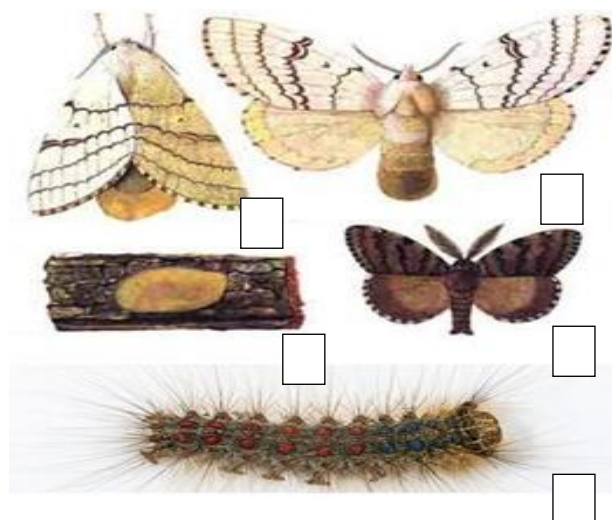
Кесте 1 – Әртүрлі қорекпен қоректенген сыңарсыз жібеккөбелегінің (*Porthertria dispar* L.) жұлдызқұртының орташа салмағы мен дене ұзындығы

Көрсеткіштері	Емен	Қайың	Терек	Үйіңкі
Салмағы, мг	67	56	45	36
Дене ұзындығы, мм	7	6	5,4	4,8

Авторлармен құрастырылған

Бұл түр жұлдызқұрттарының өсуі үшін ең қолайлысы емен және қайың ағаштары болып табылды, яғни сыңарсыз жібеккөбелегінің жұлдызқұртына тән қорек қоры осы ағаштарда жинақталған. Ең төменгі өсу көрсеткіші үйіңкі ағашындағы жұлдызқұртқа тиесілі, яғни өсуіне қажетті қор көзі толық жетіспегендіктен олардың өсу жылдамдығы екі есе аз. Өсу қарқындылығының түрлі болуы ағаш құрамындағы жұлдызқұртқа қажетті қор заттарының мөлшеріне байланысты.

Сыңарсыз жібеккөбелегі полифаг бунақденелі, 300-ге жуық өсімдік түрін зақымдайды. Негізгі орман зиянкесі болып табылады. Аналығы мен аталығы бір-бірінен дене пішінімен, түсімен ерекшеленеді (сурет 1).

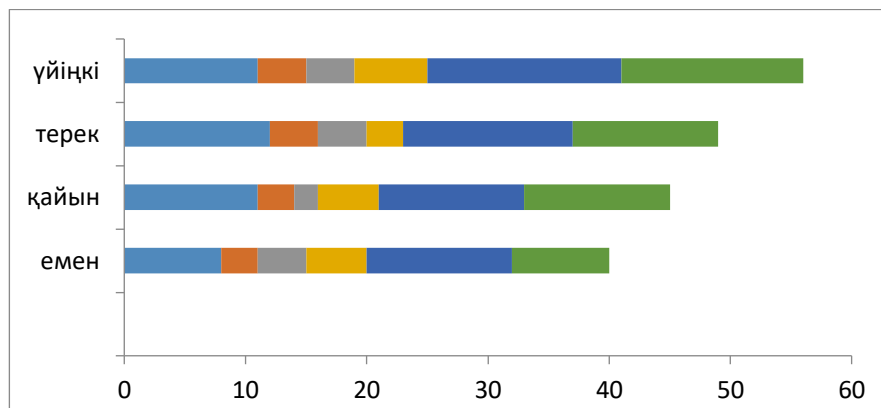
1-Сурет - Сыңарсыз жібеккөбелегінің даму кезеңдері: 1 – жұмыртқалаушы аналық, 2 – аналық, 3 – ағаш қабығындағы жұмыртқасалғышы, 4 – аталық, 5 - жұлдызқұрт (ecosistema.ru сайтынан)

Аналығының қанатының жаймасы 9 см, алдыңғы қанаттары қара-күрең тісті немесе толқын тәрізді көлденең жолақтары бар сарғыш немесе сұрғылт-ақ түсті, жолақ аралықтарында ұсақ қара нүктелері болады. Құрсағы ірі, ұшы күрең-сұр түкті, мұртшалары мен аяқтары қара түсті. Аталығының қанатының жаймасы 4-ге см ендірек, мұртшалары қауырсынды, қоңыр, күрең-сұр түсті, қанатының жолақтары қалың. Жұмыртқасы бастапқыда сары, кейін сарғыш немесе қызғылт-сұр түсті, тегіс, дөңгелек, диаметрі 1-1,2 мм болады. Жұлдызқұрты түкті, 16 аяғы, арқасында үш жіңішке жолағы және жұпсыз сүйелі болады. Алдыңғы 5 бес жұп көк түсті, 6-ы жұбы қызыл түсті, әр сүйелде шоқ талшықтары болады. 8 және 10-шы сақинада екі қызғылт көзге көріне қоймайтын бездері бар. Басында көлденең жолақты, қою-сұр түсті және қара түсті нүктелері болады.

Жұлдызқұрттары ерте көктемде шығып, мамыр айынан шілде айының ортасында қуыршақ түзеді. Қуыршақтану үрдісі температураға байланысты жүреді.

Сыңарсыз жібеккөбелегінің (*Porthetria dispar* L.) жұлдызқұртының орташа салмағы мен дене ұзындығы ағаш түріне байланысты түрлі өлшем көрсетуі қорек құрамындағы азот пен қанттың құрамына байланысты және астың сіңуі үшін қышқылдық дәрежесінің де сай болуы маңызды. Бұл бунақденелі үшін ішек рН 9,36 құрайды. Яғни, қорек режимі мен құрамы, рН дәрежесі жұлдызқұрттың өсу мен даму ырғағына әсер етеді. Қорек құрамындағы су мөлшерінің көп болуы сыңарсыз жібеккөбелек үшін өте пайдалы. Емен ағашы сыңарсыз жібеккөбелегі үшін ең құнарлы қорек көзі болып табылатының ауланған жұлдызқұрттардың өлшемінен анық байқалды [11].

Даму жылдамдығына қарай сыңарсыз жібеккөбелегі жұлдызқұрттарының даму қарқындылығы қорек құрамына байланысты түрлі болады (сурет 2).

2-Сурет – Әртүрлі қорекпен қоректену режиміндегі сыңарсыз жібеккөбелегі (*Porthetria dispar* L.) жұлдызқұрттарының даму жылдамдығы

а - емен жапырақтарымен қоректенген; б – қайың; в – терек; г – үйіңкі; 1-6 жұлдызқұрттардың бірінші-алтыншы жасы.

Авторлармен құрастырылған

Сыңарсыз жібеккөбелегі (*Porthetria dispar* L.) жұлдызқұрттарының даму жылдамдығы түрлі қорек режимінде салыстыра келе, даму ерекшеліктері мен жылдамдықтарында айырмашылықтардың ажыратылатыны анықталды. Емендегі бірінші және екінші жастағы жұлдызқұрттарының даму жылдамдығы басқаларымен салыстырғанда тезірек жүретіні, ал төртінші жастағы жұлдызқұрттары еменнен салыстырғанда терек пен үйіңкіде тезірек жүретіндігі анықталды.

Қорытынды

Бунақденелілерге қоректің фактор ретінде әсеріне түрдің қорекке мамандануы мен талғампаздық қабілеті жатады. Басты ерекшелігі әртүрлі түрдің метоболизмі мен бунақденелінің даму сатысының түрліше болуы, олардың май, ақуыз, көмірсу құрамын сапалы тұтынуы, минералды заттар мен судың және дәрумендердің жеткілікті болуы жатады.

Әртүрі өсімдіктердегі сыңарсыз жібеккөбелегі жұлдызқұртының өсу қарқындылығының түрлі болуы өсімдік құрамындағы құнарлы заттар, дәрумендер мен минералдардың қорына, қолайлы экологиялық факторлар жиынтығына байланысты екендігіне көз жеткізілді. Осылайша, қоректің бунақденелілердің өсуі мен дамуында маңызды фактор екендігі анықталды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Яхонтов В.В. Экология насекомых / Яхонтов В.В. – Москва: Высшая школа. 1964. – С. 199-221.

[2] Бей-Биенко Г.Я. Общая энтомология. / Бей-Биенко Г.Я. – Москва: Высшая школа. 1990. – С. 164-178.

- [3] Фастулати К.К. Полевое изучение наземных беспозвоночных / Бей-Биенко Г.Я. – Москва: «Высшая школа», 1971. 184-186, – С. 248-273.
- [4] Байдулова Л.А. Омыртқасыздар зоологиясынын практикумы / Байдулова Л.А. Болатова К.Б. // Оқу құралы. Орал 2005, 124-151 б.
- [5] Тілменбаев Ә.Т. Энтомология / Тілменбаев Ә.Т., Жармухамедов Г.Ә. – Алматы: Қайнар, 1991. – С. 65
- [6] Дәуітбаев Қ.Ә. Омыртқасыздар зоологиясы. [2 т] Т.1. – Алматы. 2005 427-468 б.
- [7] Түсіпова Т.С. Омыртқасыздар зоологиясы. [2 т] Т.1. – Алматы. 2003 98-123, 244-256 б.
- [8] Догель В.А. Зоология беспозвоночных. Издание шестое. Москва: Высшая школа, 1975. 276, 3– С. 340-389.
- [9] Натали В.Ф. Зоология беспозвоночных. Издательство третье. Москва: Просвещение 1975. 466, – С. 515
- [10] Шарова И.Х. Зоология беспозвоночных. Москва: Владос, 1996. – С. 426-527.
- [11] Дендробионтные насекомые зеленых насаждений Москвы: Наука, 1992.-119с.- ISBN 5-02-005691-х Ответственные редакторы: доктор биологических наук Н.П. Кривошеина доктор биологических наук В.Р. Стриганова

REFERENCES

- [1] Jahontov, V.V. (1964). Jekologija nasekomyh [*Insect ecology*] Moskva: Vysshaya shkola [in Russian].
- [2] Bej-Bienko, G.Ya. (1990). Obshchaya entomologiya [*General entomology*] Moskva: Vysshaya shkola [in Russian].
- [3] Fastulati, K.K. (1971). Polevoe izuchenie nazemnyh bespozvonochnyh [*Field study of terrestrial invertebrates*] Moskva: Vysshaya shkola [in Russian].
- [4] Bajdulova, L.A., & Bolatova, K.B. (2005). Omyrtkasyzdar zoologiyasynyn praktikumy [*Practical work on zoology of invertebrates*] Uralsk [in Kazakh].
- [5] Tilmenbaev, A.T., & Zharmuhamedov, G.A. (1991). Entomologiya [*Entomology*] Almaty: Kainar [in Kazakh].
- [6] Dautbaev, Q.A. (2005). Omyrtkasyzdar zoologiyasy [*Invertebrata zoology*] (Vols. 1-2; Vol. 1). Almaty [in Kazakh].
- [7] Tysipova, T.S. (2003) Omyrtkasyzdar zoologijasy [*Invertebrata zoology*] (Vols. 1-2; Vol. 1). Almaty [in Kazakh].
- [8] Dogel', V.A. (1975). Zoologija bespozvonochnyh [*Invertebrata zoology*]. (6 ed.) Moskva: Vysshaya shkola [in Russian].
- [9] Natali, V.F. (1975). Zoologija bespozvonochnyh [*Invertebrata zoology*]. (3d ed) Moskva: Prosveshcheniye [in Russian].
- [10] Sharova, I.H. (1996). Zoologija bespozvonochnyh [*Invertebrata zoology*] Moskva: Vlados [in Russian].
- [11] Krivosheina, N.P. & Striganova, V.R. (Eds). (1992). Dendrobiontnye nasekomye zelenyh nasazhdenij Moskvyy [*Dendrobiont insects of green spaces in Moscow*] Moskva: Nauka [in Russian].

Бисенгазиева А.С., Бохорова С.Н.

ПИЩА – КАК ФАКТОР И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА НАСЕКОМЫХ

Аннотация. В статье рассматривается прямое и косвенное влияние на насекомых пищи – как экологического фактора, а также представлены сведения ученых, которые наблюдали и изучали это влияние. Описывается ответная реакция членистоногих на характер

питания, рассматриваются примеры. Приводится классификации членистоногих в зависимости от типа питания. Тип питания, состав пищи, ее достаточное количество очень важны для роста и развития насекомых. У каждого вида есть один или несколько источников питания. Органические вещества, минералы и витамины в пищевом рационе влияют на скорость роста и численность видов. Недостаток пищи отрицательно сказывается на скорости роста и воспроизводстве вида, то есть количество питательных веществ напрямую влияет на репродуктивную способность вида. Изучение влияния пищи как фактора было выявлено при исследовании личинок тутового шелкопряда. Результаты исследования представлены в статье.

Ключевые слова: пища, фактор, членистоногие, размножение, диапауза, фитофаги, зоофаги, сапрофаги, некрофаги.

Bisengazieva Aiman, Bohorova Svetlana
FOOD FACTOR AND ITS EFFECT ON INSECTA

Annotation. The article examines the direct and indirect influence of food on insects as an ecological factor, and also provides information about scientists who observed and studied this influence. The response of arthropods to the nature of feeding is described, examples are considered. The classification of arthropods depending on the type of food is given. The type of food, the composition of food, its sufficient amount are very important for the growth and development of insects. Each species has one or more power sources. Organic matter, minerals and vitamins in the diet affect the growth rate and number of species. Lack of food negatively affects the growth rate and reproduction of the species, that is, the amount of nutrients directly affects the reproductive capacity of the species. The study of the influence of food as a factor was revealed in the study of silkworm larvae. The research results are presented in the article.

Keywords: food, factor, arthropods, reproduction, diapause, phytophages, zoophages, saprophages, necrophages.

МЕРЕЙТОЙ БЕТІ- СТРАНИЧКА ЮБИЛЯРА- JUBILJAR'S PAGE

Альжанова Багдагуль Сактагановна

Багдагуль Сактагановна Альжанова родилась 26 июня 1961 г. в с.Ярославское Карабутацкого района Актюбинской области. В 1980 г. она с отличием окончила Актюбинское педагогическое училище и поступила в Уральский педагогический институт на специальность «география – биология». В 1985 году после окончания с отличием Уральского педагогического института Багдагуль Сактагановна была принята на должность преподавателя кафедры физической географии естественно-географического факультета УПИ. В этом же году Б.С. Альжанову одну из первых в нашем университете направляют на курсы повышения квалификации в МГУ имени М.В. Ломоносова по электронно-вычислительным машинам, которые она успешно закончила.

Затем в 1993 году Альжанова Б.С. перешла на кафедру земледения и почвоведения Западно-Казахстанского сельскохозяйственного института. Работая здесь, она окончила аспирантуру в Саратовском сельскохозяйственном институте имени Н.И. Вавилова, там же в 1999 году защитила кандидатскую диссертацию на тему: «Влияние периодичности затопления на продуктивность естественного травостоя и мелиоративное состояние лиманов Прикаспийской низменности».

В 2005 году Багдагуль Сактагановна переходит на должность замдиректора института заочного и дистанционного обучения ЗКГУ имени М.Утемисова и по совместительству работает доцентом кафедры биологии и экологии. В 2008 году она становится директором колледжа при университете. В сентябре 2012 г. Альжанова Б.С. полностью переходит на должность доцента кафедры биологии и экологии ЗКГУ имени М. Утемисова. В период 2013-2014 и с 2017 по 2021 гг. Багдагуль Сактагановна возглавляет кафедру биологии и экологии.

Альжанова Б.С. ведет большую педагогическую работу по подготовке экологов и биологов нашего края. Она щедро делится своим богатым опытом и знаниями со студентами, магистрантами, молодыми коллегами. Под её руководством подготовлено и успешно защищено более 50 дипломных работ, свыше 20 магистерских диссертаций и научных проектов. Работы её студентов становились победителями областных, региональных, республиканских и международных конкурсов и олимпиад. Багдагуль Сактагановна принимает активное участие в формировании программ экологического образования и координации научных экологических исследований в вузах Западного Казахстана, НИШ

г.Уральска, учеников Областного эколого-биологического центра, а также в средних школах и колледжах региона.

Научная деятельность Багдагуль Сактагановны посвящена вопросам экологии и охраны окружающей среды. Альжанова Б.С. является соавтором 4 инновационных патентов:

1. Способ защиты техногенно-нарушенных земель от водной и ветровой эрозии.
2. Способ защиты почвы от загрязнения тяжелыми металлами.
3. Способ рекультивации нефтезагрязненных почв.
4. Способ восстановления плодородия почв, погребенных под выбросами глин.

Экологические проблемы региона, занимают центральное место, в научной деятельности Альжановой Б.С. Многие десятилетия она занимается изучением лиманов, пойменных лесов, степей, а также вопросами сохранения, восстановления и использования биоразнообразия нашего края.

Багдагуль Сактагановна тесно сотрудничает с учеными университетов Республики Казахстан и Российской Федерации: Атырауский государственный университет имени Х.Досмухамедова, Актюбинский университет имени Баишева, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстанский научно-исследовательский институт почвоведения и агрохимии имени У. Успанова (Алматы), Институт ботаники и фитоинтродукции (Алматы), Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, Ботанический институт имени В.Л.Комарова РАН (Санкт-Петербург), Институт степи (Оренбург).

Альжанова Б.С. – автор более 80 научных работ. Темы публикаций разнообразны, но основное внимание сфокусировано на сосудистых цветковых растениях, составляющих основу степей, лиманов, пойменных и байрачных лесов. Результатом многолетних исследований являются учебные пособия и научные статьи, которые публикуются в журналах ВАК и в сборниках международных конференций.

В соавторстве с преподавателями кафедры биологии и экологии были изданы учебно-методические пособия такие как: *Өсімдіктер қауымдастығын зерттеу әдістемесі (оқу-әдістемелік құрал құралы, 2018)*; *Методическое пособие по изучению флоры и растительности (учебно-методическое пособие, 2018)*, *Экологическая диагностика состояния окружающей среды (2019)* и другие.

Багдагуль Сактагановна является независимым экспертом в Департаменте экологии по ЗКО. С 2013 года она занимается насущными и текущими вопросами охраны окружающей среды в точках кипения нашей области. Альжанова Б.С. выступала с обстоятельными доказательствами о важности сохранения уральской популяции сайгаков в пределах ЗКО. Кроме этого Багдагуль Сактагановна подала научную записку о целесообразности сохранения солодковых сообществ в пойме реки Урал, которая явилась своевременным документом для сохранения пойменных и лиманных экосистем.

За большие достижения в педагогической деятельности Багдагуль Сактагановна награждена Почетной грамотой Министерства образования РК (1994), Благодарственными письмами от администрации университета, внесена в Идентификатор «Қазақ ғылымы: кім, не, қайда, қашан?» (Алматы, 2007 г., 1 книга). За вклад в дело охраны окружающей среды Альжанова Б.С. включена в библиографический справочник «Исследователи степной Евразии» (Оренбург, 2017), удостоена медали Министерства Энергетики РК (2019 г.) и Почетной грамоты Министерства экологии, геологии и природных ресурсов (2021 г.).

Сейчас Альжанову Багдагуль Сактагановну можно по праву назвать ветераном «лиманного» дела и одним из крупнейших казахстанских специалистов в этой области, огромный опыт, знания специфики и существа вопроса позволяет ей вносить большой вклад в развитии орошаемой системы в ЗКО.

Благодаря поддержки прекрасной семьи и замечательные личные качества – принципиальность, скромность, обязательность, щедрость, доброжелательность, открытость, отзывчивость способствовали достижению поставленных целей Багдагуль Сактагановны и снискали уважение и любовь магистрантов, студентов и коллег к ней.

В 2021 году мы отмечаем замечательный юбилей и почти 40 лет педагогической и научно-исследовательской деятельности, кандидата сельскохозяйственных наук, доцента Багдагуль Сактагановны Альжановой.

Болатова Қанжан Беймухановна

Болатова Қанжан Беймухановна 1946 жылдың 7 қазанда Батыс Қазақстан облысы, Тасқала ауданы, 1-ші Шежін (Чижа) елді мекенінде дүниеге келген. 1964 жылы Шежін орта мектебін тәмамдап, сол жылы А.С.Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтының жаратылыстану–географиялық факультетіне оқуға түсіп, 1966 жылы бітіргеннен кейін, Қазақ ССР Ағарту министрлігінің жолдамасымен Жаратылыстану-география факультетінің «Зоология» кафедрасына оқытушы ретінде қызметке қалдырылды.

1969-1999 жылдар аралығында «Зоология» кафедрасының аға оқытушысы және топ кураторы, 1999-2003жж«Зоология, адам мен жануарлар анатомиясы және физиологиясы» кафедрасының меңгерушісі, 2005-2007 жж.

Педагогикалық институты директорының орынбасарықызметтерін атқарды.

1979, 1987 жылдары Ленинград қаласындағы Герцен атындағы пединститутында, 2003 жылы «Экология» мамандығы бойынша Алматы қаласындағы Абай атындағы ҚазҰПИ-дан біліктілікті арттыру курстарын өтті.

Қанжан Беймұханқызы кафедрада алғашқы оқытудың кредиттік жүйесіне бейімделген ПОӘЖ, элективті курстардың жұмыс-оқу бағдарламасы, қазақ тілінде оқу және оқу-әдістемелік құралдар, электронды оқулықтар дайындаған оқытушылардың бірі.

1980-2019 жж факультеттің, кейін кафедраның педагогикалық сараман жетекшісі.

Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына және 50-ден астам диплом жұмыстарына жетекшілік жасаған. Аймақтық және обылыстық деңгейдегі ғылыми конференциялар ұйымдастыру алқасының мүшесі болды

Кафедрада «География-биология», «Химия-биология», «География және экология» және «Экология және табиғатты пайдалану» мамандықтарын (күндізгі, сырттай) дайындады, ал 2001жылдан бастап «Экология-050608» және «Биология-050113» бакалавр, 6М011300 «Биология», 6М060800-«Экология» магиструра (күндізгі және қашықтан оқыту) мамандықтары дайындауда қазақ және орыс тілінде базалық және кәсіби пәндер бойынша (Омыртқасыздар зоологиясы, Зоология және экология негіздері, Биосфера эволюциясы, Эволюциялық ілім, Биоэкология, Энтомология, Жануарлар экологиясы т.б., магистратура бөлімінде ЖОО-да оқу үрдісін ұйымдастыру формалары және әдістері, ЖОО-да биологиялық пәндерді оқыту әдістемесі т.б. курстар) дәрістер оқумен қатар, зертханалық, практикалық, семинар сабақтарын жүргізді.

Қаржылық келісім-шарт бойынша «Разработка мероприятий по сохранению генофонда и биоразнообразия – подготовка Красной книги ЗКО», «Разработка мероприятий по сохранению уникального живого наследия и восстановление природных экосистем ЗКО», «Современное состояние природных экосистем и природно-технических геосистем Карачаганакского месторождения», «Проведение научно-исследовательских работ по определению состояния дубрав ЗКО» тақырыбындағы 2005-2012 жылдар аралығында жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарына ғылыми қызметкер ретінде қатысты.

2019 жылы «М.Өтемісов атындағы БҚМУ мұражайының Зоологиялық мұражай бөліміне 80-жыл» тақырыбында кафедраның кеңейтілген ғылыми-әдістемелік семинар және «Зоологиялық мұражайдың экологиялық білікті және мәдениетті тұлға тәрбиелеудегі орны» тақырыбында дөңгелек үстел, 2020 жылы «Жайық –құнды табиғат нысаны, оны қорғау біздің міндетіміз» тақырыбында дөңгелек үстел өткізді.

Зоологиялық мұражай жәдігерлерін түгендеу, жаңарту, толықтыру, тарихы, құрылымы, оның оқу-тәрбие процессінде және ғылыми-ізденіс жұмыстарға, университетімізге ҚР-ның басқа облыстарынан және шет мемлекеттерден келген қонақтарна, мектеп оқушылары мен студент, магистранттарға зоологиялық мұражайда топсеруен өткізіп, олардың танымдық қызығушылықтарын арттыруға үлес қосатынжетекші ұстаз.

Бірнешге оқу құралдары мен оқу-әдістемелік нұсқаулықтардың авторы:

1. Животные Западно-Казахстанской области. (Дебело П.В.), Уральск–1999ж.;
2. Батыс Қазақстан обылысының жануарлар дүниесі, Орал -2002ж.(қазақ, орыс тілдерінде);
3. Омыртқасыздар зоологиясының практикумы. Орал- 2005ж. (қазақ, орыс тілдерінде);
4. Омыртқасыздар зоологиясының практикумы. Электронды оқулық. Орал- 2007ж. (қазақ, орыс тілдерінде);
5. «Биология тарихы»/«История биологии». Магистратура «6N0607-Биология», «6M011300-Биология» мамандығы қазақ және орыс тілінде. Орал - 2010ж;
6. «Педагогикалық практика» әдістемелік нұсқаулық. «050113-Биология» мамандығына арналған. Орал – 2010ж;
7. «Биология және экологияны оқыту әдістемесі», «Методика обучения биологии и экологии» таңдамалы курстық оқу-жұмыс бағдарламасы «6N0607-Биология», «6M01130-Биология», «6N0608-Экология» мамандықтары бойынша магистранттарға арналған (мемлекеттік және орыс тілінде). Орал – 2010ж.;
8. «Энтомология» таңдамалы курсының оқу-жұмыс бағдарламасы «050113-Биология» мамандығына арналған (мемлекеттік және орыс тілінде). Орал – 2010ж.;
9. «Омыртқасыздар зоологиясынан оқу-дала сараманы». Орал – 2014ж.;
10. «Эволюциялық ілім» оқу құралы. Орал –2014ж.;
11. «Редкие млекопитающие Западно-Казахстанской области» (Альжановой Б.С., Байдуловой Л.А.авторлармен бірге) Уральск, 2016. 9,5 п.л.

«Совершенствование технологии обучения биологических дисциплин в школе и ВУЗе» тақырыбында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, зерттеу нәтижелері халықаралық, республикалық, аймақтық конференцияларда баяндалып, көптеген халықаралық, республикалық, аймақтық басылымдарда 80-нен астам ғылыми және ғылыми-әдістемелік еңбектері жарық көрді.

«Қашықтан оқытудың әдістемесі мен технологиясы» курсы бойынша оқыту бағдарламасын 72 сағат көлемінде (24-28 тамыз 2020ж) өтіп, сертификат Тіркеу № 0020115 және «Биология және биологиялық білім берудің қазіргі заманғы мәселелері» тақырыбы бойынша біліктілікті арттыру курсы М.Өтемісов атындағы БҚУ Біліктілікті арттыру орталығында 72 сағат көлемінде 2020ж. 16-30 қараша аралығында өтіп, сертификат Тіркеу № 0020190 алған.

Оқушылардың облыстық олимпиадалар мен ғылыми жобалар байқауының биология бағыты бойынша алқазылар мүшесі болды. ЖББОМ биология мұғалімдеріне, оқушыларға тұрақты ғылыми-әдістемелік кеңес көрсетіп, ғылыми еңбектеріне, жобаларға сын-пікір беретін мектеп пен университет арасындағы алтын көпір.

Ұстаздық қызметі барысында мынадай марапаттарға ие болды: Кеңес Одағының Жоғарғы Президумы атынан ұзақжылдық адал еңбегі үшін «Еңбек ардагері» медалімен-1990ж., «Құрмет грамотасы»-1992ж., «Қазақстан Республикасы Білім беру ісінің үздігі» белгісі - 1995ж., «Ы.Алтынсарин» белгісі - 2007ж., «Адал еңбегі үшін» белгісі- 2008ж., Тәуелсіз Қазақстанның рухани және әлеуметтік дамуы жолында қалжеткізген табыстары мен білім беру саласына қосқан үлесі үшін ҚР Білім және ғылым министрлігінің «Құрмет грамотасымен»-2016ж., «Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 25 жыл» мерекелік медалімен-2016ж., сонымен қатар бірнеше мәрте БҚО-ның білім басқармасының, БҚМУ оқу орнының дамуына қосқан үлесі мен ғылыми-педагогикалық қызметіндегі ерекше еңбегі үшін БҚМУ-дың «Адал еңбегі үшін» белгісімен және «Құрмет грамоталары», «Алғыс хаттарымен» марапатталынды.

Қанжан Беймұхановна Болатова кафедраның ардагер ұстазы, үлгі ұстар тұлғасы, ұжымының, шәкітттерінің жанашыр қамқоршысы, кеңесшіміз әрі, біздің мақтанышымыз болып табылады және апайымызды бүгінгі мерейлі жасымен құттықтаймыз.

ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени М. УТЕМИСОВА

СЕРИЯ ПЕДАГОГИКА. ФИЛОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ. ГЕОГРАФИЯ. ЭКОЛОГИЯ.

№ 3 (83)/2021

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

Болотова М.И., Воробьев Д.О. ВОСПИТАНИЕ НРАВСТВЕННОЙ УСТОЙЧИВОСТИ У СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ В ВУЗЕ.....	5
Keldibay A.T., Zhusupova R.F. NEW FORMS OF USING WEBSITES IN ONLINE ENGLISH TEACHING.....	13
Калдыбекова Р.Е., Абдиманатов Б.Ш., Карменова Н.Н. ГЕОГРАФИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОҒАРЫ ДЕНГЕЙДЕГІ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ (БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫ БОЙЫНША).....	19
Ибрагимова А.И., Бекмагамбетова Р.К. ЗНАЧЕНИЕ РЕЧИ В РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	27
Байтерекова Н.И., Искендірова Г.С., Кошанова Г.Д., Лесбекова А.Л. БІЛІМ БЕРУДЕ САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ОНЛАЙН ҚЫЗМЕТТЕРДІ ҚОЛДАНУ.....	32

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

Поляничко М.В., Яковлюк А. Н. ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В ПЕРИОД XII - XVIII СТОЛЕТИЙ И ЕГО ЛЕКСИЧЕСКИЕ И ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ.....	41
Nurkasheva F. THE IMPORTANCE OF COMPUTER TECHNOLOGY IN LEARNING ENGLISH IN DISTANCE LEARNING FORMAT.....	51
Қыдыршаев А.С, Әжіғалиев М.Қ., Қажымова Қ.Р., Қыдыршаев О.А., Мәлікова М.М. ШЕШЕНДІК ДӘСТҮР – ҰЛТТЫҚ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ ТҮНБАСЫ.....	56
Қабылов Ә.Д., Қорғанбеков Б.С. САТИРАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ИРОНИЯНЫҢ ОРНЫ.....	69
Рысбаева Г.Қ., Исаева Ж.Т., Тұңғышбаева Ғ.Ж., Алиева С.А. ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ МҰРАСЫ.....	76
Салқынбай А.Б., Каспихан Б.К. КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ «ӨМІР» КОНЦЕПТІСІ.....	83

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

Викторин В.М. НОГАЙ – КАЗАХИ ЖАНИБЕКСКОГО РАЙОНА ЗАПАДНО - КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ: ПРОБЛЕМЫ МЕЖТЮРКСКО-КИПЧАКСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ.....	93
---	----

Dyussengaliyeva M.G., Garifullina A.B. THE ROLE OF TRADE FAIRS DURING ZHANGIR KHAN.....	99
Рысбеков Т.З., Зайнуллина Н.С. НӘЖІМЕДЕН ЫҚСАНҰЛЫ ЕСҚАЛИЕВТИҢ ӨМІР ЖОЛЫ.....	110
Сдыков М.Н., Нагиева Б.К. ОРАЛ ҚАЛАСЫНДА ҚҰРЫЛҒАН 152-ШІ ДЕРБЕС АТҚЫШТАР БРИГАДАСЫ.....	118
Рысбеков Т.З., Қуандихова С.А. САНЖАР АСФЕНДИЯРОВТЫҢ ӨМІР ЖОЛЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ.....	124

ГЕОГРАФИЯ - GEOGRAPHY

Счанян Т.С., Луговской А.М. ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КАРТОГРАФИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА В ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ ГЕОГРАФИИ.....	134
Kostromina D.A., Sattarova G.A. Zakirov I.V. ECONOMIC AND GEOGRAPHICAL APPROACH TO DEVELOPMENT CRITERIA FOR PRE- DESIGN ANALYSIS OF URBAN GREEN AREAS.....	139
Тургумбаев А.А., Кішібекова Ә.Б. КАСПИЙМАҢЫ ОЙПАТЫ ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ГИДРОГРАФИЯЛЫҚ ЖЕЛІСІНІҢ ДАМУЫ.....	146
Сергеева А.М., Елеуов Н. АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ӨМІР СҮРУІНІҢ САПАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ Өңірлік ерекшеліктері.....	154

ЭКОЛОГИЯ – ECOLOGY

Гоголев Ю.В., Еремеккалиев Т.С., Султанов Е.С. ИЗУЧЕНИЕ ГЕНОМА АБК-УТИЛИЗИРУЮЩИХ РИЗОСФЕРНЫХ БАКТЕРИЙ <i>RHODOCOCCUS</i> SP. P1Y И <i>NOVOSPHINGOBIUM</i> SP. P6W.....	167
Кабеева С. М., Курмекеш А. Д. ABSORPTION OF ATMOSPHERIC NITROGEN BY TUBEROUS.....	176
Сараев Ф.А., Бидашко Ф.Г. МАТЕРИАЛЫ ПО ФАУНЕ ЖУКОВ-КАРАПУЗИКОВ (<i>COLEOPTERA</i> , <i>HISTERIDAE</i>) АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	181
Мамышева М.В., Кажымуратова Ж.С. УЧЕТ И ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ ЗЕЛЕННЫХ НАСАЖДЕНИЙ ЛАНДШАФТНО- АРХИТЕКТУРНОГО ОБЪЕКТА – ГОРОДСКОГО ПАРКА КУЛЬТУРЫ И ОТДЫХА Г. УРАЛЬСКА.....	192
Бисенгазиева А.С., Бохорова С.Н. БУНАҚДЕНЕЛІЛЕРГЕ ҚОРЕКТІҢ ФАКТОР РЕТІНДЕ ӘСЕРІ.....	201
МЕРЕЙТОЙ БЕТИ-СТРАНИЧКА ЮБИЛЯРА-JUBILJAR'S PAGE.....	211

МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Материалдарды жариялау тәртібі:

1. Автор <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login> сайтында жариялану үшін тіркелуі керек.

2. Әрі қарай <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions> сайтына жариялау үшін материалдарды жіберу керек.

3. Материалдарды жариялауға қабылданғаны туралы растауды алғаннан кейін сіз редактор жіберген нұсқауларды орындауыңыз керек.

Мақаланы жариялау үшін әр автор дербес құжаттар түрінде ұсынуға міндетті:

1. Мақала материалдары – мәтін, соның ішінде автордың аты-жөні, мақала атауы, аңдатпа және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйінді сөздер, жарияланым тіліндегі әдебиеттер, ағылшын тіліндегі әдебиеттер және транслитерация, суреттер және атаулары бар кестелер RTF форматында бір файлмен ресімделеді;

2. Авторлар туралы мәлімет мазмұнына келесі элементтер кіреді:

- аты, әкесінің аты және тегі;
- ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі;
- лауазымы немесе кәсібі;
- жұмыс орны (мекеменің немесе ұйымның, елді мекеннің атауы);
- елдің атауы (шетелдік авторлар үшін);
- электрондық мекенжайы (e-mail).

Автордың аты атау септік тұлғасында келтіріледі. Әкесінің атын пайдалану қабылданбаған жағдайда, бір инициалы немесе аты келтіріледі. Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, лауазымы, кәсібі, жұмыс орны, елдің атауы туралы мәліметтер толық нысанда көрсетіледі. Авторлар туралы мәліметтер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде беріледі.

Жариялау үшін ұсынылған материалдар келесі талаптарға сай болуы тиіс:

1. Бұрын жарияланбаған және басқа басылымдарда жариялануға арналмаған педагогика, филология, тарих, география, биология және экология саласындағы өзекті мәселелер бойынша бірегей ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қамтуы.

2. Мақала көлемі 6-12 бет (ғылыми шолулар, қысқаша ғылыми хабарламалар – 4-8 бет), шрифт Times New Roman-12, жиіктері – жоғарғы және төменгі – 2 см, сол жақ – 3 см, оң жақ – 1,5 см, абзац – 1,25, жоларалық интервал – 1.

3. Мақала материалдары келесі құрылымда болуы тиіс:

- ЭОЖ – жоғарғы сол жақ бұрышында;
- FTAXP – жоғарғы сол жақ бұрышында ЭОЖ кейін келесі жолда;
- DOI – FTAXP-дан кейінгі келесі жолда жоғарғы сол жақ бұрышта (журнал редакциясымен беріледі және толтырылады);
- Автордың(-лардың) тегі мен аты – жөні (егер мақала қазақ немесе орыс тілінде жазылған болса); тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса) - ортасында DOI-ден кейінгі бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;
- Ұйымның атауы (жұмыс немесе оқу орны), қаласы, елі – орта тұсында автордың тегі мен аты-жөнінен кейін бір жолдан кейін қою қаріппен жазылады;
- Автор (-лар) дың электрондық поштасы – орта тұста ұйымның (жұмыс немесе оқу орнының) атауынан кейінгі бір жолдан соң;
- Мақала атауы – бет ортасында автор (-лар) электрондық поштасынан кейінгі бір жолдан соң бас әріптермен, қою шрифтпен жазылады;
- Аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) – мақала атауынан кейінгі бір жолдан соң (жаңа жолдан, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Кілт сөздер (сөз тіркесі қою қаріппен жазылады) – аңдатпадан кейін жаңа жолдан бастап (теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Құрылымдалған негізгі мәтін (кіріспе; зерттеу материалдары мен әдістері; зерттеу нәтижелері; қорытынды; алғыстар) – кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң (бөлім атауы парақ ортасында

курсивті қаріппен теңестіріледі, әрі қарай жаңа жолдан бөлім мәтіні жай қаріппен жазылып, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);

- Әдебиет (сөз бас әріптермен және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер жарияланым тілінде жазылады – негізгі мәтіннен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай әдебиеттер тізімі жаңа жолдан (абзац), теңестіру ені бойынша);

- References (сөз бас және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер транслитерацияны пайдалана отырып және шаршы жақшада (курсивпен) келтіріледі, ағылшын тіліндегі аударма – әдебиеттен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай жаңа жолдан әдебиеттер тізімі (абзац), теңестіру ені бойынша);

- Орыс тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты-жөні (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – ортасында references сөзінен кейін бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Мақаланың орыс тіліндегі атауы (егер мақала мемлекеттік тілде жазылған болса) – парақ ортасында автордың тегі мен аты-жөнінен кейінгі жаңа жолдан, қою және бас қаріппен жазылады;

- Орыс тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Орыс тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында орыс тіліндегі кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң қою қаріппен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі мақаланың атауы (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында жаңа жолдан автордың тегі мен аты-жөнінен кейін қою шрифтпен ерекшеленген бас әріптермен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) - аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады.

Егер мақала орыс тілінде жазылса, онда соңында («References» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер, одан әрі бір жолдан кейін ағылшын тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер жазылады.

Егер мақала ағылшын тілінде жазылса, онда соңында («Әдебиет» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер, әрі қарай бір жолдан кейін орыс тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер жазылады.

Мақала атауы. Мақаланың толық атауы 15 сөзден аспауы тиіс.

Аңдатпа өзіндік мәтін болуы тиіс. Аңдатпа зерттеу пәніне емес, жүргізілген зерттеуге арналуы қажет. Ол мақаланың қысқаша, бірақ мазмұнды түйіндемесі болып табылады. Аңдатпада формулаларды, аббревиатураларды, әдебиеттер тізіміндегі позицияларға сілтемелерді пайдалануға жол берілмейді. Аңдатпа 100-150 сөз көлемінде бір абзацпен жазылады. Жекелеген жағдайларда (эмпирикалық зерттеулер үшін) жалпы кіріспе ақпарат, зерттеу мақсаты, әдістері, нәтижелері, практикалық маңыздылығы секілді тақырыпшалары келтіріліп, құрылымдалған аңдатпалар келтіруге болады. Құрылымдалған аңдатпа көлемі 250 сөзден аспауы тиіс.

Кілт сөздер. Мақала 10-15 кілт сөз немесе сөйлеммен сүйемелденуі керек. Ажыратқыш ретінде нүктелі үтір қолданылады (;).

Құрылымдалған негізгі мәтін:

- **Kіріспе** кез келген мақала үшін міндетті бөлім болып табылады. Мақаланың бұл бөлімінде зерттеу пәні ашылады, зерттеу сұрағы / мәселесі қойылады немесе зерттеу мақсаты тұжырымдалады, зерттеу болжамы негізделеді (егер бар болса). Осы зерттеуді жүргізудің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіндіру қажет (зерттеудің белгіленген проблемасын шешу). Мақала аясында тек бір мақсатпен/болжаммен/зерттеу мәселесімен жұмыс істеуге болады. Зерттеу нысанын, пәнін бөлек бөліп, зерттеу міндеттерінің тізімін ұсыну қажет емес. Әдетте, кіріспе 1-3 бет алады;

- **Зерттеу материалдары мен әдістері.** Бұл бөлімде пайдаланылған материалдар мен зерттеу әдістері барынша егжей-тегжейлі сипатталады. Қолданылатын әдістер мен материалдардың нақты және толық сипаттамасы, іріктеме мен т.б. сипаттамасы алынған нәтижелердің шынайылығын бағалауға мүмкіндік береді.

- **Зерттеу нәтижелері.** Осы бөлімде сипатталған әдіснамаға сүйене отырып, зерттеу жүргізу барысында алынған объективті деректерді ұсыну қажет. Авторлық зерттеудің нәтижелері барынша толық ұсынылуы тиіс.

- **Қорытынды.** Бұл бөлім алынған нәтижелерді талдау негізінде қорытындыларды тұжырымдауды білдіреді. Қорытынды толық мәтінмен жазылады, ешқандай жағдайда тізіммен беруге болмайды.

- **Алғыстар.** Мұнда гранттарды немесе зерттеуді қаржылық қолдаудың басқа да түрлерін (сондай-ақ қажет болған жағдайда олардың көздерін) келтіру керек. Содан кейін зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге көмектескен мамандарға немесе мекемелерге алғыс айту керек. Қолжазбаларды қарауға және қабылдауға қатысқан тұлғаларға, яғни рецензенттерге, редакторларға, сондай-ақ журналдың редакциялық алқасының мүшелеріне алғыс білдіруге тыйым салынады.

Әдебиет. Пайдаланылған әдебиеттер мақала мәтінінде көрсетілген ретпен келтіріледі және тік жақшада ресімделеді, мысалы: [1]. Мәтіндегі бірінші сілтеме [1], екіншісі – [2] және т. б. ретімен болуы тиіс. Кітаптан алынған нәтижеге сілтеме жасалған кезде оның әдебиет тізіміндегі нөмірі және (үтір арқылы) осы нәтиже жарияланған беттің нөмірі көрсетіледі, мысалы: [7, 157 б.]. Бірнеше дереккөздердің нәтижелеріне сілтеме жасалған кезде, әдебиеттер тізіміндегі нөмірлер нүктелі үтір арқылы жазылады, мысалы: [7, 157 б.; 8]. Пайдаланылған әдебиеттер өзекті болуы керек, яғни соңғы 5-7 жылда жарияланған болуы тиіс (іргелі еңбектер мен материалдардан басқа). Пайдаланылған әдебиет кемінде 10 позициядан тұруы тиіс. Өзекті және шетелдік әдебиет тізіміндегі позициялардың жалпы санының кемінде 10%-ын алуы тиіс. Тізімнің барлық позицияларына мақала мәтінінде сілтеме болуы тиіс және керісінше – барлық аталған әдебиеттер әдебиет тізімінде көрсетілуі тиіс. Пайдаланылатын көздерді 25-30-дан арттырмау ұсынылады.

«References» бөлімі үшін орыс мәтінін латын әріптеріне транслитерациялауды <http://www.translit.ru/> сайтындағы бағдарламаны пайдалана отырып тегін жүзеге асыруға болады.

Кестелерді, суреттерді, формулаларды ресімдеу. Мақалада дөңгелек жақшада (1) мәтін бойынша сілтемелер бар формулалар ғана нөмірленеді. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әркелкілік болмауы тиіс. Суреттер анық және таза болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер болуы тиіс, мысалы: «...1-кестеде» немесе (Кест. 1); «...1-суретте» немесе (Сур. 1). Графиктер, суреттер және фотосуреттер мәтінге олар туралы алғаш рет айтылғаннан кейін автор үшін ыңғайлы түрде салынады. Сурет астындағы жазбалар келесідей беріледі: иллюстрациялардың астында, парақ ортасында реттік нөмірі бар сурет сөзінен кейін, мысалы: Сурет 1 – Сурет атауы; кестенің үстінде, парақ ортасында реттік нөмірі бар кесте сөзінен кейін, мысалы: Кесте 1 – Кесте атауы. Мәтіндегі жалғыз сурет, кесте нөмірленбейді.

Аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалану. Мақаланың негізгі мәтінінде аббревиатуралар мен қысқартуларды қолдануға болады. Барлық аббревиатуралар мен қысқартулар, жалпыға бірдей түсініктілерін қоспағанда, мәтінде бірінші рет қолданылған кезде толық түсіндіріліп жазылуы тиіс. Түсіндіріліп жазылғаннан кейін, аббревиатура немесе қысқарту дөңгелек жақшада жазылады, мысалы: «...Батыс Қазақстан облысында (БҚО)». Аңдатпа мен кілт сөздерде аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалануға жол берілмейді.

- Мақала материалдарын қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне аудару үшін Интернет-ресурстың автоматтандырылған бағдарламаларын пайдалануға жол берілмейді.

- Мақаланы журналға жіберер алдында, материалдардың жалпы орфографиясын, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелерді ресімдеуді мұқият тексеру қажет.

- Мақала осы талаптардың ең болмағанда біреуіне сәйкес келмеген жағдайда, редакциялық алқа оны қабылдамауға құқылы.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

Порядок публикации материалов:

1. Автору необходимо пройти регистрацию для публикации на сайте <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login>.

2. Далее необходимо отправить материалы для опубликования на сайт <https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions>.

3. После получения подтверждения о принятии материалов для публикации необходимо следовать инструкциям, которые отправит редактор.

Для опубликования статьи каждый автор обязан предоставить в виде самостоятельных документов:

1. Материалы статьи – текст, включая фамилии и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотацию и ключевые слова на государственном, русском и английском языках, литература на языках публикации, английском языке и транслитерация, рисунки и таблицы с названиями, оформляется одним файлом в формате RTF;

2. Сведения об авторах, которые включают следующие элементы:

- имя, отчество и фамилия;
- ученое звание, ученую степень;
- должность или профессию;
- место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта);
- наименование страны (для иностранных авторов);
- электронный адрес (e-mail)
- номер телефона.

Имя автора приводятся в именительном падеже. В случаях, когда употребление отчества не принято, приводят один инициал или имя. Сведения об ученом звании, ученой степени, должности, профессии, месте работы, наименовании страны указывают в полной форме. Сведения об авторах приводятся на казахском, русском и английском языках.

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области педагогики, филологии, истории, географии, биологии и экологии, ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях.

2. Объем статьи 6-12 страниц (научные обзоры, краткие научные сообщения – 4-8 страниц), шрифт Times New Roman – 12, поля – верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1,5 см, абзац – 1,25, междустрочный интервал – 1.

3. Материалы статьи должен иметь следующую структуру:

- УДК – в верхнем левом углу;
- МРНТИ – на следующей строке после УДК в верхнем левом углу;
- DOI – на следующей строке после МРНТИ в верхнем левом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) (если статья написана на казахском или русском языке); фамилия и имя (пишется полностью) (если статья написана на английском языке) – по центру через строку после DOI, выделенная жирным шрифтом;
- Название организации (место работы или учебы), город, страна – по центру через строку после фамилии и инициалов автора(-ов) жирным шрифтом;
- Электронная почта автора(-ов) – по центру через строку после название организации (место работы или учебы);
- Название статьи – по центру через строку после электронной почты автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) – через строку после названия статьи (с новой строки, выравнивание по ширине);
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) – с новой строки после аннотации (выравнивание по ширине);

- Структурированный основной текст (введение; материалы и методы исследования; результаты исследования; заключение; благодарности) – через строку после ключевых слов (выравнивание по центру названия раздела с курсивным шрифтом, далее с новой строки текст раздела обычным шрифтом и выравниванием по ширине);

- Литература (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники пишутся на языке публикации – через строку после основного текста (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание по ширине);

- References (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники приводятся с использованием транслитерации и в квадратных скобках (курсивом) перевод на английский язык – через строку после литературы (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание по ширине);

- Фамилия и инициалы автора(-ов) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после References, выделенная жирным шрифтом;

- Название статьи на русском языке (если статья написана на государственном языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;

- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации;

- Фамилия и имя (пишется полностью) автора(-ов) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после ключевых слов на русском языке, выделенная жирным шрифтом;

- Название статьи на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;

- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации.

Если статья написана на русском языке в конце (после раздела «References») пишется фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на английском языке.

Если статья написана на английском языке в конце (после раздела «Литература») пишется фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на русском языке.

Название статьи. Полное название статьи не должен превышать 15 слов.

Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст. Аннотация должна быть посвящена статье – проведённому исследованию, а не предмету исследования в целом. Она представляет собой краткое, но информативное резюме статьи. В аннотации не допускается использование формул, аббревиатур, ссылок на позиции в списке литературы. Аннотация пишется одним абзацем объёмом 100-150 слов. В отдельных случаях (для эмпирических исследований) приветствуются структурированные аннотации с выделением подзаголовков: общая вводная информация, цель, методы, результаты, практическая значимость. Объём структурированной аннотации не должен превышать 250 слов.

Ключевые слова. Статью должны сопровождать 10-15 ключевых слов или выражений. В качестве разделителя используется точка с запятой (;).

Структурированный основной текст:

- **Введение** является обязательным разделом для любой статьи. В этой части статьи раскрывается предмет исследования, ставится проблема/вопрос исследования или формулируется цель исследования, обосновывается гипотеза исследования (если таковая имеется). Следует объяснить необходимость и значимость проведения данного исследования (решения обозначенной проблемы

исследования). В рамках статьи возможна работа лишь с одной целью/гипотезой/проблемой исследования. Не следует отдельно выделять объект, предмет и представлять список задач исследования. Как правило, введение занимает 1-3 страницы;

- **Материалы и методы исследования.** В данном разделе максимально детально описываются использованные материалы и методы исследования. Чёткое и подробное описание используемых методов и материалов, характеристика выборки и т.п. дает возможность оценить достоверность полученных результатов.

- **Результаты исследования.** В данном разделе следует представить объективные данные, полученные в ходе проведения исследования исходя из описанной методологии. Результаты авторского исследования должны быть представлены максимально полно.

- **Заключение.** Данный раздел подразумевает формулирование выводов на основании анализа полученных результатов. Заключение прописывается полноценным текстом, ни в коем случае не списком.

- **Благодарности.** Здесь следует перечислить гранты или другие виды финансовой поддержки (а также, при необходимости, их источники) исследования. Затем следует поблагодарить специалистов или учреждения, которые помогали в организации и проведении исследовании. Не следует благодарить лиц, которые принимали участие в рассмотрении и принятии рукописей, т.е. рецензентов, редакторов, а также членов редакционной коллегии журнала.

Литература. Используемая литература приводится в порядке упоминания в тексте статьи, и оформляются в квадратных скобках, например: [1]. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая – [2] и т.д. по порядку. При ссылках на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и (через запятую) номер страницы, на которой опубликован этот результат, например: [7, с. 157]. При ссылках на результаты из нескольких источников номера из списка литературы пишется через точку с запятой, например: [7, с. 157; 8]. Используемая литература должна быть актуальной, т.е. опубликованные за последние 5-7 лет (кроме фундаментальных трудов и материалов). Используемая литература должен содержать не менее 10 позиций. Актуальная и иностранная литература должна занимать не менее 10% от общего числа позиций в списке. На все позиции списка должна быть ссылка в тексте статьи и наоборот – вся упоминаемая литература должна быть перечислена в списке литературы. Рекомендуется использовать не более 25-30 источников.

Транслитерация русского текста на латиницу для раздела «References» можно осуществить бесплатно, воспользовавшись программой на сайте <http://www.translit.ru/>

Оформление таблиц, рисунков, формул. В статье в круглых скобках (1) нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими и чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки, например: «... в таблице 1» или (табл. 1); «... на рисунке 1» или (рис. 1). Графики, рисунки и фотографии вставляются в текст после первого упоминания о них в удобном для автора виде. Подрисуночные подписи даются: под иллюстрациями по центру после слова Рисунок с порядковым номером, например: Рисунок 1 – Название рисунка; над таблицей по центру после слова Таблица с порядковым номером, например: Таблица 1 – Название таблицы. Единственный рисунок, таблица в тексте не нумеруется.

Использование аббревиатур и сокращений. В основном тексте статьи допускается использование аббревиатур и сокращений. Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте. После расшифровки аббревиатура или сокращение пишется в круглых скобках, например: «... в Западно-Казахстанской области (ЗКО)». Не допускается использование аббревиатур и сокращений в аннотации и ключевых словах.

- Не допускается использование автоматизированных программ Интернет-ресурса для перевода материалов статьи на казахский, русский и английский языки.

- Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверять общую орфографию материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформления текста работы и ссылок.

- В случае несоответствия статьи хотя бы одному из предусмотренных настоящим требованиям, редакционная коллегия вправе её отклонить.

ARTICLE REQUIREMENTS

The procedure for publishing materials:

1. The author must register for publication on the website
<https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/login>.

2. Next, you need to send materials for publication to the site
<https://ojs.wku.edu.kz/index.php/BulletinWKU/about/submissions>.

3. After receiving confirmation of acceptance of materials for publication, you must follow the instructions sent by the editor.

In order to publish the article, each author is obliged to provide in the form of independent documents:

1. The materials of the article – text, including the names and initials of the author (s), the title of the article, annotation and keywords in the state, Russian and English languages, literature in the languages of publication, English and transliteration, drawings and tables with names, is executed by one file in the format of RTF;

2. Information about authors that includes the following elements:

- First name, middle name and surname;
- Academic title, academic degree;
- Position or profession;
- Place of work (name of institution or organization, settlement);
- Country name (for foreign authors);
- E-mail address.

The author's name is given in the eminent fall. In cases where the use of the middle name is not accepted, one initiator or name is cited. Information about academic rank, academic degree, position, profession, place of work, name of the country is indicated in full form. Information about the authors is given in Kazakh, Russian and English.

Submissions for publication must meet the following requirements:

1. To contain the results of original scientific research on topical problems in the field of pedagogy, philology, history, geography, biology and ecology, previously not published and not intended for publication in other publications.

2. Article 6-12 pages (scientific reviews, short scientific reports – 4-8 pages), font Times New Roman – 12, fields - upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1.5 cm, paragraph – 1.25, line spacing – 1.

3. The materials of the article should be structured as follows:

- UDC - in the upper left corner;
- IHSTI - on the next line after UDC in the upper left corner;
- DOI - on the next line after IHSTI in the upper left corner (assigned and filled in by journal edition);

Name and initials of the author (s) (if the article is written in Kazakh or Russian); Last name (written in full) (if the article is written in English) – center through the line after DOI, shown in bold;

- Name of the organization (place of work or study), city, country – in the center through the line after the name and initials of the author (s) in bold;

- E-mail of the author (s) – in the center through the line after the name of the organization (place of work or study);

- Article title-centered through the line after the author's e-mail (s) in capital letters in bold;

- Annotation (the word appears in bold) – the line after the article title (new line, width alignment);

- Keywords (phrase appears in bold) – from the new line after annotation (width alignment);

- Structured body text (introduction; Research materials and methods; results of research; conclusion; Thanks) – through the line after keywords (alignment to the center of the title of the section with italic font, further with a new line the text of the section with regular font and alignment to width);

- Literature (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the sources used are written in the language of publication – a line after the main text (center alignment, followed by a list of sources with a new line (paragraph), width alignment);

- References (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the used sources are given using transliteration and in square brackets (italics) translation into English – through the line after the literature (alignment to the center, a further list of sources from the new line (paragraph), alignment of width);

- Surname and initials of the author (s) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after References, indicated in bold;
- Title of the article in Russian (if the article is written in the state language) – in the center with a new line after the name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) - in width with a new line after annotation;
- Surname and first name (written in full) of the author (s) in English (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after keywords in Russian, indicated in bold;
- Title of the article in English (if the article is written in Kazakh) – in the center with a new line after the last name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after annotation.

If the article is written in Russian at the end (after the section "References"), the name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line surname and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in English.

If the article is written in English at the end (after the section "Literature") the last name and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line the last name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Russian.

Title of the article. The full title of the article should not exceed 15 words.

The annotation must be self-contained text. The annotation should be devoted to the article - the study carried out, not the subject of the study as a whole. It is a brief but informative summary of the article. In the annotation, you cannot use formulas, abbreviations, references to items in the list of literature. The annotation is written in one paragraph of 100-150 words. In some cases (for empirical studies) structured annotations with subheadings are welcomed: general introduction, purpose, methods, results, practical significance. Structured annotation shall not exceed 250 words.

Keywords. The article must be accompanied by 10-15 keywords or expressions. The delimiter is a semicolon (;).

The structured main text:

- **The introduction** is a mandatory section for any article. This part of the article reveals the subject matter of the study, raises a problem/question of the study or formulates the purpose of the study, justifies the hypothesis of the study (if any). The necessity and importance of conducting this study (solving the identified problem of the study) should be explained. Within the framework of the article, it is possible to work with only one goal/hypothesis/problem of research. Do not separate the object, subject, or list of study tasks. Typically, the introduction takes 1-3 pages;

- **Materials and methods of research.** This section describes the materials and methods of research used in as much detail as possible. A clear and detailed description of the methods and materials used, sampling characteristics, etc., makes it possible to assess the validity of the results obtained.

- **Results of research.** This section should provide objective data from the study based on the methodology described. The results of the author's study should be presented as fully as possible.

- **Conclusion.** This section involves drawing conclusions on the basis of an analysis of the results obtained. The conclusion is prescribed in full text, in no case a list.

- **Thanks.** Here you should list grants or other types of financial support (as well as, if necessary, their sources) of research. The specialists or institutions who assisted in the organization and conduct of the study should then be thanked. Persons who took part in the examination and acceptance of manuscripts, i.e. reviewers, editors, as well as members of the editorial board of the journal, should not be thanked.

Literature. The literature used is given in the order of mention in the text of the article, and is written in square brackets, for example: [1]. The first reference in the text to the literature must have a number [1], the second - [2], etc. in order. References to the result from the book indicate its number from the list of literature and (by comma) the number of the page on which this result is published, for example: [7, p. 157]. When referring to results from several

sources, the numbers from the list of literature are written through a comma dot, for example: [7, p. 157; 8]. The literature used should be relevant, i.e. published over the last 5-7 years (except for fundamental works and materials). The literature used must contain at least 10 entries. Current and foreign literature should occupy at least 10% of the total number of positions on the list. All entries of the list should be referenced in the text of the article and vice versa - all the mentioned literature should be listed in the list of literature. A maximum of 25-30 sources is recommended.

Transliteration of Russian text into Latin for the section "References" can be carried out free of charge using the program on the <http://www.translit.ru/>.

Design of tables, figures, formulas. The article, in parentheses (1), numbers only those formulas referred to in the text. Tables, figures, formulas must have no differences in the symbol number, characters. The drawings must be clear and clean. The figures and tables in the text shall be referenced, for example, ".... In Table 1 "or (Table 1); «... Figure 1 "or (Figure 1). Graphics, drawings, and photographs are inserted into the text after the first mention of them in a way convenient for the author. Sub-drawing signatures are given: under illustrations in the center after the word Figure with a serial number, for example, Figure 1 - Name of the figure; Above the table in the center after the word Table with sequence number, for example, Table 1 - Table name. The only figure, the table is not numbered in the text.

Use of abbreviations and acronyms. Abbreviations and acronyms may be used in the main text of the article. All abbreviations and acronyms, with the exception of those known to the public, must be decrypted when first used in the text. After decryption, the abbreviation or acronyms is written in parentheses, for example:... "In the West Kazakhstan region. " Abbreviations and acronyms in annotations and keywords are not allowed.

- It is not allowed to use automated programs of the Internet resource for translation of materials of the article into Kazakh, Russian and English languages.

- Before sending the article to the journal, it is necessary to carefully check the general spelling of the materials, the correctness of the relevant terms and the design of the text of the work and references.

- In cases of non-compliance with the article with at least one of these requirements, the editorial board may reject it.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Материалдарды компьютерде беттеген:
Верстка и изготовление оригинал-макета:
Панова Е.Е., Сахметова С.К.

Басуға 25.09.2021 ж. қол қойылды.
Подписано в печать 25.09.2021 г.

Көлемі 28,4 б.т. Таралымы 150 дана. Тапсырыс № 3.
Объем 28,4 п.л. Тираж 150 экз. Заказ № 3.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, 2021.
090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 2021.
090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.